

KRUS Dokumentasjon og debatt 2/2006

Velferdsstatens velsignelser og farer

Kriminalitet og samfunn 1965–2005

av Yngve Hammerlin, Charlotte Mathiassen og Thomas W. Strand

Kriminalomsorgens utdanningssenter KRUS

Oslo, juni 2006

Utgitt av:
Kriminalomsorgens utdanningscenter (KRUS)
Postboks 6138 Etterstad
0602 Oslo
www.krus.no
Copyright ©2006: Kriminalomsorgens utdanningscenter (KRUS), Oslo
I serien:
KRUS Dokumentasjon og debatt
Nr 2/2006

ISBN: 82-91910-58-8

ISSN: 0806-9468

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning, og kan straffes med bøter eller fengsel.

Forord

Velferdsstatens velsignelser og farer, med undertittelen *Kriminalitet og samfunn 1965–2005*, er tittelen på dette tverrfaglige KRUS-arbeidet.

KRUS' FoU-avdeling fikk som oppgave fra KSF å vise til noen trekk ved norsk samfunnsutvikling som har bidratt til å generere kriminalitet de siste 40 årene. Tanken var at ulike fagområder skulle trekkes inn og at forskerne skulle anvende forskjellige teorier og forklaringsmåter i et forsøk på å gripe dette sammensatte problemet både i bredden og i dybden. Så gjort. Undersøkelsens tre hoveddeler dekker et vidt spekter av ulike syn på forholdet mellom kriminalitet og samfunnsutvikling, men tar også opp og diskuterer forskjellige teorier om kriminalitet og mer individrettede forklaringer på «den kriminelle» og den enkeltes kriminelle handlinger. Studien avsluttes med noen tanker om kriminalitet i framtida.

Med dette har KRUS og KRUS-forskningen også foretatt et nybrottsarbeid i etatens regi som kan være ansatser til kommende diskusjoner om kriminalitet og samfunn.

KRUS, juni 2006

Harald Føsker

Forfatternes forord

Arbeidet med denne studien har vært krevende, men også svært givende. Det har ført til at vi står i en åndelig gjeld til flere, både i form av de mange faglige passiarene, meningsutvekslingene, dialogene og møtene vi har hatt med ulike fagfolk og ved de mer indirekte møtene vi har hatt gjennom den store mengden av litteratur som vi har studert og hentet inspirasjon og impulser fra.

Mye praktisk hjelp har vi også fått – en hjelp og en støtte som har vært helt nødvendig for å kunne gjennomføre studien. Ikke minst fordi vi, oppgaven tatt i betraktning, har hatt en kort tidsfrist har denne hjelpen vært av stor betydning.

Det har vært et vanskelig arbeid å gjøre, men det har vært svært givende ut fra den tverrfagligheten som vi har fått boltret oss i. En stor takk rettes til: Klaus Bergander, Trond Danielsen, Jane Dullum, Dag Ellingsen, Hans-Jørgen Engbo, Terje Fredwall, Inger Marie Fridhov, Christine Friestad, Hedda Giertsen, Pål Hartvig, Ragnar Hauge, Torgeir Heimli, Janne Helgesen, Nina Jon, Benny Karpatschof, Ellen Kjelsberg, Peter Kramp, Vibeke Lagem og hennes stab på biblioteket ved institutt for kriminologi og rettssosiologi, Eva K. Nergård og hennes stab på KRUS-biblioteket, Morten Nissen, Torbjørn Skardhamar, Sven Erik Skotte, Andreas Skulberg, Sven Atle Skålevåg, Peter Scharff Smith, Pernille Sonne, Birgitte L. Storvik, Estrid Sørensen, Lotte Rustad Thorsen og Bjørn Østberg for innspill, diskusjoner og kritikk.

En spesiell takk rettes til Trude Elling og Gunnhild Hagberg-Karlsen som har språkvasket, korrekturlest og oversatt ulike deler av manuskriptet.

Sammen drag

Denne rapporten handler om kriminaliteten og samfunnsutviklingen i Norge de siste 40 år. Sentralt er altså:

- trekk ved samfunnsutviklingen
- trekk ved kriminalitetsutviklingen
- forholdet mellom disse størrelsene

Et utgangspunkt er dermed at samfunnsutviklingen og kriminalitetsutviklingen skal forstås i sammenheng: hvilke dimensjoner ved samfunnsutviklingen kan være fruktbare for å forstå kriminaliteten, og hvordan kan kriminaliteten og kriminalitetskontrollen brukes til å belyse samfunnsutviklingen mer generelt? En slik tilnærming krever både en generell samfunnsanalyse, og en analyse av forholdet mellom individ, kriminalitet og samfunn.

Under en slik problemstilling skjuler det seg en rekke store spørsmål. Hva er et samfunn, hvordan kan en samfunnsutvikling beskrives, hva skal man legge vekt på, og gir det mening å si at et samfunn bare har én utvikling? Er en (lineær) utviklingsmetafor den riktige å bruke for å beskrive denne bestemte perioden? Hva er kriminalitet og hvordan og hvorfor blir kriminalitet til?

Ingen av disse spørsmålene har enkle svar. Det siste kan for eksempel besvares på en rekke forskjellige måter på mange ulike nivåer, avhengig blant annet av hva man forstår med begrepet 'kriminalitet'. Ulike fagdisipliner kan gi svært ulike forklaringer på «samme type» kriminalitet. Som det vil fremgå av de enkelte kapitlene i rapporten har det historisk sett – i den perioden vi beskjeftiger oss med – blitt satt i spill mange forskjellige metoder med forskjellige vitensidealer i forsøket på å definere, forstå, forklare og/eller begrense (forøke?) kriminaliteten. Rapporten er flerfaglig på den måten at den tar opp i seg, benytter seg av og problematiserer en rekke ulike perspektiver.

Rapporten er tredelt. Del I presenterer utgangspunktet for prosjektet og sentrale begreper diskuteres og defineres. Kapittel 1 drøfter hvordan vi dels vektlegger et *handlingsnivå*, dels et *norm- og håndhevelsesnivå* i vår komplekse kriminalitetsforståelse.

Del II beskriver perioden 1965–2005 på tre forskjellige måter. Med utgangspunkt i en juridisk-historisk forståelse (kapittel 2), en sosialhistorisk og politisk-historisk tilnærming (kapittel 3), og en kriminalstatistisk analyse (kapittel 4), skapes tre forskjellige fortellinger. Samlet utgjør de en problematisering og drøfting av viktige offentlige kunnskapskilders beskrivelser av den aktuelle perioden.

Del III setter begrepsdiskusjonene fra del I og fremstillingene av perioden fra del II i sammenheng med beskrivelser av sentrale samfunnsendringer. Kriminalitetsutviklingen settes således i sammenheng med teorier om og beskrivelser av samfunnsendring med utgangspunkt i annen tematikk og på andre nivåer. Fremstillingen er delt i fem. Temaer vi fokuserer på er:

- Kriminalitet, samfunn, massemedia
- Kriminalitet og kjønn
- Kriminalitet, teknologi, risiko
- Psykologiske og individfunderte forklaringer på kriminalitet
- Fengelet som skole i kriminalitet

Målet er å presentere en kompleks og mangfoldig vifte av teorier og perspektiver som, slik arbeidsgruppen ser det, alle er relevante i en videre forståelse av kriminaliteten i Norge i perioden 1965–2005. Vi avslutter rapporten med oppsummering og konklusjoner som forsøksvis videreføres i et fremtidsscenario: *Kriminalitet om 40 år*.

Samlet sett kan man si at rapporten representerer et forsøk på å se noen bestemte trekk ved norsk samfunnsutvikling de siste 40 år i sammenheng med kriminalitetsutviklingen i den samme perioden, uten at vi kan si at vi har kommet til bunns i *kriminalitetens årsaker* av den grunn. Vi ønsker snarere at det foreliggende arbeidet skal betraktes som et forsøk på å drøfte hvordan det kan gi mening å begripe det indre og variable forholdet mellom individ, kultur, samfunn, handling og definatoriske betydningsprosesser på området kriminalitet og samfunn i perioden 1965–2005.

Abstract

This report focuses on crime, crime control and social change in Norway in the period 1965–2005. Fundamental to this work is an understanding of the two concepts of ‘crime’ and ‘society’ as interrelated: developments in crime and crime control can fruitfully be used to give insights on a given society, at the same time as a crime and crime control are complex phenomena that need to be understood in a wider social and historical perspective.

This raises several difficult questions: e. g. what constitutes a society? What is a development, and what should be in focus when trying to describe one? What do we do when we define an act as a crime? What does it mean when we say that crime is increasing?

None of these questions have simple and straightforward answers. Different theories from different disciplines have different ways to understand crime, and different answers to «the problem of crime». The report is multidisciplinary in the sense that it uses and discusses (and critiques) a lot of different perspectives.

The report is divided into three parts. The first discusses and elaborates on central concepts – first and foremost the concept of ‘crime’. The second part presents three different ways of understanding the period 1965–2005, a view of this specific period in history through three different lenses. These are (1) the history of law, (2) political and social history, and (3) the official crime statistics. The third part tries to unite the fundamentals from part one and the wider descriptions of the period in part two, in five chapters where we discuss relevant dimensions of Norwegian society and social change in the period more specifically. These are:

- Crime, society, mass media
- Crime and sex/gender
- Crime, technology, risk management
- Psychology and individually oriented explanations of crime
- The prison as criminogenic

Our goal has been to present a broad range of theories and perspectives all in some way pertaining to and relevant for an understanding of Norwegian society and crime/crime control over the last forty years. We end the report with some thoughts on the way ahead: Norwegian society and crime 2005–2045.

Innhold

DEL I Innledning og grunnleggende diskusjoner	13
Innledning	14
Arbeidet begynner med det endelige teamet	15
Forståelse av mandatet	16
Om anvendelighet og relevans	18
Vår fremgangsmåte	18
Kriminalitet som flertydig fenomen – en innholdspresentasjon	19
Kapittel 1 Hva er kriminalitet?	21
Et alternativt perspektiv: Kriminalitet som sosial konstruksjon	23
Hvordan forklares kriminaliteten? Handling, individ og samfunn	29
Ulike teorier, ulike spørsmål, ulike blikk: Arbeidsgruppens utgangspunkt	31
DEL II Tre blikk på kriminaliteten i perioden 1965–2005	33
Kapittel 2 Noen betraktninger om straffelovgivningen i det 20. århundre	34
Periode 1: Stabilitet og enighet	35
Periode 2: Tøvær	37
Periode 3: Mot en ny vinter?	39
Offentlige utredninger og innstillinger i perioden 1970–2005	42
<i>Kriminalmeldingen</i> . St. melding 104 (1977–78)	42
<i>Kriminalpolitisk handlingsplan</i> (Justisdep. okt. 1990)	46
<i>Om bekjempelse av kriminalitet</i> . St. melding nr. 23 (1991–92)	49
Hedda Giertsens kritiske innspill til St. m. 23	54
<i>Kriminalomsorgsmeldingen</i> . St. melding nr. 27 (1997–98)	56
Noe om kriminalitetsbildet	58
Straffegjennomføringsloven etter lov av 18. mai 2001, nr. 21	61
Kapittel 3 Kriminalpolitikk og syn på «den kriminelle» i et historisk perspektiv	65
Et historisk forspill, noen sterke røtter	65
Ekskurs: De politiske og sosiale rammene: Et grovhogd bilde av perioden 1945 til 1970	68
Etterkrigstidens politisk-historiske bilde og samfunnsutvikling	69
Samfunnskritikken styrker seg, sosiale problemer defineres og diskuteres	75
Inn i vår tid: 1970-tallet til 2005	77
Oppsummering: Kriminalpolitikk og «den kriminelle» i et historisk perspektiv	83
Kapittel 4 Kriminalstatistikk og kriminaliteten de siste 40 år	85
Kriminalstatistikken som beskrivelse av faktiske kriminelle handlinger	87
Kriminalstatistikken som beskrivelse av kontrollapparatets virksomhet	92
Normnivå – forandringer i lovgivning	92

Håndhevelsesnivå – forandringer i registrering og kontroll	92
Narkotikakriminalitet	93
Økonomisk kriminalitet	94
Voldskriminalitet	95
Sedelighetskriminalitet	97
Kriminalstatistikken som beskrivelse av samfunnets prioritering av velferdsgoder	99
Kriminalstatistikken som beskrivelse av sosial utstøtning og marginalisering	100
Kontroll av innvandrere	101
Oppsummering: Kriminalstatistikk og kriminalitet	103
DEL III Kriminalitet og samfunnsutvikling 1965–2005	105
Kapittel 5 Kriminalitet, samfunn, massemedia	106
Norsk mediehistorie	107
Avis	107
Radio	108
Fjernsyn	109
Skaper mediene kriminalitet?	111
Før 1940: Allmektige medier	112
1940–1970: Avmektige medier	112
Etter 1970: Mektige medier	113
Fører vold på film til voldelig atferd?	114
Massemedier, strain og relativ deprivasjon	117
Hva slags «kriminalitet» skaper mediene?	118
Journalistikk i teori og praksis	118
Journalistiske produkter	122
Journalistiske sjangre	123
Resultatet: Nyheter om kriminalitet	125
Fordreid virkelighet I: Dagsordenmakt, fjernsynsvridning og hypervirkelighet	127
Fordreid virkelighet II: Ideologi og hegemoni	128
Fordreid virkelighet III: Moralske panikker og risikosamfunnet	129
Medietekster og identitetsbygging	131
Oppsummering: Kriminalitet, samfunn, massemedia	134
Kapittel 6 Kriminalitet og kjønn	139
Hva menes med «kjønn»?	141
Kriminalitet og kjønnsfordeling – kriminalstatistikkens bilde	147
Kjønns spesifikke forklaringer på den registrerte kriminaliteten	149
Hvorfor er ikke kvinner kriminelle?	150
Hvorfor er menn kriminelle?	154
Oppsummering: Kriminalitet og kjønn	158
Kapittel 7 Kriminalitet, teknologi, risiko	160
Tre tendenser	161

Transport	161
Informasjonsteknologi	162
Storbyen	163
Nye former for kriminalitet	166
Økonomisk kriminalitet	166
Organisert kriminalitet	167
IKT-kriminalitet	168
Nye kontrollteknologier	170
Nye former for politiarbeid	172
Ny overvåkningsteknologi	173
Ny kriminalomsorgsrasjonalitet – What Works?	175
Oppsummering: Kriminalitet, teknologi, risiko	177
Kapittel 8 Individet i sentrum i forklaringer på kriminalitet – hvordan og hvorfor?	180
Fra degenerasjon til psykopatologi?	181
Ytterligere fokus på individet	183
Arveanlegg og moralske defekter?	183
Variabilitet i psykologiske forståelser	185
Noe om psykodynamisk psykologi	186
Noe om kognitiv psykoterapi	187
Kognitiv psykologi	187
Tidligere erfaringer	189
Kognitiv terapi	189
Toppstyrt intervensjonsform	192
Programmer er ikke behandling. Eller er de blitt det?	193
Kriminalitet som lidelse og problem	195
Ble ideen helt ut med badevannet?	196
Interventioner i norsk kriminalomsorg	196
Tilbake til psykologien	197
Konsekvenser for intervensjoner i kriminalomsorgen?	198
Motbevegelser i psykologien – subjektivering?	198
Biopolitisk makt	200
Stempling og diagnostisering	200
«Psykopater»	201
Personlighetsforstyrrelse som degenerasjon	202
Behandling	204
Rasjonalitet og selvkontroll	206
Behandlingstanke – levende – død – i ferd med å gjenopplives?	207
Rettspsykologi	208
Historisk om lovgivning	209
Forvaring og risiko for 'farlighet'?	211
De rettspsykiatriske undersøkelser	211
Predikering	213
Risikovurderinger	215

Å vurdere: Situasjonisme samt statiske og dynamiske faktorer	217
Vårt perspektiv	221
Hva da med behandlingen?	223
Kapittel 9 Fengsel som skole i kriminalitet – fengsel som kriminalitetsskapende institusjon?	225
Kritikken på institusjonsnivå	226
Kritikken på gruppe- og individnivå	228
Oppsummering: Fengselet som skole i kriminalitet?	231
Kriminalitet om 40 år – avslutning og oppsummering	233
Litteratur	240

DEL I

Innledning og grunnleggende diskusjoner

Hvor utgangspunktet for prosjektet presenteres og sentrale begreper diskuteres og defineres. Ulike forståelser av kriminalitet, med tilhørende konsekvenser, drøftes. Formålet er å skape et fundament for det som skal komme, som er så støtt og solid som mulig.

Innledning

KRUS mottok våren 2004 et ekstra tildelingsbrev fra KSF. I dette brevet, datert 22.4.2004 ber KSF KRUS om å arbeide med følgende problemstilling:

Faktorer som har bidratt til å generere kriminalitet.

Hvilke trekk i norsk samfunnsutvikling har bidratt til å generere kriminalitet de siste 40 år? Gå igjennom relevant faglitteratur innen for eksempel jus, kriminologi, samfunnsvitenskap, historie, psykologi m.m. Gjerne under inndragelse av andre fagmiljøer. Gi en sammenstilling, analysér trender og om mulig si noe om årsakssammenhenger.

Under arbeidet med denne utfordrende oppgaven har vi fått en rekke ulike kommentarer. Den hyppigste har vært at mandatet vi har fått etterspør «fem doktorgrader». Vi har også flere ganger fått høre at dette vel heller var en «oppgave for Institutt for kriminologi». Vi har opplevd *mangfoldige bryderier og stor glede* underveis i prosessen med å forme oppgaven slik at den kunne løses på en *relevant og anvendelig måte*.

Før vi kan presentere resultatene av arbeidet ønsker vi kort å beskrive vår måte å løse oppgaven på. Vi vil illustrere arbeidets organisatoriske rammer og rammenes variabilitet, fordi vi mener at dette er sentrale medspillere i våre forsknings- og produksjonsbaner. Forsknings- og utredningsarbeid må forstås i sammenheng med arbeidets konkrete rammebetingelser og den konkrete fagekspertise som er blitt tildelt prosjektet.

Ledelsen på KRUS besluttet at oppgaven skulle løses av en gruppe, og den spesifikke sammensetningen av gruppen ble besluttet av lederen for FOU-avdelingen.

Fra oppstart tidlig på høsten 2004 skulle tre personer arbeide med oppgaven. Etter hvert var det meningen at enda to personer komme til. Parallelt skulle alle medlemmene også ha andre oppdrag. På dette stadiet holdt gruppen innledende møter om avgrensning og håndtering av mandatet.

I november 2004 intensiverte gruppen arbeidet. Enda en forsker ble tilknyttet, men et av de opprinnelige medlemmene i gruppen trakk seg ut av arbeidet med prosjektet. Gruppen talte fremdeles tre personer, hvorav to personer var gjennomgående. Vi arbeidet intensivt med å finne en god form på det videre forløpet.

I desember avleverte vi rammen for det videre arbeidet til vår daværende avdelingsleder. Her gikk det frem at vi *først* skulle si noe generelt om hvordan mandatets forskjellige begreper er

forstått i vårt arbeid. *Dernest* skulle vi redegjøre for relevante trekk i norsk samfunnsutvikling sett i forhold til mandatets problemstilling. *For det tredje* ønsket vi å problematisere hva som kan kategoriseres og benevnes som *kriminalitet* og hvordan denne prosessen kan forstås. *For det fjerde* ønsket vi å presentere kriminalstatistiske fremstillinger av kriminalitetsutviklingen i den relevante perioden, det vil si 1965–2005. *For det femte* ønsket vi å si noe om lovendringer i denne perioden.

Etter disse mer generelle kapitlene ønskede vi så *for det sjette å fordype oss i mer spesifikke temaer*. Etter en omfattende idémyldringsprosess satt vi igjen med en rekke mer eller mindre konkrete forslag. Vi prioriterte i den innledende fase å utnytte den fagkompetansen som var i gruppen som følge av den sammensetningen vår ledelse hadde besluttet. Ettersom gruppens sammensetning ble forandret underveis, ble også disponeringen av oppgaven løpende forhandlet og revidert.

Arbeidet begynner med det endelige teamet

I begynnelsen av 2005 kom enda en forsker aktivt med i arbeidet, men kort etter sluttet en annen forsker. Vi var fortsatt tre personer. Én person var gjennomgående. Mandat og oppgaveforståelse ble gjenforhandlet, disposisjon likeså. Fagkompetansen hadde atter endret seg med nødvendige og produktive justeringer som følge. Vi fastholdt en prioritering av å utnytte den aktuelle fagkompetansen (nå kriminologi, sosiologi/sosialfilosofi og psykologi) optimalt.

Da vi altså gjennom størstedelen av arbeidet har vært tre forskjellige forfattere med tre forskjellige fagbakgrunner, varierende erfaring og overlappende, men ikke identiske vitenskapsteoretiske, teoretiske og metodologiske standpunkter, vil det selvfølgelig være divergenser i arbeidet. Noen av disse vil tre frem, andre vil tilsløres. Leseren vil møte en rekke teoriretninger, deriblant en *virksomhetsteoretisk* forståelse og kritisk psykologi inspirert av fenomenologiske og eksistensfilosofiske perspektiver (Leontjev 2002; Vygotsky 1982; Hammerlin og Enerstvedt 1988; Hammerlin og Schjelderup 1994; Hammerlin og Larsen 1997; Mathiassen 2004, 2005), en *sosialkonstruktivistisk* tilnærming (Berger og Luckman, 2001; Christie 1982a, 2004a, 2004b; Järvinen 2001; Strand 2004, 2005) og en tilgang inspirert av *antropologisk psykologi* (Bertelsen 1994, 2000; se også Mathiassen 2005). Primært vil det dog være snakk om en samstemning og tilpasning av standpunkter, slik at rapporten fremstår så sammenhengende og homogen som mulig. Dette vil synliggjøres både i de enkelte kapitler og på tvers av kapitler. Rapporten er skrevet på en slik måte at bruken av disse analytiske tilnærmingene fremstår noenlunde samlet og konsistent.

Rapporten illustrerer at forskjellige skoleretninger og fagdisipliner – herunder teorier – kan gi samme type kriminalitet forskjellige forklaringer. Ulike faglige tilganger forklarer generering av kriminalitet forskjellig. Det er store politiske og ideologiske forskjeller i hvordan man forstår forholdet mellom individ og samfunn. Det er også forskjeller på hvordan man forstår individet i forhold til sin aktuelle tilværelse, fortid og fremtid (se kapittel 1).

Forståelse av mandatet

Mandatets ordlyd er: «*Faktorer som har bidratt til å generere kriminalitet. Hvilke trekk i norsk samfunnsutvikling har bidratt til å generere kriminalitet de siste 40 år?* Sentralt er altså **trekk ved samfunnsutviklingen og kriminalitetsutviklingen, samt forholdet mellom disse**. Følgelig vil dette arbeidet presentere, drøfte og diskutere hovedtrekk ved samfunnsutviklingen etter krigen som arbeidsgruppen oppfatter som relevante for å forstå kriminalitetsutviklingen etter omkring 1965.

Dette utgangspunktet kan lett tolkes som: *Hvilke faktorer er det som har gjort at vi har så mye mer kriminalitet i dag enn for førti år siden?* Men man kunne også vende problemstillingen på hodet og spørre: *Hvilke trekk ved norsk samfunnsutvikling kan sies definitivt ikke å ha bidratt til å generere kriminalitet? Hvilke trekk har bidratt til at det genereres mindre kriminalitet? Hvorfor har vi så lite kriminalitet i Norge? Hva er «mye» kriminalitet «mye» i forhold til?* Slike spørsmål vil ligge i besvarelsen som en løpende utfordring til vår eventuelle tankeslapphet. Det er en del av vår dialektiske metode å hele tiden utfordre egne standpunkter.

En nødvendig tidlig avklaring var i forhold til begrepet 'å generere', slik det brukes i mandatet. Én måte å forstå *generering* på er kausalistisk. I en slik forståelse søker man etter bestemte «variabler» (trekk), som kan sies å kausalt forårsake bestemte handlinger, som vi (samfunnet) på et gitt tidspunkt har definert som kriminelle. Begrepet 'generere' henger i denne sammenhengen sammen med en bestemt forståelse av fenomenet kriminalitet. Enkeltmenneskets handlinger kan i et slikt kausalistisk perspektiv isoleres, forstås i seg selv, og den enkelte ses selv som den viktigste årsak til sine handlinger.

Vi kommer tilbake til vår forståelse av fenomenet *kriminalitet* i kapittel 1, men vi vil allerede nå understreke at vi ser kriminalitet som et komplekst fenomen som må settes i sammenheng med forhold også utenfor enkeltindividet; det kan være forhold på samfunnsnivå, i oppveksten, i pedagogikken, i mediene, i rusmiddelpolitikken, i institusjonspolitikken, i folkehelsen, i de behandlingmessige tilbud generelt eller helt andre forhold på andre nivåer som kan tilskrives «ansvaret» for at bestemte kriminelle handlinger forekommer. Kriminalitet er *ikke* en fast størrelse og vi kan *ikke* isolere faktorer som alene kan holdes ansvarlige for en gitt handling. Verbet *å generere* er uhenksmessig reduksjonistisk relatert til dette utgangspunktet.

Vi finner det derfor hensiktsmessigt med en videre forståelse. Vi ønsker i denne rapporten å undersøke hvilke *dimensjoner i norsk samfunnsutvikling som skaper muligheten for, bidrar til, åpner for og tilskynder det som det norske samfunnet de siste 40 år har definert som kriminalitet, herunder denne definisjonsprosessen*. En slik tilnærming forutsetter både en generell samfunnsanalyse og en analyse av forholdet mellom kriminalitet og samfunn.

I den første tilskjæring av problemkomplekset, har vi dermed skiftet begrepet *faktorer* ut med *dimensjoner*. Dette har vi gjort fordi vi mener at *dimensjoner* legger opp til en mer kvalitativ og kompleks forståelse av sammenhenger mellom samfunnsforhold og kriminelle handlinger enn det *faktorer* gjør. Begrepet *faktorer* kan gi inntrykk av at man kan *isolere* bestemte forhold

og sette dem i en lineær sammenheng med det som i kriminalstatistikken blir registrert som kriminelle handlinger. For å tydeliggjøre at dette *ikke* er vår grunnforståelse, bruker vi altså *dimensjoner* i samfunnsutviklingen som åpner for, har skapt mulighet for eller har tilskyndet kriminalitetsutviklingen (hva dette måtte bety) i den bestemte perioden.

Fokus rettes altså mot kriminalitet og samfunnsutviklingen i vid forstand, men vi fastholder også ideen om å fordype oss i enkelte tematiske perspektiver. I dette arbeidet har vi truffet valg, og vi har valgt bort, som i ethvert annet arbeid med en deadline som skal overholdes. Til tider har vi vært så grepet av oppgaven at vi – innrømt – har hatt *positive vanskeligheter* med å begrense oss. Arbeidsgruppen har likevel landet på følgende temaer:

- 1: *Kriminalitet, samfunn, massemedia*
- 2: *Kriminalitet og kjønn*
- 3: *Kriminalitet, teknologi, risiko*
- 4: *Psykologiske og individfunderte forklaringer*
- 5: *Fengselet som skole i kriminalitet*

Disse fem emnene er valgt fordi de muliggjør utnyttelse av arbeidsgruppens kompetanse og faglige bakgrunn, og fordi de ofte og nokså systematisk presenteres i faglitteraturen og i offentlige dokumenter om kriminalitet. Utover dette utgjør disse fem dimensjonene sentrale og dyptgripende endringer i det norske samfunnet i perioden 1965–2005.

Det vi *egentlig* ønsket å navigere etter, var å studere disse enkeltområdene grundig, både litterært, teoretisk og empirisk, slik at vi *kunne være sikre på* at all eksisterende relevant materiale om ethvert potensielt relevant område i rapporten var dekket i detalj. Hadde vi valgt en slik vei, ville produktet blitt de tidligere nevnte fem doktorgrader, hver især produsert over fire år. Dette har vi altså ikke gjort.

Man kan snarere si at vi har påbegynt et slikt arbeid. Vi ønsker dermed at leseren betrakter denne rapporten som et stykke på veien mot en mer fullstendig redegjørelse for *hvordan det gir mening å begripe det indre og variable forhold mellom kultur, samfunn, individ, handlinger og definatoriske betydningsprosesser*.

Dette betyr altså ikke at alt som kan sies om kriminalitetsutviklingen i perioden dermed er sagt. Omfangsmessig er denne rapporten, selv om den kanskje ikke kan kalles direkte beskjedent, langt unna fem doktorgrader. Hvis arbeidet hadde vært utført av forskere med andre utgangspunkt, på KRUS eller andre steder, hadde rapporten også sett annerledes ut.

På den ene siden vil vi altså hevde at valg vi har tatt underveis (av spesifikke temaer og annet) er godt begrunnede, gjennomdiskuterte og veldokumenterte. På den andre siden vil vi, i tråd med vårt vitenskapsteoretiske og metodiske grunnsyn, understreke at rapporten er resultat av en lang og kompleks prosess der ulike dimensjoner som blant annet forfatterens bakgrunn (teoretisk og forskningmessig så vel som personlig), relasjoner oss imellom, nettverk og rammebetingelser på KRUS har spilt en rolle for resultatet.

Om anvendelighet og relevans

Som enhver annen tekst har også denne rapporten blitt til med utgangspunkt i forfatternes mer eller mindre uttalte oppfatninger om hva det endelige resultatet skal brukes til. Selv om hva eventuell bruk vil bestå av ikke går tydelig frem av mandatet, har arbeidsgruppen måttet anta at KSF har hatt et bestemt formål med bestillingen, at de har bedt om en rapport som kan brukes til noe, en rapport som er *relevant og anvendbar*.

Som tilfellet er med de begrepene diskutert over, må også begrepenes relevans og anvendbarhet kontekstualiseres. Betydningen av relevans avhenger av hva eller hvem noe skal være *relevant for*, samt hva det skal *anvendes i forhold til*. Vi forstår bestillingen som om den spør etter en form for *grunnforskning*, hvilket står beskrevet som en av KRUS' forskningsoppgaver:

«**Grunnforskning** er eksperimentell eller teoretisk virksomhet som primært utføres for å skaffe til veie ny kunnskap om det underliggende grunnlag for fenomener og observerbare fakta – uten sikte på spesiell anvendelse eller bruk» (*Forskning: Hva er Fou-arbeid?*).

Grunnforskning beskrives gjerne i motsetning til anvendt forskning, som forstås som mer direkte rettet mot umiddelbar anvendelse i et konkret praksisfelt. Der er til forskjellige tider forskjellig behov og ønsker om *redskaper* fra praksis. Vi mener at grunnforskning også kan være anvendbar og praksisrelevant, selv om det aktuelle praksisfeltet ikke er direkte omtalt. Grunnforskningens utforskende, modellutviklende og/eller problematiserende refleksjoner kan fungere klargjørende og perspektivgivende, selv om formålet ikke har vært å implementere eller evaluere et konkret redskap. Det er ikke slik at man kan lukke dører hermetisk imellom det vi studerer i bøkene og den praksis som lever i og utenfor kriminalomsorgen.

Vi vil ikke komme med forslag til konkrete kriminalitetsforebyggende tiltak. På denne måten kan dette arbeidet betegnes som mer indirekte relevant for praksis. Utover dette vil rapporten også kunne anvendes som et ledd i kompetanseheving på KRUS. Også andre fagmiljøer vil forhåpentligvis finne nytte i rapporten, som dermed også kan være relevant for andre enn kriminalomsorgen. Vi er dermed av den holdning at våre teoretiske og empiriske oppsummeringer, samt teoretiske utviklinger og overskridende sammenstillinger, vil kunne være av relevans for så vel den ytterliggående teoretiker som den mest rendyrkede praktiker.

Vår fremgangsmåte

Viten oppstår innlysende nok ikke i et tomrom. Alt etter hvilken måte et gitt vitenskapelig samfunn mener at *brukbar* eller *nyttig* viten skapes på, vil medlemmer av dette samfunnet velge sine metoder. Det er vår mening viktig å la det felt, den gjenstand, det tema man undersøker, ha en høy grad av innflytelse på hvilke metoder man velger. Man kan ikke beslutte metoden løsrevet fra gjenstanden.

Det betyr at ingen metode abstrakt sett kan defineres som den beste. Metodevalg må vurderes og begrunnes i et indre forhold til sin gjenstand og sitt problem¹ Uansett om et praksisfelt og et forskningsfellesskap reflekterer rundt dette og gjør slike avgjørelser eksplisitte, vil deres vitensideal prege praksis og forskning. Dette stiller krav til forsknings- evaluerings- og utviklingsarbeid på flere områder. Som det vil fremgå av de enkelte kapitlene i denne rapporten har det historisk sett – i den perioden vi beskjeftiger oss med – blitt satt i spill forskjellige metoder med forskjellige vitensidealer i forsøket på å definere, forstå, forklare og/eller begrense (for-øke?) kriminelle handlinger.

Og hva så med vår fremgangsmåte? Oppdragets forskningsgjenstand har fått bestemme et todelt veivalg. På den ene siden har vi forstått mandatet som om det spør etter en gjennomgang av relevant litteratur fra ulike fag og miljøer. På den andre siden har vi hatt en rekke mer eller mindre formelle samtaler og møter med personer fra ulike fagmiljøer i og utenfor Norge. Som vanlig i forskningsarbeid har vi alle tre trukket inn nøkkelpersoner fra våre respektive nettverk. Fagfolk og kolleger fra ulike miljøer har lest hele eller deler av ulike versjoner av manuskriptet, og gitt uvurderlige innspill og kommentarer. Samlet sett kan en slik strategi sies å dekke mandatets forespørsel om å dra inn eksterne fagmiljøer i arbeidet.

Vi har gjennomført studier av faglitteratur innenfor sosiologi, kriminologi, psykologi, psykiatri, filosofi og historie. Vi har dessuten anvendt offentlige dokumenter, innstillinger, faggruppearbeid, planer og annet som er utgitt i forbindelse med kriminal- og kriminalomsorgspolitik. I tillegg har vi anvendt en rekke statistiske studier som er produsert av SSB, Justisdepartementet/Kriminalomsorgsavdelingen og KRUS. Historiske studier i og av kriminalpolitikken og fengselssystemet, har også vært en viktig del av arbeidet.

Kriminalitet som flertydig fenomen – en innholdspresentasjon

Rapporten er tredelt. Del I presenterer utgangspunktet for prosjektet og sentrale begreper diskuteres og defineres. Kapittel 1 drøfter hvordan vi dels vektlegger et *handlingsnivå*, dels et *norm- og håndhevelsesnivå* i vår komplekse kriminalitetsforståelse.

Del II beskriver perioden 1965–2005 på tre forskjellige måter. Med utgangspunkt i en juridisk-historisk forståelse (kapittel 2), en sosialhistorisk og politisk-historisk tilnærming (kapittel 3), og en kriminalstatistisk analyse (kapittel 4), skapes tre forskjellige fortellinger. Samlet utgjør de en problematisering og drøfting av viktige offentlige kunnskapskilders beskrivelser av den aktuelle perioden.

---

¹ Vi henviser til KRUS-rapport av forskerne Bergander og Johnsen (2006) for en utdypning av metodologiske problemer og utfordringer spesifikt i forhold til kriminalomsorgsfaget.

Del III setter begrepsdiskusjonene fra del I og fremstillingene av perioden fra del II i sammenheng med beskrivelser av sentrale samfunnsendringer. Kriminalitetsutviklingen settes således i sammenheng med teorier om og beskrivelser av samfunnsendring med utgangspunkt i annen tematikk og på andre nivåer. Fremstillingen er som beskrevet over delt i fem – temaer det fokuseres på er massemedias nye sosiale posisjon og funksjoner (kapittel 5), kjønn, kjønnsroller og kjønnskonstruksjoner (kapittel 6), den teknologiske utviklingen i det senmoderne risikofokuserte samfunn (kapittel 7), utviklingen av ulike individfunderte forklaringer (kapittel 8) og, til slutt, fengselets og kriminalomsorgens rolle som (med-) produsent av kriminalitet (kapittel 9). Målet er å presentere en kompleks og mangfoldig vifte av teorier og perspektiver som, slik arbeidsgruppen ser det, alle er relevante i en videre forståelse av kriminaliteten i Norge i perioden 1965–2005.

Vi avslutter rapporten med oppsummering og konklusjoner som forsøksvis videreføres i et fremtidsscenario: *Kriminalitet om 40 år*. Vårt håp er at dette arbeidet både vil gi leseren et interessant beskrivende portrett av deler av de forhold som må behandles i en oppgave som denne, og at arbeidet vil gi leseren et analyserende og diskuterende bilde av hvordan vi kan begripe de komplekse sammenhengene mellom «kriminalitetsutvikling» og «samfunnsutvikling». Endelig er det vårt håp at leseren vil oppleve en høyere grad av kritisk refleksjon enn av mekanisk reproduksjon. Arbeidsgruppen ønsker leseren god lesing!

Kapittel 1

Hva er kriminalitet?

I en hverdagsforståelse er kriminalitet handlinger som skader andre, handlinger som er samfunnsfiendtlige, egoistiske eller onde. Mer konkrete eksempler kan være å stjele andre menneskers eiendeler eller å skade andre menneskers kropp, altså på ulike måter å være til direkte hinder for sin nestes livsutfoldelse. Men også å unnlate å betale det man skylder kemneren, å bruke forbudte rusmidler eller å dekorere byens betongvegger ved hjelp av sprayboks eller tusj hører hjemme i sekkebetegnelsen *kriminalitet*. Å på denne måten forklare hva kriminalitet er ved hjelp av eksempler, er vanligvis mer enn godt nok i dagligtalen. Hvis man forsøker seg på en mer formell definisjon blir bildet imidlertid noe mer komplisert.

De ulike formene for kriminalitet er nemlig vidt forskjellige handlinger som utføres av forskjellige mennesker i forskjellige situasjoner og sammenhenger. Det som forener handlinger som gjerne forstås som kriminelle, er at de alle sammen beskrives av lovgivningen som straffbare. I straffeloven, som inneholder brorparten av disse bestemmelsene, skilles det mellom forbrytelser og forseelser. Vanligvis kan forbrytelser medføre strengere straff enn forseelsene. Også ulike former for spesiallovgivning beskriver handlinger som er belagt med straff. Eksempler kan være skatteloven, veitrafikkloven og arbeidsmiljøloven. I hva som kan kalles et juridisk perspektiv, er det de handlingene som til enhver tid står beskrevet i loven som straffbare som er kriminelle. For at en handling skal kunne forstås som eksempel på kriminalitet må den altså falle inn (eller oppfattes som om den faller inn) under straffejussens ansvarsområde – lovteksten må være et relevant fortolkningsverktøy for handlingen.

Loven er imidlertid en konservativ tekst som det som regel tar lang tid å forandre. Derfor er det til enhver tid en rekke bestemmelser som er mer eller mindre «sovende» – de finnes fremdeles i loven, men de brukes sjelden eller aldri i praksis. Enkelte handlinger som formelt sett er kriminelle, kontrolleres sjelden fordi de er så vanlige at store deler av befolkningen hadde blitt «kriminelle» hvis loven hadde blitt tatt bokstavelig. Hovedstadens beboere er for eksempel aktive brukere av byens mange parker når været tillater det, og sommeren 2005 ble spørsmålet om bruk av alkohol på offentlig sted debattert. Formelt sett er det ikke lov å nyte en øl eller et glass vin til grillmaten en varm sommerdag i Sofienbergparken. Likevel benytter mange parkbrukere seg av denne muligheten, uten at det får konsekvenser for dem i form av kontroll og straff, så lenge de holde seg innenfor visse uskrevne grenser.

Hvilke handlinger som til enhver tid forstås som kriminelle er altså delvis et politisk spørsmål. Hva kriminalitet er i juridisk forstand, er i stadig forandring, samtidig som synet på 'den kriminelle' og hvilke årsaksforklaringer som til enhver tid anses som relevante for å forklare kri-

minalitet, også forandres. Selv om loven som regel forandrer seg relativt sakte, foregår det hele tiden bevegelser i samfunnets lovgivning – såkalt avkriminalisering, oppkriminalisering, nedkriminalisering eller (ny)kriminalisering. Mange av de kriminelle handlingene har vært beskrevet i lovgivningen i lang tid, mens andre er av nyere dato.

Kriminalitet er også et praktisk spørsmål. Håndhevelsen av lovene, politiets, påtalemyndighetens, domstolens praksis og det forebyggende arbeidet, er også i kontinuerlig endring. Hvor stor mengde narkotiske stoff som skal forstås som en «brukerdose» har for eksempel variert, med direkte konsekvenser for hvilken lovhemmel som benyttes i forhold til en bestemt handling (besittelse av narkotika), og dermed for hva slags kriminalitet handlingen eventuelt forstås som.

Dermed kan man oppsummeringsvis si at *kriminalitet* er en relasjon mellom tre elementer: (1) en **handling**, (2) en **lovbestemmelse** som beskriver nettopp en slik handling og (3) en **håndhevelse** av den aktuelle loven, som i praksis ser denne handlingen som et konkret eksempel på det loven beskriver generelt og teoretisk, og dermed som en form for *kriminalitet* (Aubert 1972; Hauge 2001). Håndhevelsen kopler handlingen og lovens beskrivelse av handlingen sammen. Alle de tre elementene er nødvendige for at sluttresultatet skal bli at handlingen (og gjerningspersonen) skal forstås som *kriminell*, og forandringer av alle tre elementer vil forplante seg videre og skape forandringer i sluttresultatet – *kriminaliteten*.

Utsagnet «kriminaliteten øker» kan dermed enten være en beskrivelse av en forandring på *handlingsnivået* (flere handlinger som potensielt kunne forstås som kriminalitet, skjer), på *normnivået* (flere handlinger tas inn i lovverket som eksempel på kriminalitet), eller på *håndhevelsesnivået* (kontrollapparatet blir mer effektivt, og oppdager flere slike handlinger som beskrives i loven), eller av en hvilken som helst kombinasjon av disse tre nivåene.

I dagligtalen, men også i media og i det politiske liv, privilegeres som regel handlingsperspektivet. Kriminalitet forstås som en fellesbetegnelse for de ulike typer handlinger som er beskrevet i loven og belagt med straff. Et slikt perspektiv kan sies å operere på et ontologisk nivå der kriminalitet forstås som en spesiell type handlinger som på bestemte måter skiller seg mer eller mindre klart fra *ikke-kriminalitet*. Spørsmålet blir hva som kan sies å være årsakene til kriminelle handlinger – *hvor kommer handlinger fra?* Kriminaliteten forstått på denne måten kan forklares på en mengde ulike måter og på flere ulike nivåer – noe vi snart skal komme tilbake til.

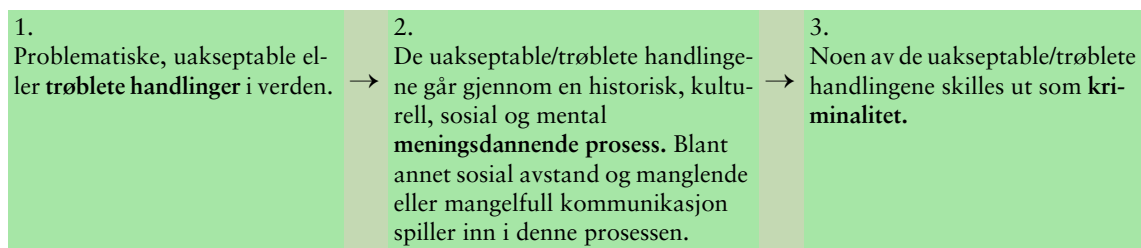
Først skal vi imidlertid presentere et alternativt perspektiv som sjelden får plass i dagligtalens fortellinger om kriminaliteten. Dette perspektivet privilegerer normnivået og håndhevelsesnivået, og kan sies å operere på et epistemologisk nivå. Fokuset her rettes mot hvordan kriminaliteten *fremstår for oss*, og dermed i en viss forstand hvordan den *blir til*, i og med at den kommer til syne i for eksempel kriminalstatistikken, i media, i dagligtalen, og så videre, med tilhørende konsekvenser.

Et alternativt perspektiv: Kriminalitet som sosial konstruksjon

Et slikt konstruktivistisk blikk på *kriminalitet* og *den kriminelle* har vært sentralt norsk kriminologi. N. Christie (2004a) ser dekonstruksjon av disse størrelsene som fagets kjerneoppgave. Utgangspunktet er at kriminalitet ikke forstås som en bestemt og klart avgrenset type handlinger, essensielt annerledes andre typer handlinger. I dette perspektivet er ikke en handling kriminell *i seg selv*, i utgangspunktet, like lite som enkeltpersoner har en indre kriminell natur. Handlinger og mennesker har snarere blitt kriminelle, med alt det denne definisjonen innebærer, og blir det stadig, i og gjennom komplekse sosiale forståelses- og fortolkningsprosesser. I dette perspektivet er kriminalitet det som i praksis (1) oppfattes som kriminalitet (forståelse), og deretter (2) reageres på som kriminalitet (reaksjon). Det samme er tilfellet for individet. Ingen *er* kriminelle (eller noe annet for den del) dypest sett eller i seg selv. Hvem man er, er snarere blant annet avhengig av hvilken identitet man tillegges av omgivelsene, av hvilke historier som får gjennomslag i *teksten* om det enkelte individs identitet. I dette perspektivet er den kriminelle en som blir sett på en bestemt måte (der borte går en kriminell), noe som igjen fører til at andre mennesker handler overfor vedkommende på en bestemt måte (det er best å passe seg for den kriminelle), noe som igjen kan føre til at vedkommende ser på seg selv på en bestemt måte (jeg er kriminell), jf. det såkalte 'stemplingsperspektivet' (Becker 1963).

Vi skal se at dette ikke betyr at kriminaliteten ikke *finnes*, eller at det er opp til hver enkelt om kriminalitet skal være en god fortolkningsnøkkel i et bestemt tilfelle. Sammen med Leif Petter Olaussen har Christie debattert hva det vil si å kalle kriminaliteten en sosial konstruksjon i en serie artikler i *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap*. Utgangspunktet kan sies å være Christies åpningskapittel «Kriminaliteten finnes ikke» i boka *En passende mengde kriminalitet* (2004a). Christie starter ved fenomenet *trøbbel*. Gjennom historiske, kulturelle, sosiale og mentale prosesser skapes enkelte trøblete handlinger om til kriminalitet. En viktig dimensjon som på denne måten er med på å skape kriminalitet, er ifølge Christie avstand og mangel på kommunikasjon, som igjen vil kunne føre til en offentlig-gjøring av en trøblete handling, noe som igjen vil gjøre bruk av kategorien kriminalitet mer sannsynlig. Kriminalitet er således en form for videreføret trøbbel, definisjonen *kriminalitet* er én av mange mulige resultater når trøbbel skal fortolkes. Handlinger med den mulighet at de kan sees som kriminelle, er dermed som en uendelig naturressurs.

Christies resonnement kan dermed fremstilles slik, slik vi leser ham:

Christie understreker at han ikke mener at det ikke eksisterer fullstendig uakseptable handlinger. Men det går ikke klart frem hva uakseptabelheten består i eller kommer fra. Uakseptable i forhold til hva? Uakseptable i seg selv? Hvor kommer det trøblete ved de trøblete handlingene fra? Christie har «sterke moralske motforestillinger mot at slikt skjer», men mangler i *En passende mengde kriminalitet* et blikk for hvor den «opprinnelige» moralen kommer fra: målestokken som gjør de trøblete handlingene trøblete, allerede før de har rukket å bli til kriminalitet.

Olaussens (2004a) alternativ til denne forståelsen er at «...kriminalitet både er *handlinger med en bestemt kvalitet*, og at kriminaliteten er *en sosial realitet som finnes uavhengig av enkelt-handlinger*.» Kriminalitet er det han kaller en enighetskategori. Denne kategorien er en del av våre handlingsvilkår: vi handler blant annet med utgangspunkt i hva vi forstår som kriminelt.

Denne forståelsen er dermed forpliktende – den har sosial gyldighet, den *finnes*. Vi kan altså ikke velge å se bort fra den sosiale enighetskategorien *kriminalitet* i vårt handlingsliv. *Vi* (det store vi'et) har blitt enige om hva som skal forstås med kriminelt, noe som igjen legger klare føringer for hvordan *vi* kan/skal oppføre oss. Det er jo nettopp derfor man snakker om en *sosial konstruktivisme*, ikke en subjektiv eller individuell konstruktivisme. Det er altså ikke opp til enkeltindividet å forandre sin personlige virkelighet etter eget forgodtbefinnende. Å se noe som en konstruksjon er å se på betydningsspill som noe som kan endres. Men det er grenser for hvor mye som kan endres samtidig som spillet fortsetter å fungere. Og det er viktig å presisere at slike endringer som regel er meget trege prosesser, der også de andre deltagerne må endres. Av slike grunner bæres som regel etablerte enigheter videre.

Ifølge Olaussen er det altså *enighet* om et (mer eller mindre) enhetlig syn på hva som er det trøblete ved kriminaliteten; det finnes en slags «kriminalitetens bunnlinje». Slik enighet kommer av at vi er kommunikative vesener, og at vi er løsningsorienterte. Sagt på en annen måte kommer enigheten av at vi er flere sammen som må forholde oss til hverandre, noe som gjør at enighet vokser frem over tid. Der Christie ikke sier så mye om hvor moralen kommer fra, utdyper Olaussen hvordan enighetskategoriene («moralen») blir til: Vi er innvevd med hverandre, forent med hverandre og forbundet med hverandre. Innvevd gjennom store, omfattende fellesskap med felles språk, felles moraloppfatning, bruk av felles byttemidler, og så videre. Forent gjennom relativt varige sosiale ordninger som er knyttet til våre evner og vilje til å søke enighet med andre for å oppnå noe sammen. Forbundet gjennom fellesskap basert på felles institusjonell tilknytning (utdanningssystem, forsvar, domstoler, osv.). Når vi samhandler vil vi orientere våre handlinger ut fra at slike fellesskap, ordninger og institusjoner finnes.

Det å kalle en handling *kriminell*, er for Olaussen mer enn å klistre en merkelapp på den – det er også å anvende en sosial, kulturell og historisk enighetskategori, og dermed også å anerkjenne og videreføre denne kategorien. Den som anmelder en handling til politiet påberoper seg dermed sosial gyldighet for sin fortolkning av handlingen² Ved å se en handling som kriminell, anser man den for å bryte med en kulturell *allmenn moral*.

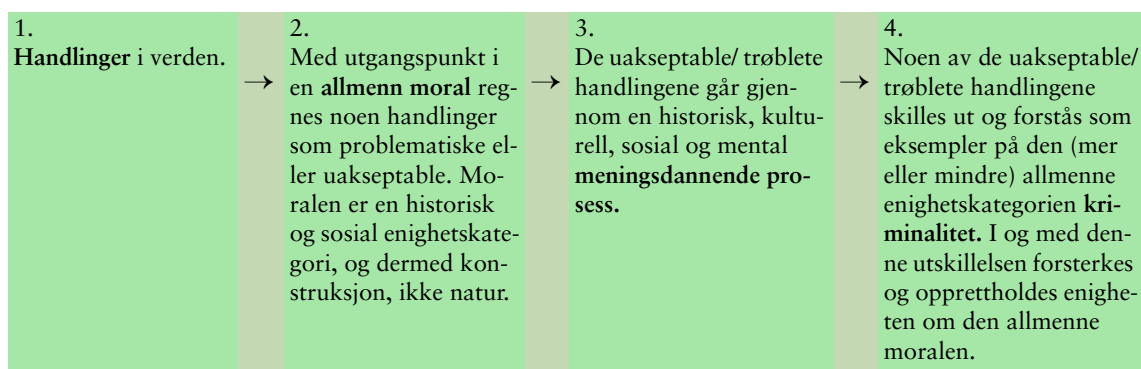
---

² Uten at det dermed er sagt at han kommer til å få gehør for sin fortolkning og at sluttresultatet blir bred enighet (med alle praktiske resultater) om at handlingen var/er kriminell.

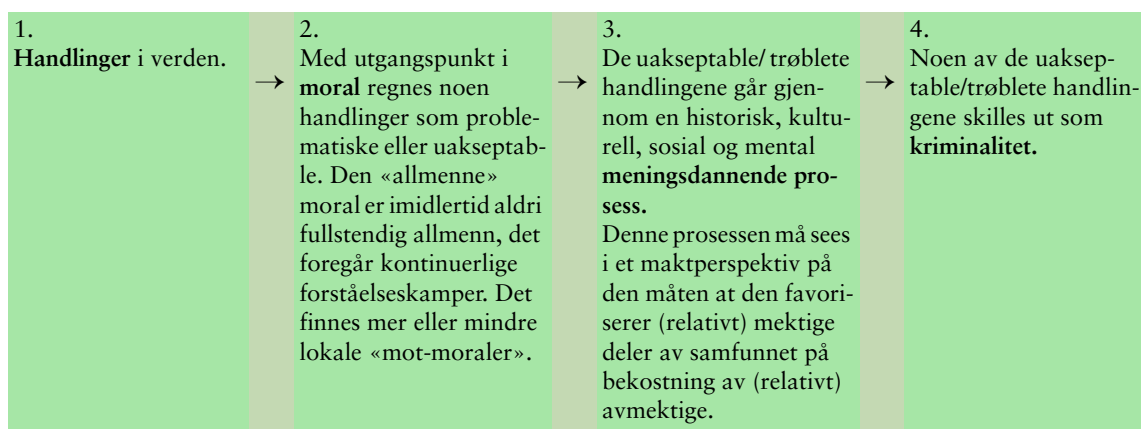

Loven er uttrykk for denne institusjonaliserte enigheten, og kriminalitet er dermed i første rekke et brudd mot denne enigheten/allmennmoralen, og kun dernest et brudd mot lovens konkrete bestemmelser. Ifølge Olausen er det dermed ikke slik at det er maktapparatet som frembringer eller skaper de uønskede handlingene: det er den allmenne kulturelle moralen som avgjør hvordan maktapparatet skal se en handling.

Olausen kan leses som en utdypning og presisering av Christies resonnement:

I sitt svar til Olausen understreker Christie (2004b) igjen at hans anliggende er å undersøke hvilke sosiale betingelser de uønskede handlingene oppstår under, under hvilke betingelser de sees som uønskede, og under hvilke omstendigheter noen av de uønskede handlingene blir gitt den mening at de er kriminelle. I et politisk perspektiv blir det viktig å problematisere denne prosessen. Kampen om forståelsen er et sentralt kriminologisk studiefelt, og Christie understreker et maktperspektiv sterkere enn Olausen, som på sin side kan sies å sterkere betone et konsensusperspektiv. Christies utdypning av eget standpunkt kan fremstilles slik:

I Christies perspektiv er Olausens enighetskategorier for statiske. Christie er interessert i hvem som influerer enighetsproduksjonen. Hvilke interesser ivaretas ved den antatte enighet? Hvordan opprettholdes den?

I sin siste artikkel trekker Olaussen (2004b) frem *handlingens mening for den handlende og handlingens sosiale kontekst* som viktige elementer i den historiske, kulturelle, sosiale og mentale meningsdannende prosessen referert til over. Christies perspektiv løsriver de uønskede handlingene fra den handlende aktørs intensjoner, ifølge Olaussen. Han presiserer sitt standpunkt slik:

1. Handlinger i verden.	→	2. Med utgangspunkt i en allmenn moral regnes noen handlinger som problematiske eller uakseptable. Moralene er en historisk og sosial (og språklig) enighetskategori, og dermed konstruksjon, ikke natur.	→	3. De uakseptable/ trøblete handlingene går gjennom en historisk, kulturell, sosial og mental meningsdannende prosess . En viktig faktor i denne prosessen er aktørens intensjon/mening med sin uønskede handling. En annen viktig faktor er handlingens sosiale kontekst. En del av denne konteksten er «koblinger til sosial makt».	→	4. Noen av de uakseptable/ trøblete handlingene skilles ut og forstås som eksempler på den (mer eller mindre) allmenne enighetskategorien kriminalitet . I og med denne utskillelsen forsterkes og opprettholdes enigheten om den allmenne moralen.
-------------------------	---	--	---	--	---	--

Sosialkonstruktivisme er ikke en teori om hva som finnes og ikke finnes (ontologi). Teorien forsøker ikke å si noe om dette. Konstruktivismen er en teori om hva vi *antar* at vi vet om det som finnes, og hvordan vi har kommet frem til det vi antar at vi vet (epistemologi). Christie ønsker, slik vi leser ham, å problematisere kategorien kriminalitet på epistemologisk grunnlag. Når han argumenterer med at kriminaliteten *ikke finnes*, beveger han seg tilsynelatende fra epistemologi til ontologi, noe som lett kan misforstås.

Slik vi leser Christie er hans poeng en fornektelse av den kriminelle essens i både handlinger og enkeltpersoner. Det betyr ikke at man ikke forholder seg til både handlinger og personer som kriminelle. Kriminalitet er en sosial realitet som påvirker samfunnsmedlemmers handlingsrammer. Gjennom at man handler som om kriminaliteten finnes, bidrar man samtidig til at denne brede sosiale enigheten bekreftes og bringes videre. Å anvende kategorien kriminalitet skaper således kriminalitet av et råmateriale som kunne ha blitt til noe annet, samtidig som enhver anvendelse av straffelovgivning også vil bekrefte og forandre straffeloven.

På mange områder finnes det en (mer eller mindre) allmenn enighet om hva som kjenner seg moralske og umoralske handlinger. Det konstruktivistiske grunnspørsmålet blir hvor denne enigheten kommer fra, hva som blir resultatet av at vi ble enige på akkurat denne måten, og (eventuelt) hvilke andre alternative enigheter som hadde vært mulige (med bedre eller verre resultater for ulike grupper). I dette perspektivet må kriminaliteten altså hele tiden forstås i sammenheng med systemet av alternative fortolkningskategorier for øvrig. Som meningskategori er kriminalitet en relasjonell størrelse, og plassert i forhold til blant annet galskap, sykdom, uansvarlighet, hendelige uhell og guds straffedom, og i motsetning til det normale, sunne, ansvarlige og vellykkede. Spørsmålet om kriminalitetens årsaker blir i dette perspektivet et

spørsmål om hvilke betingelser som skal til for at en handling skal forstås som kriminell – hva kommer *bruken* av forståelseskategorien *kriminalitet* av? For å kunne bli kriminell må en handling kunne oppfattes som et eksempel på selve Kriminaliteten, forstått som kulturell meningsstørrelse. Hva er de sosiale betingelsene for at uønskede handlinger gis den mening at de er kriminelle? Hvilke trekk ved en handling oppmuntrer til, og hvilke trekk hindrer, at handlingen forstås som kriminell? I dette perspektivet oppfordrer spørsmålet om kriminalitetens årsaker altså til en kriminalitetens *sosial- og kulturhistorie*, istedenfor studier i kriminalitetens *etiologi*.

Med det har vi, som både Christie og Olaussen i varierende grad er inne på, koplet konstruksjonen av kriminalitet til fenomenet 'makt'. Begrepet kriminalitet gir ikke en nøytral avspeiling av verden, men er en aktiv konstruksjon. Denne konstruksjonsprosessen er innleiret i et større system av sosiale maktrelasjoner. P. Berger og T. Luckmann (2001) beskriver hvordan ulike konstruksjoner plasseres i forhold til hverandre og forsterker og legitimerer hverandre gjensidig ved hjelp av begrepet *symbolsk univers*. Et symbolsk univers forteller hvordan vi skal forholde oss til verden og hverandre, og det får verden til å virke logisk og forståelig. Det symbolske universet er i dette perspektivet både et normativt og et kognitivt system, som mer konkret gjerne inneholder (1) en oppfatning om hvordan medlemmer bør og ikke bør oppføre seg, (2) en patologi som forklarer hvordan avvik oppstår, (3) en symptomatologi (et diagnostisk system) som forklarer hvordan avvik kan identifiseres/komme tilsyne og (4) et kurativt system bestående av teknikker for å «behandle» avvikene og /eller de avvikende – noe som gjerne åpner for ulike ekspertsystemer (Berger og Luckmann 2001; Järvinen 2001).

Avvik kan forstås som et brudd med det symbolske universet. Avstandstaken fra sosiale avvikere har i dette perspektivet å gjøre med det symbolske universets skrøpeligheit – avviket som bryter med universet må så fort som mulig beskrives og defineres på universets egne premisser, og på den måten ufarliggjøres. Behovet for «å gjøre noe» med avviket er i dette perspektivet behovet for å gjøre det ukjente kjent, å rekonstruere det fremmede slik at det, fra å være en utfordring, bidrar til å legitimere vårt symbolske univers. Gjennom for eksempel å påvise at en person som oppleves som slitsom og rotete har AD/HD, integrerer ekspertene 'den andre' i sitt symbolske univers og dets vokabular og inndelinger – og den trusselen mot vår virkelighetsoppfatning som avviket representerer gjøres kjent, trygt og håndterbart (Järvinen 2001; Solvang 1997).

I dette perspektivet forstås kriminalitet som en forskjell som skaper likhet og samhold. Den kriminelle er den Andre, utsiden, som gir Oss normale følelse av å tilhøre innsiden: kriminalitet er dermed navnet på en motsetningsrelasjon, en forskjell. Noen handlinger og personer forstås på en bestemt måte *i og med at* andre personer og handlinger forstås på andre måter, nettopp som kontraster og referanser. Kriminalitet er avhengig av lovlydighet for å kunne tre frem, på samme måte som den kriminelle blir til i forhold til det normale flertallet. Kriminaliteten og den kriminelle konstrueres altså ikke på nøytral grunn, kategoriene er snarere verktøy for sosial differensiering.

At virkelighet og sannhet om kriminaliteten og den kriminelle kontinuerlig blir til i sosiale prosesser, betyr altså ikke nødvendigvis at alt «bare» er språk, og at ingenting *finnes*. P. Larsson (1999) understreker at et konstruktivistisk perspektiv på kriminalitet ikke betyr at...

«...kriminalitet i ulike former er noe rent subjektivt eller kun eksisterer i en diskursiv begrepsverden. Kriminelle handlinger er konkrete «materielle» handlinger som ofte medfører følbare konsekvenser (tap, fengsel, neseblod og så videre) for både gjerningsmann og offer» (Larsson 1999: 105).

Kriminaliteten *finnes*. Konstruksjon skal ikke sidestilles med fiksjon, illusjon, eller fantasi. Det er nettopp virkeligheten *som virkelig*, ikke som fiksjon, som er konstruert (Hammershøj og Petersen 2001). At noe er blitt til på en bestemt måte, betyr ikke at det ikke *er*, og det er viktig å rydde opp i misforståelsen om at noe *bare* er en sosial konstruksjon.

Det at en essensiell, universell og evig kriminalitet ikke finnes, betyr altså ikke at det er valgfritt for individet å forholde seg til fenomenet *kriminalitet* i sine daglige gjøremål. Et slikt utgangspunkt for handlingslivet vil kunne få høyst reelle, håndfaste konsekvenser i form av bøter og fengselsstraff. Konstruksjoner som for eksempel *kriminalitet*, er nemlig flettet sammen med strukturer av materiell og praksis. Ulike konstruksjoner åpner for ulike handlinger, som igjen vil skape ulike resultater. Forskjellige forklaringer på kriminaliteten vil derfor få forskjellige konsekvenser for hva som kan «gjøres med» kriminaliteten i praksis. Ulike teorier påvirker måten man forstår den enkelte og grupper av mennesker på (menneskesyn), men også dominerende maktforhold i samfunnet, herskende ideologier og verdier influerer straffegjennomføringen og tiltak som anvendes mot den enkelte lovbrøyer. Konstruksjonene er ikke bare virkelige som konstruksjoner, de henger også nøye sammen med bestemte konkrete og virkelige praksisformer, og de blir derfor virkelige i sine konsekvenser³

Poenget er bare at individet aldri kan gripe det som finnes, virkeligheten, uten å benytte seg av språklige (menings-) kategorier. E. Laclau og C. Mouffe (2001) ser det språklige som sameksisterende med det sosiale i alle former. Sammenhengen mellom språklige og ikke-språklige objekter forstås som så tett at sontringen mellom språket og det objektet som tilføres betydning, kun kan være analytisk.

Den virkelige verden har likevel en selvstendig eksistens uavhengig av tanken, men først når den blir tillagt en språklig betydning, blir den til noe vi kan forholde oss til. Det er ikke mulig å tenke, handle eller være utenfor språket. Innen vitenskapsfilosofien kalles et slikt perspektiv gjerne *forsiktig realisme*. Vår sansning av virkelige fenomener kan aldri være *umediert*. Vi sanser altså alltid virkeligheten gjennom språket: med en liten omskrivning av M. W. Jørgensen og L. Phillips (1999) kan man si at språket er *en maskin som produserer virkelighet*. Et slikt ståsted innebærer i F. Collins (2003) terminologi en erkjennelsesteoretisk konstruktivisme i forhold til fysisk virkelighet, og en ontologisk konstruktivisme i forhold til sosiale fenomener⁴ Når vi skri-

---

³ Jf. Thomasteoremets klassiske formulering: «If men define situations as real, they are real in their consequences» (for eksempel i Merton 1995: 380).

ver at kriminalitet er en konstruksjon, er det altså kriminalitet som *sosial virkelighet*, ikke som *fysiske handlinger*, vi sikter til. Handlingene og enkeltpersonene finnes utvilsomt. Men deres status som kriminelle, med alt det denne forståelsen innebærer, er sosiale konstruksjoner. Den ikke-sosiale, ikke-diskursive, ikke-språklige verden, kort sagt *den rene materie*, avvises altså ikke. Men den sees som så intimt knyttet sammen med det sosiale, diskursive og språklige, at det er metodisk umulig å gripe den direkte. *Alt* er ikke språk og mening. Men alt har også en språklig meningside.

At *kriminalitet* ikke har en universell referanse (i betydningen evig, historieløs og frikoplet fra det sosiale) innebærer ikke at det ikke finnes handlinger som påfører andre lidelse, tap eller savn. Det er bare det at dette selvfølgelig også gjelder en rekke andre handlinger og hendelser som ikke forstås som kriminalitet. I et konstruktivistisk perspektiv er ikke problematiske handlinger kriminalitet i seg selv, i utgangspunktet. Handlingene har i stedet blitt til akkurat det, fordi de forstås som en bestemt form for problemer, nettopp som kriminalitet. Denne kategorien skapes og gjenskapes hele tiden ved at den brukes. Kriminalitet som sosial konstruksjon er således en individuell, sosial, materiell og åndelig størrelse.

Den kontinuerlige konstruksjonsprosessen, der sosiale problemer tar form som kriminalitet og løsninger forhandles om og blir til, er ikke problematisk i og for seg. Det problematiske oppstår hvis man ser at resultatene er skjeve, at en bestemt konstruksjon tilgodeser noen interesser på bekostning av andre. Et konstruktivistisk blikk går ofte sammen med et ønske om forbedring og frigjøring. Hvis enkelte konstruksjoner, med utgangspunkt i bestemte, reflektivt⁵ formulerte verdier, har dårlige konsekvenser, er det i dette perspektivet mulig å la dekonstruksjonen følges av en *rekonstruksjon*. Som sosial og historisk realitet er *kriminaliteten* og *den kriminelle* prinsipielt sett foranderlige størrelser.

Kriminaliteten finnes altså, som sosialt virkelig og virkende fortolkningskategori. Den finnes bare ikke som en essensielt unik og avgrenset handlingstype i verden, det er ingenting ved handlinger i seg selv som gjør dem kriminelle. Kriminalitet er en måte å klassifisere uønskede handlinger på. Men bare én blant mange mulige.

Hvordan forklares kriminaliteten? Handling, individ og samfunn

Historisk og internasjonalt sett (for ikke å snakke om i dagligtale og blant «folk flest») er det likevel spørsmålet om kriminalitetens årsaker på *handlingsnivået* – spørsmålet om kriminelle handlingers årsak(er) – som har vært selve hovedspørsmålet (Hauge 2001). Hvordan forklares

---

⁴ «Nogle varianter af konstruktivism hævder. (1) at vores viden om virkeligheden (herunder vores videnskabelige viden) er en konstruktion. (...). Andre konstruktivister mener snarere. (2) at virkeligheden selv er en konstruktion. I det følgende betegnes det førstnævnte standpunkt erkendelsesteoretisk konstruktivism, det sistnævnte ontologisk konstruktivism» (Collin 2003: 23).

⁵ Refleksivt her forstått i Bourdieus (Bourdieu og Waquant 1995) forstand som et selvbevisst, uttalt og analytisk forhold til egne verdiers mulighetsbetingelser.

og forstås kriminalitet, kriminelle handlinger og årsaker til kriminaliteten? Forskjellige fag har ulike forklaringsmåter. Vi kan i utgangspunktet grovt skille mellom biologiske/fysiologiske, psykiatriske, psykologiske, pedagogiske, sosiologiske, kriminologiske, sosialantropologiske, filosofiske, religiøse og juridiske tilnærminger til spørsmålet. I tillegg har idehistorien og historievitenskapen vært viktig, både generelt og særegent (relatert til hvert av fagområdene). I tillegg til disse vitenskapelige disiplinene, er det innenfor alle de nevnte fagene ulike skoleretninger som tolker, drøfter og forklarer kriminaliteten på handlingsnivå forskjellig. Ulike fagdisipliner forklarer altså kriminalitet forskjellig, og skoleretninger innenfor de ulike disiplinene kan også forklare kriminalitetsproblematikken forskjellig og til dels motstridende. Vi har sett på kunnskapsproduksjonen fra flere av disse disiplinene og mange skoleretninger innenfor disse. De er alle vevd inn i framstillingen.

Noen av teoriene har tatt utgangspunkt i et individorientert perspektiv, der individet settes i sentrum, andre foretrekker et samfunns- og miljøperspektiv. Ulike teorier som skal forklare kriminaliteten legger altså ulik vekt på arv og miljø. Så forskjellige faktorer som genetikk, personlighet og klasseforskjeller har blitt trukket frem som selve Kriminalitetens Årsak.

Måten ulike teorier beskriver og teoretiserer forholdet mellom individ og samfunn på, er sentral i vår gjennomgang. De ulike perspektivene på dette forholdet får stor betydning i måten man forstår, forklarer og ikke minst forholder seg til kriminalitet og kriminelle handlinger. Grovt sett kan man skille mellom (1) teorier som ser individ og samfunn som atskilte fenomener og (2) teorier som ser individ og samfunn i et innvendig forhold (Hammerlin og Enerstvedt 1988; Hammerlin og Schjelderup 1994; Hammerlin og Larsen 1997a og b; Hammerlin 2005/2006).

(1) De teoriene som ser samfunn og individ som separate størrelser kan igjen deles i to, avhengig av hvor hovedvekten legges:

(i) Den første hovedtypen forstår individet som i hovedsak *innenfrastyrt*. Individet isoleres eller rives løs fra de samfunnsmessige, kulturelle, sosiale og konkrete livsbetingelsene. Det forstås ikke i en kulturell eller sosial kontekst, samfunnet settes i klamme og individet betraktes som om det lever i et sosialt vakuum. Disse teoretiske tilnærmingene studerer først og fremst forhold i og ved individet når man skal forklare dets personlighet, være- og tenkemåter generelt, og dermed kriminalitet spesielt. Noen ganger tar disse forklaringsmåtene form av en biologisk, fysiologisk eller psykologisk determinisme. Slike teorier forklarer kriminalitet ut fra et «bare» eller «nesten-bare»-perspektiv, man taler da om henholdsvis biologisme, fysiologisme eller psykologisme.

(ii) Den andre hovedtypen ser individet som i hovedsak *utenfrastyrt*. Samfunnet eller krefter utenfor individet forstås som bestemmende/strukturere for den enkeltes være- og tenkemåte, utvikling, personlighetsdannelse, verdier og idealer. Den enkeltes kriminalitet forstås da relatert til de samfunnsmessige, kulturelle og sosiale forholdene. Mennesket formes av omgivelsene, og i og med at de sosiale og materielle rammebetingelsene er forskjellige, formes også hver enkelt forskjellig. Også disse forklaringsmåtene kan få deterministiske trekk. Enkeltmennesket anses da fullstendig formet av samfunnet, samfunnets institusjoner, sosiale forhold og/eller

sosial arv, ute av stand til å foreta (mer eller mindre) frie valg eller å ta ansvar for egne handlinger. Vi snakker da gjerne om en sosiologisme.

(2) I kontrast til disse enten/eller-teoriene står teorier som ser individ og samfunn (de sosiale betingelsene) i et *innvendig* og *vekselvirkende* forhold, der begge komponentene er hva de er i kraft av den andre. Slike perspektiver forstår forholdet mellom individ og samfunn som en integrert helhet. Man kan ikke leve i et samfunn og være fri fra det: alle må forholde seg på en personlig måte til sin omverden og sine livsbetingelser. Likevel er ikke den enkelte bare et produkt av de sosiale og kulturelle betingelsene, men et handlende og skapende subjekt og en virksom personlighet som må forstås ved sin væren i verden og sin væren i situasjonen (Hammerlin og Larsen 1997a og b). Eksempler på slike perspektiver er P. Bourdieus (1995, 1996; Bourdieu og Wacquant 1993) teori om forholdet mellom habitus og felt, A. Giddens' (1984, 1996) strukturasjonsteori og virksomhetsteorien slik den uttrykkes av for eksempel L. S. Vygotskij (1981, 2001) og A. Leontjev (1977). Disse perspektivene står i klar motsetning til de ensidige og reduksjonistiske *-ismene* over.

Målet med et slikt analytisk blikk kan sies å forsøke å være nærsynt og vidsynt på samme tid – å ha et blikk for enkelthandlingers individualitet samtidig som man evner å se handlingen som en form for sosial praksis og i forhold til det sosiale systemets ulike elementer som makt- og dominansestrukturer, materielle forhold og ulike betydningssystemer. Disse elementene står i et dialektisk forhold til hverandre, de er flettet sammen med hverandre og påvirker hverandre uten å kunne reduseres til hverandre. I dette perspektivet er det til en viss grad slik at alt henger sammen med alt: med L. Althussers (1962) begrep kan man si at det sosiale livet er preget av *overdeterminering*. Å forsøke å isolere enkeltårsaker til enkelthendelser er som å kaste en håndfull småstein i vannet og forsøke å holde ringene på overflaten fra hverandre. Jo mer man beveger seg mot den enkelte hendelsen på akse *overordnet struktur – enkelthendelse*, desto mer komplisert er sammenflettingen av de ulike overdeterminerte elementene.

Ulike teorier, ulike spørsmål, ulike blikk: Arbeidsgruppens utgangspunkt

Det er vår oppfatning at en helhetlig forståelse av kriminaliteten i samfunnet er avhengig av at man trekker inn alle de tre nivåene beskrevet over – handlingsperspektivet, normperspektivet og håndhevelsesperspektivet. De tre nivåene skal altså ikke forstås som et enten/eller, men som et både/og.

En teori vil likevel vanligvis prioritere enten handlingsnivå eller norm-/håndhevelsesnivå: den vil altså enten ønske å forklare kriminalitet som en bestemt form for handling eller som en sosial og kulturell kategori. Bestemte teoretiske valg henger altså vanligvis sammen med bestemte hypoteser og forskningsspørsmål. En forsker som foretrekker et juridisk-pragmatisk perspektiv stiller andre spørsmål enn en som ser kriminaliteten som en sosial konstruksjon. Svært grovt sett kan man si at det ene perspektivet forutsetter det eksisterende symbolske universet, mens

det andre problematiserer det. Under har vi grovt og skjematisk stilt opp vanlige sammenhenger mellom teoretisk utgangspunkt og forskningsinteresse:

	I. Handlingsnivå: Ontologisk og «etiologisk» fokus – kriminaliteten slik den er antatt å være, og dens ulike årsaker.	II: Norm- og håndhevelsesnivå: Epistemologisk og «kulturhistorisk» fokus – kriminaliteten slik den fremtrer og blir/ har blitt til.
Kriminelle handlinger	Hva kommer kriminelle handlinger av? Hvor mye kriminalitet er det, og hva kan gjøres med den?	Hva gjør at noen handlinger, gjennom en historisk, sosial og kontekstuell prosess, forstås som kriminelle?
Kriminelle personer	Hvorfor blir noen folk kriminelle? Hvilke faktorer skiller de kriminelle fra normale mennesker og hvordan kan man få noen til å slutte med kriminalitet?	Hva gjør at noen folk forstås (av andre og av seg selv) som kriminelle personer? Hvilke konsekvenser får et slikt stempel?

I tråd med vårt syn på samfunnet som komplekst, sammensatt og mangetydig, vil vi benytte oss av en rekke ulike teorier og perspektiver i denne rapporten. Fokuset kommer til å flytte seg mellom de to hovedperspektivene over. Vi kommer til å presentere noen teorier som ser kriminalitet som en bestemt form for handlinger med bestemte årsaker, og andre som tar utgangspunkt i at kriminalitet er en sosial og kulturell kategori. På spørsmålet om hva kriminalitet «er» gir vi altså ikke et entydig og enkelt svar, men vi forbeholder oss retten til å skifte mellom ulike forståelser, tanker og perspektiver underveis i rapporten. Alt i alt er målet for arbeidsgruppen å gi et bredt og mangfoldig bilde preget av kreativitet, åpenhet og en problematiserende grunnholdning. Fokuset er rettet mot teoriintegrasjon og mulige synteser, ikke på å finne «den beste» teorien én gang for alle.

Det betyr ikke at vi oppfatter alle teorier som like gode. I praksis gir ulike teorier ulike resultater. De vil ha ulike menneskesyn og oppfatning av forholdet mellom individ og samfunn generelt, og oppfatning av menneskets handlingsrom og frihet mer spesielt (Hammerlin og Larsen 1997a). Dermed vil de også kunne få ulike resultater for dem som ses som teoriens «gjenstand» eller «objekt». Noen ganger vil et perspektiv rendyrkes til den grad at det reduseres til en *-isme*. Der vi ser at et perspektiv i våre øyne er tvilsomt enten på teoretisk, praktisk eller verdimesig grunnlag, kommer vi til å problematisere og kritisere det. I noen tilfeller vil vi også foreslå bedre alternativer.

DEL II

Tre blikk på kriminaliteten i perioden 1965–2005

Hvor perioden 1965–2005 settes i tre ulike (men på flere måter beslektede) perspektiver. Med utgangspunkt i et juridisk-historisk blikk (kapittel 2), et sosialhistorisk og politisk-historisk blikk (kapittel 3), og et kriminalstatistisk blikk (kapittel 4) skapes tre forskjellige fortellinger. Samlet utgjør de en problematisering og drøfting av viktige offentlige kunnskapskilders beskrivelser av den aktuelle perioden.

Kapittel 2

Noen betraktninger om straffelovgivningen i det 20. århundre

Dette kapitlet er basert på Ragnar Hauges omfattende presentasjon «Utviklingslinjer i straffelovgivningen i det 20. århundre» i *Ny Straffelov* (NOU 2002:4). Vi har også hatt samtaler med KRUS-juristen B. L. Storvik under arbeidet; i tillegg har vi anvendt større brokker av Hammerlins dr.philos arbeid (2005/2006) om temaet. Vår presentasjon har status og betydning bare ut fra behovet for å presentere noen viktige lovendringer og strafferegulerende tendenser. Slik sett er det på ingen måte en fyllestgjørende redegjørelse.

Basis for presentasjonen er Hauges arbeid. Hauge skriver at da «straffeloven trådte i kraft i 1905, var den utvilsomt en tidsmessig lov – velegnet for og i pakt med sin tid. Men etter hvert oppsto det behov for endringer både i den alminnelige og spesielle del» (Hauge 2002: 45). Han fortsetter:

«De endringene som har funnet sted både når det gjelder reaksjonssystemet – og til dels også andre deler av straffelovens alminnelige del – og straffebestemmelsene, kan i hovedsak tilbakeføres til det generelle synet på lovbrudd og straff som til enhver tid har vært fremherskende. Og utviklingen på dette området på 1900-tallet kan inndeles i tre hovedperioder. Dette betyr imidlertid ikke at de tre periodene i tid kan atskilles sterkt fra hverandre – de griper mer eller mindre umerkelig over i hverandre» (Hauge 2002: 46).

VI har valgt å bruke det analytiske skillet Hauge foretar og hans periodeinndeling:

- Den første perioden strekker seg fra straffeloven 1902 og frem til avslutningen av annen verdenskrig.
- Den andre perioden er fra begynnelsen av 1950-årene til slutten av 1970-tallet.
- Den tredje og siste perioden omfatter 1980-årene frem til i dag.

Periode 1: Stabilitet og enighet

Straffeloven 1902, som avløste kriminalloven fra 1842, var sterkt preget av det som ble kalt 'den tredje skolen' i kriminalpolitikken og i de straffeteoretiske utleggingene. Den var samtidig den første av de europeiske straffelover som ble utformet fra den tredje skoles ideologi (Hauge 2002: 41). Både B. Getz og F. Hagerup var sentrale innenfor denne skoleretningen, som kan forstås som en reaksjon på ensidigheten i den biologistiske tilnærmingen (ved bl.a. 'den italienske skolen') og ensidigheten i den sosiologistiske tilnærmingen som kom til uttrykk i flere av de miljø- og samfunnsrettede perspektivene (jf. 'den franske skolen') på slutten av 1800-tallet. Teoretikerne som bekjente seg til 'det tredje perspektivet' forsøkte å forene de biologiske, psykologiske og sosiologiske perspektivene på kriminalitet og 'den kriminelle'.

Hele den første perioden, frem til 1950-tallet var preget av denne skolens kriminalpolitiske syn, skriver Hauge (2002: 41). Også den opprinnelige utformingen av straffeloven i 1902 og senere de lovendringene som ble foretatt, var sterkt påvirket av 'den tredje skolens' teoretiske tilnærminger. Hauge (2002: 41) skriver at:

«[F]remtredende europeiske strafferettsteoretikere som den østerrikske professor Heinrich Lammasch betegnet den som en 'milepæl i strafferettens utvikling', og den ledende tyske strafferettslærde, Franz von Liszt, mente den innvarslet 'fremtidens vei'» (Hagerup, Strafferettsreformen s. 4).

Begge representerte 'den tredje skolen' som «sto sentralt i datidens europeiske strafferett» (Hauge 2002: 41). Ifølge denne oppfatningen var straffens hovedoppgave tredelt i forsøk på å motvirke nye lovbrudd fra lovbrysterens side: Straffen skulle føre til *forbedring*, *avskrekking* og *uskadeliggjøring*, og var tiltenkt forskjellige grupper: Forbedringstiltakene var tiltenkt de unge lovbrysterne, og til en viss grad også dem som hadde etablert småkriminell virksomhet påvirket av drukkenskap og lediggang. Avskrekkingen var rettet mot særlig dem som ble kalt tilfældighetsforbryterne – det vil si de som begikk forbrytelsen under en situasjonsbetinget innskyttelse uten at de hadde en kriminell livsstil. Uskadeliggjøring ved innesperring var straffens formål overfor visse lovbrystere som ble betraktet som uforbederlig; det var store sjanser for gjentakelse av kriminalitet og derfor måtte personen under kontroll. Ubestemt reaksjon (§ 65) ble dessuten muliggjort overfor dem som hadde begått to eller flere alvorlige forbrytelser som ildspåsettelse, voldtekt, utukt overfor barn, ran, drap, legemsbeskadigelse eller grovt tyveri. Også overfor de utilregnelige eller dem med nedsatt tilregnelighet ble det tilrettelagt spesielle bestemmelser som påtalemyndighetene kunne bruke (jfr. § 39). Dommerskjønnet ved straffeutmålingen fikk altså en større betydning i den nye loven. Sentralt sto den relative straffeteorien og individualprevensjonen der straffen ble sett på som et middel for samfunnets beskyttelse. Man skal dessuten merke seg at blant annet fengselsloven av 31. mai 1900 ga adgang til løslatelse på prøve som et oppdragende middel, men også som et viktig innslag for å lette overgangen fra fengsel til livet utenfor murene. Ulike bestemmelser var dessuten rettet mot «tilfældighetsforbryterne» for å holde dem unna fengslene.

Straffeprosessloven av 1. juli 1887 åpnet for påtaleunntatelse, mens en lov fra 1894 om betinget dom (og som ble innarbeidet i straffeloven) gjorde det mulig å la soningen falle bort dersom den domfelte ikke begikk nye lovbrudd i løpet av en prøvetid (Hauge 2002: 42). I tillegg ble straffbarhetsalderen hevet fra ti til fjorten år, og ved den nye vergerådsloven av 6. juni 1896, kunne forsømte og forbryterske barn bli tatt hånd om av det kommunale vergerådet istedenfor strafferettsapparatet. Vergerådet kunne også gripe inn overfor ungdom inntil 16 år. Løsgjengerloven skal også poengteres. Den kom 31. mai 1900, og ga muligheter for en tidsbestemt reaksjon for omstreifere, løsgjengere, betlere og «drukkenbolter» (Hauge 2002: 42).

Et viktig perspektiv i den nye straffepraksisen var å begrense vilkårlighet fra dommerens side. Straffeloven, sier Hauge, bygde på at straffesatsene og straffeutmålingen skulle være strengt regulert i loven. Den hadde også et fokus på at straffen skulle fastsettes relatert til å forhindre framtidige lovbrudd: «Lovbryterenes person og ikke lovbruddet skulle være utgangspunktet for fastsettelsen av straffen» (Hauge 2002: 41). Loven åpnet for en individualisert straffeutmåling – i tråd med datidens strafferettsideologi og i motsetning til den gamle Kriminalloven, som bygde på opplysningstidens idealer. Sentralt i den gamle Kriminalloven sto forholdsmessigheten mellom lovbrudd og straff, samt å forhindre forskjellsbehandling av lovbrysterne.

Reaksjonssystemet hadde som primært formål å beskytte samfunnet mot lovbrysterne – «alt etter hvorvidt det var behov for forbedring, avskrekking eller uskadeliggjøring» (Hauge 2002: 46). De viktigste endringene som ble foretatt i denne perioden var endringer i bestemmelsene om påtaleunntatelse og betinget dom i 1919, og en lov om arbeidsskole for lovbrysterne fra 1928. Felles for begge er en tidsbestemt oppdragende behandling særlig for unge lovbrysterne.

I 1927 kom også en lovendring som hevet minimumsstraffene for sedelighetsforbrytelser. Den 27. februar 1927 ble det nedsatt en komité som skulle utrede spørsmål om reformer av fengselsvesenet. Innstillingen kom 31. mars 1930. Tre sentrale faktorer ble fremhevet i fangebehandlingen: Anbringelsesmåten skulle være enerom og fellesskap; klassesystemet, eller det progressive systemet skulle fortsette (men ble etter hvert noe moderert); løslatelse på prøve skulle innføres, og fangebehandlingen skulle være individuell. Dir. O. Wister skriver:

«Etter lovgivningen som fulgte i 1933 med ikrafttredelse 1. mars 1934, ble det uttrykkelig fastslått at alle fangene i den utstrekning det var mulig, skulle ha hver sin celle for natten og hviletiden. I tråd med komitéens innstilling ble det også reglementsendringer i det progressive systemet. Ordningen med løslatelse på prøve ble også utvidet. Minimumstiden som fangen måtte sone før en slik løslatelse, ble nedsatt fra seks til fire måneder» (Wister 1997: 42).

I 1929 ble sikring og forvaring innført, og overtok bestemmelsene om tiltak overfor utilregnelige og personer med nedsatt tilregnelighet. Det var med andre ord klare straffeskjerpelser på enkelte områder.

Hauge skriver videre at for denne perioden ble straffelovgivningen først og fremst vurdert som et juridisk anliggende, og det var straffejuristene innenfor domstolene, fengselsvesenet, Universitetet og Justisdepartementet som ble ansett som ekspertene; det var også oftest de:

«som tok initiativet til og var enerådende når det gjaldt utformingen av loven. Dessuten ble etter hvert en gruppe strafferettslig interesserte psykiatere involvert. Derimot ble straffelovgivningen oppfattet som noe som lå utenfor partipolitikken. Partiprogrammene sa lite eller ingenting om hvordan partiene stilte seg til kriminalpolitiske spørsmål, og fra Stortinget eller regjeringens side ble sjelden tatt noe initiativ til strafferettslige endringer» (Hauge 2002: 47).

Man skal imidlertid merke seg at en gruppe psykiatere får en relativt sett sterk posisjon på 1920-tallet som varte frem til 1950-årene. Ikke minst gjaldt dette relatert til diagnostisering og behandling av lovbrøtere, men i høyest grad i forbindelse med kriminalpolitiske diskusjoner og innspill. Den første halvdel av 1900-tallet var også preget av betydelige politiske og klasse-messige konfrontasjoner, som uten tvil fikk relevans for myndighetenes kontrollerende beredskap og inngrep (Hammerlin 2005/2006). Mens den tredje skoles perspektiv sto relativt sterkt i Norge, vokste det etter hvert også frem biopsykologistiske og biopsykiatriske forklaringsmåter på kriminalitet som også fikk følger for forbryterperspektivet. Dette gjaldt ikke minst i et behandlingsperspektiv og i forhold til lov om adgang til sterilisering av 1. juni 1934 (Wister 1997; Hammerlin 2005/2006). Parallelt utvikler det avvikssosiologiske og sosiologisk-kriminologiske perspektivet seg (særlig i USA ved Chicagoskolen fra 1927) – et perspektiv som etter hvert blir en viktig inspirasjonskilde til den kritikken av rettssystemet og ulike institusjonsformer, men også til forklaringer på kriminalitet.

Periode 2: Tøvær

Den andre perioden, sier Hauge, omfatter årene fra begynnelsen av 1950-tallet til slutten av 1970-tallet. 1950-tallet preges av en politisk stabil tid med et DNA som sitter ved makten gjennom hele 1950-tallet og begynnelsen av 1960-tallet. Regjeringer skifter i siste halvdel av 1960-tallet.

I disse årene dominerer behandlingsideologien og en viss behandlingsoptimisme, i alle fall frem til begynnelsen av 1970-tallet. Ikke så å forstå at straffeaspektet i fengselsstraffen ikke hadde betydelig kraft og fikk store belastende og ubehagelige konsekvenser for den enkelte, men det skjer en viss oppmykning på 1950-tallet: Hauge skriver at fra og med begynnelsen av 1950-tallet vokser det frem en gradvis endring av reaksjonene overfor lovbrøtere ved at det skjer en begrensning i bruken av fengselsstraff, og ved at man vektlegger rehabilitering som straffens formål; det ble – skriver Hauge – også en delvis avskaffelse av tidsbestemte reaksjoner (Hauge 2002: 52). I 1951 ble det dessuten nedsatt en komité som skulle utrede eventuelle reformer innenfor fengsels- og tvangsarbeidsvesenet; dette var i kjølvannet av en voksende kritikk, og ikke minst et opprør over elendige soningsforhold i Botsfengselet. Man skal også merke seg at det på det tidspunktet ikke var foretatt noen endringer i fengselsloven siden 1933 (Wister 1997: 57).

I 1956 avga fengselsreformkomiteen sin innstilling. Innstillingen resulterte i en ny fengselslov 12. desember 1958. Ulike tiltak og behandlingsmetoder ble trukket inn i fengslene, men en del behandling foregikk også utenfor. Kritikken mot fengselssystemet fikk etter hvert feste på slutten av 1950-tallet og vokste seg sterkere – både nasjonalt og internasjonalt – på et faglig grunnlag i løpet av 1960-tallet. Man skal dessuten merke seg at det i 1951 ble mulig å idømme bot sammen med fengselsstraff. På 1960-tallet ble det en gradvis reduksjon i straffene ved at påtaleunntatelse og betinget dom ble brukt mer. Hauge poengterer at endringene i reaksjonssystemet fra 1950-tallet og frem til midten av 1970-tallet innebar «at bruken av strafferettslige særreaksjoner ble sterkt redusert, og at straffenivået ble senket. Også endringene innenfor straffelovens spesielle del gikk i hovdsak i formildende retning», skriver han – og han fortsetter: «På flere områder skjedde det en viss ned- og avkriminalisering» (Hauge 2002: 59). Han viser til at det ble foretatt en gjennomgripende revisjon av bestemmelsene om vinningsforbrytelser. Nye lovbrudd og begrepsavklaringer skulle dekke kravet til en mer tidsmessig lov, og nye lovbrudd ble formulert. Hauge skriver: «Mens man tidligere bare hadde sondret mellom simpelt og grovt tyveri, innførte man nå også begrepene grovt underslag, grovt ran, grovt bedrageri og grovt utroskap» (Hauge 2002: 59).

I denne perioden ble det også reist betydelig kritikk mot tidsubestemte straffer for unge lovbrøyttere (arbeidsskolene) og tvangsarbeid for løsgjengere. Både arbeidsskolen for unge lovbrøyttere og tvangsarbeidet for løsgjengere ble avskaffet. Bruk av sikring ble redusert – så også anvendelsen av fengsel.

Men, sier Hauge videre, utviklingen er ikke entydig i retning av av- eller nedkriminalisering. Nye typer av lovbrudd blir definert, blant annet ulovlig avlytting, rasediskriminering og narkotikalovbrudd. De mest dramatiske innskjerpelsene gjaldt narkotikalovbrudd. Inntil 1964 var det daværende opiumslov som hadde straffrettslig kraft; i 1964 ble den avløst av legemiddeloven og strafferammen ble hevet til to års fengsel. At stadig flere ungdom begynte å bruke ulike stoffer, førte til at det ble reist krav om at straffebestemmelsene for de mer alvorlige narkotikaforbrytelsene måtte overføres til straffeloven og at straffene ble skjerpet.

«På denne bakgrunn ble ved lov 14. juni 1968 nr. 4 tilvirkning, innførsel og utførsel, erverv, oppbevaring, sending eller overdragelse av narkotika til et større antall personer eller mot betydelig vederlag eller under andre særlig omstendigheter skilt ut som et eget lovbrudd og overført fra legemiddeloven til en ny § 162 i straffeloven hvor straffen var fengsel inntil 6 år. Ved lov 21. april 1972 nr. 18 ble straffen hevet til fengsel i inntil 10 år, og den ble hevet ytterligere til 15 år ved lov 12. juni 1981 (og til 21 år i 1984 (...))» (Hauge 2002: 61).

Et par år senere, og da ved lov av 8. juni 1984 nr. 57, ble straffen for narkotikalovbrudd hevet til maksimum 21 års fengsel, samtidig ble «all omgang med med narkotika – bortsett fra bruk og besittelse av meget små mengder til eget bruk – overført til fra legemiddeloven til straffeloven» (Hauge 2002: 69). Og dessuten: Ved lov 25. mai 1984 nr. 31 ble straffen for grovt ran (§ 268) hevet fra ti til 12 års fengsel.

Hauge skriver at i denne perioden ble fremdeles straffelovgivningen ansett for å være et eksper-tanliggende, men juristene var ikke lenger enerådende: Flere andre faggrupper – og da særlig samfunnsvitere som sosiologer – fikk ved siden av psykiatere og psykologer innflytelse på lov-givningsarbeidet for reaksjonssystemet. Også utenomparlamentariske grupper vokste frem på 1960-tallet: KROM (Norsk forening for kriminalreform) ble dannet.

Periode 3: Mot en ny vinter?

Den tredje perioden strekker seg fra omkring 1980-årene og fram til i dag. Hauge slår fast at det er en tiltagende skepsis til å behandle lovbrøyttere samtidig som det er en økende tro på kon-troll og straffens allmennpreventive virkninger. Bøtestraff har overtatt for påtaleunntatelse, skriver Hauge, og bruken av betinget dom er kraftig redusert. I tillegg er nye reaksjonsformer kommet til, blant annet samfunnsstraff og straff utenfor fengsel (Hauge 2002: 47). Et annet vik-tig og markert trekk er at i denne perioden er kriminalpolitikken blitt sterkt politisert.

Hauge betoner videre at det imidlertid ikke var gjennom lovendringer at overgangen fra det som kan betegnes som behandlingssideologien til det som enkelte kaller 'laissez faire-ideologien' eller markeringen av 'lov og orden'-prinsippene skjedde: «Den skyldtes først og fremst endrin-ger i påtalemyndighetens og domstolens praksis» (Hauge 2002: 62).

Nye straffebestemmelser er blitt aktualisert eller problematisert, særlig ved at politiske press-grupper som kvinnebevegelsen, miljøbevegelsen osv. har engasjert seg i krav om strafferettslige oppfølginger på visse områder. Mediene har fått en sterkere posisjon, og sammen med ulike pressgrupper er det lagt betydelig press på både departementene, Storting og regjering. Dette gjelder særlig kravet om strengere straffer for enkelte lovovertridelser. Enkelte politikere har også vært svært aktive for å få skjerpet straffen for en del lovovertridelser; det samme med visse strafferettsekspertene.

Hauge poengterer oppsummeringsmessig det historiske bildet slik:

«I den første perioden frem til 1950-årene ble det foretatt relativt få endringer – straffelovens bestemmelser ble i hovedsak ansett for å være i samsvar med det rådende syn – og de end-ringer som ble foretatt, var ofte av mer formell art. I den grad man foretok realitetsendringer, besto dette ofte i straffeskjerpelser. I den neste periode – fra 1950- til slutten av 1970-årene – var endringene vesentlig flere, og mange av dem innebar nedkriminalisering og nedsettelse av straffene. I den siste perioden fra 1980-årene har derimot straffeskjerpelser blitt mer van-lig – ikke minst ved at uaktsomhet i stadig økende utstrekning er blitt kriminalisert. I hele perioden har man dessuten hatt en sterk vekst i straffelovgivningen utenfor straffeloven» (Hauge 2002: 47).

Hauge viser dessuten til trekk ved samfunnsutviklingen som utbygging av samferdsel, teknolo-gisk utvikling, miljø- og naturproblemer, økonomisk kriminalitet og finans- og forretningsvirk-

somhet som har ført til lovendringer. I tillegg har velferdssamfunnets utbygging ført til en regulering av skatte- og avgiftslovgivningen. Straffede for overtredelse av særlovgivningen har økt – og kanskje mest på grunn av veitrafikklovens overskridelser.

Hauge betoner at i den senere tid har det internasjonale samarbeidet fått betydning for straffelovgivningen: Fra 1960-årene har flere nye straffebestemmelser blitt nødvendige som følge av ratifisering av internasjonale traktater. Han skriver at:

«De internasjonale konvensjoner om menneskerettigheter, særlig Den europeiske menneskerettskonvensjon av 4. november 1950 og FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter av 16. desember 1966, har dessuten blitt integrert i strafferetten og straffeprosessen. I 1966 fikk straffeloven § 1 et nytt annet ledd hvor det het at straffelovgivningen – både straffeloven og straffebestemmelser i andre lover – gjelder med de begrensninger som følger av overenskomst med fremmed stat og folkeretten. Og ved menneskerettsloven 21. mai 1999 nr. 30 ble de nevnte konvensjonene inkorporert i norsk rett. Det ble samtidig bestemt at konvensjonsbestemmelsene skal ha forrang ved eventuell motstrid, jf. menneskerettsloven § 3» (Hauge 2002: 48).

Andre viktige endringer var blant annet at livstidsstraffen ble opphevet ved lov av 12. juni 1981 nr. 62 og erstattet med en maksimumstraff på 21 års fengsel, og ved lov 12. april 1985 nr. 18 ble lovens minste fengselsstraff redusert fra 21 til 14 dagers fengsel. Det ble også åpnet for adgang til å idømme bøtestraff med frihetsstraff (§ 26), selv om bøter ikke var fastsatt som straff for lovbruddet.

Det skjedde også en viss overgang fra påtaleunntatelse til forelegg og tiltale, for både unge og voksne lovovertridere. Bruken av betinget dom gikk ned, mens den ubetingete økte. Også bruken av fengselsstraff over ett år tiltok, selv om det var relativt sett få som ble idømt så lange fengselsstraffer.

«De lovendringer som skjedde i 1980-årene – selv om de i og for seg var av stor betydning – medførte imidlertid ingen gjennomgripende endringer i reaksjonssystemet», skriver Hauge, men i 1990-årene endrer dette seg (Hauge 2002: 63). Konfliktrådsbehandlingen ble etablert – særlig overfor de aller yngste lovbrøtterne. Ved lov av 14. mars 1991 nr. 4 ble samfunnstjeneste innført.

Også en ny barnevernlov som kom 17. juli 1992 har sider som er av betydning: Den nye loven legger opp til at det skal legges avgjørende vekt på å finne frem til tiltak som er til det beste for barnet, og som styrker dets og foreldrenes rettssikkerhet. Er gjerningsmannen ved lovovertridelsen fylt 15, men ikke 18 år, har både påtalemyndigheten og barnevernsmyndighetene mulighet til å gripe inn.

Ved lov av 12. juni 1987 ble den kriminelle lavalder hevet fra 14 til 15 år i straffeloven § 46. I tillegg ble det i § 55 første ledd tatt inn en bestemmelse om at fengselsstraff over 15 år ikke kan idømmes for handlinger forøvd før fylte 18 år (Hauge 2004: 64).

Av andre endringer på 1990-tallet er at hovedprinsippet om at bare personer kan bli straffet, ble det i 1991 gitt hjemmel for at foretaksstraff kunne idømmes (§ 48).

I tillegg ble reglene om inndragelse endret. Den viktigste endringen, skriver Hauge, var imidlertid «innføring av adgang til såkalt utvidet inndragning» (s.66) og han fortsetter:

«For å forhindre at personer som hadde lagt seg opp store verdier gjennom en mer eller mindre profesjonelt preget kriminalitet, skulle sitte tilbake med utbyttet – enten dette stammet fra spritsmugling, narkotikaomsetning eller andre former for kriminalitet – ble ordningen utvidet med inndragning innført i en ny § 34 a i straffeloven» (Hauge 2002: 66).

Fra 1980-årene var en kriminalisering av uaktsomme handlinger blitt mer vanlig, og da særlig innenfor særlovgivningen. Oppkriminalisering ved å øke strafferammene ble aktualisert for flere lovbrudd:

Ved lov 16. juni 1989 nr. 68 ble straffen for bruk av tvang (§ 222) og trusler (§ 227) under særdeles skjerpede omstendigheter øket fra tre til seks år. Hauge viser videre til at kirkebrannene som satanister hadde stått for, førte til at maksimumstraffen for grovt skadeverk (§ 292) ble hevet fra fire til seks års fengsel ved en lovendring den 23. januar 1998 nr. 72.

Sedelighetskapitlet ble totalrevidert ved lov 11. august 2000 nr. 76. Det førte til at området for det straffbare på en del områder ble ytterligere utvidet:

«Når det gjaldt voldtekt (§ 192) ble grovt uaktsom voldtekt kriminalisert, og i en ny straffebestemmelse (§ 203) ble seksuell omgang eller seksuell handling med noen under 18 år mot vederlag, kriminalisert. Prostitusjonsbestemmelsen (§ 202) ble utvidet til å gjelde også det å tilby, formidle eller etterspørre prostitusjon i offentlig kunngjøring, og i pornoparagrafen (§ 204) ble det gjort straffbart å avbilde noen under 18 år eller forlede noen til å la seg avbilde. Definisjonen av begrepet samleie (§ 206) ble dessuten utvidet når det gjaldt omgang med noen under 14 år. (...) Strafferammen for incest ble derimot senket. For det første ble straffen for samleie med slektning i nedstigende linje (§ 197) redusert fra 8 til 5 års fengsel. For det andre ble strafferammen for samleie mellom søsken (§ 198) redusert fra 2 til 1 års fengsel» (Hauge 2002: 70).

Hauge skriver videre at et problem man har blitt opptatt av i den aller siste tiden, er beskyttelse av aktørene i straffesaker. Dette gjelder både lovbryteren selv og mediedekning i forbindelse med saken, men viktig er det også at vitner kan kvie seg for å anmelde en sak eller avgi vitneprov på grunn av ubehaget ved medieoppslagene eller ved trusler som blir fremsatt mot dem. Ved lov av 4. juni 1999 nr. 37 ble det satt forbud mot fotografering av lovbryteren, fornærmede og vitner i forbindelse med pågripelse, etterforskning eller rettssak uten vedkommendes samtykke. Hauge har i sin gjennomgåelse ikke tatt med den nye Straffegjennomføringsloven; vi vil derfor i korthet redegjør for noen viktige sider ved den.

Offentlige utredninger og innstillinger i perioden 1970–2005

I flere sentrale offentlige dokumenter, blant annet i stortingsmeldinger, innstillinger og aktuelle proposisjoner som er kommet i perioden, legges det vekt på en ønsket kriminalpolitikk og en forståelse av kriminalitet som får både en praktisk, faglig og ideologisk betydning.

Vi skal derfor kortfattet og helt beskrivende redegjøre for kriminalpolitikken og kriminalitetsforståelsen som er trukket fram i undersøkelsesperioden⁶ De mer drøftende innspillene vil bli ivaretatt i de tematiske gjennomgåelsene i del III. Det skal også poengteres at i enhver offentlig utredning og innstilling, men også innenfor de straffeideologiske og fengselsideologiske rammene, ses forholdet mellom individ og samfunn som enten en konflikt (ved at den enkelte begår kriminelle handlinger, eller ikke er villig til å la være å begå dem) eller en konsensus (ved å åpne for en integrering ved ulike bestemmende tiltak). Kriminaliteten i seg selv er en konfliktutfoldelse som samfunnet beskytter seg mot; integreringen og rehabiliteringen er en mulig løsning på denne konflikten, og straffen blir et oppgjør i konfliktforholdet. Reguleringene skjer på samfunnets premisser ved at den enkelte må forandre sin kriminelle væremåte og (ensidig) tilpasse seg til disse betingelsene (Hammerlin 2006).

Kriminalmeldingen. St. melding 104 (1977–78)

På slutten av 1970-tallet kom *St.melding 104 (1977/78)*, heretter kalt *Kriminalmeldingen*. Den ble utviklet og utgitt under en DNA-regjering – først under ledelse av statsminister T. Bratteli, senere under ledelse av statsminister O. Nordli i en tid da både Norge og utenverden var preget av politiske og økonomiske problemer. Kriminalmeldingen, som ble utarbeidet under justisminister I. L. Valle, og som stort sett er skrevet av ekspedisjonssjef A. Haugestad, førte etter hvert til både interne og eksterne faglige, organisatoriske og politisk-ideologiske diskusjoner og konflikter, og var en av flere medvirkende årsaker til at det ble regjeringsskifte på 1980-tallet. Kriminaliteten kom fra høyresiden som venstresiden i norsk politikk, men på ulikt grunnlag.

Kriminalmeldingen er skrevet i en tid da behandlingstanken kritiseres, og da de sosiologiske og sosiologisk-kriminologiske perspektivene står sterkt. Den er det offentliges oppgjør med individualprevensjonen – som forskningen hadde tatt et oppgjør med 10–15 år tidligere: «Behandlingstanken kunne ikke lenger rettferdiggjøre lange innesperringer» (Giertsen 1993: 217).

Kriminalitetsforståelsen i meldingen er samfunnsorientert og allerede i innledningen slår den fast det indre forholdet mellom kriminalitet og samfunnsforhold:

«På flere måter er det en nær sammenheng mellom kriminalitet og samfunnsforhold, og derigjennom også mellom kriminalpolitikk og den alminnelige politikk som føres til enhver tid. Som en del av den alminnelige politikk må også kriminalpolitikken bygge på menneskelig

---

⁶ Kapitlet er stort sett hentet fra Y. Hammerlins dr. philos avhandling 2005/2006

likeverd, solidaritet med de svake, krav til rettferdighet, humanitet og rettssikkerhet, beskyttelse av fellesskapets interesser og fornuftig bruk av ressurser» (Kriminalmeldingen: 10).

Meldingen poengterer at enkelte av forslagene sikkert vil føre til motstand, og eksemplifiserer:

«En har imidlertid sett det slik at ideene om menneskelig likeverd, rettferdighet og solidaritet krever kritisk gjennomgang av etablerte systemer og deres sosiale virkninger. Kamp for likeverd og rettferdighet er en konstant prosess som alltid vil ha sine motstandere. Mange vil imidlertid være usikre på veien vi bør gå» (Kriminalmeldingen: 7).

Og videre:

«*De rådende verdioppfatninger i samfunnet bestemmer samtidig i stor grad kriminalitetens retning* [vår kursivering]. De aller fleste lovbrudd tar sikte på å nå mål som ellers ofte er høyt verdsatt i samfunnet» (Kriminalmeldingen: 15).

Kriminalmeldingen stiller ikke bare grunnleggende spørsmål om hvorfor og hvordan vi begår kriminelle handlinger, hvorfor og hvordan vi straffer, men også hvem og hva vi straffer. Den slår fast at hovedmålet og den viktigste oppgaven for kriminalpolitikken er å forebygge og begrense kriminaliteten, men den skal også å utvikle et kriminalitetsforebyggende arbeid og et straffesystem som er solidarisk og rettferdig. Disse virksomhetene må være i samsvar med våre humane og kulturelle tradisjoner, men må også innebære en hensiktsmessig og rimelig bruk av ressursene. Ikke bare det, meldingen presiserer også en konsekvensrefleksjon om tiden etter straffegjennomføringen: Straffesystemet må utvikles slik at det ikke reduserer sjansene til et fortsatt liv i fellesskap for den som har forbrutt seg. Den enkeltes rettigheter som borger i samfunnet må sikres, selv om man er fengslet. Og dessuten: Både lovbrutere og ofre er medlemmer av vårt samfunn, betones det i Kriminalmeldingen, og nettopp fordi kriminalitet er så tett knyttet til hverdagslivets ulike virksomheter på forskjellige arenaer, er vi alle med på å skape forutsetninger for at kriminalitet oppstår. Slike formuleringer og grunnleggende samfunnsrelaterte tanker finner man ikke så sterkt og eksplisitt presisert i de meldingene og innstillingene som kommer på 1990-tallet.

En annen målsetting som uttrykkes i Kriminalmeldingen er at å forhindre at 'de kriminelle forblir kriminelle'. I praksis vil det si en nyansering av reaksjonsformene og en humanisering av straffeapparatet, men også en ny start for dem som trenger det.

Meldingen er med andre ord både opptatt av et forebyggende kriminalpolitisk arbeid i et samfunns-, institusjons- og gruppeperspektiv, og også av de muligheter som ligger i et humant fengselssystem og alternative straffeformer. Den fremhever at kriminaliteten i massemålestokk ikke utøves av en hard kjerne forbrytere som representerer en permanent trussel mot omgivelsene. De farlige voldsmennene er få. Atferden til dem som begår alvorlige forbrytelser bærer snarere preg av sykdom enn av planlagte angrep på samfunnet og medmennesker, sies det videre. Reaksjonene bør derfor være mer diktet av samfunnets behov for beskyttelse enn av bruken av en hensiktsløs hevning.

Med basis i velstands- og velferdsutviklingen etter krigen slår Kriminalmeldingen fast at det viser seg at kriminaliteten ikke forsvinner selv om den sosiale nøden i et samfunn gjør det; snarere synes det motsatte å være tilfelle. Meldingen søker etter forklaringer basert på forskning som ble foretatt på 1960- og 1970-tallet. Den anlegger et helhetlig perspektiv på forståelsen av kriminalitet, lovbryster og samfunn, og de faktorene som trekkes inn ut fra dette samfunnspektivet er særlig urbanisering, sentralisering, sosiale livsbetingelser for grupper, kjønnsrollemønster, rusproblematikk, familiepolitikk og ungdomskriminalitet/ungdomspolitikkk – og ikke minst et helhetssyn på ungdommers oppvekstvilkår.

Når det gjelder rusproblematikken er man opptatt av særlig alkohol, men også narkotika. Familieperspektivet er todelt. Man ser familien som en viktig institusjon: Familien er primært det enkelte familiemedlemmets ansvar, men for familiens sosiale trygghet har samfunnet et overordnet ansvar. Departementet mener generelt sett at:

«det bør legges økende vekt på livsformene i det moderne samfunn, menneskers forhold til hverandre og til fellesskapet. Mellommenneskelig trygghet og tilhørighet til familie og total-samfunn bidrar til at den enkelte kjenner seg som en aktiv og nyttig del av samfunnet» (Kriminalmeldingen: 166).

I lys av samfunnspektivet og utviklingen – ikke minst med 1950- og 1960-tallets velstandsutvikling – forstås kriminalpolitikken imidlertid relatert til en sortering av tradisjonelle og moderne kriminalitetsformer. Det er også disse temaene som blir særdeles viktige i de mer allmennpolitiske tiltakene som foreslås. Foruten forslag om å arbeide med soningens innhold og form, presiseres politiets mangesidige rolle; i meldingen legger man ikke minst vekt på at politiet skal forebygge lovbrudd. En nær og tillitsfull kontakt mellom politi og publikum presiseres.

Det moderne samfunnet skaper betingelser på ulike nivåer og for ulike sosiale grupper som anvender kriminelle handlinger ut fra forskjellige sosiale forutsetninger. Det kommer klart frem i meldingen at den ene gruppen kriminelle er en svært 'ressurssvak gruppe', mens den andre gruppen – som blant annet begår mer 'moderne kriminalitet mot fellesskapets interesser', representerer det motsatte. Ved at meldingen splitter 'de kriminelle' opp i to hovedgrupper og analyserer gruppenes sosiale posisjon og muligheter relatert til de ulike sosiale betingelsene, anføres forskjellige perspektiver i kriminalitetsbekjempelsen. Særlig i fangebefolkningen ser man en betydelig sosial skjevhet i sivil status og klassetilhørighet – en klassemessig skjevhet som var og ble bekreftet gjennom flere studier, ikke minst N. Christies arbeider og hans 'skjeve pyramide' (Christie 1982a). Meldingen er også opptatt av straffesystemet og at det skal være konsekvent, men bruken av fengsel må minskes og det må finnes frem til flere alternative straffeformer. Den foreslår visse endringer som at den kriminelle lavalder foreslås høynet. Andre forslag var senking av lovens minstestraft, redusert bruk av fengsel overfor visse former for vinningskriminalitet og bøtesonere, satsing på alternative straffeformer og mindre bruk av fengsel generelt. Flere steder i meldingen går det frem at departementet innser at fengsel også kan skape betingelser for ny kriminalitet – både direkte og indirekte.

Meldingen har et offerperspektiv. Solidaritetshensyn blir sentrale overfor den som rammes, og en støtte kan gis på flere måter – både i form av behandling, omsorg og økonomiske erstatningsordninger. Solidaritetsperspektivet står sterkt og ses i forhold til hverdagslivets samvirkebetingelser, men også relatert til at vi alle blir direkte eller indirekte ofre for kriminaliteten. Kriminalmeldingen er dessuten opptatt av den massemedieformidlede kriminaliteten og den frykten mange har for å bli utsatt for kriminalitet; meldingen tar også opp måten folk beskytter seg mot den på. I tillegg legger meldingen opp en styrking av Kriminalomsorg i frihet ved at staten overtar vernelagens virksomhet.

Selv om meldingen kom ut i en periode der behandlingstanken er kritisert, forkastes ikke behandlingsperspektivet selv om begrensningene i den registreres. Meldingen argumenterer heller for – og da ut fra et humanistisk perspektiv – at behandling må gis til dem som trenger det, og de er mange, og at behandling og god omsorg må videreføres.

Meldingen har et klart samfunnsperspektiv i forståelsen av kriminaliteten, men den har også et individperspektiv i en mer humanistisk og solidarisk forstand (jf. Hammerlin 2005/2006). Det forebyggende arbeidet knyttes til en samfunnsforståelse der de ulike sosiale arenaene blir sentrale i forebyggingen.

«Kriminalitet er uløselig knyttet til det samfunn vi skaper og de holdninger vi former hos hverandre. Kriminaliteten i vårt samfunn er på mange måter en gjenspeiling av oss selv, et bilde vi må tåle å se, granske og om nødvendig forandre» (Kriminalmeldingen: 17).

Og videre:

«Det er i fengslene man finner de sosiale og politiske problemer som i særlig grad følger av vårt straffesystem og av våre samfunnsforhold for øvrig» (Kriminalmeldingen: 19).

Kriminalmeldingen ble som sagt sterkt kritisert, men likevel fulgte man i tiåret som kom opp flere av innspillene – ikke minst relatert til kriminalomsorgens virksomhet.

I løpet av 1980-tallet skjer det en forskyvning fra et samfunnsperspektiv til en mer individorientert forståelse av kriminaliteten (jf. Hammerlin 1998, 2001, 2006). 1980-tallets kriminalitetsforståelse, og forklaringer på kriminalitet reproducerer mange av samfunnsforklaringene, om enn ikke på et så fundert grunnlag som Kriminalmeldingen. Dette skjer både under DNA- og borgerlige regjeringer.

Utviklingen på 1980-tallet preges av at man i praksis retter oppmerksomheten særlig mot unge kriminelle og narkotikaproblematikken, og dessuten mot alternative straffereformer, og da særlig åpne soningsformer. Kriminalomsorgen har to tydeliggjorte oppgaver relatert til kriminalitetsforebyggende arbeid: Inkapasitering og rehabilitering. Et viktig tema for kriminalpolitikken og Kriminalomsorgsavdelingens innsatser blir narkotikas spørsmålet, og på basis av de definerte problemene som ble satt på dagsorden både på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet, blir narkotikaaksjonen et viktig satsingsområde.

Kriminalomsorg i frihet (KIF) blir et eget kontor i Kriminalomsorgsavdelingen. Samtidig utvikles betjentrollen både relatert til treningssentervirksomhet, kontraktsoning og Tjenestemannsrolleprosjektet. Utdanningen av fengselsbetjentene gjennomgår gradvis en kvalitativ forbedring. Kompetansen blir mer adekvat i en «moderne» kriminalomsorg. Flere kvinner blir også betjenter. Videre diskuteres politirollen. Politirulleutvalget leverer sin innstilling. Tendensen er at man vil ha en mer generalisert polititjenestemannrolle, men samtidig effektivisere spesialiseringen av visse grupper. Man må også forholde seg til en gruppe lovbrøyttere som er svært forskjellig ut fra kulturell og etnisk bakgrunn.

På siste halvdel av 1980-tallet skjer det dessuten en rekke uheldige og tragiske enkelthendelser som får konsekvenser for både kriminalpolitikken og straffegjennomføringen.

På slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990, tar en borgerlig regjering, med J. P. Syse som statsminister et nytt kriminalpolitisk initiativ, og presenterer en Kriminalpolitisk handlingsplan (Justisdep. okt. 1990).

Kriminalpolitisk handlingsplan (Justisdep. okt. 1990)

Den kriminalpolitiske handlingsplanen av 1990, heretter kalt «handlingsplanen», er femdelt: Den første delen presenterer kriminalpolitikken grunnlag; del 2 omfatter en beskrivelse av problemområdet, mens del 3 ser på hovedstrategier i kriminalitetsbekjempelsen. Del 4 redegjør for handlingsplanens kriminalitetsforebyggende tiltak, mens del 5 representerer en handlingsplan for samordning, og omhandler først og fremst tiltak innenfor rettssystemet. De tre første delene behandler relativt sett utførlig kunnskapsgrunnlaget og de perspektivene som utgjør premisset for de konkrete forebyggende tiltakene.

Handlingsplanen starter med å redegjøre for forholdet mellom skjult og registrert kriminalitet, samt diskutere problemet rundt selvrapporing og frykten for å bli utsatt for kriminalitet. Planen presenteres som den første overordnede og helhetlige gjennomgang av perspektiver, problemstillinger og konkrete tiltak på mange år. Bakgrunnen for planen er at de tre regjeringspartiene har en målsetting om å øke tryggheten i samfunnet gjennom å beskytte folks liv, helse og eiendom mot kriminelle overgrep. Det poengteres at i kriminalpolitikken dreier det seg ofte om frihet, ansvar og straff, og innholdet i straffesystemets tre ledd: politi- og påtalemyndigheten, domstolene og kriminalomsorgen. De forebyggende tiltakene rettes både mot individet, dets ansvar, forskjellige nærmiljøer, institusjoner og mot visse strukturelle og sosiale forhold. Kommunalt og fylkeskommunalt nivå trekkes dessuten inn i det kriminalitetsforebyggende og oppfølgende arbeidet. Individperspektivet er tydeligere og skiller seg fra Kriminalmeldingen som kom over ti år tidligere. Premisset for kriminalpolitikken er lagt: Kriminalitetsbekjempelsen skal foregå både ute i samfunnet og innenfor rettssystemet. Handlingsplanen forsøker dessuten å vise til at det ikke er noe «kollisjon» mellom logikken i straffesystemet og logikken i samfunnsorienterte forklaringer: de strafferettslige og det samfunnmessige perspektivene på kriminalitet oppfattes som komplementære. Et viktig skille fra forrige melding, er at handlingsplanen ikke bruker betegnelsen 'årsaker til kriminalitet', men at den henter inspirasjon fra 1980-tallets nye kriminalitetsforståelse og deler av en internasjonal tilnærming som anvender begrepet *risi-*

kofaktorer – faktorer som kjennetegner både gjerningsmann, offer og samfunn, faktorer som man mener kan forebygges. Det meste av forskningen på dette området har konsentrert seg om å undersøke kjennetegn knyttet til gjerningspersoner, påpeker handlingsplanen. For eksempel anvendes noen av Christies kjennetegn, «de er unge menn», «enslige» og «bor i større byer» og at de «ofte er skoletapere», som riktignok betegnes som viktige når man skal forstå bakgrunnen for den tradisjonelle kriminaliteten, men som kritiseres når man skal forklare den moderne kriminaliteten. Kjennetegn knyttet til ofrene betones som yrke, fritidsaktiviteter, måte å beskytte sine eiendeler på og lignende faktorer som kan ha innvirkninger på lovbrudd (de som ikke passer på, låser osv.). Kjennetegn ved samfunnet danner rammer og betingelser for folks handlingsvalg. Det dreier seg om statistisk sannsynlighet for at en person velger kriminalitet fremfor det motsatte.

Risikofaktorer som relateres til de unge er for eksempel å falle ut av skole- og arbeidsliv til arbeidsløshet, men også overgangsfasene mellom det å være barn, ungdom og til å bli voksen trekkes inn. De unge er mest påvirkelig i denne fasen, betones det.

Sammenfatningsvis kan man lese i handlingsplanen at i flere undersøkelser av lovbruyeres sosiale og økonomiske bakgrunn og deres levekår, kommer det tydelig frem at mange er det man kaller «sosiale tapere», og de mangler tilknytning til samfunnet gjennom deltagelse i samfunnets viktigste institusjoner. Handlingsplanen slår fast at både sosial bakgrunn og selve området der den enkelte bor, spiller en rolle for risikoen for å bli registrert for kriminalitet. De risikofaktorene som handlingsplanen konkretiserer, er blant annet de faktorene som knyttes til risikofaktorer og livsløp – det vil si oppvekstvilkår, antisosial atferd, sosial isolasjon ved ikke å delta i de organiserte sosiale tilbudene, samt et dårlig nettverk og svak sosial forankring. Planen viser dessuten til svikt som kan oppstå i en familieintegrering med dårlig tilsyn og kontroll. Viktig blir det derfor å styrke nær- og familiemiljøet, så vel som nabolagets oppfølging og trygghetsskapende arbeid. Det legges vekt på bomiljøets aktualitet for både kriminalitetsutviklingen og for det forebyggende arbeidet. Likeens blir samarbeidet mellom politi og barnevern og skolens arbeid med helse- og kriminalitetsforebyggende arbeid, viktig. Relatert til bomiljøets betydning vektlegges det hvor nødvendig det er med en god samfunnsplanlegging og ulike tilbud. Bomiljøet og boområder er viktige for barns identitet og tilhørighet, understrekes det flere steder i handlingsplanen, og det markeres at det er viktig å fange opp barn og ungdom i farensonen.

Handlingsplanen tar opp problemet med mangelfull integrering i arbeidslivet og arbeidsløshet. Kriminalitet relatert til rusmiddelmisbruk får stor plass. Det skal gjennomføres alkoholpolitiske tiltak for å bekjempe kriminaliteten. Handlingsplanen understreker at mye vold er knyttet til alkoholmisbruk. Den trekker både inn tiltak som begrensninger i skjenketid og antall skjenkesteder, samt kontroll av og med skjenkesteder. Kommunene blir viktige i denne sammenhengen. Også relatert til misbruk av narkotiske stoffer, redegjøres det for opplegg.

Tiltak mot TV- og videovold ved bedre kontroll og holdningsskapende arbeid og tiltak foreslås.

Hvilke risikofaktorer som er viktigst, kan avhenge av hvilken type kriminalitet det er snakk om. Det gjelder også relatert til de faktorer det er mulig å gjøre noe med. Enkelte tiltak kan være egnet til å endre normer og verdier, mens andre har karakter av å være nødvendige for å støtte sosialt vanskeligstilte personer.

Andre tiltak igjen kan være knyttet til å endre trekk ved potensielle gjerningssteder. Handlingsplanen slår dessuten fast at det er lettere å forebygge mot engangskriminaliteten. Samtidig viser den til at flergangskriminalitet er en viktig risikofaktor for ny kriminalitet, og i seg selv en risikofaktor for fortsatt kriminell atferd. I praksis er det likevel vanskelig å sondre mellom forebyggende tiltak som skal omfatte engangskriminelle og de som skal omfatte flergangskriminelle. Handlingsplanen viser til flere aktuelle tiltak, som blant annet kan rettes mot:

- Gjerningsmann
- Mulige ofre
- Mot den arena og det miljø der kriminelle handlinger begås

Hovedstrategien i kriminalitetsbekjempelsen er å effektivisere politiets og domstolenes arbeid. Mer må oppklares. Betingelser for oppklaring og kriminalitetsbekjempelse har basis i både særegne polititiltak og mer allmenne forebyggingstiltak:

- Lovbrudd som blir kjent for politiet etter spaning og inngrep fra politiets side (spaningslovbrudd).
- Lovbrudd der offer og gjerningsperson er i interaksjon med hverandre (s. 36).
- Lovbrudd uten at offeret har vært i interaksjon med lovbrøyer, dermed minimalt med informasjon (s. 36).
- Visse demografiske faktorer er viktige: Befolkningstetthet er et problem (jo tettere, desto vanskeligere).
- Kriminalitetsintensitet – dvs. lite/mye kriminalitet i forhold til befolkningsgrunnlaget.
- Økt bemanning – kostnadsanalyse. Tall på økt bemanning og økt oppklaringsprosent; effektivisering av etterforskning (s. 42).
- Muligheter for å redusere kriminalitet ved forebygging. Vi kan ikke peke på noe tiltak som sikkert vil bidra til reduksjon (s. 43).
- Forebygging er ikke noe enkelt begrep (s. 43). Det må – som det står – være rettet mot både mikro- og makronivå. Handlingsplanen trekker inn pedagogiske (den fremhever det pedagogiske) virkemidler: Det mest grunnleggende kriminalitetsforebyggende arbeidet er det som foreldre, lærere og andre voksne personer gjør for å overføre positive kunnskaper, verdier og holdninger til den oppvoksende slekt. Å styrke den voksne befolkningens bevissthet om sitt ansvar er viktig (s. 44). Aksjon nabohjelp – øke folks gjensidige ansvar er viktig. Unngå visse steder og tidspunkt, ikke være beruset. Gjennomføre ulike former for teknisk sikring.
- Kontroll av risikogrupper.
- Forebygging på makronivå er ikke politiets oppgave alene. Organiseringen av samfunnet er sentral – som ressursfordeling, miljøplanlegging, og spesielle tiltak for utsatte grupper. Viktig med enighet både på politisk og administrativt nivå.
- Styringsproblemer knyttet til forebygging. Ulike profesjonsgruppers interesser (s. 45).

Det har vært pekt på at vi vet for lite om problemene som ligger mellom makroøkonomiske forhold og individuelle problemer. Den kunnskap vi har om risikofaktorer er på et generalisert nivå, og forteller mer om statistiske sammenhenger enn om individuelle årsaker og motiver. Evalueringene av kriminalitetsforebyggende tiltak har ikke alltid vært like gode. Det er vanskelig å påvise resultater. I mange tilfeller kommer effektene senere. Det er også vanskelig å utelukke utenforliggende faktorer. Handlingsplanen viser videre til at individualprevensjonen er mer svekket nå, mens allmennprevensjonen er mer i forgrunnen.

Om bekjempelse av kriminalitet. St. melding nr. 23 (1991–92)

Det neste viktige offentlige dokumentet om kriminalpolitikken kom kort tid etter Handlingsplanen. Den var utformet under en DNA-regjering, med G. H. Brundtland som statsminister og K. Gjestebø som justisminister. Stortingsmelding nr. 23 (1991–92) fikk tittelen *Om bekjempelse av kriminalitet* (heretter kalt St.m. nr. 23). Den er på mange måter en oppfølging av Handlingsplanen. Flere av innspillene, men også ordlyden, redegjørelsen og beskrivelsene i den gjenkjennes fra Handlingsplanen (Hammerlin 2005/2006).

Meldingens mål er å redusere omfanget av kriminelle handlinger i samfunnet, og dette må skje både i forhold til effektivitet i påtale- og rettssystemet og iverksettelse av den strafferettslige reaksjonen. Konkrete målsettinger må danne utgangspunktet for hvilke risikofaktorer som velges. To hovedstrategier tydeliggjøres: Ulike former for *forebyggende arbeid* blir den ene sentrale komponenten i det kriminalitetsreducerende arbeidet. De *etterfølgende kriminalitetsbekjempende tiltakene* er den andre: Hva som gjøres *etter* en straffbar handling er begått, er av stor betydning. Det påpekes at avsoningen kan virke forebyggende, og at det skjer både allmenn- og individualpreventivt. Alle strafferettsinstansene må ha perspektiver på opp- og etterfølgende arbeid. Etterforskningen må effektiviseres, fullbyrdingen av straffen må skje raskt og gjennomføringen av straffen må skje i betryggende former. Den økonomiske rasjonaliteten og den administrative og byråkratiske effektiviteten er også viktige utgangspunkt i meldingen. Soningskøen er som den var på 1980-tallet og i Handlingsplanen høyt prioritert.

Kravet om sikkerhet står sterkt både i kriminalomsorgen og for samfunnet utenfor. Sikkerheten for samfunnet er grunnleggende, ved siden av sikkerheten for den ansatte og den innsatte. Det skal arbeides for å redusere risikoen for tilbakefall til ny kriminalitet. Tiltakene skal gjennomføres på ulike nivåer, både samfunns-, institusjons-, gruppe- og individnivå [makro- og mikro-nivå]. Det er et mål at fengselsstraffen skal ha et kvalitativt innhold gjennom aktivitetstilbud som kan tilføre fangen sosiale verdier og faglige ferdigheter under soningen. Ved ulike tilbud skal det fremmes sosial tilpasning. Det presiseres også at negative virkningene av et fengselsopphold må forebygges og bøtes på.

Rehabiliteringsideen står sentralt. Men det påpekes at i den interessekonflikten som er mellom den innsattes og samfunnets interesser, skal de sikkerhetsmessige hensyn ha høyeste prioritet. Fengselsreglementet med økt differensiering skal være det sterkeste samfunnsvernet.

Foruten kontrollen av visse grupper lovbrøyttere, rettes også fokus mot bedre informasjonsstrukturer, samordning av samfunnspolitiske tiltak, koordinering og omstrukturering av ressurser og innsatser, samordning av etatlige og faglige initiativ og ekspertise.

Meldingen er likeens opptatt av de samfunnsmessige kostnadene ved kriminaliteten – både de økonomiske, materielle (særlig miljøskader), livskvalitative og sosiale konsekvensene. Meldingen har også sett på de økonomiske problemene som samfunnet får. Det er to typer konstater: (1) De reelle samfunnsøkonomiske kostnadene som viser til de direkte kostnadene som er forbundet med kriminalitet og (2) kostnader som kan betegnes som lovstridig omfordeling – ved vinningsforbrytelser osv. skjer en lovstridig omfordeling som innebærer at verdier blir overført. Mange omkostninger kan ikke tallfestes – som skader, produksjonstap og så videre – jf. også miljøkriminalitet.

Meldingen viser til at Justisdepartementet i 1990 hadde satt ned en arbeidsgruppe som bestod av representanter fra departementet og Norges Forsikringsforbund som forsøkte å beregne kostnadene ved kriminalitet. De så blant annet på departementale utgifter, utgifter for den offentlige sektor, brannvesen, forsikringsselskap, privat sektor, kostnader til forebygging. I tillegg så gruppen på ulike tap for samfunnet relatert til skatte- og avgiftsunndragelser, konkurskriminalitet og andre områder. Meldingen presiserer at tallene er svært usikre og at det er minimumstall: «Samlet utgjør de samfunnsøkonomiske kostnadene og den lovstridige omfordeling, totale kostnader av kriminalitet på minst 38 milliarder kroner» (St.m. nr. 23: s. 22).

Flere typer for kriminalitet nevnes i meldingen: Moderne (ulike former) og tradisjonell (ulike former) kriminalitet, engangs- og flergangskriminalitet (relatert til engangskriminelle og flergangskriminelle), «overskuddskriminalitet» (s. 17), «oppvisningskriminalitet» (s. 17), «opposisjons- og opplevelseskriminalitet» (s. 18), «organisert kriminalitet» (s. 18), «mobil» kriminalitet (s.18), miljøkriminalitet, konkurskriminalitet og datakriminalitet.

I forståelsen av og forklaringen på kriminaliteten skiller meldingen mellom individorienterte og sosiale/samfunnsmessige stipuleringer i betydningen sosial bakgrunn. Det legges vekt på *risikofaktorer* eller kritiske elementer, ikke årsaksforklaringer. Risikofaktorene bak ulike former for kriminelle handlinger poengteres å være forskjellige og sammensatte. Dette påvirker det kriminalitetsbekjempende strategiske valget. Strategien har først og fremst feste i en vurdering av hva risikofaktorenes graderte og kvalitative forskjellige betydninger er i ulike sammenhenger, og hvilke faktorer som er vanskeligst og lettest å endre. Det legges særlig vekt på hvilke typer lovbrudd og grupper av lovbrøyttere som først og fremst skal bekjempes.

Årsaksfaktorer som forklaring anvendes bare i fåtall tilfeller. Det trekkes inn forskjellige forklaringer på kriminalitet – både sosiologisk betingede og mer individuelle. De sosiologiske er både samfunnsmessig forstått og relatert til gruppe- og institusjonsnivå, men også forstått ut fra sosial klasse/sosialt lag. De individuelle faktorene (foruten noen psykologiske kjennetegn), er likevel ikke så markante. Meldingen opererer av og til med årsaker til kriminalitet, men viser flere steder med bestemthet at man:

« (...) finner sjelden at det er noen enkeltstående årsak til at noen utvikler seg til å bli kriminelle. Forskningen har lagt vekt på at det finnes flere samvirkende årsaker til at enkelte begår kriminelle handlinger, mens andre ikke gjør det. Det finnes en lang rekke forskningsresultater om hvilke forhold ved samfunnet og individene som øker sannsynligheten for kriminalitet. Faktorer som trekkes fram spenner fra rent individuelle kjennetegn til samfunnsmessige forhold. Det er bare i få tilfeller at man kan snakke om en bestemt årsak til en kriminell handling. I mange tilfeller vil det også være vanskelig å skille mellom hva som er virkning og hva som er årsak.

Imidlertid gir både generelle erfaringer og forskningsresultater holdepunkter for å si noe om hvem som er i risikozonen for å kunne utvikle seg til å bli kriminell. I stedet for å snakke om årsaker er det mer fruktbart å snakke om risikofaktorer. Det er likevel viktig å presisere at de fleste som befinner seg i risikozoner, ikke utvikler seg til kriminelle. Kunnskaper om fare-signaler kan likevel danne grunnlag for tiltak som kan fange opp risikogrupperne. Lovbryterne i Norge er ingen ensartet gruppe» (St.m. nr. 23: s. 24).

I kapittel 3 beskrives kriminaliteten konkret. Man starter med å problematisere den registrerte og den ikke registrerte kriminaliteten, og bruker i kapittelet også en del plass på ulike undersøkelser av selvrapportert kriminalitet. Det påpekes at kriminalitet er forskjellige typer handlinger og at det ikke er «naturgitt» hva som er 'kriminalitet'. Det poengteres dessuten at kriminelle handlinger ofte ikke har noe annet felles enn at de er belagt med straff. «Vi har med en rekke forskjelligartede handlinger å gjøre» (St.m. nr. 23: s. 10).

Meldingen fremhever N. Christies «gamle poeng» om at undersøkelser av skjult kriminalitet viser «at det er normalt for de fleste mennesker å ha begått ett eller flere lovbrudd. Men de fleste har meget beskjedne og få synder på samvittigheten» (St.m. nr. 23: s. 24). Den konstaterer videre at det er et fåtall som begår vedvarende kriminell aktivitet. «Disse vil også ha en større sjanse for å bli tatt og registrert for sine lovbrudd, og eventuelt få en reaksjon.» (St.m. nr. 23: s. 24).

Det fremheves videre at det kan være (som regel) flere samvirkende forhold til at enkelte begår kriminelle handlinger, og visse sentrale «faktorer» eksemplifiseres, så som levekår, oppvekstvilkår, bo- og nærmiljø, sosial oppløsning i form av mangel på deltagelse i arbeids- og organisasjonsliv, rusmiddelmissbruk, skilsmisse, svekket sosial kontroll, dysfunksjonelle forhold mellom barn og foreldre, antisosiale atferd med mer. Det skilles imidlertid mellom forklaringer på årsakene til tradisjonell og moderne kriminalitet.

St.m. 23 legger også et stort arbeid i å registrere ungdomskriminaliteten særskilt, og på basis av ulike undersøkelser differensieres gruppen ut fra typen kriminalitet. Blant annet skilles det mellom engangskriminelle og fleregangskriminelle. Denne inndelingen bygger på en undersøkelse blant 15-åringene ifra Gladsaxe i Danmark i 1979. Meldinga anvender begreper som den kriminelle, den asosiale (for enkelte grupper), lovbryster, den siktede og så videre, men bruker også begreper fra kriminologisk forskning i typologiseringen. Fra Balvigs ungdomsundersøkelse (1981 og 1983) anvendes følgende inndeling:

- Gruppe 1: De «lovlydige» (utgjør 5 %)
- Gruppe 2: De «vanlige» (75 %)
- Gruppe 3: De «småkriminelle» (15 %)
- Gruppe 4: De «svært kriminelle» (5 %)

Denne inndelingen brukes også når meldingen skiller ut den særlige aktive gruppen. Følgende grupper ble sammenliknet:

«I undersøkelsen kom man fram til at i året forut for undersøkelsen, begikk hver femte av de unge minst en alvorlig lovovertrødelse. Av disse 20 % var $\frac{3}{4}$ engangskriminelle som hadde utført bare $\frac{1}{4}$ av de kriminelle handlingene. $\frac{1}{4}$ var registrert som flergangskriminelle og hadde begått $\frac{3}{4}$ av de alvorlige lovbruddene» (St.m. nr. 23: s.17).

Meldinga tar også opp ulike former for organisert kriminalitet og ser problemet både nasjonalt og internasjonalt. Et voksende problem er den «mobile» kriminaliteten, som også vanligvis er organisert og vanskelig å håndtere. Også i denne meldingen anvendes grunnleggende tanker fra Christie flere steder – både direkte og indirekte.

Frykt for kriminalitet trekkes inn i diskusjonen, og det vises til undersøkelsene som SSB laget i 1973, 1983 og 1987, der folk ble stilt spørsmål om de var blitt utsatt for kriminalitet og særlig vold. De tre undersøkelsene viser at 5 % har blitt utsatt for voldelige overgrep, mens informantene meldte både i 1983 og 1987 at 8 % av de spurte var redde for å bli utsatt for vold eller trusler om vold.

Meldingen gir også noen perspektiver på hvilke former for kriminalitet vi kan vente oss i fremtiden. Økt handelssamkvem, turisme, organisert kriminalitet, moderne samfunns teknologi, uoversiktelige finansielle systemer og markedssystemer (raske økonomiske omskiftninger), økt knapphet på ressurser, og internasjonal terrorisme, kan prege utviklingen.

I kapittel. 3.7 avslutter meldingen med ulike forklaringer på kriminalitet. Igjen fremheves kompleksiteten og uensartetheten, men følgende risikofaktorer (risikofaktorer er meldingas eget ordbruk) fremheves som har betydningsfulle for «kriminalitetens art og omfang, ikke alle forhold lar seg påvirke eller endre» (St.m. nr. 23: s. 24). Lovbryterne i Norge er ingen ensartet gruppe, aksentueres det. Christies kjennetegn trekkes inn: De er unge menn, enslige og bor i større byer; de er ofte skoletapere. Individuelle risikofaktorer som ofte trekkes frem er for eksempel lærevesker og skoletretthet. Disse faktorene belyser nok den tradisjonelle kriminaliteten, men i mindre grad den moderne. Risikofaktorene kan også knyttes til ofrene for kriminalitet, sier meldingen videre. Dessuten:

«Hvorledes vi organiserer samfunnet, kan også ha betydning som risikofaktor. Rammebetingelsene i samfunnet har kriminalpolitisk betydning fordi de kan gi grunnlag for at kriminelle handlinger skal bli valgt på bekostning av ikke-kriminelle» (St.m. nr. 23: s. 24).

«Det synes å være av stor betydning hvilken sosial bakgrunn man kommer fra. Sammenfat-

ningsvis kan vi si at i flere undersøkelser av lovbyrternes sosiale og økonomiske bakgrunn og deres levekår, kommer det tydelig fram at mange er det man kaller sosiale tapere og at de mangler tilknytning til samfunnet gjennom deltakelse i samfunnets viktige institusjoner» (St.m. nr. 23: s. 24).

Kriminalitet hevdes også å ha en tendens til å gå igjen i de samme familier, som ofte er preget av konflikter og kaos i hjemmet: dårlig tilsyn med barna, dårlig tilknytning mellom barn og foreldre, uengasjerte eller avvisende foreldre. Det poengteres at familie-, kultur- og nærmiljøpolitikken må styrkes, og meldingen legger vekt på nabolag og nærmiljø både når den forklarer kriminalitet og når den skal forebygges. Mangel på arbeidsplasser og lokal virksomhet har ført til at boligområder tømmes på dagtid.

Fritidsvirksomheten foregår utenfor boligområdene, og den fysiske utformingen av boligområdene begrenser barnas naturlige utvikling. Samhandlingen med andre barn svekkes. Også deltagelse i arbeids- og organisasjonsliv nevnes som trygghetskapende tiltak. Skole, arbeidsplass, naboskap, kulturaktiviteter, familie og så videre blir viktige institusjoner. Det slås fast, som så mange ganger før, at arbeidsløshet er et stort problem. I tillegg trekkes 'antisosial atferd' inn:

«Forskningen har vist at antisosial atferd som løgnaktighet, juksing, skoleskulk, aggressivitet, mobbing mv. kan sees som et signal om senere kriminalitet, hvis man ikke griper inn. De aller fleste antisosiale barn blir imidlertid ikke antisosiale eller kriminelle som voksne. Dette til tross, er det holdepunkter for at vedvarende antisosial atferd kan være en forløper for ungdomskriminalitet og alvorlig voksenkriminalitet» (St.m. nr. 23: s. 26).

Også andre konstateringer er gjenkjennelige fra mange tidligere utredninger: Vold koples sammen med alkohol; narkotika med vinning. Meldingen betoner også at det kan være en sammenheng mellom denne voldsunderholdning og voldsutøvelse.

Meldingen retter blikket mot flere satsingsområder. Her skal bare oppsummeres noen avslutningsvis. Flere av komponentene fra de borgerlige partienes kriminalpolitiske handlingsplan (1990) følges opp. Foruten de nevnte tiltakene, skal det satses på å bekjempe hverdagskriminaliteten gjennom felles samfunnsmessige tiltak, men også ved effektivisering og samarbeid mellom politiets etterforsknings- og ordensavdeling. Informasjonsoverføringene skal bli forbedret blant annet gjennom bruk av EDB og forskjellige teknologiske moderniseringer. Det skal opprettes miljøpatruljer og bistandsteam mot økonomisk kriminalitet. En handlingsplan mot narkotika med en helhetlig narkotikapolitikk, poengteres. Domstolenes straffeutmåling i voldssaker bør heves. Politiets kunnskaper om kriminalitet må utnyttes i byplanleggingen, og kommunene bør utarbeide en plan for alkoholomsetningen med sikte på en viss begrensning i skjenketid og antall skjenkesteder.

Straffen har også en viktig betydning relatert til både samfunnets syn på kriminalitet og hvordan samfunnet forholder seg til den. Det sies det i St.m. 23 at:

«Den skal ikke være en primitiv hevn, men uttrykk for det siviliserte samfunns fasthet og normgrunnlag. Straffen symboliserer og signaliserer samfunnets syn på forbrytelsen. Trusselen om straff skremmer kanskje ikke alltid så mye i det øyeblikk gjerningsmannen er i ferd med å utøve kriminelle handlinger, men den betyr mye for normsettingen. Straffen slår fast hva samfunnet kan godta, og hva vi ikke kan godta. Derfor legges grunnlaget for respekt for lov og rett og for at folk skal føle seg trygge i hverdagen» (St.m. 23: s.10).

Hedda Giertsens kritiske innspill til St. m. 23

Vi skal kortfattet trekke frem H. Giertsens (1993) kritiske vurdering og sammenlikning av St.m. 23 og Kriminalmeldingen fra 1998; hun sammenligner også med NOU 1988: 37 om *Ny fengselslov*. I en artikkel er det umulig å gå i en detaljert tematisk sammenlikning, skriver hun, men hun presiserer særlig en tendens: «Den går i retning av å legge vekt på effektivitet og administrering, det vil si managementidealer» (Giertsen 1993: 216). St. m. 23 skiller seg fra den over ti år eldre kriminalomsorgsmeldingen på viktige områder, sier hun videre. Det gjelder i standpunkter, i beskrivelser av lovbrudd og begrunnelser for straff, og i form og måte å uttrykke seg på.

Kriminalmeldingen fra 1977/1978 tar et oppgjør med individualprevensjonen. Tilbud om arbeid, undervisning, opplæring og behandling ses på både som humane og sosialiserende tiltak, men også som en rettighet den enkelte ikke er fradømt. Dette er et syn som følges opp i NOU 1988 skriver Giertsen (1993: 217), men St.m. 23 «er kjappere enn sine forgjengere når den tar opp begrunnelser for straff. Den nevner ikke diskusjonen fra 1988 med et ord». Giertsen fortsetter: «Men melding 91 [St.m. 23] bygger ikke på NOU-ens grundige diskusjon og konklusjon. Tvert imot. Den vil vekke opp igjen tanken om resosialisering – som presenteres på en sjelden selvbegeistret måte» og hun siterer fra den følgende: «Den interesse vårt samfunn har vist for å legge grunnlaget for at gjerningsmannen kan resosialiseres, er sunn og positiv» (s.10). «Vi får ikke vite», repliserer Giertsen, «mer om resosialisering i denne omgangen. For som vanlig når resosialiseringshensynet og forståelsen for handlingen, vanskelig barndom og bakgrunn blir nevnt, slippes de aldri løs i teksten, men er alltid tett fulgt av '(...) Dette kan likevel ikke være det eneste grunnlaget for kriminalpolitikken. Alle har et ansvar for sin tilværelse, sin tilstand og sin oppførsel' [St. m. 23: 10]» (Giertsen 1993: 218).

En del av tiltakene blir ikke sett på som goder i seg selv eller som noe ethvert menneske har krav på, men derimot som midler i en rehabiliterings- og resosialiseringsprosess. Sann sett blir tiltakende individualpreventivt begrunnet.

Giertsen skriver videre:

«Melding 91 [St.m. 23] skiller seg fra melding 78 [Kriminalmeldingen] og NOU også fordi den ikke gjør noe forsøk på å diskutere og forklare sine standpunkter og heller ikke uttrykkelig plasserer seg i en ideologisk sammenheng, når den bringer inn rehabiliteringstankegangen. Den opptrer kunnskapsløst og uten å knytte seg til en historie som allerede er der» (Giertsen 1993: 219).

Giertsen viser også til St.m. 23 sin bruk av begrepet «hverdagskriminalitet» og at lovbrudd avdramatiseres (s. 223). Som hverdagslovbrudd, sier Giertsen, nevnes generelle kategorier som vinnings- og voldslovbrudd. Av voldslovbrudd er meldingen mest opptatt av video-, TV- og gatevolden, ikke volden i hjemmet med kvinne- og barnemishandling.

Giertsen poengterer at mens Kriminalmeldingen var preget av den diskusjonen som var på 1960- og 1970-tallet, og viste vilje til å skape en allsidig debatt om kriminalpolitikk i videste forstand samt tenke noe nytt, så har ikke St.m. 23 «snev av et slikt folkeopplysende og allment diskuterende preg. Den er skrevet for dem som allerede kjenner temaet eller skal lære seg hvordan myndighetene mener man bekjemper kriminaliteten, en svært lokal departmental tekst. Giertsen avslutter sin kritikk på følgende måte:

«Den er preget av en tro på ekspertenes og administrasjonens evne og ikke minst rett til å gripe inn og ordne opp med andre. Et trekk i tida som denne meldingen ukritisk hefter seg på – og samtidig befester. Derfor er denne meldingen uhyggelig lesing» (Giertsen 1993: 226).

Bruk av straff, sier St.m. 23 videre, forutsetter at individet er fritt og ansvarlig og har evnen til å velge mellom det som er rett og det som er galt. Grunnlaget for kriminalpolitikken og straffesystemet er at den enkelte kan og må stå til ansvar for sine handlinger:

«Selv om barndom og bakgrunn er vanskelig, har alle et ansvar for sin tilværelse, sin tilstand og sin oppførsel. For sterk fokusering på holdninger der de enkelte kriminelle handlinger forklares ut fra forutbestemte årsakskjeder (determinisme), vil bidra til å unnskyldes den straffbare atferd og svekke straffelovgivningens allmennpreventive virkning og troen på reaksjonssystemet» (St.m. 23: s. 10).

St. m. 23 har som ideelt mål en helhetlig kriminalpolitikk der søkelyset skal rettes både mot «den enkelte lovbryters ansvar for sine handlinger», men også mot «samfunnsforhold som særlig påvirker omfanget av kriminaliteten» (St.m. 23: s.10). Den betoner:

«Det er derfor utilstrekkelig bare å sette inn tiltak mot den enkelte lovbrøyer i kriminalitetsbekjempelsen. Det er også nødvendig å se på hvilken betydning samfunnsmessige forhold kan ha, slik at tiltak også kan settes inn på slike områder. Forhold som bomiljø og oppløste sosiale nettverk kan f. eks. forklare en del av kriminaliteten. Det er nødvendig å vurdere flere og samvirkende sosiale forhold under utformingen av kriminalitetsbekjempende tiltak» (St.m. 23: s.10).

Meldingen poengterer at det er nødvendig med et samspill mellom forebyggende tiltak og det strafferettslige utgangspunktet om at hvert individ er ansvarlig for sine handlinger.

«Kriminalitet består av en serie enkelthandlinger begått av personer som kanskje ville handlet annerledes hvis deres generelle livssituasjon hadde vært gunstigere. Kunnskap om forhold som kan ha betydning for kriminalitetens art og omfang, er viktig å tilegne seg, fordi den gir økt innsikt i hvorfor den enkelte begår lovbrudd framfor å være lovlydig. Dette kan likevel

ikke rokke ved at det til syvende og sist dreier seg om valg og dermed også om frihet og ansvar» (St.m. 23: s. 10).

I 1997/98 kom en ny melding som fikk stor betydning for utviklingen av kriminalomsorgen. Den la også til veie ulike forklaringer på kriminalitet. Vi skal kort nevne hovedtrekkene.

Kriminalomsorgsmeldingen. St. melding nr. 27 (1997–98)

Det gjennomføres organisatoriske endringer av kriminalomsorgen på 1990-tallet som vi ikke vil behandle her. Kort skal nevnes at sammenslåingen av kriminalomsorg i anstalt og kriminalomsorg i frihet, er én viktig organisatorisk forandring. En annen er den nye regionsinndelingen i seks regioner, og at etaten deles inn i tre nivåer: Et sentralt, et regionalt og et lokalt. Disse omorganiseringene får betydning også for det kriminalitetsforebyggende arbeidet som skjer i regi av kriminalomsorgen og forvaltningssamarbeidet.

Da justisminister Aud-Inger Aure la frem meldingen, fremhevet hun premissene for en mål- og resultatorientert kriminalomsorg. Hun betonte også de virkemidlene som bør benyttes for at straffedømte etter soning skal ha best mulige forutsetninger for å klare seg uten ny kriminalitet. Aure hevdet dessuten at det er viktig at man er oppmerksom på det mangfold i bakgrunn og lovbrudd som de straffedømte og deres kriminalitet representerer. Det individuelle ansvarspektivet, som gradvis ble styrket på 1980-tallet, understrekes med tyngde: Foruten at fullbyrdingen av straff relateres til individuelle behov og forutsetninger, blir domfeltes vilje til og ansvar for å bryte med kriminaliteten presisert. Også den individuelle tilnærmingen til både sikkerhet og kontroll samt rehabiliterende virkemidler betones. Dermed er de krav og ansvar som stilles til individet tydeliggjort. Kriminalomsorgens oppgave er ved bruk av tiltak og opplegg, for både kriminalomsorg i anstalt og i frihet, å stimulere den enkelte til å ta ansvar for eget liv uten kriminalitet. Dette skal gjøres på tradisjonell måte ved hjelp av skole, arbeid, fritid og ved ulike påvirknings- og tilsynsprogrammer. Også arbeidsplikten i samfunnstjenesten skal kunne kombineres med tilsynsprogram og atferdstrening. Vekten legges på programmer som bygger på en kognitiv atferdstilnærming, og som igjen har definert visse kriminogene faktorer som risiki for ny kriminalitet. Programmer i kriminalomsorgen defineres som:

«undervisningstiltak, ferdighetstrening og/eller strukturerte samtaler rettet mot domfelte og varetektsinnsatte. Programmene er kjennetegnet ved at de retter seg mot en definert målgruppe og definerte lovbruddsrelaterte problemområder, tar utgangspunkt i deltakernes behov og ressurser, har som mål å bidra til nye kunnskaper, ferdigheter og innsikt, motivere til atferdsendring og motvirke nye straffbare handlinger» (Friestad 2005: 14).

Generelt og oppsummeringsmessig sett kan vi si at programmer og samtalegrupper først og fremst skal være bevissthetsdannende, men også mestrings- og ferdighetsorienterte. De skal ideelt og praktisk sett være problemløsende og føre til kreative løsningsstrategier på de problemene den enkelte møter i hverdagslivet og i visse situasjoner; de skal dessuten legge opp til selvkritisk tenkning, og de skal utvikle strategier og teknikker for en bedre kontroll av følelser og hand-

linger. Programpåvirkningen skal rette seg mot visse målgrupper, ha definerte og spesifikke mål, samt være multimodal – det vil si inneholde flere temaer som gjensidig påvirker hverandre, og som samlet gir en økt forebyggende effekt. Eksempler på temaer som nevnes er selvhverdelse, økt kunnskap, mesring, sosial kompetanse, sinnekontroll, empati, kommunikasjonsferdigheter og kognitive forstyrrelser. Trening i sosiale ferdigheter og en innsats for en sterkere internalisering av samfunnsmessige verdier, er viktige innslag. Det skal også gjøres ved å sikte mot de dynamiske risikofaktorene – altså de faktorene som ofte defineres som *kriminogene*. Risikofaktorene som betones er svakt kognitivt funksjonsnivå, antisosiale holdninger og følelser, og sterke bånd til og identifisering med antisosiale og kriminelle forbilder. Vanskeligheter med selvstyring er en annen av de nevnte faktorene. Det kan likeledes være tankemønstre som forsvarer eller rettferdiggjør kriminelle handlinger. Nevnes gjøres også rusmiddelavhengighet og utilfredsstillende sosiale forhold eller familieomstendigheter (Leiksett 2005; Eskeland og Haugli 2006).

I forlengelsen av ideene fra St.m 23 og Handlingsplanen, legges det vekt på straffekjedens ulike oppgaver i straffegjennomføringen og i kriminalitetsbekjempelsen. Dette er ikke noe nytt, men det markeres ideologisk og metodisk på en noe annen måte. Det er særlig målet om å *forhindre tilbakefall til ny kriminalitet* som blir dominerende for praksis. Parolen for Kriminalomsorgsmeldingen er: «*Aktiv kriminalomsorg gir tryggere samfunn*». I og med at kriminalomsorg i anstalt og i frihet er slått sammen er det også en viss logikk i denne strategien og grunntenknin-gen: Straffegjennomføringen, både allmennpreventivt og individualpreventivt, og som nå omfatter både anstalt og friomsorg, blir derfor et viktig middel i en mer helhetlig i kriminalitetsbekjempelse. Det åpnes også for et bedre og mer systematisk samarbeid med andre fagmiljøer og etater, og det vises til at «atferdspåvirkning» og 'individuelle behov' skal knyttes til en soningsplan. For dem som vil bryte med sin kriminelle karriere, forslår departementet en såkalt progresjonssonning. Den er tenkt som en systematisk kvalifisering med muligheter til en gradvise lettelser gjennom mer åpen soning. En målrettet «utslusing» med systematisk bruk av påvirkningsprogrammer skal være grunnideen for progresjonssoningen. Differensieringen blir et viktig virkemiddel. I tillegg lanseres det et forslag om at de som er funnet egnet til å delta i progresjonssoningen, og som har vist at de følger opp kravene og forutsetningene, skal kunne fullbyrde siste delen av straffen utenfor fengselet i en overgangsfase til løslatelsen. Samfunnsstraffer skal fullbyrdes ute i samfunnet. De skal i varierende grad være frihetsbegrensende. Også programmer tenkes metodisk innført.

Den tradisjonelle fengselsstraffen blir foreslått opprettholdt med enkelte endringer – kalt basissoning. Dette innebærer et fengselsopphold der betoningen er på arbeid og skole med muligheter for kontakt med omverdenen.

Opplegg, tiltak og praksis ellers skal styrkes ved at man vil ha forskningsbaserte kunnskaper for å finne frem til de metodene som er mest effektive i arbeidet for å forhindre ny kriminalitet. Metodisk inspirasjon ble hentet inn på 1990-tallet – ikke minst fra USA, Canada og England. Men med disse impulsene påvirkes også mye av det kriminalideologiske idégrunnlaget, og da særlig knyttet til hvordan man forstår og forklarer kriminalitet og «kriminelle», og hva man gjør med dem (Hammerlin 2005/2006).

Samfunnsbeskyttelsen er – som tidligere påpekt – sentral; individualprevensjonen styrkes både ved de restriktive og innskjerpede tiltakene og ved de positive tilgangene. Også domfelte skal være beskyttet mot overgrep og vilkårlighet: Det gjøres fremlegg om såkalte ressursavdelinger for dem med spesielle atferds- og funksjonsvanskeligheter. Ressursavdelingene er tenkt med mer bemanning og en annen organisering enn vanlige fengselsavdelinger. Straffen skal fullbyrdes i anstalter med forskjellig innhold og sikkerhetsnivå, og dagliglivet skal preges av et aktivt samvirke mellom tilsatte og fanger. Meldingen drøfter også særegne gruppers soningsforhold, som kvinner, utlendinger og fanger med psykiske lidelser. Den legger dessuten vekt på foreldre-barn situasjonen når foreldrene soner. Det sies imidlertid svært lite om nesten $\frac{1}{4}$ av fangegruppen: De varetektsfengslede.

Innskjerping, bedre kontroll og sikkerhet får også en viktig plass i meldingen. Foruten den tradisjonelle inndelingen i åpen og lukket soning, frigangshjem og hybelhus, foreslås det for å møte et hardere kriminalitetsmiljø at det skal opprettes avdelinger som i løpet av kort tid kan endre et avdelingsregime fra et mer normalt til et høyt sikkerhetsnivå.

Friomsorgen skal gjennomføre personundersøkelser, organisere samfunnstjeneste, gjennomføre tilsyn, drive hybelhusene og yte bistand til dem som sitter i fengsel uten egen sosialtjeneste.

Humanitetsprinsipper tydeliggjøres ved siden av rettssikkerheten og likebehandlingen. I et eget kapittel (kap. 3) fremhever meldingen visse verdier på et prinsipielt grunnlag. Det poengteres at kriminalomsorgen er en del av samfunnets maktapparat, og at dette fører til særskilte verdikrav og normsett som regulerer maktutøvelsen: «Det er derfor viktig at kriminalomsorgens beslutninger fortsatt forankres i et humant og demokratisk verdigrunnlag» (*Kriminalomsorgsmeldingen*: s. 26).

Noe om kriminalitetsbildet

I Kriminalomsorgsmeldingen er det ikke så mye av kriminalitetsbildet i samfunnet som formidles (*Kriminalomsorgsmeldingen*: s. 22–25). Ved siden av informasjonen om fangebefolkningen og friomsorgens klientell, dens sammensetning og kriminalitet (se bl.a. s. 43–53), er det først og fremst *tilbakefallsproblematikken* som står i sentrum. Det betones at den største utfordringen for kriminalomsorgen er *å bidra til å redusere tilbakefall til kriminalitet etter soning*.

De statistiske informasjonene om tilbakefall som brukes, bygger stort sett på forsker I. Møglestues artikkel i *Samfunnsspeilet*. Han målte tilbakefall over en femårsperiode. Undersøkelsesgruppen var lovbrøtere som fikk en reaksjon i 1987. I tillegg er det hentet inn opplysninger fra kriminalstatistikken blant siktede i 1991 og 1992.

Kortfattet og oppsummeringsvis gis det følgende statistiske informasjonen: En tredjedel av dem som ikke tidligere hadde fått noen strafferettslig reaksjon, ble registrert for nye lovbrudd. Unge lovbrøtere begår oftere ny kriminalitet enn eldre: Beregningene fra SSB og Møglestues undersøkelse om dem som ble kjent skyldig i en forbrytelse i 1987 (St.m. 27: 23–25), viser at over halvparten pådro seg en reaksjon for nye forbrytelser i løpet av fem år i frihet. Risikoen for tilba-

kefall varierer med den straffedes kjønn, alder og type kriminalitet. Over halvparten av lovbrutere under 40 år begikk ny kriminalitet, mens tilbakefallsandelen sank til under en fjerdedel blant de over 40. Undersøkelsen viser dessuten at forskjellene i tilbakefallsprosenten mer skyldes de straffedes bakgrunn enn den type reaksjon de ble møtt med. Andelen av ny kriminalitet øker med antallet tidligere strafferettslige reaksjoner. Tilbakefallshyppigheten varierer med lovbruddets art. Størst andel tilbakefall er å finne blant dem som har fått en strafferettslig reaksjon for narkotika- og vinningsforbrytelser. Gruppen domfelte som har vinningsforbrytelser som utgangskriminalitet, viser relativt sett høye residivtall også for andre forbrytelser. Uavhengig av hva det tidligere lovbruddet var, dominerer tilbakefallet til vinningskriminalitet.

Møglestues undersøkelse viser dessuten at tilbakefall må relateres til utgangsreaksjon: Ved ubetinget fengselsstraff viser statistikken at 63 % ble registrert for nye straffbare handlinger; ved andre typer utgangsreaksjoner enn ubetinget fengselsstraff var tilbakefallet 44 %. Her skal det imidlertid poengteres at ulike soningstilbud – blant annet visse åpne soningsformer – viser et lavere tilbakefall enn andre (jf. særlig fengsler som Leira og Hassel). Studiene som det vises til, stemmer også godt overens med den store residivundersøkelsen fra Sverige (*Återfall i brott 1973–1985*).

Det skal imidlertid bemerkes at å operere med residivmål som sammenliknings- og analysegrunnlag, er svært problematisk. Å finne frem til en bedre metodikk og et bedre definisjonsgrunnlag, er derfor en viktig målsetting for departementet og KSF.

Det er særlig rehabiliterings- og påvirkningsarbeidet i kriminalomsorgsavdelingen regi som markeres i meldingen. Kriminalomsorgens primære oppgave er å sørge for at den straffereaksjonen som er fastsatt blir gjennomført innenfor de gjeldende rettslige rammene, uten at domfelte begår nye straffbare handlinger eller unndrar seg fullbyrdingen ved rømning eller uteblivelse fra tilsynet. En hovedutfordring for kriminalomsorgen er derfor, og som sagt, «å finne frem til tiltak og metoder som kan bidra til å motvirke fremtidig kriminalitet, og derved øke tryggheten i samfunnet» (*Kriminalomsorgsmeldingen*: s. 61). Den ideelle målsettingen er et varig lovlydig liv til den domfelte. Det satses på å nyttiggjøre seg de tradisjonelle virkemidlene som arbeid, skolegang og fritid, men også å særlig gjøre bruk av en mer systematisk tilrettelegging i form av for eksempel programmer, samtalegrupper med mer. Likeledes blir tidligere anvendt metodisk arbeid, som sonings- og fremtidsplaner, viktige virkemidler ved siden av kontaktbetjentarbeidet.

Meldingen viser en nøktern vurdering når den påpeker at et visst tilbakefall må medregnes på tross av opplegg som har vært gode og faglig tilfredsstillende. I en del tilfeller er derfor en realistisk målsetting at den enkelte domfelte demper sin kriminelle aktivitet. De individualiserte forklaringsmåtene på kriminalitet er tydelige i meldingen. Meldingen er altså en tydeliggjøring av individualorienterte perspektiv (Hammerlin, 2005/2006), selv om det nevnes (om enn ikke særlig dyptgående) noen trekk ved «klientellets livssituasjon» som kan oppfattes som aktuelle for kriminaliteten. Det understrekes blant annet at de straffe- og sikringsdømte er en uensartet gruppe med hensyn til oppvekst, sosial bakgrunn, tilhørighet, helse og sosialt nettverk. Det står videre:

«Den største gruppen domfelte har imidlertid en overvekt av negative livserfaringer, høyere grad av somatisk og psykisk sykkelighet enn gjennomsnittet, større rusmiddelmissbruk og færre tilknytningspunkter til ikke-kriminelle miljøer. Deres sosiale tapsliste kan være omfattende, og terskelen for gjeninntreden i det lovlydige samfunn vil normalt være høy. Kriminalomsorgspopulasjonen omfatter også underslagsdømte med en etablert sosial posisjon og den spennings- og frihetssøkende ungdom som i kort har 'mistet styringen'. I disse tilfellene vil det foreligge sosiale og personlige problemer i varierende grad, men normalt vil en begrenset støtte og bistand være tilstrekkelig til at de klarer seg på egen hånd etter at fullbyrdingen er over. De domfelte som viser manipulerende og kyniske trekk har ofte lange volds- eller narkotikadømmer bak seg. Disse representerer en særlig utfordring, blant annet fordi de så ofte ikke synes 'påvirkelige' og heller ikke ønsker andre forandringer i sin situasjon enn å komme ut av fengselet raskest mulig. Endelig finnes det domfelte med mer avgrensede problemer, eksempelvis knyttet til vold, sedelighet eller brannstiftelse. Disse er representert i alle samfunnslag og har i vekslende grad tilleggsproblemer i form av misbruk og psykiske lidelser. Volds- og sedelighetsdømte kan ha markante personlighetsforstyrrelser og betydelige vansker i samhandling og kommunikasjon med andre mennesker. Undersøkelser viser at enkelte lovbrøtere selv hadde vært utsatt for overgrep og vanskjøtsel under oppveksten» (*Kriminalomsorgsmeldingen*: s. 63).

Etter denne presentasjonen avsluttes beskrivelsen med at blant kjennetegnene for mange av dem som har blitt gjenstand for frihetsberøvelse eller frihetsbegrensende dommer, finner man sammenfatningsvis at de er relativt unge, har dårlig helse, har et omfattende rusmiddelmissbruk, har et sviktende nærmiljø og nettverk, er i et miljø preget av fattigdom, har mangelfull utdanning og en overvekt av personlige problemer og livsvansker. Videre viser meldingen til særtrekk som drøftes ut fra kjønn og alder, helseproblemer, rusproblemer, dårlige lese- og skriveferdigheter hos mange, dårlig utdanning og erfaring med arbeidslivet. Det legges også vekt på den tidligere kriminelle karrieren. Størst plass får den kriminelle forklaringen relatert til beskrivelser og henvisninger til undersøkelser av den enkeltes personlighetsstrekk på et psykiatrisk, biopsykiatrisk, psykologisk og biopsykologisk grunnlag (Hammerlin og Larsen, 1997; Hammerlin 2005/2006).

Meldingen har en svak forankret sosiologisk, kulturanthropologisk, sosialpedagogisk, sosialpsykiatrisk, sosialmedisinsk og sosialpsykologisk forståelse av kriminalitetens årsaker eller kriminalitetens risikofaktorer (Hammerlin 2005/2006). Den skiller seg således klart fra de tidligere meldingene og innstillingene på dette punktet. Det forebyggende og oppfølgende arbeidet for å forhindre kriminalitet preges dessuten av det individuelle perspektivet som er grunnlaget for meldingen, selv om diverse sosialiseringstiltak og rehabiliteringsopplegg, med basis i forvaltnings- og etatssamarbeidet, poengteres, da særlig et utvalg av individorienterte opplegg som legger vekt på den enkeltes motiv, vilje og ikke minst ansvar for et lovlydig liv.

Ut fra meldingens forståelses-, forklarings- og tiltaksgrunnlag kan vi slå fast at det er skjedd en forskyvning mot en kriminalitetsforståelse som først og fremst er opptatt av de individuelle forklaringsmåtene. Grunnpremisset er å lære domfelte ferdigheter som skal til for å mestre et liv uten kriminalitet, men også oppføre seg mot omverden på en mer sosialt sett ansvarlig måte.

Det er disse forståelsesformene som har preget visse tilnærminger og opplegg på 1980- og 1990-tallet. Slik sett presiseres ulike tiltak for å følge opp den utfordringen som ved siden av sikkerhetstenkningen er den største utfordringen for kriminalomsorgen – nemlig å bidra til å redusere tilbakefall til kriminalitet og beskytte samfunnet mot kriminalitet. Målet er å organisere en virksomhet som blir mer mål- og resultatorientert, og å utvikle et bedre og mer systematisk faglig innhold under straffegjennomføringen. Kriminalomsorgen får i det store og hele en klarere og bedre presisert kriminalforebyggende oppgave som er relatert til soningsforløpet.

Kriminalomsorgens mer individuelle perspektiv avdekker også en kriminalitetsforståelse og et syn på «kriminelle» som er sterkt knyttet opp til en klarere psykologisering av problemet. I tillegg avdekkes en sterkere markering av patologiske forklaringer på kriminalitet for enkelte grupper. De samfunnsmessige forklaringsvariablene blir behandlet ufullstendig og sterkt nedtonet, og de fremstår som abstrakte størrelser; dermed blir kriminalitetsforståelsen preget av individualisme og psykologisme, og individ og samfunn blir betraktet i et mer utvendig forhold (Hammerlin 1998, 2001, 2005/2006). Riktignok nevnes såkalte kriminogene faktorer som er sosiale, men på en generell og mer overfladisk måte.

Straffegjennomføringsloven etter lov av 18. mai 2001, nr. 21

En ny Straffegjennomføringslov (etter lov av 18. mai 2001, nr. 21) har ført til visse endringer sammenlignet med Fengselsloven av 1958. Den har fått en egen formålsparagraf, samtidig som den gir formelle føringer for straffepraksis og bruk av makt. Det står:

«§ 2 Formål

Straffen skal gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen, som motvirker nye straffbare handlinger, som er betryggende for samfunnet og som innenfor disse rammene sikrer de innsatte tilfredsstillende forhold.

Ved varetektsfengsel skal kriminalomsorgen legge forholdene til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon.

«§ 3 Innhold

Gjennomføringen av reaksjonen skal være sikkerhetsmessig forsvarlig. Innholdet skal bygge på de tiltak kriminalomsorgen har til rådighet for å fremme domfeltes tilpasning til samfunnet. Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger.

Barns rett til samvær med sine foreldre skal særlig vektlegges under gjennomføring av reaksjonen. Domfelte har aktivitetsplikt under gjennomføringen av straff og strafferettslige særreaksjoner. Aktivitetsplikten kan bestå av arbeid, samfunnsnyttig tjeneste, opplæring, program eller andre tiltak som er egnet til å motvirke ny kriminalitet. Under sykdom eller uførhet kan aktivitetsplikten falle bort.

Ved gjennomføringen av fengselsstraff og strafferettslige særreaksjoner skal det så vidt mulig

skje en gradvis overgang fra fengsel til full frihet og gis tilbud om deltagelse i fritidsaktiviteter.»

Hensynet til straffens formål uttrykkes med større kraft nettopp fordi den gamle loven ikke hadde en slik formålsbestemmelse. Den nye loven er særlig tydelig på sikkerhetskravene og krever en konsekvent oppfølging av § 2, som er straffens formål.

Loven er mer sikkerhets- og kontrollorientert. Den er en videreføring av 1958-loven; mye er tatt inn fra den, men sikkerheten kommer først. Innskjerpinger er viktig, men prinsippet er at man ikke må sitte strengt for lenge, ikke lenger enn nødvendig. Men på tross av at loven er mer sikkerhets- og kontrollorientert, representerer den en liberalisering på noen områder. Det er en viss utvidelse av muligheter på enkelte områder. Det virker også som man har forsøkt å ta vare på 1958-lovens rettssikkerhetsprinsipper.

Den nye loven gjelder for gjennomføring av fengselsstraff, strafferettslige særreaksjoner, samfunnsstraff og varetektsfengsling, og for gjennomføring av andre reaksjoner når det er særskilt bestemt ved lov. Straffens formål knyttes til de allmennpreventive effektene. Det individualpreventive hensynet ivaretas ved at formålet skal gjennomføres på en betryggende måte. Dette innebærer at kriminalomsorgen skal forebygge mot kriminalitet gjennom rehabiliterende tiltak av ulike typer – særlig da i fengsler ved lavt sikkerhetsnivå. Men loven har også en klar beskyttelsesstrategi: Kontroll- og sanksjonsintensiteten er tydeligere og sterkere, og loven har åpnet opp for flere virkemidler. Soningen skal også være progresjonsrettet – det vil si at den skal foregå fra mer lukkede systemer til mer åpne; dermed blir det gitt gradvis mer frihet.

Den nye loven åpner dessuten for at man kan gjennomføre straffen utenfor fengsel med særlige vilkår og etter at halve straffen er gjennomført, men det kreves da at den innsatte har vist en særlig god utvikling under straffegjennomføringen, og det betones at overføring ikke skal besluttes dersom formålet med straffen eller hensynet til en sikkerhetsmessig forsvarlig gjennomføring taler mot det (§ 16). Alminnelig god oppførsel er ikke tilstrekkelig:

«Det er en forutsetning for gjennomføring av straff utenfor fengsel at domfelte skal ha fast bopel og være sysselsatt i form av arbeid, opplæring eller andre tiltak. Domfelte skal dessuten unnlate å bruk rusmidler, bedøvelsesmidler, hormonpreparater eller andre kjemiske stoffer som ikke er lovlig foreskrevet» (§ 16).

Straffegjennomføringen skal sikre fangen tilfredsstillende forhold, men dette må ses i lys av straffegjennomføringsformen den enkelte tar del i. Ulike rehabiliterende tiltak som arbeid, opplæring, undervisning og deltagelse i ulike programmer likestilles, og det tilstrebes at den enkelte (i alle fall formelt) får et mer differensiert tilbud.

Et eventuelt behandlingsopplegg kan også iverksettes fra første dag i soningsforløpet, derfor er den nye loven en forbedring på enkelte områder. Den tidligere loven krevde at overgangen skulle skje til *behandlingsinstitusjoner*; den nye loven opererer bare med institusjoner.

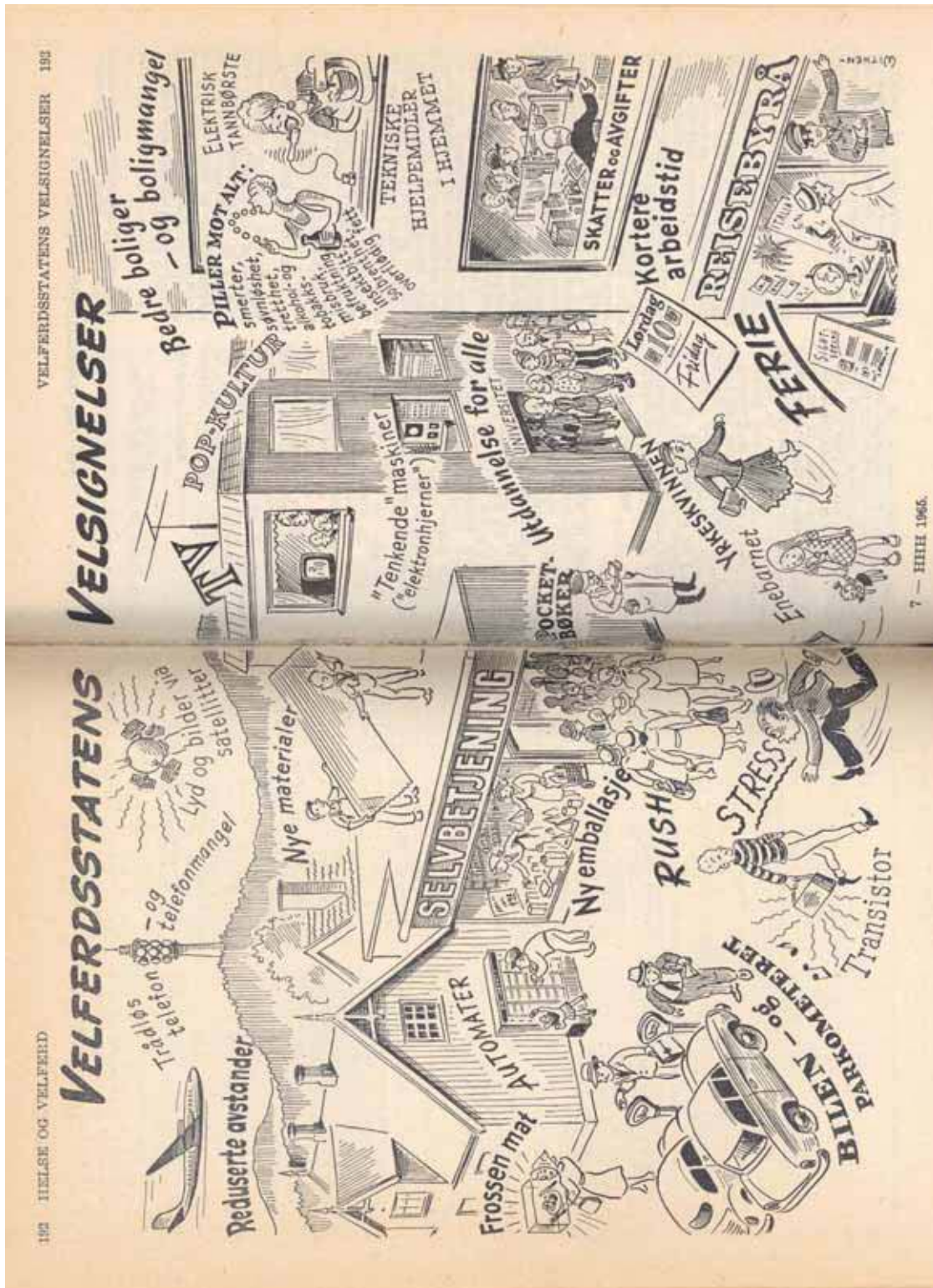
Den skjerper på den ene siden en rekke forhold, men åpner for mer behandling på den andre. Mer samfunnsstraff er aktualisert, og innholdet i straffegjennomføringen – samt mer tro på behandling – preger endringen. Man bruker mer fengsel i dag i motsetning til 1970-tallet og St.m. 104 (1977–78), som ville begrense omfanget av fengselsbruk. Det er også en tanke om å få flest mulig under soning på lavere sikkerhetsnivå. De sikkerhetsmessige kravene er blitt sterkere, og det er snakk om mer kontroll, og det er atskillig vanskeligere å få permisjon. Den enkelte fangen vurderes individuelt, og må vise et positivt soningsforløp der han/hun gjør noe for å endre sin livssituasjon. Løslatelse på prøve skjer ikke lenger automatisk – nå holdes man over 2/3 tid. Formelt sett er også forvaltningssamarbeidet blitt presisert (§ 4).

B. Storvik (2003) har i sin bok om straffegjennomføringsloven poengtert følgende endringer i den nye loven sammenlignet med Fengselsloven av 1958 (s. 15–16):

- Ny organisering av kriminalomsorgen, med felles regional ledelse av fengslene.
- Utvidelse av avgjørelsesmyndighet på lokalt nivå (jf. strgjfl. § 6).
- Økt fokus på straffens formål ved valg av tiltak overfor innsatte og domfelte (jf. strgjfl. § 2 første ledd).
- Økt fokus på varetektsinnsatte og forebygging av skadelige virkninger av isolasjon (jf. strgjfl. § 2 andre ledd og kap 5).
- Barns rett til samvær med foreldre er bedre ivaretatt (jf. strgjfl. § 3 andre ledd).
- Innføring av overgangsbolig (jf. strgjfl. § 10 første ledd bokstav c).
- Utvidet mulighet for gjennomføring av straff i fengsel med lavere sikkerhetsnivå (jf. strgjfl. § 11 fjerde ledd og § 15 andre ledd).
- Utvidet mulighet for gjennomføring av straff på institusjon (jf. strgjfl. § 12).
- Mulighet for gjennomføring av straff utenfor fengsel – i egen bolig med vilkår (jf. strgjfl. § 16).
- Programvirksomhet og andre kriminalitetsforebyggende tiltak er likestilt med arbeid og opplæring i forhold til sysselsetting i fengsel og frigang (jf. strgjfl. §§ 3 tredje ledd og 20).
- Økt bruk av kontroll av innsatte personer som skal inn i fengselet, herunder bruk av hund (jf. strgjfl. §§ 27 og 28).
- Økt mulighet for kontroll av innsatte for å avdekke bruk av rusmidler mv., (jf. strgjfl. § 29).
- Ikke lenger mulig å ilegge reaksjonen innsettelse i enerom eller tillegg i straffetiden ved disiplinærbrudd (jf. strgjfl. § 40).
- Mulig å varsle fornærmede/etterlatte ved permisjon, straffeavbrudd og løslatelse (jf. strgjfl. § 7 bokstav i).
- Regulerer straffegjennomføringen av den nye straffereaksjonen samfunnsstraff (jf. strgjfl. kap. 5).

Velferdsstatens velsignelser – og farer? (fra Hvem Hva Hvor 1965)

Kapittel 3

Kriminalpolitikk og syn på «den kriminelle» i et historisk perspektiv

Et historisk forspill, noen sterke røtter

Et utgangspunkt for det følgende er Ib Werthens tegning fra *Hvem Hva Hvor 1965*, gjengitt på side 57. Den er ikke tatt med som en kuriositet. Vi ser tegningen på mange måter som en illustrasjon på tidsånden. Den viser på en levende måte hva 1950- og 1960-tallets mennesker var opptatt av. Ved å studere den, finner man også dype hovedspor og stier inn i 1970-, 1980- og 1990-tallet. Tegningen er dessuten en god referanse til det historiske språket og til de perspektivene som danner basis for mange viktige forklaringer på kriminalitet fra 1960-tallet og frem til nå. I løpet av dette og kommende kapitler, kommer vi jevnlig tilbake til Werthens tegning.

Den historiske gjennomgangen som følger, basert på de mest anerkjente historikerne i moderne tid, gir nødvendige forkunnskaper til de kriminologiske teoriene og den kriminalitetsforståelsen som utvikles. Den historiske referansen gir dessuten en røff oversikt over det politiske bildet som formes. Som det også poengteres i introduksjonen av N. Christies klassiker *Hvor tett et samfunn?* (1982a): For å forstå kriminaliteten i samfunnet, må vi forstå samfunnet – for å forstå samfunnet, må vi også forstå kriminaliteten.

Som tidligere påpekt omfatter vår studie perioden fra slutten av 1960-tallet til nå, men det vil være historieløst, faglig problematisk og reduserende ikke å trekke noen linjer tilbake til både 1950-tallet og tidligere: De dype historiske røttene i kriminal- og fengselspolitikken er seige og gir fortsatt næring til dagens kriminalpolitikk. I noen perioder er de blottet, i andre mer tildekket.

Det er mange måter å gripe fatt i den nære fortidens kriminalitetsforståelse på. I kapittel 1 skiller vi mellom de individorienterte teoriene og de teoriene som studerer kriminaliteten ut fra miljø- og samfunnsbetingelser. Forholdet mellom individ og samfunn blir sentralt, og hovedspørsmålet blir i det følgende hvordan nettopp forholdet mellom individ og samfunn forstås: Altså forestillingene om kriminalitetens årsaker og i synet på 'den kriminelle'. Dette er aktuelt relatert til den politiske og kriminalpolitiske retorikken, men er også helt nødvendig for å kunne studere de ulike forståelses- og forklaringsmåtene som uttrykkes i de forskjellige fagdisiplinenes

analytiske tilnærminger, og skoleretningene i disse⁷ Spørsmålet kan eksempelvis være: Hva dominerer på 1950- og 1960-tallet? Er det et «enten-eller-perspektiv» i form av fokus *bare* på de individorienterte perspektivene eller et fokus *bare* på de samfunns- og miljøorienterte forståelsesformene? Eller er det et «både-og-perspektiv» der individ og samfunn ses i et mer eller mindre innvendig forhold? Og videre: Hvilke fagdisipliner og skoleretninger innenfor disse preger kriminalitetsforståelsen og synet på den kriminelle? Bildet er etter vår oppfatning sammensatt, men variert og komplekst på en slik måte at forskjellige forklaringsmåter er virksomme parallelt og på ulike sosiale arenaer, selv om visse teorier og forklaringsmåter i perioder har en mer dominerende posisjon.

Fra tidlig på 1900-tallet og i etterkrigstiden er blant annet kriminalitetsforståelsen tidvis solid knyttet til behandlings- og rehabiliteringsideologien der særlig visse skoleretninger innenfor psykiatrien (og medisinen), men også spesielle kunnskapsregimer innenfor psykologien og pedagogikken, har et betydelig feste. For visse grupper av kriminelle forklares kriminaliteten i psykiatriske, psykologiske og biologiske/fysiologiske termer. For andre teoretiske regimer og kriminologiske skoleretninger er det miljøbetingelsene som dominerer: periodevis står de teoriene som forklarer kriminaliteten ut fra *bare* arvemessige og biologiske eller *bare* sosiale forhold sterkt; i andre perioder blir kriminalitetsproblemet sett ut fra en *sammenheng mellom* arv og miljø. 'Miljø' er her først og fremst relatert til familiemiljøet sett på to måter: (1) Enten som en sosioøkonomisk, reproduserende, oppdragende og omsorgsrelatert institusjon – altså et miljø som former mennesket på en «normalisert» eller «avvikende» måte, eller (2) ut fra et mer biologisert deterministisk slektsperspektiv der biologisk arv blir forklaringsgrunnen til «normaliteten» eller «avviket». Nettopp tvillingundersøkelser og slektskapsteoriene får etter hvert et sterkere feste på 1920- og 1930-tallet. Prinsippene i von Lizsts perspektiv, og det som kalles den tyske skolen (Marburgerskolen), hvis grunnperspektiv preger kriminalitetsforståelsen i Norge, er at både arvelige, biologiske og sosiale faktorenes har betydning for kriminell atferd. Et slikt perspektiv finner vi i flere norske miljøer og blant fagfolk.

En første innfallsvinkel for oss i dette arbeidet blir å skille mellom de indeterministiske og deterministiske perspektivene (Hammerlin og Larsen 1997a). Dette er ikke noe historisk nytt, eller kriminologisk nytt – snarere tvert om. Men foruten at disse prinsippene blir anvendt på straffeideologiske og straffetekniske tilnærminger, avdekker også rehabiliteringsideologien og synet på den enkeltes forandring under et fengselsopphold og gjennom straffegjennomføringen, en tilnærming og en praksis der det skilles mellom de deterministiske og indeterministisk forståelsesmåtene. Endringsprosesser avhenger av hvilket menneskesyn som råder (Hammerlin og Larsen 1997a; Hammerlin 2005/2006): På den ene siden forutsetter visse teorier et indeterministisk perspektiv. Man betrakter da den som avviker som et handlende og skapende subjekt med ansvar for sine handlinger, og personen må vise vilje til og være motivert for å livsførsel til et normalt og lovlydig liv. På den andre siden praktiseres også mer behavioristisk orienterte teorier der man har et mer deterministisk perspektiv på forandring: Den enkelte kan påvirkes til forandring ved og gjennom gitte metoder. Som en teoretisk og straffeideologisk overbygning er det

---

⁷ Basis for disse analytiske tilnærminger og kategoriseringene er å finne i Hammerlin og Enerstvedt 1988; Hammerlin og Schjelderup 1994; Hammerlin og Larsen 1997a og b.

imidlertid også en gammel idé – det om at straffen i seg selv, og ubehaget ved den, skal få den enkelte til å velge å leve lovlydig. I noen straffeideologier får perspektivet om forholdet mellom straff (stimuli) og ikke-kriminalitet/lovlydighet (respons) karakter av determinisme (Hammerlin 2005/2006).

Ser man på utviklingen på både 1920- og 1930-tallet er det slik at de arvelige disposisjonenes betydning styrkes med stor forklaringsstyngde i flere fagmiljøer. Det er særlig den biopsykiatriske og biopsykologiske forklaringsmåten som finner feste. I enkelte fagmiljøer er man også opptatt av forbryterens patogenese, det vil si den kriminelle handlingen som beroende på endogene (medfødte anlegg) og eksogene forhold (dvs. sosial påvirkning). For visse forbrytergrupper er det de endogene faktorene som betraktes som dominerende for den kriminelle eller avvikende atferden, for andre er det de eksogene. Dette doble perspektivet preger mye av den semantikken og fagterminologien som da ble anvendt. Strategier for samfunnets beskyttelse ble påvirket av disse perspektivene, og ble en særdeles viktig faktor i kriminalpolitikken. Ikke bare det: Samfunnet hadde definert en rett til å beskytte seg både mot farlige personer og mindreverdige individer og visse forbrytergrupper (vaneforbrytere, sedelighetsforbrytere, visse voldsforbrytere). Dette gjaldt både i form av individuell behandling av den enkelte, men også i form av en tidsubestemt forvaring. Kriminalpolitikken ble kort og godt rettet mot hvordan man skulle beskytte samfunnet mot den potensielle farligheten som åpenbarte seg i blant annet degenereringen. «Avvikeren» ble studert ut fra 'abnorme' personlighetstrekk og ut fra en biologisk determinisme. Samtidig ble 'den avvikende personen' også forstått ut fra sosiale miljøbetingelser og sosioøkonomiske forhold. Dette er et skille som kategoriseringen av ulike forbrytertyper lenge hadde blitt foretatt innenfor. For visse forbryterkategorier er «både-og-perspektivet» (at både miljø og arv påvirker kriminaliteten) et grunnleggende prinsipp, men det er ikke alltid like åpenbart å se en teoretisk konsistens – tvert om: I en del teorier, presentasjoner og sammenhenger, og for visse forbryterkategorier, dominerer biologiske kategoriseringer i form av ulike abnormitets- og arveteorier, mens det i andre teorier, presentasjoner og sammenhenger er miljøet og den enkeltes sosiale og materielle livsvilkår som poengteres. Flere sentrale teoretikere og praktikere er også opptatt av konkrete sosiale og materielle faktorer som de mener påvirker kriminaliteten og kriminalitetsutviklingen for særlige grupper (for eksempel leilighetsforbryterne).

Med henvisning til kapittel 1 og for å gjenta noen hovedpoenger, ser man altså tendenser til både biopsykiatriske, biologiske og psykiatriske og da særlig relatert til visse forbrytergrupper; for andre vokser det frem også et annet perspektiv der tendensen er en mer sosiologisk tilnærming. Hvilket perspektiv som dominerer, avhenger helt av tid og rom. Man skal imidlertid merke seg at særlig sosiologisk og sosialpsykologisk inspirert kriminologi forklarer kriminaliteten på samfunnsnivå og ut fra samfunnsutviklingen eller visse faktorer i den. Andre teorier om kriminalitet og 'den kriminelle' kan først og fremst knyttes til individualistiske perspektiv og til fagtidsåndens teknokratiske menneskesyn, der forståelsen av og forklaringen på kriminalitet er mer monofaktorielt knyttet til biologiske og psykologiske faktorer i og ved individet.

I faglig forstand betegnet vi de reduksjonistiske tilnærmingene for biologisme eller psykologisme, eller sosiologisme (jf. Hammerlin og Larsen 1997a). Ved siden av disse idealtypiske og rendyrkede tilnærmingene, finnes det dessuten mer flere-faktorielle teorier og forklaringsmåter

som trekker inn det indre forholdet mellom individ og samfunn. Den enkeltes kriminelle handlinger og tenkning forstås da ut fra flere faglige tilnærminger og disipliner, og studeres både på et samfunnsmessige, psykologisk og biologisk grunnlag. Innenfor disse tradisjonene kan det imidlertid variere sterkt mellom hvilket av nivåene som dominerer helhetstenkningen eller om man tilstreber et balansert forhold mellom komponentene.

Etter denne kortfattede introduksjonen og nødvendige referansen til kapittel 1, skal vi først presentere et grovhogd politisk, historisk og samfunnsrelatert bilde, som danner forståelsesrammene for de teoriene som presenteres i dette arbeidet videre. De forskjellige elementene i Werthens illustrasjon vil kunne gjenkjennes i denne presentasjonen. Vårt mandat er, som før nevnt, å se på samfunnsutviklingen som har vært de siste førti årene, men for å kunne gjøre det presenterer vi grunnlaget for denne utviklingen i et ekskurs som strekker seg noe lenger bakover i tid.

Ekskurs: De politiske og sosiale rammene: Et grovhogd bilde av perioden 1945 til 1970⁸

Arbeiderpartiet ledet en samlingsregjering med E. Gerhardsen fra 25.6. 1945 til 5.11. 1945, men allerede ved valget i 1945 ble Gerhardsen statsminister i en ren Arbeiderpartiregjering. Arbeiderpartiet konsoliderte sin makt ved valget i 1949. O. C. Gundersen var justisminister 1945–1952; i samlingsregjeringen i 1945 hadde J. Cappelen vært justisminister.

Gerhardsen gikk av i 19.11. 1951 og O. Torp overtok samme dag. Torp avsluttet sitt statsministervirke på grunn av intern misnøye i partiet den 21.1 1955, og Gerhardsen tok da over som statsminister i januar 1955; justisminister ble da J. Haugland som virket 1955–1963. I perioden 1952 – 1955 hadde K. B. Knudsen vært konstituert som justisminister, og etter ham satt G. A. Sjaastad en kortere periode.

1960-tallet skiller seg fra 1950-tallet med mer politisk uro og sterkere partimotsetninger. Arbeiderpartiet, med statsminister E. Gerhardsen, styrer 1955–1963 og J. Haugland er justisminister. En regjeringskrise kom i forbindelse med Kings Bay-saken og J. Lyng overtar i august 1963 med en borgerlig regjering (H, Sp, KrF, V) som sitter omtrent en måned til 25. september 1963. I denne korte virketiden er P. M. Koren fra KrF. justisminister. Etter denne korte regjeringsvisitten, overtar igjen Arbeiderpartiet og Gerhardsen som statsminister og regjerer fram til 12.10.1965. O. C. Gundersen, som også var justisminister 1945–1951, er justisminister i denne perioden. P. Borten overtar imidlertid med en ny borgerlig regjering (Sp, H, KrF, V) i 12.10. 1965 og er statsminister til 17.3. 1971. R. E. Schweigaard Selmer fra Høyre er da justisminister.

---

⁸ Basis for den grovhogde historiske, samfunnsmessige og politiske framstillingen er hentet særlig fra professor B. Furres Norsk historie (2000), men også fra professor F. Sejersteds Sosialdemokratiets tidsalder (2005) og R. Slagstads De nasjonale strateger (1998). En rekke andre kilder har vært aktuelle. Framstillingen er basert på en mer omfattende gjennomgåelse i Y. Hammerlins kommende dr.philos-avhandling (2005/2006).

Vi har valgt en fremstillingsform der vi viser til tidligere tenkemåter, faglige tilnærminger og kriminalpolitiske refleksjoner som på en direkte og indirekte måte er relevante for de perspektivene som utvikler seg fra 1950- og 1960-tallet og frem til nå. Vi viser dette ved eksempler, referanser og idémessige forgreninger, men også med basis i vår analysemodell som fremstiller ulike teorier og perspektiver på 'den kriminelle' og kriminalitet (se kapittel 1). Grovt kan vi skille mellom de teoriene som opererer på samfunnsnivå og de som opererer på gruppe- eller individnivå.

Grunnleggende for mange av tankene om kriminalitet og kriminalitetens årsaker, ikke minst for dem vi presenterer i dette arbeidet, er fokus på sider ved de sosiale og samfunnsmessige betingelsene som kriminaliteten vurderes årsaksmessig eller risikofaktorielt ut fra. Det er også denne forklaringsbasen som aktualiserer en grovhogd historisk fremstilling av samfunnsutviklingen. Faglig sett begrunnes også risset av denne utviklingen ved at den gitte kriminalpolitikken og det forebyggende arbeidet, slik de fremstilles i ulike kriminalpolitiske dokumenter, formes i lys av den. Den samfunnsmessige forståelsen preger spesielt de teoriene om kriminalitetsutviklingen som utvikles på 1960- og 1970-tallet; som kriminalpolitikk på et slikt grunnlag får St.m.104 1977/78 (heretter Kriminalmeldingen) også en sentral plass i dette perspektivet. Likeens har mye av den kritiske kriminologien formet seg i dette tidsrommet. Merke seg skal man også at 1980- og 1990-tallets kriminalpolitiske tankestrømninger har bakgrunn i den ideologitvillingen som skjer etter krigen. Måten man forholder seg til kriminalitet og avvik på er ikke bare relatert til teorier om og til holdninger til «den kriminelle» person, men har klare føringer til samfunns- og verdisyn, og hvorfor og hvordan det skal beskyttes. Tenkemåter og politiske tiltak blir ikke til i sosialt og samfunnsmessig vakuum, tvert om, de utvikles og får sin form og sitt innhold innenfor de samfunnsmessige, kulturelle, ideologiske sosiale og materielle betingelsene som de er en del av. Dette gjelder i høyeste grad også for kriminalpolitikken. Vi har valgt å gi en historisk beskrivelse først og fremst av norske forhold tidsmessig begrenset fra 1950-tallet til tidlig på 1990-tallet. Ser man på de kriminalpolitiske dokumentene og utredningene som er formet på 1990-tallet og frem til nå, skiller de seg ikke særlig ut fra de forklaringsvariablene som ble tydeliggjort 20–30 år før. Mange av de nyere teoriene er da også mer eller mindre variasjoner over «gamle» temaer. Aller først skal vi gi en oppramsende oversikt fra de regjeringsdannelsene som har vært innenfor den aktuelle perioden.

Etterkrigstidens politisk-historiske bilde og samfunnsutvikling

Gjenreisningsårene 1945–1952 karakteriseres ved politisk samarbeid og en grunnstemning av store forventninger, som Berge Furre illustrerer ved parolen «*Saman har vi vunne krigen – saman skal vi vinna freden*» (Furre 2000: 119).⁹

---

⁹ Men om konsensus, harmoni- og samlingstanken dominerer tidsånden (noe som igjen får betydning for måten kriminalitet forstås på), er det objektivt sett betydelige sosiale, klasse-, kjønns- og distriktmessige forskjeller. Dessuten – landssvikoppjøret deler befolkningen i to: Det var dem som hadde sveket og tjente okkupasjonsmakten, quislingene og tyskerne, og det var dem som på en eller annen måte hadde vært aktive i motstanden. Norsk straffegjennomføring ble også påvirket av oppjøret: Dødsdommer over landssvikere ble eksekvert, andre ble straffet med fengsel, og visse fengsler fikk særegne funksjoner relatert til landssvikoppjørets straffefullbyrdelse. Dette påvirket selvsagt fengselshverdagen og sikkerheten i de fengslene det gjaldt. Landssvikoppjøret var farget av at det foregikk i en humanistisk ånd og ikke den råskap som fascismen og nazismen hadde demonstrert. Men det skal poengteres at oppjøret likevel ble utsatt for betydelig kritikk på deler av 1950- og 1960-tallet.

Et dominerende mål preget den politiske innsatsen i etterkrigstiden: Landet måtte gjenreises. Levestandarden i 1945 var svekket – i alle fall til rundt 20–30 % av førkrignivået. Etter en relativ kort oppbyggingstid var jordbruket, næringslivet og industrien på nivå igjen som før krig. Det som tok tid var å bygge opp de krigsskadde områdene – de byene og stedene som var blitt bombet eller ødelagt på annen måte.

Det som Rune Slagstad (1998) kaller «Arbeiderstaten» styrket seg på 1950-tallet, ikke minst ved en streng styringsrasjonalitet og et større byråkrati. Den politisk-økonomiske tilretteleggingen fikk også en forskyvning: I mellomkrigstiden hadde markedsliberalismen spilt fallitt; man måtte nå bygge på en sosialøkonomi ut fra andre mer statsdirigerte, blandingsøkonomiske og kollektive prinsipper.

Oppgaven for næringslivet og økonomisk virksomhet, var å øke produksjonen og skape arbeid for alle. Optimismen dominerte, og Arbeiderpartiets politiske hegemoni ble styrket og sikret for lang tid fremover. Partiapparatet var godt organisert selv om det periodevis ble forstyrret av visse interne stridigheter og visse politiske motsetninger på 1950-tallet.

Flere problemer var åpenbare: Mange mennesker var bostedsløse, og det private hverdagsforbruket var styrt av reguleringer: rasjoneringskort ble anvendt for en rekke nødvendige hverdagsvarer. Behovene i befolkningen var tydelige. Folk spurte først og fremst etter mat, klær, bolig og trygt arbeid. Arbeiderpartiet svarte med planer, statlig kontroll, lov- reguleringer og styring av arbeidskraft, kapital og råvarer i et planhushold. 'Bedriften Norge' skulle ha et budsjett som andre bedrifter – et nasjonalbudsjett «med måltall for bruk av arbeidskraft og kapital, opplåning, inntening, eksport, import osv. Dette var nytt, og det skulle vera meir enn prognosar: Regjeringspartiet ville styra og fordela ressursane etter politiske mål» (Furre 2000: 125). En rekke organisatoriske reguleringer ble derfor foretatt: I samsvar med det tidligere Fellesprogrammet fra 1945, organiserte regjeringen et økonomisk samordningsråd der LO, regjeringen og de store næringslivsorganisasjonene var med fra eiersiden¹⁰ Arbeid, kapital og regjeringsmakt skulle altså virke sammen på ulike nivåer – både i forhold til de nasjonale planene, bransjevis og ved hver eneste bedrift. Den økonomiske og industrielle utviklingen skulle styres og sosialøkonomien fikk en sterk stilling: Realøkonomi og nasjonaløkonomi var stikkordene, mens markedskreftenes posisjoner ble svekket. Prisstabilisering ble sikret: I samarbeid med organisasjonene skulle lønn og priser holdes under kontroll med en stabil prispolitikk og en streng lønnspolitikk. Stabiliseringspolitikken ble gjennomført helt frem til 1950, skriver Furre, med «stor konsekvens og store kostnader» (Furre 2000: 126) – ikke minst subsidiene på forbruksvarer belastet statsbudsjettet mer og mer.

Underskuddet på statsbudsjettet, den statlige styringen og detaljreguleringen skapte reaksjoner og motstand. Det ble strid om reguleringspolitikken. Flere av Høyres talsmenn advarte mot den «statsdirigeringen», «planøkonomien» og «tvangspolitikken» som var i ferd med å forme seg. Deres økonomisk-ideologiske perspektiv var basert på «næringslivets selvregulering» og en mer

---

¹⁰ Samarbeidstanken ga seg mange utslag: Loven om bransjeråd ble aktualisert og det kom til en avtale mellom LO og NAF om produksjonsutvalg i bedriftene, der eiere, arbeidere og funksjonærer skulle samarbeide om å øke produktiviteten.

liberal økonomi. Marshallhjelpen (1948) og tilknytningen til OECD åpnet imidlertid for kravet om at det ble ført en mer liberal økonomi, og «dereguleringen» skjøt fart både innenriks og utenriks. Selvbergingsideene etter krigen ble svekket til fordel for en tiltro til økonomisk vekst ved hjelp av friere konkurranse og ekspansivt varebytte mellom landene. Arbeiderpartiet kom derfor i en politisk-økonomisk og ideologisk klemme: På tross av at grunnfestede ideer om å styre og planlegge økonomien synes å bli svekket, valgte partiet å bruke nasjonalbudsjettering, økonometri og «indirekte» styringsmiddel som midler (Furre 2000: 130). Modernisering, ny eksportindustri og industrialisering som en langsiktig strategi, var i gang. Slik skulle også de sosialdemokratiske velferdsstatsvisjonene sikres.

For å bruke Fures formulering: Hva ble «reisverket for en ny orden»? 1950-tallet er Arbeiderpartiet politisk sett styrket etter 1949-valget, og Arbeiderpartiet regjerer nesten uavbrutt til 1965. Arbeidsmarkeds- og distriktspolitikk, samt solidarisk lønnspolitikk relatert til rettferdighetsprinsipper og strukturrasjonalitet, ble viktige arbeidsmål. Først og fremst skulle velferdsstaten i regi av arbeiderstaten vinne frem – men ikke med basis i en rendyrket klassisk sosialisme. Det er en ny industristat som tar form, der drivkraften både er preget av velferdsstatens grunnideologi og en teknokratisk ekspertorientert og en vitenssstyrt rasjonalitet (Furre 1991, 2000; Slagstad 1998; Sejersted 2005).

Mange hevder at det er en avideologisering av klassisk arbeiderpartipolitikk i denne perioden, men Slagstad hevder det motsatte: «Det kjennetegnende ved arbeiderpartistaten er ikke avideologiseringen, men et ideologisk hamskifte – sosialismens omforming til en *reformteknokratisk styringsideologi* [vår utheving].» (Slagstad 1998: 355). I dette ideologiske hamskifte spiller Gerhardsen en nøkkelrolle, og sosialøkonomene får en sentral posisjon i arbeiderpartiets styringsapparat. «Nå er det knapt noen tvil om at samfunnsvitenskapene, og da særlig økonomene, ble det nye sosialdemokratiske samfunns generalister og reformteknokrater fremfor noen», skriver Sejerstedt (2005: 236).¹¹ Men også juristene styrker sin posisjon i kraft av å være legitimerende for den samfunnsreformerende prosessen som pågikk. Nettopp reformlegalitet er et viktig stikkord: Endring av lovverket var og er et viktig virkemiddel for endring av praksis (Slagstad 1998: 357–358).

Samfunnet preges av å være under store sosiale, teknologiske og økonomiske endringer. Den tekniske utviklingen er rungende. Det er ikke bare sosialøkonomien som styrker seg; det gjør også tilliten til teknologien og den naturvitenskapelige tenkemåten: «Ingeniørindustriellenes» og «ingeniørarkitektene» rasjonalitet og ekspertise får betydelig makt og innflytelse (Slagstad 1998: 287ff). «Den mest dynamiske og samtidig potensielt frigjørende kraft i samfunnsutviklingen var vitenskapen», skriver Sejersted (2005: 264) og han fortsetter: «Politikerne lente seg tungt mot ekspertene, som var de som kunne transformere den vitenskapelige innsikt til samfunnsmessig fremgang».

---

¹¹ Samfunnsvitenskapene fikk en atskillig sterkere posisjon: Både sosiologien og statsvitenskapen ble nye studier ved universitetene; psykologi som embetsstudium ble likeens opprettet etter krigen. Man så også den direkte politiske nytten av disse fagene i utviklingen av staten og samfunnet. I tillegg: «både psykoterapi og psykologisk testmetodikk inngikk fra nå av i den norske skoles virksomhet. Psykologien ble hurtig bygd ut til en profesjon, og psykologien fikk en viktig plass i kulturlivet», mens filosofien derimot, ble dyrket i en mindre krets (Østerberg 2001: 199).

En ny industriell og samfunnsvitenskapelig sakkyndighet knyttet således tett opp til både sosialdemokratiet, samfunnsutviklingen og ikke minst til de statlige bedriftene som ble utviklet. Tidsånden preges av det som kalles «sosial ingeniørkunst», der samfunnsmessige, sosiale forhold og problemer kunne forandres ved vitenskapelige, faglige og ekspertisens sosialtekniske inngrep. Også kriminalpolitikken og fengselsideologien ble til en viss grad påvirket av den vitenskapelige utviklingen som var i gang. Fagpolitikken slo kraftig rot i byråkratiet. Sejersted (2005) viser for eksempel til helsepolitikken og helsedirektør K. Evangs¹² påvirkning: Med ham krøp legeprofesjonen inn i statsapparatet, administrasjonen og politikken og fikk en sterk, nesten hegemonisk posisjon. Sejersted (2005) skriver: «Byråkratiet skulle representere eksperten, og som ekspertise kunne den ikke overstyres av folkevalgte organer» (2005: 284). Evang hadde, som mange andre ledere i departementene, byråkratiet og politikken en umåtelig tillit til den vitenskapelige rasjonaliteten og fagkunnskapen. Sejersted siterer ham: «Legevitenenskapen kan revolusjonere verden – en sunn slekt overalt – hvis fornuften får rå» (2005: 284).

Fagperspektivene og fagpersonene fikk også et sterkere feste innen andre sektorer og ringvirkningene var åpenbare: Omformingen av skolepolitikken styrket pedagogikken. Men skolepolitikken på 1950-tallet ble segregerende og sorterende i form av spesialundervisning og spesialskoler for dem som ikke fungerte i den alminnelige skole:

«Bak segregeringen lå terapeutens individorienterte behandlingstenkning, de avvikende barna skulle hjelpes inn i samfunnet gjennom spesialbehandling. Det lå imidlertid også samfunnspreventive hensyn bak. Ved å ta seg av de avvikende barna i særskilte institusjoner kunne man bekjempe samfunnsproblemer som permanent fattigdom, ungdomskriminalitet og prostitusjon (...) Normalitet ble tolket innsnevrende» (Sejersted 2005: 301).

På 1960-tallet kom imidlertid kritikken mot utviklingen og pendelen svingte: som en motsats til segregeringen kom integreringen av de svake elevene, og normaliseringsideene fikk et dominerende feste.

Det hevdes at den sosialdemokratiske politikken på 1960-tallet ble utvannet av sosialliberale ideer, men at den tok sikte på en politikk med vidtgående statlige reguleringer og utjevningstiltak for å fremme større økonomisk likhet mellom samfunnsklassene og ulike sosiale lag (Østerberg 2001: 194). Som Wertehns illustrasjon fra *Hvem Hva Hvor* viser i detalj: levestandarden skulle forbedres. Målet var gjennom en teknologisk innsikt og utvikling, og ved reguleringer og omfordelinger, å skape økonomisk vekst og en ekspansiv produksjon. Veksten førte til at arbeidskraften beveget seg fra lavproduktive til høyproduktive næringer, fra jordbruk til industri, fra landlege distrikter til byer og tettbygde strøk, og fra et yrke til annet: Sosial mobilitet og urbaniseringen som samfunnsfenomen tiltok, og den sosiale strukturen endret seg så vel på landet som i byene. Den offentlige sektoren var i veldig vekst, og langt flere mennesker ble sysselsatt i statlige og kommunale virksomheter. Således ble også folks forventninger og krav til det offentlige voksende.

---

¹² Det fikk også Evang som både helsedirektør og ekspedisjonssjef. Han bekjempet imidlertid juristenes tradisjonelt sterke stilling i statsforvaltningen og bygde i helsevesen og sykehussektoren opp om et «mediakrati».

Sysselsettingen økte i industrien og servicenæringen, men var i sterk tilbakegang i primærnæringene. De fleste nye arbeidsplassene kom i tertiærsektoren – i handels- og tjenestenæringene. Furre skriver: «Jordbruksfolket vart halvert på eit par tiår fram til 1970. 'De små enheters tid er forbi i den moderne verden', heitte det» (Furre 1991: 302). Jordbrukets og andre primærnæringsers industrialisering ble også et utviklingsmessig kjennetegn. Politiske begreper som 'pressområder', 'vekstsenter' og 'industrireisning' ble viktige. Furre hevder:

«Det ser ut til at distriktspolitikken var vellykka når det galt å halde folkebalansen mellom landsdelar og fylke, men ikkje når det galdt å hindra sterk sentralisering av busetjinga innfor fylka» (Furre 1991: 304).

1950-talles samordning av staten, organisasjoner og ulike interessegrupper ble utviklet videre. «*Forhandlingssamfunnet* vart eit sentralt trekk ved samfunnsmodellen», skriver Furre (2000: 141). Forhandlingssamfunnet forutsatte et felles sosialt verdisystem. Alle skulle ha rett til sysselsetting; alle skulle ha rett til inntekt; det skulle være en «rimelig» fordeling og lik rett til utdanning, utvikling, helse og sosial trygghet, og man skulle sikres ved inntektstap om man ble rammet av sykdom og annet. Den samfunnsmessige og statlige tryggheten skulle etableres på ulike måter.

På 1960-tallet derimot råder pragmatismen samfunnsarenaen. De politiske partiene nærmet seg i synet på velferdsstaten og blandingsøkonomien: «Sekstiåra var ei tid for strukturrasjonalisering og fusjonar. Mange små bedrifter som ikkje makta veksa, vart borte eller fusjonerte» (Furre 1991: 298). Videre fikk kulturlivet et større spillerom. Den norske kirkes stilling som var styrket rett etter krigen, ble igjen svekket ved interne stridigheter. Moralske spørsmål og konfrontasjoner preget i perioder den offentlige diskusjonen: Frisinnede forfattere skrev bøker som skapte betydelige motsetninger og utfordret de moralske konvensjonene.

Sosiologisk og sosioøkonomisk sett var altså samfunnet i betydelig endring. Det gjaldt særlig bo- og arbeidsmønstrer, men også med hensyn til ulike sosiale grupper i befolkningen. I 1970 bor to tredjedeler av folket i byer og tettsteder – dette var en million flere sammenlignet med 1950. Bygdesamfunnene var under stor forandring både i forhold til kulturlandskap, næringsliv og bosetting. Også i byene skjedde store forandringer: nye boformer utviklet seg og drabantbyene var en realitet fra 1951.

Et særtrekk ved samfunnsutviklingen både i Norge og de vestlige land for øvrig, var at ungdomstiden ble mer markant. På begynnelsen av 1950-tallet ble kjernefamiliemønstrer, der kvinnen var hjemme og mannen var utearbeidende, styrket. På 1960- og 1970-tallet endrer dette bildet seg. Gjennomsnittsfamilien hadde fått noe bedre råd og en mindre del av inntekten gikk til bokostnader. Folk begynte å bo mindre trangt enn tidligere, men på tross av visse forbedringer for mange, var det likevel store forskjeller i levekår mellom landsdeler, mellom klassene og mellom by og land. Også innad i byene var det store sosiale forskjeller mellom ulike klasser og bydelers standard. Det var inntektsforskjeller, og mange slet med de sosiale omstillingene og bolignøden. Til tross for dette fant en viss utjevning sted på 1950- og 1960-tallet. Velferdssamfunnet vokste gradvis frem under en i hovedsak sosialdemokratisk orden og stabilitet.

Femtiårene utfolder seg i økonomiens, industrialiseringens, teknologiens og de sosiale sikrings-systemenes tegn, og 1960-tallet styrker denne utviklingen på mange måter. Det var optimisme. Det var full sysselsetting. I kraftig vekst var også skole- og utdannelsessystemet. Velferds- og omsorgsstaten formes, men med den også økt byråkratisering. Industrien ekspanderte, det samme med velferdsstaten – en velferdsstat som statsminister T. Bratteli (1974: 270) understreket at skulle omfatte menneskets ukrenkelighet, rettssikkerhet og politiske rettigheter ved siden av «de nye sosiale og økonomiske elementer i samfunnet, og den endrede oppfatning av forholdet mellom den enkelte og det felles samfunn», og videre:

«Velferdsstaten har akseptert som et ansvar for fellesskapet å dekke primære menneskelige behov, som arbeid og inntekt, bolig, utdanning, helsepleie, trygghet under sykdom og alderdom» (Bratteli 1974: 268).

Troen på en sterk stat stod sterkt. Lovendringer og viktige reformer ble aktualisert på løpende bånd: Syketrygd ble obligatorisk for alle lønnstakere (1953) og hele folket (1956); alderspensjon for alle uten behovsprøving (1957); pensjon for etterlatte barn (1957); yrkesskadetrygd for alle (1958); arbeidsløshetsstrygden ble utvidet til å omfatte alle lønnstakere (1959); uføretrygd (1961) (Furre 2000: 160).

Folketrygden ble innført, og det offentlige og private forbruket økte kraftig. Foruten betegnelser som 'velferdssamfunn', ble begreper som 'overflodsamfunn', 'konsumsamfunn' og 'forbrukersamfunn' vanlig. Det oppstår også nye strukturer: Forbrukersamfunnet og konsumsjons-samfunnet ble for eksempel materialisert ved store supermarkeder, som ga et mangfoldig kjøpetilbud. Markedskreftene styrket seg og reklamen preget massemediene mer.

1960-tallet er også tiåret da massemediene vinner frem, og da særlig fjernsynet som formidlings- og underholdningsform. Kommunikasjonsmidlene utvikles sterkt: I 1969 var det en million telefoner – en kvart million flere sammenlignet med 1960 (Furre 1991: 309). Å fly blir vanligere, og mange skaffer seg bil: sekstiårene ble gjennombruddet for bilkjøp og bilbruk. Den materielle tilpassingen ved veibygging og omreguleringer økte. Mobiliteten fikk andre muligheter og en helt annen kvalitet. Disse prosessene drøftes nærmere i kapitlene 5 og 7.

Yrkeslivet var likeens under forandring. Arbeidet innen industri og håndverk hadde økt kraftig på 1950-tallet. Arbeidstiden var nå blitt kortere sammenlignet med rundt århundreskiftet:

«I 1950 hadde ein arbeidar normalt 48 timar i veka i 49 veker og tre vekers ferie var blitt vanleg. Ved hundreårsskiftet [det 1900-århundrets begynnelse] var 60 timar i 52 veker det vanlege» (Furre 2000: 144).

På 1960-tallet preget de klassiske merkesakene de politiske motsetningene: Høyre advarte først og fremst mot at statsmakten ble for sterk, mens Arbeiderpartiet varskudde mot 'markedets frie spill'. Men selv om de politiske motsetningene, og særlig mellom Arbeiderpartiet og Høyre, saklig og retorisk sett styrket seg på slutten av 1950- og på 1960-tallet, var samvirkeideene likevel sterkere på 1950-tallet enn på 1940-tallet (Furre 1991, 2000).

Enigheten var stor mellom DNA og de borgerlige partiene om forsvars- og alliansepolitikken. Denne styrket seg på 1960-tallet. De internasjonale motsetningene og truslene spilte stor rolle nasjonalpolitisk sett: Verden er delt i to, den kalde krigen tiltar, og den nye tid preges av nye truende verdenskonfrontasjoner. Fiendebildet blir tydeliggjort: Sovjet truer, Europa er delt i øst og vest. Norge hadde valgt side og sikret alliansepartnere ved sitt medlemskap i NATO. Men den sikkerhetspolitiske debatten er for mange følelsessterk og opprivende. Motsetningene fremtrer også mellom kapitalisme og statssosialisme; 'indre fiender' er og blir en trussel – de må kontrolleres. De skjerpede politiske motsetningene, som også hadde sterkt feste på 1950-tallet, får konsekvenser for sikkerhetspolitikken og utviklingen av de hemmelige tjenester og deres virksomhet. Potensielle fiender skulle avsløres også internt i landet; dette førte blant annet til at man drev med systematisk registrering av «radikale» ute på arbeidsplassene.

Samfunnskritikken styrker seg, sosiale problemer defineres og diskuteres

Det politiske maktbildet endret seg i løpet av 1960-tallet. Det er periodevis politiske stormkast: Arbeiderpartiet fikk problemer både internt og eksternt, på tross av forsøket på å skape ekspansive budsjetter, arbeidstidsforkorting, lengre ferie osv. Flere industriskandaler rystet partiet. Også fra venstresiden møter Arbeiderpartiet opposisjon: SF kommer inn på stortinget i 1961.

Politisk sett tiltok uroen og forandringene særlig på slutten av 1960-tallet og utover 1970-tallet: Arbeiderpartiet ble svekket, og de ideologiske stridene blir mer markante. De definerte og kritiserte problemområdene ved urbaniseringen, nedbyggingen av primærnæringene, miljøutviklingen og så videre avtegnes som politiske, faglige og ideologiske konflikter. Motsetningene i forhold til EEC vokste frem med kraft, og kampen mot atomvåpen og Vietnamkrigen skapte en betydelig politisk mobilisering blant mange unge; også en frigjørende kulturkamp ble synlig ved siden av den antiautoritære tidsånden som preger mange unge mennesker. Dette var imidlertid ikke noe nytt: Rockepoptøyer hadde man hatt på slutten av 1950-tallet, men nå viser grupper av ungdom motstand på en annen måte: Kravet står nå om politiske endringer og andre livsformer.

Antikapitalismen tar etter hvert form og fester seg både ved en politisk radikalisering og ved kravet om å beskytte naturressurser og miljø. Kritiske samfunnsanalyser tok form og grunnleggende spørsmål ble stilt: Levde man så lykkelig som antatt? Hvordan virket utviklingen på folks helse og folks trygghet? Hvilke former for kriminalitet avspeiler den?

Sosiale problemer avspeiles og diskuteres: Alkoholforbruket var steget, narkotikaproblemet hadde blitt synliggjort og kriminaliteten hadde økt kraftig. «Sentralisering, avfolking, internasjonalisering, kommersialisering og miljøproblematikk fekk kritisk lys på seg», slår Furre fast (1991: 297). Kritikken hadde mange tematiske forankringer ved blant annet det som Slagstad (1998) kaller «opposisjons sosiologien» som vokser frem på 1950-, 1960- og 1970-tallet: Kritisk lys ble rettet mot kjønns- og familiepolitikken (først ved H. Holter og E. Grønseth) og teokratiets innmarsj i distrikts- og lokalsamfunnspolitikken (Brox 1966). Kritikken rammet

dessuten psykiatrien og fengselsinstitusjonell virksomhet (J. Galtung; T. Mathiesen; N. Christie; Y. Løchen); samfunnsformer ble analysert og diskutert; perspektivet hadde flyttet seg til en rekke definerte avvikergrupper og de som ble betegnet som ressursfattige og utstøtte.

Samfunnskritikken og opposisjonsforskningen etablerte seg i løpet av 1960-tallet: Flere er kritiske til samfunnsutviklingen og statsforvaltningens måter å løse de sosiale problemene som vokser fram.¹³ Mange tok et oppgjør med de vitenskapelige idealene som var knyttet til den teknokratiske ideologien og fagtilnærmingen. Andre igjen kritiserte utviklingen for å være preget av en ensidig økonomistisk og teknokratisk grunnforståelse – det som Slagstad kaller en teknokratisk futurisme (Slagstad 1998: 382). Sårbare grupper i samfunnet fikk et sterkere og annet fokus: Det var mange som sosialt sett hadde tapt, og de ble sett. Stigmatiserte «avvikergrupper» kom i sentrum for forskning og forskernes kritikk av samfunnsutviklingen.

Det er i en slik spent politisk atmosfære at Arbeiderpartiet i 1971 igjen overtar regjeringsmakten med T. Bratteli som statsminister, etter at en borgerlig regjering har styrt fra 1965 med P. Borten som statsminister.

Spørsmålet er videre hva som preger mellomkrigstiden og inngangen til 1950- og 1960-tallet. Tar man utgangspunkt i for eksempel professor ved Københavns universitet S. Hurwitz' bok om kriminologi fra 1948, skiller han blant annet mellom kriminalsociologi, sosialpsykologiske teorier og kriminalbiologi.

I et videre perspektiv enn Hurwitz', og da relatert til norske forhold, har kriminalbiologien forskjellige retninger – både relatert til de mer klassiske kriminalantropologiske undersøkelser og de ulike formene for kriminalpsykiatri og kriminalpsykologi (Hammerlin 2005/2006). Især psykiatere og leger får sterke posisjoner både når det gjelder hvordan kriminaliteten forklares og hvordan man behandler kriminelle. Flere kriminalitetsformer patologiseres på 1900-tallet, og på 1920-, 1930- og 1940-tallet dominerer det medisinsk-teknokratiske menneskesynet mange miljøer – ikke bare de kriminologiske, men også i den allmenne utviklingen. Det vises også til arvelige faktorer eller disposisjoner i form av anlegg til antisosial eller asosial atferd og til psykiske abnormiteter, og så vel grupper av «kriminelle» som fanger kategoriseres med basis i særlig medfødte biologiske disposisjoner eller anlegg til mer psykopatologiserende forklaringsmåter. Utviklingen og forståelsen påvirkes også av den teknisk-medikamentelle utviklingen. Dette igjen forsterker det mer fag-teknokratiske perspektivet ved sider av kriminalitetsforståelsen. Sann sett avspeiler behandlingen av kriminelle seg i de politiske ideene om opplegg som faller inn under 'den sosiale ingeniørkunst' – forebyggende arbeid, og fagteknologiske tilrettelegginger – i form av ulike terapeutiske behandlingsopplegg innen medisin, psykologi og psykiatri. Det er særlig på 1950- og 1960-tallet at behandlingsideologien og behandlingsoptimismen tar form.

---

¹³Slagstad (1998) har skrevet mye om den kritikken som utvikles i den delen han kaller «Skiftende fronter' – regimeopposisjon». Han viser til både navn og temaer. Sejersted (2005) og Furre (1991, 2000) tar også opp den kritikken som etter hvert vokser fram og etablerer seg på 1950-, 1960- og 1970-tallet.

At ulike psykoterapier, ikke minst på basis av psykoanalysen, hadde et visst feste i behandlingen av kriminelle, viser både K. Bødal og O. Wister til (Hammerlin 2005/2006). I løpet av 1960-tallet er det særlig den behavioristiske teorianvendelsen og metodikken som får feste.

Imidlertid ser man at sosiologien, avviks- og stigmasosiologien og kriminologien som vokser frem i USA særlig på 1940- og 1950-tallet, også påvirker norske forhold. For mange fagfolk skjer det en interesseforflytting til mer sosiologisk/sosialpsykologisk inspirert kriminologi.

Norske filosofer, sosiologer, psykologer og andre faggrupper henter inspirasjon fra USA, spesielt i tiårene etter siste verdenskrig. Her skal også nevnes at på slutten av 1920-tallet hadde de økologisk-sosiologiske og kriminologiske skoleretningene etablert seg, og da særlig ved Chicago-skolens teoretiske og empiriske fremskritt. Denne skolen får en særegen betydning for norsk sosiologi og kriminologi på 1950- og 1960-tallet, og de sosiologiske og sosialpsykologiske kriminalitetsteoriene får et sterkt feste utover 1970-tallet. Dette gjelder fortrinnsvis gjeng-, stigma- og avviksteorier. Men også flere andre kritiske sosiologiske og sosialpsykologiske tradisjoner preger forklaringer på avvik og kriminalitet – dette gjelder ikke minst de ulike marxistiske og kritiske skoleretninger og konfliktteoriene innenfor kriminologi og sosiologi.

Inn i vår tid: 1970-tallet til 2005

På mange måter skjerpes motsetningene på 1970-tallet som starter med en borgerlig regjering, men fra 1973 overtar Arbeiderpartiregjeringer.

P. Borten (Sp, H, KrF, V) avslutter sin periode som statsminister i 17.3. 1971 og T. Bratteli overtar samme dag. Også justisministere skifter: R. E. Schweigaard Selmer satt som justisminister under Borten, foruten en kort periode på slutten – fra oktober 1970 til mars 1971 – da E. Endresen var justisminister. O. Berrefjord blir justisminister i Arbeiderpartiregjeringen ledet av T. Bratteli.

Et nytt regjeringsskifte finner sted i 18.10. 1972. Den borgerlige regjeringen (KrF, Sp, V), med L. Korvald som statsminister og P. M. Koren som justisminister, sitter i ett år. Korvald leder regjeringen fra 18.10. 1972 til 16.10. 1973. Arbeiderpartiet, og en ny Bratteliregjering, tiltrer 16.10. 1973 og sitter til 15.1. 1976. O. Nordli overtar for Bratteli i 1976, og leder regjeringen fra 15.1. 1976 til 4.2. 1981. I. L. Valle er justisminister i begge disse regjeringene – helt til 8.10. 1979, da overtar A. Z. Cappelen til oktober 1980.

Etter Nordli overtar G. Harlem Brundtland den 4.2. 1981. Da er B. Skau justisminister. Brundtland har regjeringsansvaret til den 14.10. 1981; da overtar K. Willoch og hans høyreregjering. M. Røkke er justisminister i denne perioden til 1985; deretter kommer W. F. Sellæg. Regjeringen Willoch sitte i sin annen statsministerperiode med en borgerlig regjeringdannelse (H, KrF, Sp) til 9.5. 1986. Brundtland og Arbeiderpartiet overtar og er i regjeringssposisjon til 16.10. 1989. H. M. Bøsterud blir da justisminister.

En ny borgerlig regjering (H, KrF, Sp) med statsminister J. P. Syse fra H, har regjeringsansvaret fra 16.10. 1989 til 3.11. 1990. I denne regjeringen er E. B. Fougner justisminister.

Brundtland overtar regjeringsmakten for en seksårsperiode. Hun leder regjeringen fra 3.11.1990 til 25.10.1996. T. Jagland blir statsminister i Arbeiderpartiregjeringen i ett år fra 25.10.1996 til 17.10.1997. I perioden fra 1990–1997 er K. Gjesteby justisminister fra 1990–1992; G. Faremo fra 1992–1996; Anne Holt en mindre periode i 1996, og J. Kosmo er fungerende justisminister i 1997. Da overtar G.-L. Valla som justisminister for resten av denne DNA-perioden.

Fra 17.10.1997 overtar K. M. Bondevik. Han leder en mindretallsregjering som består av V, KrF og SP. A. I. Lahnstein fungerer som statsminister en kortere tid i denne perioden. I perioden fra 1997 er A. I. Aure justisminister (D. Høybråten fungerer en kort periode). Hun sitter til 1999. Fra 1999 er O. E. Dørum justisminister. Bondevik går av den 17.3. 2000. Da overtar en DNA-regjering (også mindretallsregjering) med J. Stoltenberg som statsminister; den sitter til 19.10. 2001 H. Harlem er justisminister.

Bondevik tar over igjen den 19.10. 2001 og leder regjeringen, som består av V, KrF og H, til 17.10. 2005. Dørum er også justisminister i denne perioden. Fra denne datoen blir J. Stoltenberg statsminister. Han leder en flertallsregjering som består av DNA, SV og Sp. K. Storberget er justisminister.

«Det gyldne sekstitallet» hadde vist til økonomisk vekst. Industrien hadde hatt sin glanstid og det hadde blitt skapt økonomiske, ideologiske og politiske betingelser for både velferdsstat og velstandsstat. Folketrygden hadde blitt innført; det var kronen på verket for trygdestellet og befolkningen. Vokst hadde også den offentlige sektor gjort, særlig den som omfattet helse, utdanning og kultur. Både offentlig og privat forbruk hadde nådd rekordhøyder, og 'forbrukersamfunnet' og 'overflodssamfunnet' ble betegnelser på overskridelsen av det som tjue år tidligere ble definert som et 'mangelsamfunn'.

Politisk hadde likevel sekstitallet skapt en viss uro som kom til å prege syttitallet: DNA hadde mistet den definitive politiske makten og den parlamentariske stabiliteten var svekket av regjeringsskiser og 'politiske stormkast' (Furre 2000). EEC-saken brøt opp den nasjonale enigheten og motsetningene var skarpe. Folkeavstemningen var en klar markering mot den politiske og ideologiske autoriteten. «Den ideologiske striden kom tilbake», skriver Furre (2000: 218), og han fortsetter: «Uro kom til syne over industrisamfunnet, flytteprosessene, ressursbruken, nedbygginga av primærnæringane, miljøutviklinga.»

Det var mye som vakte uro ved inngangen til 1970-tallet – ikke minst tydeliggjorte sosiale skader: Den registrerte kriminaliteten økte; det samme gjorde alkoholforbruket og narkotikaproblemet. «I slutten av 1960-årene ser vi imidlertid tegn til at samfunnets viktigste reproduksjonsinstitusjon, kjernefamilien, går inn i en krise» (Sejersted 2005: 430). Barnetallet går ned, flere ekteskap ble oppløst og det var klare tendenser til at familielivet endret seg –familiene fikk to inntekter, det ble flere enslige, færre ekteskap og flere barn utenfor ekteskapet. Med kritisk

kraft stilte man spørsmålet om velferdsstatens konsekvenser og om velferdsstaten virkelig førte til velferd. Var konsumsamfunnets produksjon og forbruk virkelig et uttrykk for 'det gode og frie liv'? En rekke kritiske bøker, forskningsrapporter og artikler ble produsert om emnet¹⁴ Blikket ble rettet mot både livskvalitet og mot de gruppene som 'falt utenfor' og ble marginaliserte.

Tidsånden varslet uro: Som Furre skriver: «Medan trygg optimisme prega overgangen frå femtiår til sekstiår, var ei gryande uvisse om framtid, samfunn og styre merkande fyrst på syttitalet» (Furre 2000: 218). 1970-tallet er uroens tiår, motsetningenes fremvekst – oljealder og kriseår. Miljø-, ressurs- og naturvern ble en stor utfordring som stilte grunnleggende spørsmål ved vekstideologien og den uhemmede bruken av naturressursene. De økologiske konsekvensene var tydelige, og de var truende mot livsbetingelsene.

Teknologien var under rivende utvikling og datastyrte produksjonsprosesser, videomaskiner, informasjonsteknologi og tilsvarende, grep inn i hverdagen. Nye begreper ble utviklet: 'Den andre industrielle revolusjon', 'datasamfunnet', 'informasjonssamfunnet' og 'det pengeløse samfunnet' (kort som betalingsmiddel).

Men så kom oljekrisa som rystet verden og Norge, og økonomien kom i ulage. Fra 1975 slo den også kraftig inn i norsk økonomi. DNA-regjeringen førte en ekspansiv og kostnadskrevende politikk fra 1973 i sterk tro på og tillit til oljeproduksjonen. Regjering Bratteli trodde på både styringsmåten og reformene, men i 1977 sprakk det: Med tro på at den internasjonale nedgangen ville bli kortvarig la man til rette en «motkonjunkturpolitikk», men oppgangen kom ikke. Det internasjonale konjunkturfallet påvirket Norge og oljekrisa i Midtøsten var merkbar; man innså at problemene i den internasjonale økonomien ville bli varig. Etter hvert kom en prisøkning i Norge, som var stor sammenlignet med andre land. Regjeringen strammet inn kreditt- og støtteordninger, det ble kronenedskrivning, lønnsnemnder, lønns- og prisstopp (1978–1979) og reallønna minsket. Innstramninger lot seg merke i arbeidsløshet, permisjonsvarsler og økte oppsigelser. Kombi- og Kleppepakker under finansminsiter P. Kleppe ble virkemidler. Historikerne skriver om ulike former for styringskrise (Furre 2000: 242) – ikke minst for bostedspolitikken. Helsesektoren var under sterk vekst og spørsmålet som ble stilt var om denne veksten avspeilte at vi levde i et sykdomsskapende samfunn?

En ny utdanningspolitikk formet seg, og kulturaktivitetene økte både regionalt og lokalt. Striden om minoritetenes kultur og samenes rettigheter kom i søkelyset: Særlig harde konfrontasjoner oppsto i forbindelse med Alta-saken. Også kvinnekampen ble aksentuert.

Den klassiske klassestrukturen var under forandring: Industriarbeiderklassen skrumpet; LOs konsoliderende og enhetlige makt ble svekket, og nye partiavhengige fagbevegelser vokste frem. Det samfunnsmessige og sosialpolitiske bildet ble mer mangfoldig og mer uoversiktlige – dermed forsterket også styringsproblemenes seg.

---

¹⁴ For eksempel Lingås (1970), diverse levekårsundersøkelser, osv.

«Det kom til syne kriseteikn i sjølve den sosialdemokratiske orden. Velferdsstaten som felles seglingsfyr for dei politiske partia slokna. Mistilliten til regulering og blandingsøkonomi voks. Det meste av velferdsstaten overlevde nok, men ei sterkare tru på marknadskrefter og 'den usynlege handa' melde seg når 'den synlege handa' såg ut til å mislykkast. Djerve forsøk på å styrkja visjonane om det rasjonelle samfunnet med livskvalitet måtte vika for ei djup uro: Ei usikker framtid i eit hardare samfunn og frykt for atomkrig» (Furre 2000: 222).

Den sosialdemokratiske orden var i dyp krise: «Trua på ein sterk stat med evne til å styra økonomisk og sosial utvikling mot høge velferds mål svikta», og han fortsetter: «Verdiar som utjamning og solidaritet vart svekte. Det ideologiske hegemoniet gjekk tapt» (Furre 2000: 266). Så på slutten av 1970-tallet blir den gamle DNA-ideologien svekket, og nye mer tidsrelaterete og moderne ideer preget partiet.

Ikke bare det: 1960- og 1970-tallet hadde sitt ungdoms- og studentopprør. Utover 1970-tallet blir den politiske motstanden fra enkelte grupper blir mer militant, og en generell radikaliseringspreger visse politiske grupper og fronter særlig blant feminister, miljøaktivister og den politiske venstresiden. Kritikken mot regjeringspartiene vokser ikke minst i gatebildet, ved demonstrasjoner, stands og andre aktiviteter.

En fremvekst av mer ekstreme og populistiske organisasjoner på høyresiden blir også merkbar både internasjonalt og nasjonalt. Utviklingen får et svært truende uttrykk ved at terrororganisasjoner og gruppedannelser får stor medieplass og skaper uro og frykt. De internasjonale konfliktene og motsetningene mellom supermaktene preger det norske politiske bildet. Ulike solidaritetsorganisasjoner for «frigjøringsbevegelser» og andre organisasjoner i «den tredje verden» øker sin aktivitet: Vietnamkrigen, Midt-Østen, Latin-Amerika og Afrika er i fokus. Men mens visse grupper viser stor aktivitet, er likevel befolkningen generelt relativ tilbaketrukket og velger politiske markeringer i mer tradisjonelle former.

Nye spørsmål rammer: Går den kollektive solidaritetstanken i oppløsning til fordel for individualisme og privatiseringer? Det er ikke lett å gjennomføre en nasjonal og statlig planlegging i et markedsorientert og [ny]liberalistisk økonomi og ideologi. De keynesianske økonomiske teoriene ble sterkt kritisert: Frem raser en markedsorientert liberalisme med blant annet M. Friedman, F.A. Hayek, M. Thatcher og R. Reagan som bærende ideologer. Likhet og utjevning ble erstattet med ulikhet, prestasjons- og belønningsrettferd. Furre skriver:

«Nokon måtte tapa når konkurransen var kvassare og marknadskreftene fekk meir å seia. Taparane vart fleire, og for dei vart samfunnet hardare. Det å bli utstøytt frå et arbeidsliv som kravde meir, vart eit synleg problem: Fleire på trygd, arbeidsløsetrygd, uføretrygd. Kring 1980 vart det meir synleg at ein god del menneske ikkje greidde seg i velstandssamfunnet. Nytt var ikkje dette, men søkjelyset kom no fordi samfunnet sitt sjølvbilete slo sprekker, og fordi taparane vart fleire. (...) Den sosialdemokratiske orden vart i hovudsak avvikla på åttitalet» (Furre 2000: 268–271).

Slagstad (1998) betoner at 1980-tallet markerer inngangen til et nytt styringsregime, og at en ny styringsideologi tar form. Den var av internasjonalt merke, sier han:

«...og traff et teknokratisk-korporativt styringsapparat som var stivnet i sine strukturer. Det dreide seg om internasjonalt tankegods med OECD som sentral ideologiproduserende instans og med Margareth Thatcher som fremste politiske eksponent. Den sosialdemokratiske motmakt ble avviklet til fordel for et kostnadseffektiviserende styringsapparat formet av markedstenkning, målstyring og 'New Public Management.

Statskonsult fungerte som en ideologisk transformatorstasjon som tilpasset den nye styringsfilosofi til norske forhold» (Slagstad 1998: 444).

Markedet skulle disiplinere de folkevalgte organene, ikke omvendt. Spørsmålet er nå hvilke institusjonelle ordninger som tjener økonomien best og er mest smidige i en desentralisert markedsrettet styringsform (Olsen 1998).

Høyre og K. Willoch overtar regjeringsmakten fra 1981. Dette medførte store forandringer. Det ble et systemskifte, og vitale sektorer av økonomien ble deregulert og liberalisert – særlig kreditt- og bostedsmarkedet (Furre 2000: 271). Arbeidslivet fortsatte å endre seg: Det ble stadig færre industriarbeidere og bønder. Servicefunksjonene økte. For dem som hadde arbeid og trygd, ble 1980-tallet på mange måter preget av en velstand. 'Høyrebølgen' – som kom – var åpenbart til gagn for noen.

Mens de første årene av 1980-tallet var preget av inflasjon, reallønnedgang og minsket produksjon, økonomiske innstramninger, høyt kostnadsnivå, lavkonjunkturer og så videre, snudde utviklingen på midten av 1980-tallet. Fra 1983 hadde aksjemarkedet et oppsving. Gode internasjonale konjunkturer og høye oljepriser førte til bedring, blant annet minsket arbeidsløsheten. Nye grupper vinner økonomisk makt innenfor det nyliberalistiske kreditt- og aksjemarkedet: Det var jappetid¹⁵ På midten av 1980-tallet var det forbruksekspløsjon, men tiden ble også preget av bankkrise, nye innstramninger, krakk på bostedsmarkedet og omfattende gjeldskriser (Furre 2000: 272). I denne perioden styrte først Høyre alene fra 1981 til 1983; dernest kom en borgerlig koalisjonsregjering som bestod av Høyre, KrF og Senterpartiet. Den regjerte til 1986; da gikk den av på et kabinettsspørsmål om bensinavgift i en innstrammingspakke.

I en tid da oljeprisene igjen sank kraftig, dannet G. H. Brundtland regjering og en kraftig økonomisk snuoperasjon ble satt i gang med omfattende innstramninger, særlig i det lånefinansierte forbruket, men også det offentlige. Kronen ble devaluert og 1986-budsjettet ble strammet kraftig inn. Det private konsumet gikk ned i de følgende tre årene. Furre skriver at målet var å vinne kontroll med prisene, få inflasjonen ned, skape balanse i utenriksøkonomien og styrke konkurransevnen.

---

¹⁵ Av engelsk YAP – young aspiring people (Furre 2000: 283).

«Langt på veg kom denne regjeringa til å gjennomføra den politikken Willochs regjering hadde sagt dei ville gjennomføra, men ikkje makta. Men kursen låg svært langt frå den reformpolitikken med dyre sosiale reformer som Arbeiderpartiet hadde lova i ein omfattande 'veljargaranti' før valet» (Furre 2000: 276).

I 1987 startet en lønnsmoderasjon med nulloppgjøret i 1987 og en toårig lønnsstopp fra 1988 til 1990. Dette var et viktig bidrag til «den knallharde innstramma og liberaliseringa av økonomien som Gro Harlem Brundtland innleia frå 1986» (Berntsen 2005). Arbeidsløsheten som hadde gått tilbake under Willochregjeringen, vokste igjen. Derimot ble Brundtland-regjeringens politikk bedre mottatt av næringslivsorganisasjonene.

1980-årene ble på mange måter urolige med bråe og til dels dype endringer i økonomisk politikk, system og næringsstruktur, skriver Furre (2000: 279). Markedstilpasningen og dereguleringen var åpenbar, og norsk næringsliv ble mer integrert både ideologisk og økonomisk i internasjonal økonomi. Arbeidsmarkedet var mer ustabil og arbeidsløshetstallene vekslet. Begrepet 'offentlig fattigdom' ble heftet fast ved tiltakene som fremmet de offentlige utgiftene, som nå var blitt et sentralt diskusjonstema. «Tronge kommunale og statlege budsjett pressa etablerte velferdsordningar og truga kvaliteten i offentlege tenester» (Furre 2000: 279). 1980-tallet var også fusjonenes og maktkonsentrasjonens periode – særlig i bank og forsikring. De økonomiske og organisatoriske moteordene var «slanking» og «omstilling» (Furre 2000: 284), og omleggingen kom ikke minst i jordbrukspolitikken.

Et nytt valg i 1989 førte til regjeringsskifte. Ytterpartiene, med markert ideologisk profil, hadde styrket seg – både SV og FrP vant frem. En trepartiregjering, med J. P. Syse som statsminister, ble dannet. Det var kompromissene og forhandlingenes periode, men regjeringen sprakk på nytt på EF-spørsmålet. Brundtland kom dermed til makten med sin tredje regjering, og fortsatte sin stramme økonomiske politikk mens arbeidsløshetstallene økte. Det var en akselererende økning i arbeidsløsheten til 180 000 offisielt ledige våren 1993. Også Sysselsettingskommisjonen (eller Kleppe-utvalget) i 1992, med P. Kleppe i spissen, baserte seg på at en liberalistisk økonomi (M. Friedman) var nødvendig. For ikke å få massearbeidsløshet og svekket konkurransevne, måtte man «halde opp ei viss likevektsarbeidsløse» (Berntsen 2005: 20). Det ble uro og misnøye i arbeiderbevegelsen, men likevel satt Brundtland trygt i perioden 1990 til 1996. Det økonomiske systemet var under sterk diskusjon ved dereguleringen av kredittmarkedet og forbruksekspløsjonen på midten av 1980-tallet, og ved bankkrise på 1990-tallet og privatiseringen av offentlige tjenester. Den liberalistiske ideologien hadde fått feste, så sterkt feste at de offentlige virksomhetene også ble satt under et sterkt effektivitets- og styringspress: Utgiftene skulle holdes nede, virksomhetene skulle være effektive – konkurranse skulle tilstrebes.

Kritikken kom, både mot produksjonsvekst og overdrevent forbruk; særlig ble miljøkampen skjerpet som følge av utviklingen. Ikke minst ble Tsjernobyl-ulykken og drivhuseffekten en kraftig påminnelse.

Minoritetsproblemer og innvandring ble ett hett tema. Innvandringen hadde økt, men i løpet av 1980-tallet ble den strammet kraftig inn. Fremskrittspartiet kom med en hard kritikk – dette

fikk konsekvenser også for de andre partiene. Da Brundtland overtok regjeringen i 1986 erklærte hun at regjeringen ville stramme inn den liberale praksisen som tidligere var blitt fulgt relatert til asylsøkere som ikke er reelle flyktninger (Sejersted 2005: 425).

Furre skriver at kritikken mot velferdsstaten vokste og «velferden ble satt under tiltale». Tidlig på 1990-tallet hadde arbeidsløsheten økt kraftig, mange flere var på uføretrygd og sosialhjelpen eksploderte. Den registrerte kriminaliteten, de psykiske lidelsene, eksistensielle belastningene og selvmordene økte, likeledes alkohol- og narkotikamisbruket. Sosial- og trygdeutgiftene og velferdsordningene, som tok en stor del av de offentlige utgiftene, ble utsatt for en voldsom kritikk fra høyresiden. Ikke bare det: Enkelte politikere og politiske partier gikk også sterkt ut med en stigmatiserende kritikk av visse personer og grupper som mottok sosial stønad og trygd. Kritikken omfattet påstander om trygdemisbruk og at mange heller valgte trygd fremfor arbeid. Også innvandregrupper ble utsatt for mistenkeliggjøring. Fra venstresiden kom kritikken om at samfunnet og markedskreftene produserte «tapere» og sosialklienter.

Oppsummering: Kriminalpolitikk og «den kriminelle» i et historisk perspektiv

Skal man oppsummerere noen hovedtrekk fra 1990-tallet, så må det være at den liberalistiske økonomien og markedsideologien har styrket seg. Velferdsstaten er kommet under kraftig press – effektivitet, rasjonalitet og innbesparinger er blitt innarbeidet i målstyringer og virksomhetsplanlegginger. På mange måter drives den økonomiske politikken etter bedriftsøkonomiske grunnprinsipper fremfor sosialøkonomiske. Den nyliberale tidsånden er preget av en individualisering som svekker flere av de kollektive tiltakene. 1990-tallet er karakterisert ved to regjeringstidsplasser, skriver Furre: G. H. Brundtlands fra 1990–1996 og K. M. Bondeviks fra 1997–2000. Under Brundtland blir det en omfattende økonomisk innstramning, høye arbeidsløshets-tall, men stabile priser og en konkurransevne som gir fordeler til eksportindustrien. Norsk økonomi er i oppsving. Modernisering og utdanning er bærebjelken i hennes politikk. Ikke minst får utdanningsminister G. Hernes betydelig makt for å kunne sette i verk en rekke reformer. Furre sier videre om Brundtlands regjering at den:

«stråla av administrativ effektivitet, modernisering av offentleg sektor og tilpassing til det integrerte Vest-Europa i nyliberalismens grep. Berebjelkar som låg att etter oppløysinga av den sosialdemokratiske orden på åttitalet, og som var blitt mindre viktige, vart no rydda bort til fordel for enda meir marknadsstyring. Ressursane auka i privat sektor, medan den offentlege økonomien sleit med innstramning, og inntektskilnadene tok no til å stiga. Norge fylgde her eit vesteuropeisk mønster – til dels i forkant.

Arbeidarpartileiaren Thorbjørn Jagland tok over etter Gro Harlem Brundtland hausten 1996 og lanserte ein ny stil med nye andlet i regjeringa og ein meir visjonær retorikk. Men regjeringa køyrde seg fast i eit par politiske 'ulykker', kom på defensiven og forlet regjeringskontora etter stortingsvalet 1997» (Furre 2000: 327–328).

'Det norske hus' med de fire søylene (velferd og fordeling; nærings- og arbeidsliv; kultur, forskning og utdanning; utenriks- og trygghetspolitikk) ble en samfunnsvisjon som Jagland og regjeringen forsøkte å gi et innhold. Men to alvorlige statsrådssaker¹⁶ svekket tilliten; partiet kom på defensiven.

«Dermed kunne ei sentrumregjering overta. Skiftet i 1997 kom uventa og med ein ny stil – mindre profesjonell, meir famlande i bautinga mellom ulike fleirtal og kanskje meir attkjenneleg 'norsk' i kontrast til den hypereffektivt moderniserande Gro-perioden. Regjeringa vart populær – i alle fall når oljeprisar og kronekurs steig» (Furre 2000: 327–328).

1990-tallet påvirkes sterkt av individualisme og markedsliberalisme, målstyringsideologi, effektivitet og økonomisk rasjonalitet. Styringseliten i samfunnet er preget av en ny styringskultur i det offentlige styringsmiljøet, men også av at den er en markedsteknokratisk og en fagteknokratisk styringselite. Dessuten har massemedienes makt- og innflytelsesposisjon blitt svært sterk.

Denne historiske gjennomgangen viser til en utvikling som får stor betydning for både måten man ser og forholder seg til kriminalitet på – både partipolitisk, populistisk og faglig sett, og ikke minst etterforskningsmessig, straffeideologisk og i form av ulike kriminalpolitiske tiltak. Utviklingen i seg selv avdekker nye kriminalitetsformer ved siden av de tradisjonelle. Gjennomgåelsen viser også til ulike sosiale og samfunnsmessige faktorer som preger en rekke av de teoriene som produseres på 1970-, 1980- og 1990-tallet. Det er åpenbare endringer i den sosiale strukturen, der flere får sin sosiale funksjon og posisjon svekket: Flere marginaliseres, flere må ha hjelp fra det offentlige, mange er arbeidsløse og mange sliter med psykiske og sosiale problemer. Også «gamle» institusjoner, som familien, med stor betydning for oppdragelse og primærkontroll, er reelt sett svakere. En sektorisert og fragmentarisk sosial struktur preger samfunnsbildet. Generasjoner lever på mange måter atskilte. Dannelsen av subkulturer, ikke minst gjenger og minoritetsgrupper, splitter opp deler av en samfunnsstruktur som tidligere var fastere. Mange fagfolk viser til at grupper og enkeltmennesker utstøtes, og at konkurransesystemet forsterker en sortering med sterke gruppemessige og sosiale forskjeller.

---

¹⁶ En gammel skattesak for en av statsrådene og stormen rundt politiets overvåkingstjeneste.

Kapittel 4

Kriminalstatistikk og kriminaliteten de siste 40 år

Hva kan kriminalstatistikken fortelle om kriminaliteten de siste 40 år? I forlengelsen av vårt perspektiv på kriminalitet som en relasjon mellom de tre elementene *handling*, *lovbestemmelse* og *håndhevelse*, må man i denne sammenheng skille mellom faktisk kriminalitet, registrert kriminalitet og mørketall. Den *faktiske kriminaliteten* er det totale antallet lovovertridelser i et gitt tidsrom (Høigård 1997). Den *registrerte kriminaliteten* er den andelen av disse handlingene som oppdages av kontrollapparatet, kontrolleres og føres inn i offentlige statistikker som eksempler på kriminalitet. Den ukjente differansen mellom disse størrelsene kalles den skjulte kriminaliteten eller *mørketallet*. Det er prinsipielt, metodisk og vitenskapsteoretisk sett problematisk å si noe om hvor stort mørketallet er, men man antar at det er stort, sagt omvendt at det til enhver tid er en nokså liten andel av den faktiske kriminaliteten som gjøres om til registrert kriminalitet. Vi skal komme tilbake til ulike forslag på å si noe mer om mørketallets størrelse, spesielt ved å se den registrerte kriminaliteten i forhold til ulike former for levekårsdata.

Når Christie (2004a) beskriver kriminaliteten som en «uuttømmelig naturressurs» er det nettopp forholdet mellom faktisk kriminalitet, mørketall og registrert kriminalitet han er inne på. Den faktiske kriminaliteten er alle handlinger som potensielt kunne ha blitt videreførdet til registrert kriminalitet. Registrert kriminalitet er den begrensede andelen av disse handlingene som faktisk har blitt skilt ut, kontrollert og registrert som kriminalitet. Mørketallet er resten, et prinsipielt ukjent antall handlinger som kunne ha blitt plassert i kategorien kriminalitet, men som ikke ble det.

Høigård (1997) ser mørketallet som resultat av fire store frafallsprosesser:

- «En del lovbrudd blir aldri *oppdaget*.
- En del lovbrudd blir oppdaget, men ikke *anmeldt* til politiet.
- En del anmeldte lovbrudd blir borte underveis på grunn av *svikt i registrering eller rapportering fra politiets side*.
- En del anmeldte, registrerte lovbrudd blir aldri *oppklart*»

(Høigård 1997: 70, orig. uth.).

Hvis man i tillegg antar at mørketallet ikke er stabilt, men forandrer seg både i tid og rom, og mellom ulike lovbruddskategorier, blir det vanskelig å si noe om den faktiske kriminalitetens utvikling. Så lenge de to størrelsene faktisk og registrert kriminalitet varierer relativt uavhengig

av hverandre, kan man aldri være sikker på at en registrert økning beskriver en faktisk økning. En forandring på juridisk nivå og/eller håndhevelsesnivå kan alltid være bakgrunnen for at den registrerte kriminaliteten øker, ved at en større andel av naturressursen – den faktiske kriminaliteten – videreføres til kriminalitet, noe som samtidig betyr at mørketallet minker, relativt sett.

Som all annen statistikk (og alle andre tekster) kan kriminalstatistikken leses på mange ulike måter. For det første kan den leses som en beskrivelse av kriminelle **handlinger** i virkeligheten. Denne lesningen ser kriminalstatistikken som en uproblematisk beskrivelse av den faktiske kriminaliteten, og er vanlig i massemedia fortellinger om (den økende) kriminaliteten, og i dagligtalen.

For det andre peker Høigård på kriminalstatistikken kan forstås som en beskrivelse av forandringer på juridisk nivå og/eller håndhevelsesnivå, av hvordan **kontrollen** av enkelte handlinger fungerer, av hvilke handlinger vi som samfunn velger å forstå som kriminelle, konsentrere kontrollressurser mot, kontrollere og registrere som kriminalitet. Det er dette perspektivet Høigård har i tankene når hun ser kriminalstatistikken som en «*årsrapport fra virksomheten til politiet, domstolene og fengslene*» (ibid: 72).

L. P. Olaussen (1996a) foreslår som en tredje lesning å se kriminalstatistikken som en beskrivelse av hva befolkningen ser på som verdifullt nok til at man ønsker å beskytte det, av hva enkeltpersoner opplever som viktig for sin **velferd**. Statistikken lest på denne måten er en oversikt over hvilke potensielt kriminelle handlinger som ofrene ser på som alvorlige nok til at de velger å gå til politianmeldelse, og som kontrollapparatet deretter velger å anerkjenne som kriminalitet.

Til slutt foreslår Høigård (1997) å lese kriminalstatistikken som en beskrivelse av **sosial utstøtning og marginalisering**. Statistikkens tall over straffereaksjoner og fengslinger leses i dette perspektivet som en beskrivelse av kontrollens skjeve konsekvenser, av hvordan kontrollapparatets søkelys er fokusert på en slik måte at enkelte grupper i samfunnet i særlig stor grad står i fare for å få sine handlinger omgjort til kriminalitet. En rekke norske og nordiske undersøkelser (Kyvsgaard 1989; Fridhov 1991; Skardhamar 2002; Nilsson 2002, 2003; Friestad og Hansen 2004; Thorsen 2004) har de siste årene i stor grad bekreftet Christies (1982a) klassiske beskrivelse av den typiske straffede som (relativt) unge, utstøtte menn fra byene. Undersøkelsen beskriver hvordan domfelte i forhold til befolkningen for øvrig oftere er skoletapere, har dårligere sosialt nettverk og vanskeligere familieforhold, er oftere fysisk syke og har flere og større psykiske problemer, bruker oftere narkotika, og har dårligere tilknytning til arbeidsliv og boligmarked – for å nevne de problemene som oftest går igjen i undersøkelsene. Å lese kriminalstatistikken som en beskrivelse av samfunnets sosiale utstøtningsmekanismer, er å lese den som en beskrivelse av kjennetegn ved den gruppen vi som samfunn velger å plassere bort, vekk, utenfor.

Disse fire alternative lesemåtene – kriminalstatistikk som beskrivelse av faktiske kriminelle handlinger, som beskrivelse av kontrollapparatets virksomhet, som beskrivelse av befolkning-

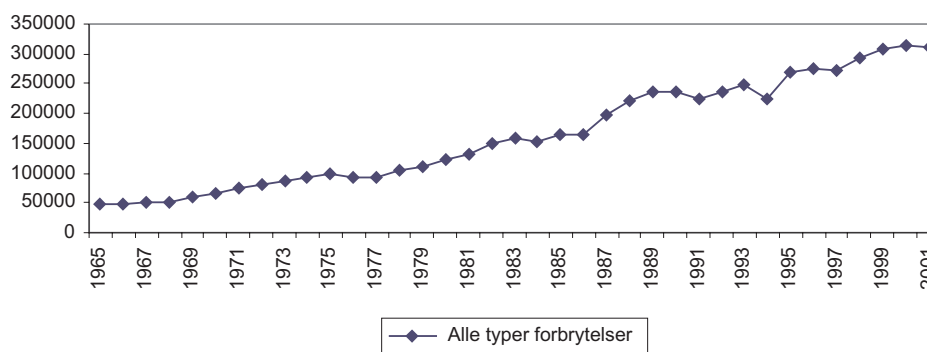
gens vurdering og prioritering av velferdsgoder, og som beskrivelse av samfunnets utstøttingsmekanismer – skal i det følgende gjennomgås etter tur.

Kriminalstatistikken som beskrivelse av faktiske kriminelle handlinger

Grovt sett er kriminalstatistikken delt i fire deler. Disse er, i rekkefølge, (1) lovbrudd anmeldt, (2) lovbrudd etterforsket, (3) straffereaksjoner og (4) fengslinger. Hvis man ønsker å belyse kriminaliteten, forstått som faktisk forekommende kriminelle handlinger, over en lengre periode, er det første man må ta hensyn til at de ulike kapitlenes tallserier ikke strekker seg like langt bakover i tid. Tabellene over siktelsler for forbrytelser, reaksjoner ilagt for forbrytelser og forseelser (fra og med 1860), ferdig etterforskede forbrytelser og siktede for forbrytelser (fra og med 1957) finnes for hele den perioden som er aktuell for vårt prosjekt (fra omkring 1965 og til i dag).

Kriminalstatistikken er bygd opp for å følge rekkefølgen i straffesakskjeden. Tallene i én del av statistikken vil dermed på mange måter være grunnlaget for tallene i den neste. Ifølge Olausen (1996a) er det derfor generelt ikke tilrådelig i anvende tallseriene utover i kriminalstatistikken som målestokk for kriminalitetsutviklingen, siden en svikt i de tidlige tallseriene hele tiden systematisk vil forplante seg utover i statistikken. I dette perspektivet hadde det vært mest ideelt å ta utgangspunkt i tallserien over anmeldte lovbrudd, men denne starter først i 1990.¹⁷ Hvis man ønsker å beskrive utviklingen over en lengre periode er man derfor henvist til å ta utgangspunkt i tallene for etterforskede forbrytelser. Grafisk kan utviklingen i ferdig etterforskede forbrytelser¹⁸ fra 1965 og frem til i dag fremstilles slik:

Ferdig etterforskede forbrytelser 1965-2001. Kilde: SSB/Kriminalstatistikk

¹⁷ Noe som ikke betyr at det ikke hadde vært knyttet andre svakheter til et slikt valg.

¹⁸ Etterforskede forbrytelser er de forbrytelsene som er ferdig etterforsket av politiet i statistikkåret. Enkelte forbrytelser vil altså være begått opptil flere år i forveien. Forholdene trenger ikke være oppklart eller pådømt: de fleste forholdene henlegges.

Med noen ganske få og forbigående unntak har kurven pekt i én retning i perioden – det går oppover, og fra omtrent 1980 har stigningen tiltatt noe i styrke. D. Ellingsen beskriver utviklingen:

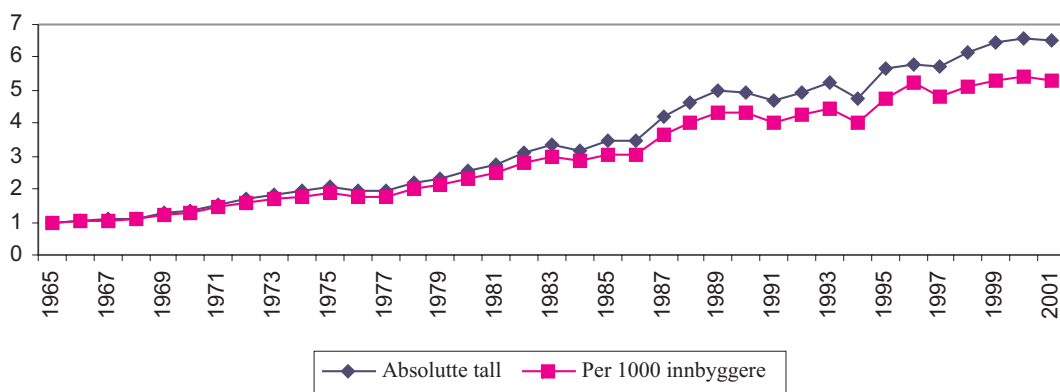
«Forbrytelser har økt i omfang nesten kontinuerlig siden midten av 1950-årene. Statistikken over etterforskede forbrytelser viser at kriminaliteten steg med økende hastighet i 1980-årene. Antallet etterforskede forbrytelser ble mer enn femdoblet fra 1960 til 1990, rundt åttedoblet fra 1960 til 2000 og nesten fordoblet fra 1980 til 1990» (2001: 31).

Går vi lenger tilbake i tid tegner statistikken frem til omtrent 1950 snarere et bilde av en bølgebevegelse med bunner og topper, enn en stadig oppadgående kurve. Hauge (2004) beskriver perioden 1835–1950 som preget av bølgebevegelser av ca. 10–15 års varighet, og i 1984 var S. Falck usikker på om økningen frem til da likevel ville vise seg å være innenfor «normale» svingninger. Men økningen har ikke avtatt i de 20 årene som har gått etter Falcks artikkel. Hovedinntrykket er i stedet en jevn og kontinuerlig økning i perioden fra 1965 til i dag.

Men hvor stor er økningen? Og hva er det som har økt mest? Dette er spørsmål som det ikke nødvendigvis er like lett å svare på. En økning eller nedgang kan bare være stor eller liten i forhold til en eller annen målestokk. Bildet må nyanseres.

For det første synes økningen noe mindre hvis vi kontrollerer for økningen i folketallet. Under er 1965 brukt som basisår for en fremstilling av den relative utviklingen av etterforskede forbrytelser, både i absolutte tall, og målt per 1000 innbyggere. Sett i forhold til økningen i folketall, blir den oppadgående tendensen noe dempet.

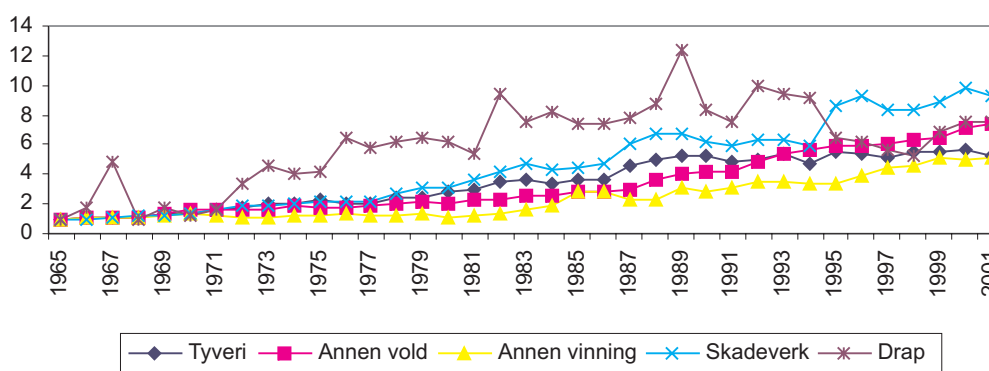
Utviklingen av ferdig etterforskede forbrytelser 1965–2001, relativ utvikling med 1965 som basisår. Absolutte tall og per 1000 innbyggere. Kilde: SSB/Kriminalstatistikk

For det andre er det slik at de ulike lovbruddskategoriene ikke har økt like mye. Under beskrives den relative utviklingen av et utvalg lovbruddskategorier.¹⁹

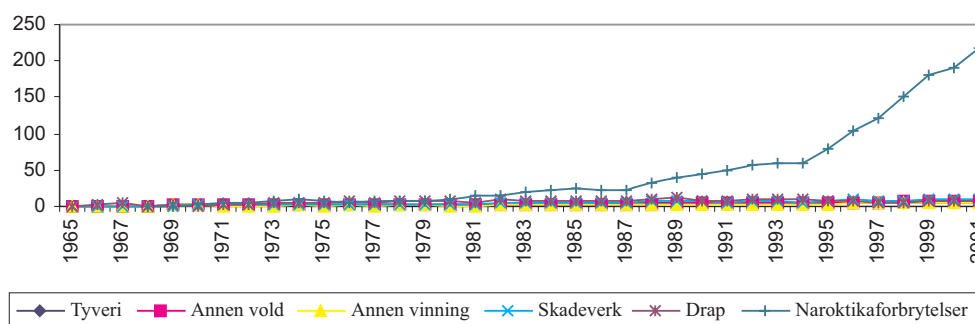

Utvikling av et utvalg lovbruddskategorier 1965-2001. Etterforskede forbrytelser. 1965 er satt til basisår. Kilde: SSB

De fleste lovbruddskategoriene viser her en økning gjennom hele perioden som overlapper bildet av etterforskede forbrytelser samlet. Skadeverk øker noe kraftigere utover i perioden, særlig fra 1994–1995, og drapskurven skiller seg fra de andre kategoriene ved å bevege seg mer «hakkete» og i rykk og napp, og ved nedgangen på 1990-tallet. Fellesnevneren er likevel økning i perioden, og relativt sett en nokså sammenlignbar økning på tvers av de fleste lovbruddskategoriene. En viktig kategori er imidlertid utelatt fra dette bildet. Narkotikaforbrytelser har etter hvert blitt en stor andel av det totale antall etterforskede forbrytelser. Hva skjer hvis narkotikaforbrytelser tas inn i fremstillingen?

Utvikling av ferdig etterforskede forbrytelser 1965-2001, relativ utvikling med 1965 som basisår. Kilde: SSB/Kriminalstatistikk

Narkotikaforbrytelsene har, relativt til utgangspunktet (men også i absolutte tall), økt svært kraftig i perioden, så kraftig at de resterende lovbruddskategoriene fremstår som stabile. Det

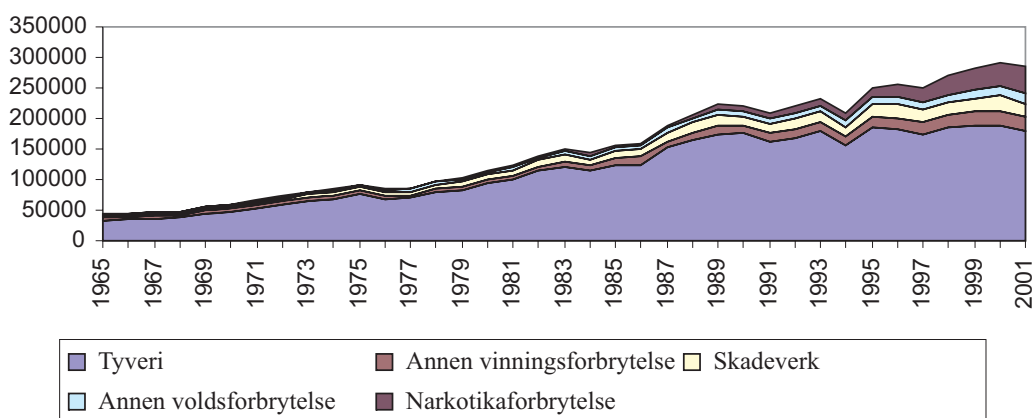
¹⁹ Kategoriene er overtatt fra SSB, annen voldsforbrytelse innebærer i denne sammenheng vold som ikke er drap eller sedelighetsforbrytelser.

var nesten 21 ganger så mange etterforskede narkotikasaker i 2001 som i 1980. Her er det to viktige poenger:

- Det er skalaen som velges som avgjør hvor bratte kurvene blir. Det er altså ingen kunst lage en utviklingskurve så bratt eller slak som man ønsker, *visuelt sett*. Når narkotikaforbrytelsene tas med som målestokk forandres bildet av alle de andre lovbruddskategoriene. En utvikling er kraftig bare relativt til en eller annen målestokk.
- Narkotikaforbrytelser kom først med i statistikken over ferdig etterforskede forbrytelser fra 1967, og da bare med et lite antall. I etterkant har narkotikaforbrytelsene økt i omfang, forholdsvis svært mye, men det er viktig å huske at utgangspunktet var beskjedent.

Hvis vi så går bort fra å se på relativ utvikling, og går over til absolutte tall blir bildet et annet. Grafen under beskriver de samme lovbruddskategoriene i den samme perioden i absolutte tall. Drap er fjernet fra denne fremstillingen; antallet er så lavt at det ikke ville synes.

Utviklingen av utvalgte lovbruddskategorier 1965-2001. Etterforskede forbrytelser.
Absolutte tall. Kilde: SSB/Kriminalstatistikk

Selv om andre lovbruddskategorier også har økt i perioden 1965–2001, er det tyveriene som står for brorparten av den totale økningen. Tyveriene har hele tiden vært klart tallmessig overlegne alle andre lovbruddskategorier tilsammen, og selv om de nå utgjør en mindre andel av det totale antallet etterforskede forbrytelser enn tidligere (tyverier utgjorde 71 % av alle etterforskede forbrytelser i 1965, mot 57 % i 2001), kan økningen i de registrerte etterforskede forbrytelsene *som helhet* i stor grad beskrives som økning av tyverier.

Hvis vi forutsetter at tallserien over ferdig etterforskede forbrytelser kan brukes til å si noe om den faktiske kriminalitetsutviklingen i perioden, er bildet av økning udiskutabelt. Hvor stor økningen har vært og hva som har økt mest, kommer an på hvilken målestokk som brukes, og på øyet som ser.

Om tallserien over ferdig etterforskede forbrytelser er et godt mål på utviklingen i den faktiske kriminaliteten kan diskuteres. En åpenbar svakhet knyttet til å bruke akkurat tallserien over

ferdig etterforskede *forbrytelser* til å beskrive kriminalitetsutviklingen er at de mindre alvorlige forseelsene faller bort. Men også andre problemer melder seg hvis vi tar diskusjonen om de ulike elementene i en kriminell handling med i beregningen. En viktig egenskap for en god målestokk er at den er uforandret over tid – hvis meterstokken har blitt kortere siden sist, kan vi ikke undres over at avstanden vi forsøker å måle virker lenger (Olaussen 1996a). Hvordan vet man at det er forandringer på handlingsnivå som gjenspeiles i statistikken? Over et såpass langt tidsrom, preget av en lang rekke store og dyptgående samfunnsmessige endringer, vil det være sannsynlig at en lang rekke faktorer også på normnivå og håndhevelsesnivå har endret seg. Spørsmålet blir: hvor pålitelig er kurven over etterforskede forbrytelser som beskrivelse av faktisk kriminalitet i perioden?

Andre data kan brukes til å nyansere bildet. Levekårsdata er et slikt alternativ. Ifølge R. J. Stene, kan levekårsundersøkelsene tyde på at omkring 7 prosent av befolkningen årlig blir utsatt for lovbrudd (Stene 2004c). Befolkningen er mindre utsatt enn tidligere, spesielt for tyveri og skadeverk. De yngste er mest utsatt. Bare hvert sjettede tilfelle av vold og to tredjedeler av alle tyverier, anmeldes til politiet. Fra 1987 og frem til i dag har andelen som oppgir å ha vært utsatt for vold og/eller trusler, vært stabil. Andelen som oppgir å ha vært utsatt for tyveri og skadeverk har gått ned – fra å være rundt 13 % i 1991 og 1997, var det 10 % av den voksne befolkningen som oppgir å ha blitt utsatt for dette i 2001.

Selv om en mindre andel av befolkningen blir utsatt, trenger ikke det å bety at det skjer færre slike lovbrudd i Norge i dag enn før. Det kunne for eksempel være slik at en stadig mindre andel av befolkningen ble mer belastet med flere lovbrudd. Dette er imidlertid ikke tilfellet, ifølge Stene. Gjennomsnittlig antall ganger det enkelte offer blir utsatt, har nemlig også gått ned i perioden.

«Når det i tillegg har blitt færre ofre, tilsier dette en betydelig nedgang i tyverier og skadeverk mot privatpersoner. Samlet sett for vold, trusler, tyveri og skadeverk var med andre ord den voksne befolkningen i Norge mindre belastet med lovbrudd i 2001, enn fire år tidligere» (ibid).²⁰

Foreløpig kan vi konkludere med at kriminalstatistikken ikke alene utgjør et godt verktøy for å si noe om omfanget av den faktiske kriminaliteten. Olaussen avslutter sin diskusjon: «Kriminalstatistikken er ingen god målestokk for kriminalitetsutviklingen fordi målestokkens følsomhet og selektivitet er svak og varierende» (1996b: 34). Også Høigård (1997) ser kriminalstatistikkenes tallserier som dårlig egnet til å si noe om samfunnets faktiske kriminalitetsbilde. Dette betyr imidlertid ikke at kriminalstatistikken ikke kan være verdifull i andre sammenhenger.

---

²⁰ Nettkilde uten sidetall.

Kriminalstatistikken som beskrivelse av kontrollapparatets virksomhet

Dette perspektivet tar utgangspunkt i at forandringer i kriminalstatistikkenes tallserier speiler forandringer på norm- og håndhevelsesnivå, ikke på handlingsnivå. Enten har kontrollapparatet blitt mer effektivt i sitt arbeid enn tidligere, eller så favner lovverket videre enn tidligere, slik at flere handlinger fanges opp. Vi skal i det følgende videreføre det analytiske skillet mellom forandringer på normnivå og forandringer på håndhevelsesnivå (herunder registreringsnivå).

Normnivå – forandringer i lovgivning

I et samfunn som har gjennomgått såpass store endringer siden 60-tallet som vårt (jf. kapittel 3), er det ikke overraskende at det også har skjedd forandringer på juridisk nivå, med til dels store konsekvenser for enkeltpersoner, jf. kapittel 2. Et mye brukt eksempel på raske forandringer er den juridiske helomvendingen som skjedde i løpet av en tjuårsperiode fra straffelovens bestemmelse om seksuell omgang mellom menn ble opphevet i 1972, via bestemmelsen som har som siktemål å verne homofile mot krenkende uttalelser som ble innført i 1982, og til homofile fikk anledning til å inngå partnerskap i 1993.

Vi har sett at det er vanlig å skille mellom fire ulike typer bevegelser på juridisk nivå: *(ny)kriminalisering*, *oppkriminalisering*, *nedkriminalisering* og *avkriminalisering*. Alle slike forflytninger vil få konsekvenser for kriminalstatistikken. Når naskeri ble nedkriminalisert fra forbrytelse til forseelse i 1972 (*Ny straffelov* 2002: 60), førte det til at alle tilfellene av dette lovbruddet flyttet plass i kriminalstatistikkenes kolonner. I 1972 falt naskeri dermed ut av tallserien over ferdig etterforskede forbrytelser som vi diskuterte over. Vi kommer tilbake til flere konkrete lovgivningsbevegelser i beskrivelsene av de enkelte lovbruddskategoriene.

Håndhevelsesnivå – forandringer i registrering og kontroll

Prosessene hvor de ulike handlingene oppdages, kontrolleres, registreres og føres inn i statistikkene, har også forandret seg mye i perioden, på måter som man må anta har hatt betydning for statistikkens ferdige utforming. På et generelt nivå har antall årsverk innenfor politi- og lensmannsetat økt fra 6 665 i 1980 til 11 134 i 2000 (Hauge 2004). Dette vil gi seg utslag i en økning i registrert kriminalitet.

Også registreringspraksis er endret i perioden. Olaussen (1996a) beskriver hvordan statistikkgrunnet har gått fra å være en fysisk, innbundet protokoll (justisprotokollen), via et løssblad-system som ble innført i 1960- og 1970-årene – som innebar at hver etterforsket forbrytelse ble registrert for seg, på eget skjema, og sendt til SSB – til det felles nasjonale dataregisteret STRASAK ble innført i løpet av 1980- og 1990-årene. Dataalderen kom til politiet på forskjellige tidspunkter på forskjellige steder i landet. Dette gjør det vanskelig å få øye på effekten av den nye registreringspraksisen hvis man ser på totaltall for hele landet. Olaussen har derfor sett på utviklingen politikammer for politikammer etter hvert som STRASAK-registeret ble innført.

1987–1989 var en spesielt aktiv periode hvor 23 kamre la om til det nye systemet. Olaussen beskriver hvordan en økning på hele 29 % i den registrerte voldskriminaliteten (*forbrytelser mot liv, legeme og helbred*) i denne perioden (Olaussen 1996b: 10) i stor grad kan tilskrives innføringen av STRASAK:

«Da den største økningen [i voldskriminalitet] fant sted, var den *fire–fem ganger større* ved de kamrene som gikk over til STRASAK enn ved kontrollkamrene. Overgangen til STRASAK har gjort det enklere og mindre tidkrevende å levere de opplysninger som Statistisk sentralbyrå skal ha» (1996b: 13).

Olaussen konkluderer sin undersøkelse med at overgangen til å bruke STRASAK som grunnlag for kriminalstatistikk, systematisk har drevet antallet etterforskede forbrytelser opp (1996a, 1996b).

Det har også skjedd en viktig endring i perioden i forhold til hva som skal registreres som *ett* lovbrudd, i motsetning til *flere*. Før STRASAK tok over som statistikkgrunnlag, gikk retningslinjene fra Statistisk sentralbyrå ut på at politiet bare skulle statistikkføre *ett* lovbrudd i følgende situasjoner:

- «når det var begått flere forbrytelser ved samme handling
- ved fortsatte, ensartede forbrytelser
- om et lovbrudd er begått for å bane vei for et annet» (Olaussen 1996a: 17).

Etter at STRASAK ble innført har politiet selv overtatt mye av ansvaret for kodingen av statistikkgrunnlaget. I et rundskriv i 1994 ble politiet pålagt å registrere hver for seg alle forhold som ut fra en «forstandig vurdering» kan komme til å utgjøre et eget punkt i siktelsen (Olaussen 1996a). Dermed har en rekke forhold som tidligere hadde vært «usynlige» i statistikken, blitt synlige som separate lovbrudd fra midten av 90-tallet.

Hittil har vi beskrevet generelle endringer i lovgivning, registreringsrutiner og kontroll. Men det har også skjedd en rekke endringer som er relevant for enkelte lovbruddskategorier mer spesielt. Under skal vi redegjøre for noen av de mest sentrale.

Narkotikakriminalitet

Vi har sett at etterforskede narkotikalovbrudd har økt svært mye relativt til andre etterforskede forbrytelser i perioden. Et viktig eksempel på lovgivningsbevegelse i perioden, er den trinnvise oppkriminaliseringen av narkotikakriminalitet. Antallet registrerte etterforskede narkotikaforbrytelser er nær 20-doblet fra 1980 til 2000. Dette henger imidlertid ikke nødvendigvis sammen med (i hver fall ikke bare) at folk bruker mer narkotika enn før. Olaussen (1996a) viser hvordan bruk av narkotika frem til en lovendring i 1984 var en forseelse som ikke kom med i statistikken. Grensen for hvor mye narkotika som utgjør *oppbevaring* (forbrytelse) og ikke bare *bruk* (forseelse) har også blitt flyttet nedover, fra 5 gram til 2 gram i 1982 (*ibid.*), noe som også vil føre til at flere saker havner i statistikkenes kolonner, uten at dette betyr en forandring på handlingsnivå.

Christie og Bruun (1996) beskriver hvordan maksimumsstraffen for narkotikalovbrudd har økt fra seks måneders fengsel i 1964 til (i enkelte grove tilfeller) 21 år i 1984. «Narkotika» er heller ikke en konstant størrelse – nye stoffer blir stadig tilføyd den såkalte *narkotikalist*, noe som også logisk sett vil måtte føre til flere registrerte narkotikaforbrytelser.

Underveis har også politiet fått økte ressurser til å bekjempe denne formen for kriminalitet (Ellingsen 2001). Et skifte over til skarpere fokus på narkotikaforbrytelser har dermed ført til at antallet gjerningspersoner har økt kraftig – nesten tredoblet seg de siste 15 årene – samtidig som en oppklaringsprosent som lenge var konstant synkende, har stabilisert seg, og de siste årene til og med økt. Siden narkotikakriminalitet i så stor grad er avhengig av politiinitiativer for å oppdages, er et oppdaget forhold stor sett samtidig et oppklart forhold. Bruk av narkotika blir oppklart i mer enn 95 % av tilfellene. Mer enn 90 % av alle anmeldte narkotikaforbrytelser anmeldes av politiet selv, dermed har utflatingen av oppklaringsprosenten i stor grad med økt fokus på narkotikakriminalitet å gjøre (Stene 2004a).

Økonomisk kriminalitet

Økonomisk kriminalitet er et samlebegrep som brukes til å beskrive en mengde ulike handlinger, begått av ulike personer i ulike situasjoner. Vi kommer tilbake til en grundigere gjennomgang av den økonomiske kriminaliteten i kapittel 7. I denne omgang låner vi K. Haagensens og P. O. Johansens definisjon:

«Med økonomisk kriminalitet siktes i denne sammenheng til næringslivets lovbrudd, for eksempel brudd på miljøvernlover, arbeidsmiljølovgivning og lovbrudd i tilknytning til skatter, avgifter, valutatransaksjoner og markedsføring» (1991: 2–3).

Typiske eksempler er altså underslag, svart arbeid og skatteunndragelse, men også miljøkriminalitet, ulovlig markedsføring og brudd på arbeidsmiljølovgivning faller innenfor denne definisjonen. Felles for disse handlingene er at de er begått i tilknytning til offentlig eller privat næringsvirksomhet *som i utgangspunktet er lovlig* (Ellingsen 2001). Her avgrenses begrepet også i forhold til *organisert kriminalitet*, selv om det i praksis kan eksistere koplinger mellom disse to formene for kriminalitet.

I den vanlige forestillingen om fenomenet kriminalitet, ligger en forventning om to aktører – gjerningsperson og offer. I forhold til økonomisk kriminalitet er bildet imidlertid ikke alltid så enkelt. Ofre for økonomiske lovbrudd er ofte mindre håndgripelige størrelser som en bedrift som helhet, eller enda vagere, «samfunnet». Å oppdage lovbrudd uten et konkret, personifisert offer er spesielt vanskelig. Kriminalstatistikkens tall for slike saker vil i særlig grad være avhengig av kontrollsystemets ressursbruk og arbeidsmetoder:

«Å bruke kriminalstatistikken som mål på kriminalitetsutviklingen for handlinger som er vanskelig å oppdage [økonomisk kriminalitet, promillekjøring, narkotikakriminalitet, smugling, vold i hjemmet], eller som bare oppdages ved særlig kontrollinstans, vil som regel være ganske risikabelt» (Olaussen 1996b: 7).

Kontrollen av økonomiske lovbrudd har vært i stor utvikling i den aktuelle perioden, og det har skjedd forandringer både på juridisk nivå og på håndhevelsesnivå som har satt spor i den ferdige kriminalstatistikken. I 1989 ble det opprettet en egen spesialavdeling i politiet for slike saker, «Økokrim», noe som førte til at flere saker ble oppdaget, anmeldt og pådømt. I dag har Økokrim 135 ansatte og 100 millioner kroner i årlig budsjett (Høgetveit 2004). Våren 1997 skapte en omlegging i STRASAK koder for *datakriminalitet* og *miljøkriminalitet*, noe som førte til at disse lovbruddene ble synliggjort for første gang (Høigård 1997).

Straffeloven opererer ikke med begrepet økonomisk kriminalitet (Ellingsen 2001). Flere av de økonomiske lovbruddene reguleres heller ikke av straffeloven, men av en ulike former for spesiallovgivning. Dermed kan det være vanskelig å vite hvilke handlinger som til enhver tid og i ulike sammenhenger faktisk regnes som økonomisk kriminalitet. Videre bidrar de økonomiske lovbruddenes kompleksitet til at det kreves store ressurser og fagkompetanse for å etterforske disse lovbruddene. Ulike organisasjoner ansetter på sin side juridiske eksperter for å «finne hull». Slike saker kontrolleres gjerne av andre organer enn politi og rettsvesen – disse sivile organene har få ressurser og liten bemanning. Politiet prioriterer andre oppgaver og mangler spesialkompetansen. Ifølge Ellingsen (ibid.) er det derfor rimelig å anta at økonomisk kriminalitet betyr milliardtap for samfunnet hvert år.

Voldskriminalitet

Analogt med det konstruktivistiske blikket på kriminalitet presentert tidligere, beskriver E. Sandmo (1999) fenomenet *vold* som en kulturell og historisk kategori av nokså ny dato, ikke som en naturlig størrelse. Ikke dermed sagt at man ikke slo og sparket hverandre før i tiden. Men slike handlinger ble ikke sett som eksempler på det samme overordnede fenomenet. Det som har skjedd er at en rekke forskjellige konkrete handlinger i verden har blitt plukket ut og satt i sammenheng med hverandre som eksempler på det samme bakenforliggende fenomenet. H. Giertsen (2003) ser voldsbegrepet som en strikk som kan tøyes langt eller kortes inn. Ny forskning har ført til en utvidet voldsforståelsen der tidligere kategorisering i fysisk og psykisk vold forstås som for reduksjonistisk. Dette gjelder ikke minst i vold i den «totalitære familie» der over griper anvender flere former for vold mot sine ofre (Møller 2000; Hammerlin 2005/2006). Det er også nødvendig med en videre voldsforståelse for å kunne registrere og forstå det komplekse voldsbildet som kan prege ulike institusjonsarenaer (Isdal 2000; Hammerlin og Kristoffersen 2001; Pretonius 2004; Hammerlin og Strand 2005). Begrepet vold favner dermed i dag stadig videre – man skiller etter hvert mellom ulike underkategorier som ikke tidligere hadde noen umiddelbar forbindelse med hverandre, som psykisk vold, symbolsk vold, sosial vold og strukturell vold. Det er en generell tendens til at stadig flere handlinger løftes over i voldskategorien, en bevegelse som samtidig innebærer en at de flytter seg fra en privat til en offentlig sfære.

Slik offentlighet har historisk særlig vært knyttet til storbyen. Christie (1982a) mener løse samfunn preget av formelle forhold mellom ukjente, vil bidra til at det som andre steder hadde blitt forstått som noe annet, forstås som kriminalitet. I dag er imidlertid ikke vold noe utpreget storbyproblem. Rett nok er Oslo det fylket hvor det, relativt til folketallet, anmeldes mest vold.

Men det anmeldes nesten like mye vold i Finmark. Stene (2004a) beskriver hvordan det i 2001 var 72 kommuner hvor det var bosatt flere registrerte voldsutøvere enn i Oslo, relativt til folketallet.

Parallelt er bruken av merkelappen «vold» også avhengig av handlingers kontekst og de ulike aktørenes status. Tidligere var for eksempel vold noe som utelukkende voksne bedrev. F. Balvig (2000) beskriver sin oppvekst som en eneste lang rekke av kamper mellom jevnaldrende rivaler. Men *vold*? Det fantes ikke vold i Balvigs nabolag. På samme måte har kvinnebevegelsens arbeid på 70-tallet bidratt til at vold i familien forstås på en annen måte:

«Mot slutten av 70-tallet var familievolden – menns vold mot kvinner eller barn – fortsatt et ganske skjult og tabubelagt felt. Det var ikke særlig oppsiktsvekkende for andre enn den nye kvinnebevegelsen og kvinnelige forskere at politiet foretok seg nokså lite strafferettslig i slike saker. Oftest roet de situasjonen ned og noterte 'OPS' (Oppgjort På Stedet) i journalen» (Olaussen 1995: 105).

Tidligere var familievold et tema for terapeuter, ikke for politiet (Ericsson 1993). Utover på 80-tallet var oppmerksomheten stor rundt emnet, og utviklingen akselererte. I 1988 trådte bestemmelsen om ubetinget offentlig påtale i slike saker i kraft – politiet var ikke lenger avhengig av anmeldelse for å gå videre med en sak. Dette var resultatet av at undersøkelser hadde avdekket at så mye som 41 % av anmeldte saker ble henlagt fordi kvinnen som anmeldte trakk anmeldelsen sin tilbake (ibid.). I dag har det vi nå kaller *kvinnemishandling* opplevd en radikal forståelsesbevegelse: fra å være en del av *husbondens refselsesrett* via å betegnes som *husbråk*, og frem til dagens status som *kriminalitet*.

Det er av slike grunner det er vanskelig å si om det er mer vold nå enn tidligere – dette spørsmålet forutsetter at voldsbegrepet har vært stabilt, og forandringer både på håndhevelsesnivå og på juridisk nivå gjør sammenligninger over tid vanskelige. Den registrerte voldskriminaliteten (forbrytelser mot liv, legeme og helbred) har økt betydelig de seneste årene. Dette betyr ikke nødvendigvis at det er mer vold i samfunnet enn før. En hovedgrunn Olaussen trekker frem, er at en stor del mindre alvorlige voldslovbrudd knyttet til rus tidligere ble klassifisert av politiet som brudd på løsgjengerlovens § 17. Fordi dette var en *forseelse*, var denne løsningen langt enklere løsning for politiet (i forhold til prosessøkonomi) enn alternativene, som var å klassifisere handlingene som brudd på straffelovens § 228 eller § 229 (legemsfornærmelse/beskadigelse), som er *forbrytelser*. Politiet kan nemlig ilegge en straffereaksjon for forseelser uten å sende saken over til statsadvokaten. Dette ble endret fra 1983, da politiet fikk utvidet fullmakt til å avgjøre mindre alvorlige forbrytelser uten å sende saken til statsadvokaten. Ifølge Olaussen fikk dette konsekvenser for omfanget av den registrerte volden: «Denne endringen trådte i kraft i mai 1983, og er utvilsomt noe av grunnen til at mer vold kommer til syne i forbrytelsestallene ettersom lovendringer blir mer innarbeidet» (1996a: 15). I perioden 1983–1990 ble samtidig antallet ordensforstyrrelser i beruset tilstand (brudd på løsgjengerloven) *halvert*.

Andre former for data enn kriminalstatistikk kan også trekkes inn for å nyansere bildet. Stene kopler kriminalstatistikk til levekårsstatistikk og konkluderer: «Selv om kriminalstatistikken

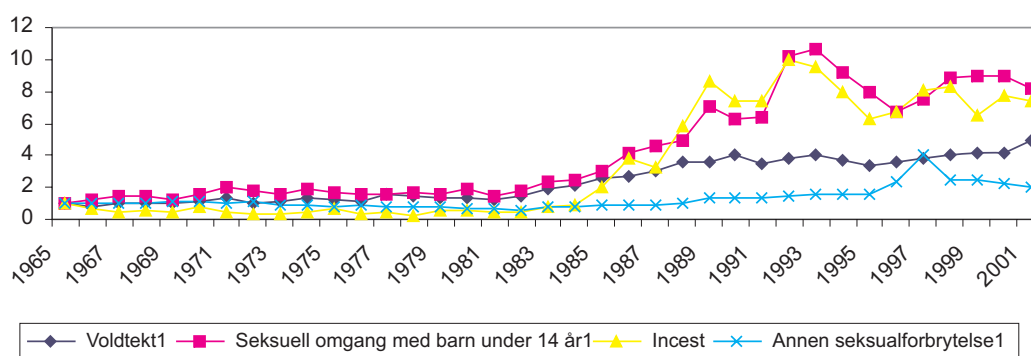

tilsier at det begås flere lovbrudd i Norge enn tidligere, ser det altså ut til at folk flest er mindre utsatt enn før» (2004c). Nesten 20 år og seks levekårsundersøkelser tilsier at i overkant av 5 % av den voksne befolkningen årlig utsettes for vold og trusler. Andelen som oppgir å være ofre for vold og trusler har vært svært stabil de siste 15 årene. Den meste av den volden levekårsundersøkelsene forteller om, dukker imidlertid aldri opp i kriminalstatistikken. I 2001 ble drøyt 15 % anmeldt (ibid., Ellingsen 2001). Det er også en større andel menn enn kvinner som anmelder den volden de oppgir å ha vært utsatt for. Det er derfor ikke mulig å si at volden i det norske samfunnet har økt i løpet av de to siste tiårene på bakgrunn av levekårsdata, dette i sterk kontrast til mediebildet, og til kriminalstatistikken, hvor vi har sett at etterforskede voldsforbrytelser har økt. Grunner Stene trekker frem er økt tilbøyelighet i befolkningen til å anmelde mindre alvorlige voldslovbrudd, og at noen spesielt utsatte grupper (rusmisbrukere, hjemløse) ikke er med i levekårsundersøkelsen. Levekårsdata teller voldsofre, mens kriminalstatistikken teller voldshandlinger. Undersøkelsene kan tyde på at et stort antall handlinger er konsentrert på et lite antall ofre.

Sedelighetskriminalitet

Sedelighetsforbrytelser står for en svært liten del av det totale antallet anmeldte forbrytelser. Av 320 000 anmeldte forbrytelser i 1998 var drøyt 3100 sedelighetsforbrytelser, eller ca. 1 % (Ellingsen 2001). Relativt til utgangspunktet har antallet likevel økt kraftig de siste 20 år. I 1970 ble det for første gang etterforsket mer enn 100 voldtekter på ett år. Tallet for 2000 er 381. Grafisk kan den relative utviklingen av fire ulike kategorier av etterforskede sedelighetsforbrytelser fremstilles slik:

Etterforskede sedelighetsforbrytelser. Relativ utvikling. 1965 basisår.
Kilde: SSB/Kriminalstatistikk

Vi kan altså se en markant økning i etterforskede sedelighetsforbrytelser fra omtrent midt på 80-tallet. Lovbruddet incest har for eksempel økt fra et snitt på 6–7 etterforskede saker per år i 1970-årene, til et årlig gjennomsnitt på rundt 100 saker i 1990-årene (Ellingsen 2001: 27).

Hva kommer denne økningen i registrerte sedelighetslovbrudd av? På handlingsnivå er det vanlig å trekke inn andre typer forklaringer på sedelighetslovbrudd enn de man benytter for andre lovbruddskategorier. Sedelighetsforbrytelser er for eksempel ikke typiske ungdomsforbrytelser – faktorer som brukes til å forklare vinningsforbrytelsene (som for eksempel utvidelsen av ungdomstiden og vanskeligere arbeidsmarked for de helt unge) passer ikke som forklaringer på sedelighetskriminalitet. Sedelighetskriminalitet er heller ikke noe typisk storbyfenomen. Sett i forhold til innbyggertallet hadde for eksempel Sør-Trøndelag, Troms, Nordland og Sogn og Fjordane flere etterforskede sedelighetslovbrudd enn Oslo i 1997. Dette bildet kompliseres imidlertid av at både synligheten og anmeldelsestilbøyeligheten må antas å være annerledes på store og små steder.

Det er heller ikke uproblematisk å si med sikkerhet at antall sedelighetsforbrytelser har økt fra 1965 frem til i dag. Også her har det skjedd endringer på lovgivningsnivå og håndhevelsesnivå som nyanserer bildet. I 2000 trådte for eksempel en minstestraft på to år for voldtekt ved samleie, i kraft. Skyldkravet har også blitt endret – vi har nå noe som heter *uaktsom voldtekt*. Også økt medieoppmerksomhet, politiske aksjoner/demonstrasjoner på 70- og 80-tallet, og opprettelse av krisetelefoner og krisesentre/støttesentre har vært med på å skape et klima fra midten av 80-tallet som gjorde det lettere å anmelde sedelighetslovbrudd. Så kom den såkalte «Bjugnsaken» i 1992. Politiet mottok 33 anmeldelser om seksuelle overgrep mot barn i Bjugn. Et stort antall barn ble undersøkt med sikte på å dokumentere seksuelle overgrep, og hos ni av barna mente man å finne tegn på dette. I januar 1993 ble sju personer pågrepet og arrestert. Seks av personene fikk sin sak henlagt på grunn av bevisets stilling. En person ble tiltalt for overgrep, men ble tilslutt frifunnet i 1995 (Ellingsen og Lilleaas 1999). At Bjugnsaken fikk så stor oppmerksomhet i media gjør at det ikke er unaturlig å anta at den kan ha hatt en innvirkning på folks forståelse og handlemåte på landsbasis. Utover 90-tallet var det også en nedgang i antallet anmeldte lovbrudd av denne typen, en nedgang som ifølge Ellingsen særlig omfattet seksuallovbrudd med barn som ofre. Han argumenterer for at denne nedgangen delvis skyldes at Bjugnsaken økte folks skepsis mot å anmelde slike lovbrudd.

Det er likevel mørketallets (antatte) størrelse som er den største utfordringen for tolkningen av statistikk over sedelighetsforbrytelser. Det er grunn til å tro at mørketallet er ekstra stort for sedelighetsforbrytelser. De jevnlige levekårsundersøkelsene undersøker dessverre ikke offerutbøyeligheten for sedelighetskriminalitet på samme måte som for vold. Enkeltstående offerundersøkelser viser imidlertid foruroligende tall. Holter, Jepsen og Sætre (1986) finner at 19 % av kvinner og 14 % av menn har vært ofre for ulike former for sedelighetskriminalitet. A. Prieur (1987) kritiserer denne undersøkelsen på metodisk grunnlag. Hvis hennes kritikk tas til følge vil resultatet bli at tallene krymper til et sted mellom 4–8 %, alt etter hvem man mener har latt være å svare på undersøkelsen. Dette utgjør likevel et sted mellom 175 000 og 300 000 menn og kvinner som oppgir å ha vært utsatt for seksuelle overgrep i ung alder. Noen av dem har opplevd dette mange ganger. Bare et lite antall av disse tilfellene er anmeldt til politiet. Til sammenligning ble det i hele perioden 1965–2001 etterforsket 1 790 incestlovbrudd og 7 847 tilfeller av seksuell omgang med barn under 14 år. Det er svakheter knyttet til dette regnestykket, men det kan likevel gi en viss pekepinn på mørketallets størrelse når det gjelder denne typen kriminalitet. Ellingsen og Lilleaas (1999) mener at økningen i etterforskede sedelighetslovbrudd

i perioden kommer av at vi «spiser av» mørketallene. Videre kompliseres bildet av at mange av disse sakene anmeldes mange år etter at de fant sted. Alt i alt påvirker norm- og håndhevelsesnivået den registrerte sedelighetskriminaliteten på en rekke måter.

Kriminalstatistikken som beskrivelse av samfunnets prioritering av velferdsgoder

I dette perspektivet leses kriminalstatistikken som en beskrivelse av hvilke handlinger enkeltpersoner har valgt å beskytte seg mot ved å involvere det offentlige kontrollapparatet. Ellingsen (2001) beskriver forhold som påvirker enkeltpersoners tilbøyelighet til å anmelde lovbrudd til politiet:

- «Lovbruddets grovhet
- Lovbruddets synlighet
- Offerets situasjon og forhold til gjerningspersonen
- Offerets «nytte» av å anmelde forholdet, for eksempel om forholdet må anmeldes for at skaden kan dekkes av forsikring eller annen erstatningsordning
- Hvor krenkende et lovbrudd oppleves og hvor belastende det føles å gå til anmeldelse av forholdet
- I hvilken grad politiet prioriterer denne kategorien lovbrudd i sin patruljering» (Ellingsen 2001: 12).

De handlingene som tilslutt beskrives av kriminalstatistikken er de som til enhver tid oppleves som trusler mot noe som er viktig nok til at man velger å involvere det formelle kontrollapparatet, og som oppleves som viktig nok til at kontrollapparatet velger å la seg involvere. Hva som forstås som *viktig nok* vil forandre seg i tid og rom. Et bevisst ønske om at lovgivningen skal være konservativ og tung å forandre, gjør at lovgivningsbevegelsene vi har beskrevet over som regel er relativt trege, sett i forhold til opplevelsen av viktighet, som kan endre seg raskt. Et eksempel på at opplevd viktighet har løpt fra en lov, er den såkalte konkubinatarparagrafen i straffeloven, som forbød ugift samboerskap, og som ikke ble opphevet før 1972 (*Ny straffelov*). Et eksempel på at opplevd viktighet skaper raskere lovgivningsbevegelser, kan være forurensningsloven, som etter stor medieoppmerksomhet rundt miljøproblematikk for første gang regulerte giftige utslipp i luften i 1981 (ibid.).

Olaussen (1996a) beskriver ulike faktorer som kan påvirke befolkningens opplevelse av viktighet og dermed tilbøyelighet til å anmelde et lovbrudd. Tyveri, innbrudd og skadeverk vil for eksempel påvirkes av forsikringsselskapenes praksis i forhold til egenandel, og om de krever at et forhold skal være anmeldt før de utbetaler en forsikringssum. I følge Stene (2004c) kan anmeldelse av tyverier i liten grad sies å være motivert av troen på at politiet skal finne de stjalne tingene – eller for å sørge for at den skyldige blir straffet. Her er det heller forsikringspengene som teller. Videre har anmeldelse av voldssaker sannsynligvis blitt påvirket av innføring av ordningen med økonomisk støtte til ofre (i 1976, endret 1981). Også mer diffuse forhold som en fysisk lettere livsstil med lavere toleranse for smerte, mindre skamfølelse knyttet til skilsmisse

(særlig i forhold til vold i hjemmet) og den økte sosiale betydningen av en perfekt tannstilling er faktorer som kan ha påvirket befolkningens opplevelse av viktighet. Forbedrede levekår må altså ta sin del av skylden for at vi ser mer vold enn før, ifølge Olaussen.

Hvis opplevelsen av viktighet forandres, vil tilbøyeligheten til å anmelde hendelsen til politiet også forandres. Dermed svikter kriminalstatistikken som beskrivelse av den faktiske kriminaliteten, men ikke som beskrivelse av befolkningens prioritering av velferdsgoder:

«Det utvalg av begått kriminalitet som havner i kriminalstatistikken som følge av at forholdene er blitt anmeldt, er ikke noe representativt utvalg av den «faktiske» kriminaliteten. Til gjengjeld er *de statistikkførte handlingene valgt ut av ofrene selv* – ut fra deres vurdering og oppfatning av krenkelsens belastning i den situasjon de selv, og eventuelt gjerningspersonen, befinner seg i. At kriminalstatistikken derved blir sterkt preget av en rekke individuelle «utsilingsmekanismer» som i statistisk forstand er feilkilder, er opplagt. Men dette trenger ikke nødvendigvis å være en betydelig ulempe. Det kan tvert imot være *fordelaktig*, hvis statistikken skal kunne brukes som velferdsindikator» (Olaussen 1996b: 33. Originale uthevninger).

Sett slik kommuniserer kriminalstatistikken hva «folk flest» oppfatter som kriminalitet – og dermed, i en viss forstand, hva kriminalitet «er». Men hvem er «folk flest»? Og hvem holdes utenfor? Finnes det grupper som sannsynligvis vil ha høyere terskel for å anmelde noe til politiet? Det siste perspektivet vi skal beskrive er kriminalstatistikken lest som beskrivelse av sosiale utstøtningsmekanismer og marginalisering.

Kriminalstatistikken som beskrivelse av sosial utstøtning og marginalisering

Høigårds siste perspektiv på kriminalstatistikken ser tallene som en beskrivelse av utstøtelse og marginalisering i samfunnet. Hva slags handlinger velger vi å konsentrere våre kontrollressurser mot, og hva kjennetegner gruppen som skilles ut av straffeapparatet og kontrolleres som «kriminelle»? Kriminalstatistikken kan leses som en beskrivelse av hvem samfunnet velger å støte ut og markere avstand fra. Høigård og Balvig beskriver det slik:

«Kriminaliteten er uttrykk for maktforhold. Kriminaliteten gir et bilde av makten i samfunnet. Lovgivningen og straffene viser hva og hvem de med mest makt – med større eller mindre oppslutning fra de med mindre makt – har valgt å kontrollere og straffe» (Høigård og Balvig 1988: 9).

Vi skal kort beskrive en gruppe som er gjenstand for en annen oppmerksomhet fra det offentlige kontrollapparatet enn den flertallet opplever.

Kontroll av innvandrere

Begår innvandrere mer kriminalitet enn befolkningen for øvrig? I utgangspunktet ser det slik ut – statistikken over antatte gjerningsmenn for 1998 viser at 41 av 1000 innvandrere mot 27 av 1000 i befolkningen for øvrig, er registrert som gjerningsmenn (Hustad 1999). Av 58 000 menn som ble antatt av politiet å stå bak en forbrytelse eller forseelse i 1998, var 4 700 fra innvandrerbefolkningen, eller 8 % (Ibid.). Dette er relativt sett en overrepresentering, men absolutt sett likevel et nokså beskjedent tall, sett i forhold til den medieoppmerksomheten denne gruppens handlinger blir gjenstand for.

'Innvandrere'²¹ slik SSB definerer det er en sammensatt gruppe som skjuler store forskjeller. Vestlige innvandrere hadde færre antatte gjerningsmenn enn befolkningen for øvrig. Det er særlig innvandrere fra Asia, Afrika, Mellom- og Sør-Amerika og Tyrkia som viser høye tall og fører til overrepresentasjonen over. De relativt sett høye tallene gjelder altså ikke-vestlige innvandrere, ikke innvandrere som sådan. Og selv om de relativt sett er høyere, er det viktig å huske at forskjellene ikke er enorme. Stene beskriver situasjonen slik:

«Samlet sett var det i 1998 drøyt 1 prosent av befolkningen med norsk bakgrunn og 2 prosent av den ikke-vestlige befolkningen som ble tatt for en eller flere forbrytelser. Kun 0,2 prosent av befolkningen med norsk bakgrunn og 0,5 prosent av den ikke-vestlige innvandrerbefolkningen ble siktet for vold eller trusler» (Stene 2004b: 2).

Noen flere faktorer bør imidlertid tas inn i regnestykket. For det første er levekårssituasjonen for innvandrere langt dårligere enn for befolkningen for øvrig. Hustad konkluderer:

«Under ett bør statistikken leses på bakgrunn av levekår blant ikke-vestlige innvandrere. Innvandrere fra ikke-vestlige land har lavere utdanning enn nordmenn. De har langt lavere andel sysselsatte, selv blant høyt utdannede. Husholdningsinntekten per forbruksenhet er knapt to tredeler av nordmenns inntekt og de bor billigere og trangere enn nordmenn. Flere innvandrere enn nordmenn forteller at de er ensomme. Dårlig kontakt med det norske samfunnet og svakt familienettverk bidrar til isolasjon og ensomhet. Nervøse lidelser er mer utbredt blant innvandrere enn nordmenn. (...) Med dårlige levekår følger ofte mer kriminalitet» (Hustad 1999: 8).

For det andre har gruppen ikke-vestlige innvandrere en annen demografisk sammensetning enn befolkningen for øvrig. Gruppen har en langt høyere andel unge menn som bor i Oslo – Christies (1982) klassiske beskrivelse av den registrerte kriminelle – enn den øvrige befolkningen. Dermed er ikke de to gruppene direkte sammenlignbare størrelser.

Sett i forhold til befolkningen i Oslo, har imidlertid ikke-vestlige innvandrere fremdeles relativt sett flere antatte gjerningsmenn i alle aldersklasser (Hustad 1999). Typer kriminalitet som begås er først og fremst brudd på veitrafikkloven og mindre alvorlige vinningsforbrytelser, men ikke-

---

²¹ 'Innvandrer' defineres av SSB, uavhengig av statsborgerskap, som personer uten norsk bakgrunn (førstegenerasjonsinnvandrere) og norskfødte med to utenlandsfødte foreldre (andregenerasjonsinnvandrere).

vestlige innvandrere er også overrepresentert i forhold til narkotikaforbrytelser og forbrytelser mot liv, legeme og helbred – men her er det snakk om nokså små tall. Totalt ble 117 ikke-vestlige innvandrere registrert som gjerningsmenn bak voldslovbrudd i 1998.

Til slutt er det grunn til å tro at de ikke-vestlige innvandrere skiller seg fra befolkningen for øvrig ved å være mer synlig for kontrollapparatet. I *Politiblikket* beskriver Finstad (2000) hvordan politiets spesielle virkelighetsbilde gjør at en ikke-vestlig innvandrer på en dyr sykkel virker mistenkelig, mens en person med vestlig utseende på tilsvarende sykkel ikke gjør det. Det som skiller seg ut tiltrekker seg mer oppmerksomhet enn det som er likt, også for politifolk. Dette vil få konsekvenser for den registrerte kriminaliteten i de ulike gruppene, og da spesielt i forhold til den type kriminalitet hvor oppdagelse i stor grad er styrt av politiinitiativer, som for eksempel narkotikaforbrytelser. Dette forplanter seg videre i straffesakskjeden. U. Haslund (1995) beskriver hvordan innvandrere oftere får saken sin avsluttet på påtalenivå, uten domstolsbehandling. Domstolsbehandling resulterer også oftere i frifinnelse for innvandrere enn for befolkningen for øvrig:

«Dette (...) gjør det nærliggende å spørre om innvandrere i større grad enn andre blir siktet uten at det kan fremlegges tilstrekkelig bevis» (Haslund 1995: 46).

Men selv om man blir frifunnet betyr ikke det at saken slettes fra statistikken. S. Falck (1996) forteller om en sak hvor 14 afrikanere ble siktet for å ha gjengvoldtatt en norsk kvinne. Avisene sparte forutsigbart nok ikke på spalteplassen. Uten nevneverdig medieoppmerksomhet ble siktelsene så frafalt en etter en, og saken henlagt etter et halvt år. Et år senere fikk de siktede erstatning for uriktig fengsling. Likevel:

«Selv om saken ble henlagt og afrikanerne fikk erstatning, vil de fremdeles figurere i statistikkene over anmeldte og siktede. Dette er mulig statistisk materiale i fremtidige forskningsrapporter. Om ikke forskeren er varsom, kan tallene få nytt liv og bidra til nye mediaoverskrifter» (Falck 1996: 8).

Hvis ikke-vestlige innvandrere oftere får kontrollfokus rettet mot seg, vil de i større grad havne urettmessig i enkelte av kriminalstatistikkens kolonner.

En gruppe som jevnlig får medias søkelys rettet mot seg som en spesielt problematisk gruppe, gjerne i etterkant av tragiske enkelthendelser, er asylsøkere. Stene (2004b) tegner et bilde som står i sterk kontrast til medias fremstilling:

«Asylsøkere fra Afrika og Asia kan maksimalt ha begått 2–3 promille av alle oppklarte lovbrudd i Norge i 2001. Antakelig er den faktiske andelen noe mindre, og i antall er det svært få lovbrudd de ikke-bosatte fra disse kontinentene ble tatt for» (Stene 2004b: 2).

Videre er over halvparten av disse lovbruddene mindre alvorlige forseelser. I absolutte tall begår asylsøkere altså svært få lovbrudd. Det er dessverre ikke mulig å si noe om relative tall, da man mangler opplysninger om antall asylsøkere som befant seg i landet i perioden.

Alt i alt fører ulikheter mellom ikke-vestlige innvandrere og resten av befolkningen blant annet i forhold til levekår, demografi og synlighet for politiblikket, til at det er vanskelig å si entydig at den ene gruppen begår mer kriminalitet enn den andre (se også Skardhamar 2006). Den høyere registrerte kriminaliteten blant innvandrere kan imidlertid leses som en indikator på sosial utstøtning og marginalisering av enkelte befolkningsgrupper.

Oppsummering: Kriminalstatistikk og kriminalitet

Det er mildt sagt problematisk å bruke kriminalstatistikken for å beskrive den faktiske kriminaliteten. Samtidig gjør alternative perspektiver at kriminalstatistikken kan gis andre former for mening:

«Det betyr ikke at kriminalstatistikken ikke er av interesse. Slik statistikk informerer om hvordan fenomenene sees og offisielt registreres, og ganske spesielt hva som hender med dem som sees som de sentrale aktører. Men kriminalstatistikken er i seg selv et sosialt fenomen. Den forteller hva systemet for øyeblikket ser som kriminalitet og bryr seg med, eller har kapasitet til å bryr seg med. Kriminalstatistikken er et sosialt faktum i sterk behov for tolkning» (Christie 2004a: 23).

Lovbrudd vokser på trær, sier Høigård (1997). Den som leter, skal finne, og kriminalstatistikken sier mer om hvem som leter etter hva slags frukt, hvor og på hvilke måter, enn om hvor mye frukt som totalt finnes. Tallenes tale er klar, hører man ofte. Statistikken *viser*. Vi har prøvd å få frem at kriminalstatistikken viser like mye om hvordan den har blitt til, som noe annet. Kriminalstatistikken har blitt skapt – den er resultat av arbeid – og den må *brukes* – den viser ingenting i seg selv. Det er vår mening at ekspertens skjønn aldri må vike for teknikerens mekaniske objektivitet. I tolkningen av kriminalstatistikk er det viktig å huske at man aldri kan komme utenom dette aktive skjønnet.

Kriminalstatistikkens tilblivelse er en komplisert prosess avhengig av en rekke uavhengige parter handlinger. Forenklet kan man si at også statistikken er et møte mellom de tre elementene handling, lovbestemmelse og håndhevelse. Det er først etter at man er ferdig å forklare lovbestemmelser og håndhevelses- og registreringspraksis, at man kan våge seg utpå og si noe sikkert om den faktiske kriminalitetens utvikling. Dette er teoretiske sett selvfølgelig, men i praksis svært komplisert, for ikke å si direkte umulig. Derfor skal Christies hjertesukk fra *Hvor tett et samfunn* skal få avslutte vår gjennomgang av kriminalstatistikken:

«Har vi mye kriminalitet?
Øker den?
Kan vi vente enda mer – eller nedgang?
...
Det vet vi ikke.
Det har vi aldri visst.
Det vil vi aldri få vite» (Christie 1982a: 34).

DEL III

Kriminalitet og samfunns- utvikling 1965–2005

Hvor begrepene og diskusjonene fra del I og fremstillingene av perioden fra del II settes i sammenheng med beskrivelser av (for problemstillingen) viktige samfunnsendringer. Kriminalitetsutviklingen settes således i sammenheng med teorier om og beskrivelser av samfunnsendring med utgangspunkt i annen tematikk og på andre nivåer. Fremstillingen er delt i fem. Temaer det fokuseres på er massemedias nye posisjon og funksjoner (kapittel 5), kjønn, kjønnsroller og kjønnskonstruksjoner (kapittel 6), den teknologiske utviklingen i det senmoderne samfunn (kapittel 7), psykiske, biologiske og individfunderte forklaringer (kapittel 8) og, til slutt, fengselets og kriminalomsorgens rolle som (med-) produsent av kriminalitet (kapittel 9). Målet er å presentere en kompleks og mangfoldig vifte av teorier og perspektiver som, slik arbeidsgruppen ser det, alle er relevante i en videre forståelse av kriminaliteten i Norge i perioden 1965–2005.

Kapittel 5

Kriminalitet, samfunn, massemedia²²

Massemedia spiller en stor og stadig større rolle i livene til mennesker i samfunn som vårt. Ifølge tall fra SSB er gjennomsnittsnordmannen mediebruker mer eller mindre aktivt i noe over 1/3 av sin våkne tid (*Norsk mediebarometer 2004*). I løpet av denne tiden gir mediene oss underholdning, de hjelper oss å fordrive tiden, og de formidler informasjon om samfunnsforhold på lokalt og globalt nivå. Mange ganger dekker mediene flere av disse behovene på én gang. Samtidig gir de oss vesentlige bidrag til vår forståelse av hvem vi er. Mediene er med på å organisere og strukturere vår fritid, de former våre sosiale liv og gir materiale som kan brukes når vi skaper vår identitet og selvforståelse. Medias bilder av kriminalitet har blitt en sentral del av det system av forestillinger som utgjør utgangspunktet for vår kunnskap, holdninger og fordommer om oss selv, om verden rundt oss, og om forholdet mellom de to.

I denne delen av rapporten skal vi konsentrere oss om ulike mulige sammenhenger mellom massemedienes utvikling fra omkring 1965 og frem til i dag, og kriminalitetsutviklingen i den samme perioden. Mer konkret er det to ulike (men beslektede) spørsmål som skal belyses:

- Skaper massemedia kriminalitet?
- Hva slags «kriminalitet» skaper massemedia, med hvilke konsekvenser?

Den første problemstillingen forholder seg først og fremst til *kriminalitet* på handlingsnivået, som en bestemt type handlinger som skiller seg (mer eller mindre klart) fra ikke-kriminelle handlinger. Den andre problemstillingen forholder seg fortrinnsvis til *kriminalitet* på et norm- og håndhevelsesnivå. Her er medias *fremstilling av kriminaliteten*, med tilhørende konsekvenser, i fokus.

Utgangspunktet for kapitlet er at utviklingen frem mot dagens massemedier er en helt sentral del av den videre samfunnsutviklingen i perioden etter krigen. Først skal vi derfor gi en kort mediehistorisk oversikt med særlig fokus på de siste 40 år.

---

²² Deler av dette kapitlet bygger på Strand (2004).

Norsk mediehistorie

I dag er Norge et land befolket av aktive mediebrukere. Sett i forhold til folketallet er nordmenn et av verdens mest avishungrige folk. Samtidig er radio fremdeles et sentralt medium, både målt i antall gjennomsnittlige minutter brukt på daglig radiolytting og andel av befolkningen som daglig hører på radio, dette på tross av at dystre spådommer om radioens død ved fjernsynets hånd fremdeles gjentas ved jevne mellomrom. Etter en litt treg start har likevel fjernsynsmediet klart tatt hovedrollen, målt i antall minutter brukt på fjernsynstitting, men også målt i for eksempel tillit i befolkningen. I det følgende skal vi kort redegjøre for den historiske bakgrunnen for denne situasjonen.

Avis

Den første norske avisen, *Norske Intelligenz-Seddeler*, så dagens lys i 1763. En håndfull nye publikasjoner med nokså begrenset leserkrets fulgte snart, men den virkelige akselerasjonen frem mot dagens avismangfold kom for alvor først hundre år senere. T. Mathiesen beskriver i *Makt og medier* (1993) hvordan den store økningen i antallet avishus frem mot dagens mangfold i hovedsak skjedde mellom 1850–1915. Perioden etter 1950 var igjen preget av nedgang, særlig på steder med flere konkurrerende aviser.

I den perioden denne rapporten konsentrerer seg om (fra omkring 1965) begynte antallet aviser igjen å stige, helt frem til siste del av 1980-årene, hvor pilen begynte å peke nedover nok en gang. I 1992 kom det ut 195 forskjellige aviser i Norge. De siste årene har antallet igjen økt, og i 2004 var tallet 225, noe som er det høyeste antallet avishus i Norge siden 1953 (Høst 2005).

Underveis har antallet aviseksemplarer i Norge gått kraftig opp, perioden sett under ett. Ifølge tall fra Norske Avisers Landsforening (Mediebedriftenes Landsforening fra 2001, tall fra Mathiesen 1993) har nettoopplaget for medlemsavisene økt fra 1 671 000 i 1960, via 2 513 000 i 1985, til 2 958 000 i 1992. Etter dette var tallet lenge noenlunde stabilt, men de siste årene har man sett en liten nedgang. I 2004, det femte året på rad med nedgang i samlet opplag, var antallet solgte aviseksemplarer nede i 2 846 300 (<http://www.mediebedriftene.no/index.asp?id=43973>). S. Høst (2005) mener Avisnorge nå er inne i en periode med langsiktig nedgang. Likevel topper Norge fremdeles den internasjonale statistikken over avissalg per 1000 innbyggere.

Siden begynnelsen av 80-tallet har Norge hatt to sterke løssalgsaviser, *VG* og *Dagbladet*, som har dominert det nasjonale markedet. Deres opplag vokste lenge jevnt og trutt, men de står i dag for hoveddelen av nedgangen de siste årene, sammen med *Aftenposten* (både *Aften* og *Morgen*). Disse fire avisene opplevde en nedgang på 32 000 eksemplarer bare i løpet av 2004, eller $\frac{3}{4}$ av den totale nedgangen for alle aviser dette året (Høst 2005).

Noe av tilbakegangen til de store avisene må sees i sammenheng med eksplosjonen av bruk av nettaviser. De siste årene har *VG* vært Norges mest besøkte internettside, mens *Dagbladet* har kjempet om andreplassen. Men også andre forklaringer må trekkes inn. Høst (2005) peker på

virkingen av fjernsynet. På få år har vi fått en helt ny fjernsynssituasjon. Fra ca. 1990 har vi hatt en intens og stadig økende konkurranse mellom flere landsdekkende kanaler. Dette har skjedd på de kommersielle kanalenes premisser, og Høst mener at dette har ført til at fokuset for medieoppmerksomheten har flyttet seg fra et lokalt/regionalt nivå til et nasjonalt nivå – eksempelvis han bruker er hvordan riksavisenes dekning av talentkonkurransen *Idol* tar oppmerksomheten bort fra lokale forhold – noe som er uheldig for en norsk dagspresse som i svært stor grad har vært og er lokalt forankret (for mer om konsekvensene av en slik delokalisering i en videre sosial og kulturell sammenheng, se kapittel 7).

I tillegg til de store nasjonale avisene, har Norge i dag nemlig ca. 200 lokale og regionale aviser. Tradisjonelt har disse stått sterkt i sine respektive markeder, det er ikke uvanlig at disse har en husstandsdekning i sine primærområder på 70–90 %. Lokalavisenes samlede styrke har vært svært stabil de siste ti årene, og det går ikke an å si at riksavisenes sterke posisjon i perioden har gått på bekostning av lokalavisene, tendensen har snarere vært «ja takk, begge deler».

En del lokalaviser har imidlertid opplevd problemer. Teorien om *opplagsspiralen* sier at på steder med aviskonkurranse kommer den største av konkurrentene (nr. 1-avisen) inn i en god sirkel med økende opplag og annonseinntekter, mens de andre avisene (nr. 2-avisene) kommer inn i en negativ spiral som ender med at de legges ned (Høst 1998). I etterkrigstiden var det særlig vanskelige tider for arbeiderpartiavisene, som oftere enn venstre- og høyreaviser ble stanset under krigen. Arbeiderpressen havnet således i bakevjen (Gripsrud 2002).

I 1966 tok Norsk Redaktørforening og Norske Avisers Landsforbund initiativet til en statlig støtteordning for pressen. Etter en offentlig utredning foretatt av et utvalg der åtte av ni medlemmer var journalister, ble en slik ordning vedtatt i Stortinget i 1969 (ibid.). I 1997 utgjorde direkte tilskudd til ulike redaksjoner ca. 240 millioner kroner. I tillegg slipper avisene å betale moms, noe som dreier seg om over en milliard kroner per år i tapte inntekter for staten, ifølge Gripsrud.

Da pressestøtten ble innført var det viktigste formålet å støtte svake nr. 2-aviser og dermed motvirke opplagsspiralens mekanismer. På dette tidspunktet var det dagsaviskonkurranse 26 steder i Norge. I 2003 var bare fem igjen. Den vanskelige skjebnen som opplagsspiralen har forutsett for nr. 2-avisene har dessverre slått til.

Det er likevel sannsynlig at den særnorske ordningen med pressestøtte har bidratt til å skape et mangfold i norsk presseverden som vi ikke hadde hatt ellers. Norge er fremdeles det landet som har flest aviseksemplarer per innbygger, og vi er det landet der befolkningen leser flest aviser.

Radio

Lenge var radio ensbetydende med NRK i Norge. NRK ble etablert i 1933, og bare på de få årene frem til krigen, ble radioen allemannseie. Fra gullalderen på 50-tallet har den gjennomsnittlige lyttetiden variert noe, men viste lenge ingen nedadgående tendens over tid – årene 1969 og 1987 hadde for eksempel like høyt antall gjennomsnittlig lytteminutter per dag (Mathiesen

1993). Etter 1990 har utviklingen vært negativ, fra 106 minutter gjennomsnittlig radiolytting per døgn i 1991, til 91 minutter i 2003 (*Norsk mediebarometer 2004*).

Samtidig har det skjedd store forandringer i radiotilbudet. I 1971 fikk regjeringen lov til å gi andre enn NRK tillatelse til å drive begrenset kringkastingsvirksomhet. I den første perioden fra monopolet i praksis ble opphevet i 1975 ble det gitt 11 slike begrensede tillatelser, hovedsaklig til skoler og studentradioer. Fra desember 1981 akselererte utviklingen. 50 nærradiokonsesjoner ble utdelt til lag, foreninger og organisasjoner på ti ulike steder. Konsesjonene var foreløpig beregnet kun til forsøksvirksomhet. Ingen kommersiell drift var tillatt i denne prøveperioden, dermed ble ulike kommersielle aktører som aviser og næringsdrivende hindret fra å drive radio.

Når den første konsesjonsperioden var over, startet periode nummer to i 1984. Antallet nærradiokonsesjoner økte radikalt til 381 fordelt på 103 områder over hele landet. Denne gangen slapp de kommersielle aktørene også til, men da bare avishusene. Dette medførte en del rene aviseide radiostasjoner.

Disse to konsesjonsperiodene resulterte i *Lov om nærkringkasting* i 1988. I den anledning ble det opprettet en nemnd som skulle ta seg av konsesjonstildeling, samt være et statlig organ for privat kringkasting i Norge. Organet fikk navnet *Nærkringkastingsnemnda* og byttet senere navn til *Statens Medieforvaltning*.

Når loven var ferdig og nemnda var på plass, var det tid for å tildele de første ordinære konsesjonene. Den offisielle konsesjonsperioden for nærradiodrift startet 1. mai 1988.

For å møte konkurransen, ble NRKs programtilbud omorganisert i 1993 til dagens tredelte pakke. Samme høst ble *P4*, den første riksdekkende reklamefinansierte kanalen, åpnet. Foreløpig siste skudd på stammen av nasjonale radiokanaler er *Kanal 24* fra 2004. Mathiesens konklusjon fra 1993 gjelder fortsatt, og har bare tiltatt i styrke: «I løpet av noen ganske få år har altså oppsplittingen, konkurransen og markedsorienteringen økt dramatisk på radiofronten i Norge» (Mathiesen 1993: 28).

Fjernsyn

Sammenlignet med andre land i vår nærhet kom fjernsynet sent til Norge. Den første prøvesendingen gikk på luften 12. januar 1954, og i 1960 begynte de ordinære fjernsynssendingene (Bastiansen og Syvertsen 1996; Høst 1998). I tiåret som fulgte ble fjernsynet spredt til alle deler av befolkningen, og etablerte seg som vårt mest sentrale massemedium. Mellom 1960–1970 gikk andelen av befolkningen som hadde mulighet til å ta inn fjernsynssendingene på sitt hjemsted opp, fra 35 % til 95 %. Befolkningen lot ikke vente på seg, og i 1972 hadde 85 % skaffet seg fjernsyn. I 1960 var et fjernsynsapparat en luksusgjenstand som ga status og anseelse, i 1970 en naturlig del av stuemøblementet sammen med sofaen og spisebordet.

På 1970-tallet vokste fjernsynsmediet til å bli den sentrale arena for offentlig meningsutveksling, kultur og politikk i Norge. Da EF-kampen nådde sitt klimaks i og med folkeavstemningen 25. september 1972, satt nesten bokstavelig talt hele nasjonen foran sine respektive skjermer og fulgte med (Bastiansen og Syvertsen 1996). NRK inntok en unik posisjon i befolkningens delte bevissthet som det eneste fjernsynsalternativet, og programskaperne kunne etter hvert arbeide i trygghet om at uansett hva de valgte å kringkaste, ville brorparten av befolkningen diskutere programmet på jobben dagen etter.

Det var først utpå 80-tallet at situasjonen igjen begynte å endre seg. Utenlandske fjernsynskanaler truet den sterke posisjonen NRK hadde hatt i Norge (sammen med SVT1/SVT2 på østlandet) siden fjernsynets spede begynnelse. Utover på 80-tallet koplet stadig flere seg til kabelnettverk, eller gikk til innkjøp av parabolantenne. Ifølge SSB kunne mer enn 51 % av den norske befolkningen ta inn flere TV-kanaler enn NRK i 1991. I 2000 hadde andelen økt til 96 % (Vaage 2005).

Men det var åpningen av landets andre «offisielle» fjernsynskanal, TV2, i 1992, som gjorde at NRK tapte markedsandeler for alvor, fra 67 % til 56 % bare det første året. TV2 hadde til sammenligning en andel på 14 % det første året. NRK er fremdeles størst, men forskjellen er i stor grad utjevnet – TV2s andel av den totale TV-tittingen lå i 2004 på 30,1 %, mot NRKs 40,6 % (*TNS Gallups TV-meterpanel*).

Sett i forhold til tilbudet kan perioden fra 1960 frem til i dag, fjernsynshistorisk sett, beskrives som en utvikling fra NRK-monopol, via flerkanaltilbud, til dagens kontinuerlige kommunikasjonsflom. Samtidig er det vanskelig å kalle utviklingen noe annet enn relativt forsiktig, målt i minutter brukt på det enkelte medium, sammenlignet med våre naboer. Nordmenn brukte i 1996 fremdeles mindre tid på fjernsynstitting enn noe annet vesteuropeisk folk (Bastiansen og Syvertsen 1996). Perioden etter dette har vært preget av en moderat økning, ingen eksplosjon. Parallelt lever både papiravis og radio i beste velgående, men i andre former og med andre funksjoner enn i 1960.

En radikal økning i medietilbud har altså bare ført til en relativt forsiktig økning i mediebruk. Det totale andel tid av døgnet brukt til mediebruk har ikke økt så mye som mange har sett for seg. Flere grunner til dette kan tenkes. Ifølge Mathiesen (1993) supplerer mediene hverandre i større grad i Norge enn i for eksempel USA, hvor innføringen av nye medier i oftere har gått på bekostning av de gamle. Det er heller ikke sikkert at flere kanaler faktisk gir brukerne et bredere tilbud. Det er et vanlig tema i medievitenskapen at mediemangfold (mange kanaler) ikke nødvendigvis fører til meningsmangfold. I overgangen fra én public service-kanal til en situasjon med flere konkurrerende kommersielle kanaler, er situasjonen ofte snarere tvert imot – resultatet blir et ensrettet og homogent tilbud der nye kanaler bare gir «mer av det samme».

Skaper mediene kriminalitet?

En tradisjonell kommunikasjonsmodell forholder seg til tre elementer: en sender, et budskap og en mottaker (McQuail 1983). Det eksisterer en lineær relasjon mellom disse elementene på den måten at senderen koder budskapet, som overføres via et medium til mottakeren, som deretter dekoder budskapet. Mottakeren kan deretter eventuelt reagere på budskaper gjennom en såkalt *feedback loop* tilbake til senderen. *Massekommunikasjon* skiller seg fra denne grunnleggende modellen ved sin kollektive karakter (felles budskap til mange mottakere), sin avhengighet av avansert og kostbart teknisk utstyr, avhengigheten av et stort organisasjonsapparat og distansen som eksisterer mellom sender og mottaker i tid og rom, samt den begrensede interaksjonen som skjer mellom dem.

Det første spørsmålet vi skal belyse er om massemedias tekster²³ skaper kriminell atferd. Forskningen på området har stort sett konsentrert seg om det mer spesifikke spørsmålet om hvorvidt fjernsynets voldsskildringer skaper voldelig atferd hos seerne, og da først og fremst barn og unge. Fremstillingen under er i stor grad preget av denne presiseringen. Spørsmålet i det følgende blir da:

Skaper vold i billedmediene voldelige atferd blant barn og unge i virkeligheten?

Tanken om at massemedias tekster fører til at mottakerne blir mer, voldelige er gammel. Allerede på 30-tallet raste for eksempel debatten i USA om de uheldige effektene av de nye voldelige superhelt-tegneseriene (Kidd-Hewitt 1995). I nyere tid er det først og fremst videofilmene, og senere dataspill²⁴ med voldelig innhold, som har vært i fokus. J. Gripsrud (2002) deler påvirkningsforskningens historie i tre faser:

- Perioden frem til ca. 1940 forteller om *de allmektige mediene*. Medieforskernes utgangspunkt var en sterk tillit til mediens påvirkningskraft. Man trodde at mediene kunne «sprøyte» verdier, holdninger og atferdsmønstre mer eller mindre direkte inn i hodet på et forsvarsløst publikum.
- I perioden 1940–1970 beskrives *de avmektige mediene*. I denne perioden trodde man at mediene bare kunne ha en begrenset innvirkning på sitt publikum, og da bare hvis de spilte på lag med publikums holdninger og oppfatninger for øvrig.
- Den (foreløpig) siste perioden i påvirkningsforskningens historie – fra 1970 og frem til i dag – kan forstås som en syntese av de to foregående. *De mektige mediene* kan ikke i særlig grad bestemme hva publikum skal tenke, men de kan i stor grad avgjøre hva publikum skal tenke noe om.

²³ Begrepet 'tekst' brukes i det følgende i vid forstand på en slik måte at også bilder (både levende bilder og fotografier) og lyd inngår.

²⁴ For oversikt over forskning på voldelig atferd og dataspill, se Egenfeldt-Nielsen og Smith 2003.

Før 1940: Allmektige medier

I den moderne tanke ligger en sterk antakelse om språkets (og dermed medias) mulighet til å påvirke mennesker. Disse tankene var ofte basert på teorier om effekten av krigspropaganda, og det var vanlig å se på publikums rolle i kommunikasjonsprosessen som nokså enkel og uproblematisk. Utgangspunktet var en enkel, lineær kommunikasjonsmodell, der medias voldelige fortellinger siver inn i og påvirker forsvarsløse barn og unge mer eller mindre automatisk. Man så ofte for seg at avsenderens intenderte mening ble *sprøytet* inn i mottakeren på samme måte som en lege gir sin pasient en vaksine. Denne *injeksjonsmodellen* forutsetter at meningen, altså innholdet i sprøyten, forblir det samme gjennom hele prosessen. Mottakeren hadde heller ikke noen innvirkning på det endelige resultatet. Man antok altså en direkte kausalsammenheng mellom ulike voldelige medietekster og voldelig atferd, spesielt blant barn og unge. Et gitt mediebudskap påvirket alle mottakere direkte og på samme måte (McQuail 1983; Werner 1994).

Hovedkritikken mot en slik modell er at den ser fullstendig bort fra sosiale fortolkningsprosesser som settes i sving når et individ møter en tekst. En viss stimulus følges med nødvendighet av en viss respons, uavhengig av sosial kontekst.

Injeksjonsmodellen forutsatte også et problematisk og reduksjonistisk syn på kriminalitetens årsaker. De «gammeldags» påvirkningsteoriene forutsatte at voldens årsaker er trygt forvart inni den voldelige ungdommen, selv om vedkommende kan påvirkes av ytre forhold (som media). Voldens kilde ligger i enkeltmennesket, der den slumrer og venter på å bli vekket av for eksempel voldelige videofilmer.

Tanken om en slik lineær påvirkning er altså problematisk. Virkninger av media på hver enkelt av oss, på grupper og på samfunnet som helhet, kan ikke forstås uavhengig av sosiale og kulturelle omstendigheter som for en stor del ligger utenfor mediene selv. Medienes produkter settes alltid i spill i en bestemt kontekst. Selv om dette synet av slike grunner altså godt kan betegnes som «gammeldags», må vi understreke at populærversjoner (vulgærversjoner) av påvirkningsargumentet fremdeles ofte tar utgangspunkt i en slik modell. Også i dag kan tanken om at uheldig påvirkning er en nokså automatisk og uproblematisk affære spores i den offentlige debatten, spesielt når temaet er påvirkning av barn og unge.

1940–1970: Avmektige medier

Etter hvert har man tatt hensyn til at ulike mottakere reagerer forskjellig på samme budskap. Aktivt fortolkende enkeltpersoner i forskjellige sosiale sammenhenger kan av ulike grunner «se» vidt forskjellige meninger i «samme» tekst.

Et eksempel på påvirkningsteorier fra denne perioden er Paul F. Lazarsfeldts *tostegshypotese* (jf. for eksempel Schwesb og Østbye 1995: 192–193). Den går i korte trekk ut på at mediepåvirkning alltid skjer via mellommenn, såkalte *opinionsledere*. Mediebudskap oppfattes først av mennesker som er mer enn gjennomsnittlig aktive og kunnskapsrike, og som deretter viderefører budskapene til sine medmennesker som ønsker å orientere seg. Opinionsledernes for-

tolkninger er dermed viktigere enn «selve budskapet» i påvirkningsprosessen, og mediernes påvirkningsmuligheter er dermed sterkt begrensede i dette perspektivet.

Tostegshypotesen er fremdeles aktuell innen medieforskningen. Den har senere blitt utvidet til en flerstegshypotese, og er særlig brukt innen markedsføring, valgkamper, og lignende. Selv om Lazardtsfelts originale versjon forholder seg til et bilde av medias mulighet til å påvirke sitt publikum som medieforskningen i stor grad i dag oppfatter som for enkelt, er tostegshypotesen altså langt ifra død.²⁵

Etter 1970: Mektige medier

En rekke teoretikere har i tiden etter ca. 1970 kommet med arbeider som i stor grad gjeninnfører medias makt over sitt publikum, om enn med vesentlige modifikasjoner. Utgangspunktet er som regel tanker om at media fordreier virkeligheten systematisk på uheldige måter. Vi kommer tilbake til slike teorier i større detalj under.

Allerede nå vil vi imidlertid understreke at disse teoriene som regel benytter både en mer kompleks kommunikasjonsmodell og en mer sofistikert teori om voldens årsaker enn de tidlige påvirkningsteoriene. Dagens påvirkningsforskning har ofte et holistisk utgangspunkt, der mediepåvirkning forstås som en mer aktivt fortolkende og kontekstuell avhengig prosess. Man tenker seg et samspill og en vekselvirkning mellom barnet og henholdsvis foreldre, kamerater, skolen, fjernsynet og alle andre faktorer i et menneskes liv (jf. for eksempel Werner 1994).

S. Halls (1993) modell om koding og dekoding, kan være illustrerende for hvordan tankene om kommunikasjonsprosessen har utviklet seg. Han ser trinnene i prosessen som relativt autonome i forhold til hverandre. De utgjør viktige deler av hverandres mulighetsbetingelser, men de determinerer ikke hverandre strengt: en mengde andre faktorer påvirker de ulike leddene i prosessen. Ethvert samfunn har i en bestemt tid/rom-sammenheng ifølge Hall en *dominant kulturell orden*, ifølge Hall. Analytisk skiller han mellom tre ulike fortolkningsvarianter basert på grad av nærhet/avstand til dominante kulturelle konnotasjoner: (1) den dominante-hegemoniske fortolkningen, (2) den forhandlede fortolkningen, som også nyttiggjør seg en rekke mer lokale kritiske elementer i sitt dekodingsarbeid, og (3) motstandsposisjonen, en generelt kritisk lesning med utgangspunkt i en annen (konkurrerende) referanseramme enn den dominante. I dette perspektivet er altså flere dekodinger av en tekst alltid mulig. Det finnes ingen essensielt «sann» mening, mening *flyter*, og er alltid åpen for forhandling (Hall 1997). Hovedpoenget med dette perspektivet er at medias mottakere forholder seg aktivt til mediene som omgir dem, og plukker ut det de har bruk for til sine egne sosiale og kulturelle aktiviteter, ut fra egne verdier, normer og interesser. Slik sett er teorien om koding og dekoding en utfordring for de «enklere» påvirkningsmodeller. Dess mer kompleks kommunikasjonsmodell man tar utgangspunkt i, dess vanskeligere er det å skille ut «den rene påvirkning» fra andre aktuelle faktorer.

---

²⁵ Et annet, litt kuriøst bidrag tok utgangspunkt i at vold i billedmediene kunne ha positive effekter for unge seere. Barn og unge trenger å bli skremt i oppveksten, og voldelige programmer kan fungere som en «sikkerhetsventil» som gjør dem mindre voldelige. Denne såkalte Katharsisteorien har man i stor grad fjernet seg fra innen forskningskretser, men også den dukker likevel opp i det offentlige ordskiftet om vold i media med jevne mellomrom.

Resultatet i forhold til tanker om medias muligheter til å påvirke sine brukere, blir at selv om media ikke strengt kan bestemme hva mottakerne skal mene, kan de i stor grad avgjøre hva mottakerne skal mene noe om. Dette perspektivet utvikles i delene under om medietekster som fordreining av virkeligheten. Foreløpig er det tilstrekkelig å understreke at det er et slikt syn på påvirkning – at det er noe som skjer i en kompleks sosial prosess – som er utgangspunktet for de fleste undersøkelsene som gjennomgås i det følgende.

Fører vold på film til voldelig atferd?

Det etter hvert klassiske eksempelet som trekkes frem i de fleste sammenhenger er drapet på toårige James Bulger i England. To tiårige gutter kidnappet ham i et kjøpesenter og tok ham med til et jernbanespor i nærheten hvor de mishandlet ham til døde. Handlingene deres ble som regel satt i sammenheng med at guttene visst nok likte voldelige filmer som *Childs Play 3*, selv om det ikke kom eksplisitt frem i rettssaken eller senere at guttene faktisk hadde sett denne eller lignende filmer.

Svaret på hvorvidt medie vold fører til vold i virkeligheten, avhenger av hvem man spør og hvordan man stiller spørsmålet. Det finnes i dag to dominerende retninger, en (sosial-) psykologisk påvirkningsforskning og en sosiologisk eller medievitenskapelig påvirkningsforskning.

A. Werner (1994) beskriver tre psykologiske teoriretninger: (Sosial) *Læringsteori* handler om at barn lærer alternative (voldelige) handlingsmønstre av medievolden, *stimuleringsteori* beskriver hvordan den tilstanden av følelsesmessig opphisselse skjermvolden skaper, går over i aggressive handlinger, og *tilvennings- eller immuniseringsteorien* ser for seg at medievold gjør barna avstumpede og mer tolerante for andres smerte.

Historisk anvender den psykologiske påvirkningsforskningen ofte laboratorieeksperimenter. Et eksempel på slike studier er Banduras berømte eksperiment fra 1950-tallet. Gripsrud beskriver forsøket:

«De viste blant annet noen grupper av barn at en oppblåsbar dukke på 1,5 meter ble slått med ei kølle, dels på film og dels i virkeligheten. Dukken rettet seg ut etter hvert slag. Andre grupper ble spart for dette synet. Etterpå irriterte Bandura alle barna ved å ta fra dem leker de var godt i gang med, og så slapp ham dem inn i et annet rom med andre leker – deriblant ei kølle og en oppblåsbar dukke lik den barna hadde sett bli slått. Bandura fant at de som hadde sett voldsscenen, opptrådte mer aggressivt enn de andre – og det meste av aggresjonen var en direkte imitasjon av det de hadde sett: Barna dasket løs på dukken med kølla» (Gripsrud 2002: 47).

Banduras sosiale læringsteori går ut på at barn imiterer voldelig atferd. Media fungerer som instruktører ved gi barna voldelige handlingsalternativer.

Slike eksperimenter har måttet tåle mye kritikk på metodisk nivå. Et laboratorium er en kunstig situasjon som vanskelig kan brukes til å si noe om atferd og handlinger i andre kontekster.

Intensjonen om å lage en situasjon der alle faktorer er like godt kontrollert, som i kjemi- og fysikkeksperimenter, møter store problemer når man har å gjøre med levende og intelligente mennesker, som for eksempel forstår hensikten med forskningsopplegget selv om den har blitt forsøkt skjult. Av slike grunner er ikke Banduras synspunkter lenger aksepterte i medieforskningen. Skulle man likevel ta Bandura på alvor kan eksperimentet hans vanskelig brukes til å si noe om mulige effekter over tid.

Ellers finnes det psykologisk forskning som sier at media fører til vold, at media forsterker allerede voldelige tendenser og at media fører til mindre vold. I det hele tatt er de fleste logisk sett mulige sammenhenger mellom medietekster og vold representert i faglitteraturen, på en slik måte at det er vanskelig å finne et endelig svar på spørsmålet vi stilte over. I forhold til tolkningen av resultatene, kan det være verdt å merke seg at det ifølge Dalquist (1995) ikke finnes bevis for at grovere voldsskildringer i betydningen mer nærgående, mer blodige, mer detaljerte, gir noen større effekt på seeres aggressivitet enn mindre grove voldsskildringer. Effekten man eventuelt finner, er den samme. David Kidd-Hewitt gjentar Schramms oppsummering av psykologiens funn på området:

«For some children under some conditions, some television is harmful. For other children under the same conditions, or for some children under other conditions, it may be beneficial. For most children under most conditions, most television is probably neither harmful nor particularly beneficial» (Kidd-Hewitt 1995: 8–9).

Sosiologiske/medievitenskapelige teorier handler som regel om påvirkning som et mer indirekte fenomen, og om hvordan media er med på å forme vår oppfatning av den verden vi lever i, og derigjennom våre handlinger. To utgangspunkt dominerer historisk: *Effektforskningen* er opp tatt av hvordan mottakerne påvirkes av budskapet, mens *bruksforskning (uses and gratifications-skolen)* fokuserer på mottakernes anvendelse av budskapet. Satt på spissen kan man si at effektforskningen beskriver det aktive budskapet, mens bruksforskningen beskriver den aktive mottakeren. Etter hvert har disse to blitt forsøkt kombinert gjennom resonnementer om sirkel-/spiraleffekter.

Enkelte medievitenskapelige effektundersøkelser har funnet en begrenset sammenheng mellom skjermvold og voldelig atferd. En rekke undersøkelser finner derimot ingen slik sammenheng. Ifølge Dalquist (1995) er J. R. Milawskys undersøkelse fra 1970-tallet eksemplarisk. Milawsky gjennomførte en omfattende longitudinell undersøkelse som fremdeles er en slags «gullstandard» innen denne skolen. Milawskys undersøkelse fant ingen sammenheng mellom aggressiv atferd og TV-vold.

Undersøkelser som finner en sammenheng, finner ofte at sammenhengen mellom andre faktorer, som for eksempel bruk av fysisk avstraffelse i familien, er langt sterkere. Dermed er spørsmålet om ikke eventuelle sammenhenger mellom vold og medie vold kan være resultat av en såkalt spuriøs effekt. Er mye tid tilbragt foran fjernsynsapparatet snarere et tegn på større bakenforliggende problemer i familien? Er det slik at folk som ser mest på TV oftere bor i strøk med mer vold og annen kriminalitet? Forholdet er komplisert – hva er faktorenes rekkefølge?

Hvilke ukjente faktorer kan spille inn? Problemet for ulike former for effektforskning er at mediepåvirkning aldri kan isoleres fra alle de andre mulige påvirkningsfaktorer i et menneskes hverdag.

Et eksempel på en undersøkelse som tar slike problemer på alvor er den svenske mediepanelundersøkelsen (i Pape, Isachsen og Jessen 1998). Denne undersøkelsen kan tyde på at det ikke er noen klar årsakssammenheng mellom eksponering for vold i billedmedier og aggressiv atferd. Det kan imidlertid se ut som om medievold kan være med på å skape såkalte sirkeleffekter: Voldelige filmer har en særlig appell for unge med utageringstendenser, noe som igjen kan bidra til å forsterke deres atferdstendenser. Uansett er medievold i beste fall én blant mange faktorer som gir økt risiko for voldsbruk blant unge. Undersøkelsen legger vekt på at andre faktorer som belastende miljø, sviktende omsorg, familiekonflikter, lærevansker, skoleproblemer, rusbruk og så videre, i mange tilfeller vil påvirke både voldelig atferd og høyt konsum av voldelige filmer, og kausalsammenhenger blir uklare.

Er det umulig å få et klart svar på spørsmålet vårt? Fører vold i media til virkelige voldelige handlinger? Meningene er for så vidt delte, men stort sett nokså negative til en slik sammenheng, i hvert fall hvis sammenhengen tenkes direkte og lineær. Werner oppsummerer sin gjennomgang slik: «Samlet sett viser resultatene (...) en sammenheng over tid mellom seing på voldsprogrammer og aggressiv atferd» (1994: 85). Likevel skynder hun seg å understreke at denne sammenhengen ikke er så enkel og liketil som folk flest tror.

Dalquist (1995) er på sin side en klarere motstander av slike perspektiver. Hans konklusjon er at det ikke er sannsynliggjort i noen troverdig forskning at vold i billedmediene fører til virkelig voldelig atferd. Resultatene er ulike, og avhengig av hvem som har forsket, hvilken forskningsmetode som er benyttet, og innen hvilken disiplin forskeren arbeider. Dalquist mener at ingen kan si at slik påvirkning eksisterer – selv om mange vil at det skal være slik. Gripsrud er inne på det samme, og oppsummerer sin gjennomgang av forskning på området slik:

«Uansett er de metodiske problemene så store at det er meget vanskelig å komme fram til uimotsigelige sikre konklusjoner når det gjelder *generelle* virkninger av å se voldelige innslag på film eller TV» (Gripsrud 2002: 49).

Dette betyr selvsagt ikke at det ikke kan være usunt å se mange svært voldelige filmer uke etter uke, måned etter måned, år etter år. Enkelte kan oppleve angst, utrygghet og fortvilelse. Vi nekter heller ikke for at for noen kan stor eksponering for voldelige tekster (særlig levende bilder), øke sjansene for voldelig atferd. Vårt poeng er at det etter vår mening ikke finnes rimelig samsvarende mellom den oppmerksomheten voldsfilmer og voldelige videospill har fått i den offentlige debatten om voldens årsaker, og forskningsresultatene på området. For det er ingen tvil om at den voldsfremmende medievolden er et populært og stadig tilbakevendende tema. Selv om forskningsresultatene er nokså magre, lever frykten for de farlige medietekstene videre. Uten å spekulere for mye, er det mulig å antyde at forestillingen om at vold i billedmediene smitter over på samfunnet, kan være nyttig i mange henseender, ikke minst politisk. Pape, Isachsen og Jessen (1998) spør seg for eksempel om ikke dette temaet er så seiglivet fordi det fungerer som en lett-

vint og «kostnadsfri» forklaring på ungdomsvolden for politikere og offentlig forvaltning. Vi kommer tilbake til slike perspektiver i oppsummeringsdelen til slutt.

Massemedier, strain og relativ deprivasjon

Vi skal også kort beskrive en mer indirekte måte massemedia kan tenkes å være med på å skape kriminalitet på. R. K. Merton (1938) beskrev hvordan den amerikanske drømmen – forestillingen om at det som skal til for å lykkes i livet er å arbeide hardt og målbevisst – har skapt problemer for det amerikanske samfunnet. Det er stor grad av enighet blant befolkningen om hva det vil si å *ha lyktes* (mange penger/materielle goder), men mulighetene til å nå disse målene er svært ujevnt fordelt. Dette kaller Merton, med et begrep lånt fra Durkheim, for en *anomisk* situasjon. Han lanserer fem ulike idealtypiske måter individet kan reagere i møtet med dette misforholdet, hvorav særlig én – innovasjon – er interessant i denne sammenheng²⁶

Tanken går ut på at sjansen for at mennesker begår kriminelle handlinger øker når de ikke har mulighet til å nå sine mål gjennom legitime kanaler. Et slikt misforhold mellom mål og legitime muligheter til å nå målet, skaper frustrasjon og sinne. Å løse problemet ved hjelp av innovasjon vil si å beholde målene, men å finne på nye (illegitime) midler for å nå dem. Den såkalte *strain-teorien*²⁷ beskriver hva slags type frustrasjoner som kan resultere i kriminalitet, og hvilke faktorer som bidrar til at man møter en bestemt form for frustrasjon med kriminell atferd.

I nyere tid har R. Agnew (1992) utviklet teorien ved å blant annet ta inn også andre mål enn de økonomiske. Frustrasjon kan komme fra opplevd mangel på mange ulike goder, som for eksempel frihet og status (som begge selvsagt henger nøye sammen med økonomi).

Dette kan så fruktbart forstås i sammenheng med begrepet *relativ deprivasjon* (Lea og Young 2003). Utgangspunktet er at det ikke er individets absolutte, «objektive» status som er det viktige, men frustrasjoner knyttet til individer eller gruppers opplevelse av egen status relativt til andre individer eller grupper. Det er altså opplevelsen av å på ett eller annet nivå være utsatt for «urettferdighet» i forhold til andre, som er sentralt.

Her spiller massemedia generelt og fjernsynet spesielt etter hvert en helt sentral rolle. Lea og Young beskriver utviklingen slik:

«Particularly since the last war the growth of the Welfare State has combined with the mass media and mass secondary education to produce a steady growth in relative deprivation. The mass media have disseminated a standardized image of lifestyle particularly in the areas of popular culture and recreation which, for those unemployed or surviving through the dole queue, or only able to obtain employment at very low wages, has accentuated the sense of relative deprivation» (Lea og Young 2003: 148).

²⁶ De fem er konformitet (å godta både mål og midler), ritualisme (å forkaste målet, men gjennomføre middelet), innovasjon (å beholde målet, men finne nye midler), retrett (å forkaste både mål og midler) og opprør (å skape nye mål og midler).

²⁷ Kriminologisk/sosiologisk teori som fokuserer på hvordan sannsynligheten for at noen begår kriminalitet øker hvis personen opplever at han/hun ikke kan tilfredsstille sine ønsker/behov på legitime måter.

Medias bilder av det vellykkede, unge, rike, problemfrie og vakre, kan i dette perspektivet øke den relative deprivasjonen blant enkelte, noe som igjen fører til at de velger (kriminell) innovasjon som løsning. De mange realityprogrammene kan tenkes å akselerere denne utviklingen. Selv om gamle dagers film- og tv-stjerner var rike og vellykkede, var avstanden ganske stor mellom dem og «vanlige folk». Muligheten for identifikasjon med realitystjernene er langt større. Virkelighetsfjernsyn forteller den tradisjonelle historien om den amerikanske drømmen ned til minste detalj – lykke og rikdom kan komme til alle, bare man klarer å komme seg på TV. Mulighetene for å lykkes med dette er selvsagt like ujevnt fordelt som muligheten for å komme seg fra rennesteinen til styrerommene gjennom hardt arbeid. Resultatet av dagens mediefortellinger om *det vellykkede* kan ifølge strainteorien bli økt frustrasjon og dermed økt kriminell innovasjon.

Hva slags «kriminalitet» skaper mediene?

Det andre spørsmålet vi skal ta for oss krever et fokusskifte fra kriminalitet på handlingsnivå, til kriminalitet som en sosial og kulturell størrelse som påvirkes av normer og håndhevelse. Der forrige spørsmål var opptatt av om medias budskap skaper/er med på å skape en bestemt form for handlinger i virkeligheten, handler denne delen om hva slags fortelling om virkeligheten medias tekster kan sies å utgjøre. Vi skal spesielt konsentrere oss om nyhetsmedia. Spørsmålet i det følgende kan dermed presiseres slik:

Hva slags bilde av kriminaliteten skaper nyhetsmedia, med hvilke konsekvenser?

Kriminalitet er et takknemlig stoffområde for nyhetsredaksjoner av flere grunner. Kriminalitet er lett å komme over. Kriminalitet selger aviser og skaffer reklameseere. Før vi kommer mer konkret inn på nyhetsmedias fortellinger om kriminalitet, må vi imidlertid ta leseren med på en liten omvei. Hvordan blir en nyhetstekst til? Hva slags prosess ligger bak en ferdig nyhet, og hvilken logikk er styrende for journalistenes prioriteringer i nyhetsproduksjonen?

Kommunikasjonsteoretisk sett har et budskap alltid blitt til på en bestemt måte, i en bestemt sammenheng, og er alltid tiltenkt en (mer eller mindre eksplisitt) bestemt mottakelse. Dette kan i utgangspunktet virke som banale poenger, men en rekke forhold ved journalistiske budskapers skapelsesprosess skiller seg fra andre teksters tilblivelse på måter som ikke alltid er umiddelbart tilgjengelige. I det følgende skal vi redegjøre for en del sentrale perspektiver på journalistikkens teoretiske grunnlag og eksistensberettigelse, den journalistiske praksis og de journalistiske produkters egenart.

Journalistikk i teori og praksis

Objektivitet og uavhengighet er velkjente journalistiske honnørord. Uavhengighet i forhold til andre personer og institusjoner, antas å være et nødvendig (om ikke tilstrekkelig) kriterium for god journalistikk. Dermed er journalistikken i liten grad regulert av lovverket. Journalister må

selvfølgelig forholde seg til lover som omhandler ytringsfrihet, injurier og rasistiske ytringer, slik alle privatpersoner også må, men det finnes ingen særskilt presselov i Norge. Man antar i stedet at journalistene, for å opprettholde sin uavhengighet, skal passe på seg selv. Utgangspunktet for denne selvjustisen er den såkalte *Vær Varsom-Plakaten* (heretter VVP).

Denne teksten utgjør det kanskje viktigste grunnlaget for journalisters selvforståelse. Samtidig er den skapt av journalister, og kan dermed også leses som et uttrykk for den samme selvforståelsen. VVP åpner med å definere pressens samfunnsrolle:

«1.1. Ytringsfrihet, informasjonsfrihet og trykkefrihet er grunnelementer i et demokrati. En fri, uavhengig presse er blant de viktigste institusjoner i demokratiske samfunn.

1.2. Pressen ivaretar viktige oppgaver som informasjon, debatt og samfunnskritikk. Pressen har et spesielt ansvar for at ulike syn kommer til uttrykk.

1.3. Pressen skal verne om ytringsfriheten, trykkefriheten og offentlighetsprinsippet. Den kan ikke gi etter for press fra noen som vil hindre åpen debatt, fri informasjonsformidling og fri adgang til kildene.

1.4. Det er pressens rett å informere om det som skjer i samfunnet og avdekke kritikkverdige forhold. Det er pressens plikt å sette et kritisk søkelys på hvordan mediene selv fyller sin samfunnsrolle.

1.5. Det er pressens oppgave å beskytte enkeltmennesker og grupper mot overgrep eller forømmelser fra offentlige myndigheter og institusjoner, private foretak eller andre» (*Vær Varsom*).

Sammenfattet kan man si at VVP her beskriver tre aspekter ved journalistikken som oppleves som viktige. Ved å bringe informasjon om kritikkverdige forhold i samfunnet til offentligheten, fungerer journalistene som vaktbikkje. Gjennom sitt arbeid skaper nyhetene plass for meningsutveksling, man sier gjerne at media utgjør en arena for offentlig debatt. I forlengelsen av disse funksjonene blir pressen en viktig motvekt til statsapparatet, en slags sikkerhetsventil som personer som mener seg urettferdig behandlet kan henvende seg til. Vi snakker om journalistene som en fjerde statsmakt. *Vaktbikkje*, *debattarena* og *fjerde statsmakt* kan oppsummere en vanlig journalistisk selvforståelse. Journalistikken ser seg selv som viktig, ja helt nødvendig, for et velfungerende samfunn. Samtidig er det underforstått at disse oppgavene kun har opphav i journalistikken selv – rollene som arena, vaktbikkje og statsmakt har journalistene selv påtatt seg, uten at noen utenforstående kan få ha innflytelse. Journalistene ser altså på seg selv som en yrkesgruppe som har definert en del (for samfunnet) nødvendige oppgaver, for så å utføre disse oppgavene til beste for alle samfunnsmedlemmer.

I boka *Undersøkende formidling* presenterer P. O. Reinton (1992) en idealtypisk journalistisk arbeidsdag på formelen $K \times 3F$. K'en står for kunnskap. Reinton mener kunnskap ligger i bunnen og er grunnlaget for all vellykket journalistikk. De tre F'ene står for tre ulike journalistiske

basisferdigheter. Den første er *kildeferdigheter*. Reinton beskriver hvordan journalisten gjennom observasjon, intervjuing og lesing tilegner seg den informasjonen som er grunnlaget for et godt journalistisk produkt. Deretter kommer *de analytiske ferdighetene*. Disse har tre forutsetninger for å kunne fungere optimalt: selvinnsikt, motforestillinger og innsikt i konsekvenser og sammenhenger. Til slutt skal resultatet av analysearbeidet bli gjenstand for journalistens *formidlingsferdigheter*. Her omgjøres materialet fra kildene til en enhetlig nyhetsfortelling. Alle disse ferdighetene kan læres. Sammen med den nødvendige kunnskapen utgjør de det Reinton beskriver som *det journalistiske håndverk* – et verktøy som skal gi god og objektiv journalistikk som resultat.

Men det at uavhengighet og objektivitet er viktige deler av journalisters forståelse av egen virksomhet, betyr definitivt ikke at journalistikken nødvendigvis er uavhengig og objektiv i praksis. Det finnes en rekke beskrivelser av journalister og journalistikken som alt annet enn en objektiv overføring av informasjon. M. Eide (1992) sammenfatter journalisters forståelse av hva jobben deres går ut på med frasen «nyheter godt fortalt». Underforstått ligger det kreative i prosessen: saksforhold oppdages og viderefortelles av dyktige historiefortellere. Men hvordan er den konkrete arbeidshverdagen? Hva kjennetegner den journalistiske prosessen frem mot et ferdig nyhetsprodukt, og hvilke elementer i den journalistiske arbeidsmetoden er med på å forme produktet? Hvorfor velges noen *vinkler* fremfor andre?

T. E. Cook (1998) beskriver journalistene ikke som nøytrale kommunikatører, men tvert imot som en samlet politisk institusjon, i den forstand at mediene har en felles helning (bias) mot noen oppfatninger og meninger på bekostning av andre. Ifølge Cook er journalistikken altså politisk, ikke på den måten at journalistene bevisst støtter enkelte politiske syn på bekostning av andre, men på den måten at journalistikken som praksis konsekvent foretrekker enkelte verdier fremfor andre. Bevisst og eksplisitt jobber de ikke nødvendigvis verken for eller mot konkrete politiske målsettinger, journalistikken er jo i norsk sammenheng vanligvis uttalt ikke-politisk. Ikke på tross av, men *på grunn av* disse idealene om objektivitet og distanse, blir journalistikken i praksis preget av et sett andre verdier, verdier som handler om arbeidsrutiner og definisjonen av *gode nyheter*. Ved å fremstå som objektiv, verdinøytral og ikke-politisk, skaper journalisten et ståsted som er nødvendig for å få arbeidet gjort. Samtidig mener Cook at det ved arbeidsmetoder, sjangre og teknikk er heftet en rekke tendenser som former arbeidet. Et eksempel på dette er hvordan hendelser som skal kunne bli nyheter må kunne presenteres som lineære forløp. Kildenes handlinger må føre historien fremover, mot en *ny episode*. Finnes ikke denne bevegelsen, vil journalister konkludere med at ingenting nytt hendte, og man har derfor heller ingen nyhet.

Bourdieu (1996) mener at det ligger en tilbøyelighet i journalisters *habitus*²⁸ som får dem til å se det de ser på en spesiell måte, og på bekostning av andre ting. Sentralt i den journalistiske

²⁸ Bourdieus teori er et eksempel på teorier som forsøker å beskrive individet og samfunnet som gjensidige avhengige størrelser (jf. kapittel 1). 'Habitus' forstås som summen av et individs sosiale disposisjoner for persepsjon, tanker og handling, og er samtidig både sosial og individuell. Å snakke om habitus er å si at det personlige, det subjektive, også er sosialt og kollektivt. Individet forholder seg kreativt til de føringene den posisjonsskapede habitus legger: habitus er altså skapende og kreativ, men innenfor grensene av sine strukturer. Den utgjør et spillerom, som vel har lukkede dører, men som individet kan bevege seg innenfor (Bourdieu 1995, 1996).

habitus ligger jakten på det sensasjonelle og spektakulære, både det som oppfattes som spesielt i utgangspunktet, men også, og kanskje aller mest, det som skiller seg ut ved å være eksklusivt i forhold til andre medier. Jakten på eksklusivitet, som i andre felt kan føre til originalitet og særpreg, fører i det journalistiske feltet, på grunn av dets særegne arbeidsmetode, tvert imot til ensretting og banalisering. Denne streben etter *scoopet* gjør at den journalistiske arbeidsdagen preges av sterkt tidspres. Etter hvert som flere medier kommer på banen, får hver enkeltsak journalistene jobber med kortere levetid. Hvis man må vente til i morgen med noe som presenteres av konkurrenter i dag, har man tapt. Dette medfører flere konkrete konsekvenser for den journalisters arbeidsmetoder. Bourdieu beskriver hvordan nyhetsmediene favoriserer en gruppe han kaller *fast-thinkers*. Mennesker i viktige posisjoner som har vist tidligere at de både er vilige og dyktige til å uttale seg, blir kontaktet igjen og igjen. Man har ikke tid til å grave etter nye kilder hver dag. Når dette tidspreset og de standardiserte arbeidsmetodene det medfører, parres med det uttalte idealet om objektivitet, kan resultatet bli det G. Tuchman (1972) kaller *objektivitet som strategisk ritual*. Journalistene skaper illusjonen av en objektiv fremstilling ved å gi rom for to, og bare to, motstridende uttalelser. Ved å ta for seg «begge» sidene av en sak, overbeviser journalister publikum om at fremstillingen er så nøytral som mulig. Da hjelper det ikke at det finnes saker med flere enn to sider. Ethvert saksforhold presenteres som en dikotomi, enhver fortelling handler om en konflikt mellom to polariserte parter (Eide 1999).

For å dekke nyhetsredaksjonenes behov for stadig etterfylning av historier om kriminalitet, får innhenting av kriminalstoffet som regel et rutinepreg. Politivakten kontaktes på faste klokkeslett hver eneste dag for å sørge for at ingen andre redaksjoner får et forsprang. Eide (1992) kaller journalistikk *kreativitet i en industrilignende setting*. Analogt beskriver S. Chermak hvordan resultatet av daglige deadlines og standardiserte arbeidsrutiner blir at:

«(...) the production of crime news becomes a routine with a standardized news format in which the reporter simply changes the details of what was involved, who was involved, and what the authorities are planning to do about it» (Chermak 1994: 97).

Videre har de fleste nyhetsmediene et ønske om være allmenne. Avisartikler kan ikke være nisjetekster, de må skapes slik at de er interessante og meningsfulle for flest mulig. Og jo mer en avis søker å nå et stort publikum, jo mindre skarp må den være i kantene. Alt som kan utelukke deler av publikum må ut. Bourdieu betegner dette som nyhetenes *banaliserende kraft*. Nyheter om ulykker og kriminalitet passer spesielt godt inn i dette bildet: dette er nyheter om begivenheter som regel uten store politiske konsekvenser, med innhold som alle kan enes om. Bourdieu kaller dem *omnibusnyheter*, de interesserer alle og enhver, og får ingen følger. Nyheter om kriminalitet har i denne sammenheng samme funksjon som samtaler om været.

Journalister er videre avhengige av kontakt med ulike *kilder*. Forhandlingen mellom kilde og journalist skjer i følge Cook (1998) på tre plan. Det første som skjer er kampen om hvor forhandlingen skal finne sted, og med hvilke rammebetingelser. Begge sider ønsker å ha kontroll over omstendighetene rundt og forutsetningene for møtet. Denne delen domineres vanligvis av kilden, siden journalisten på dette tidspunkt av prosessen ennå ikke har fått noe materiale av kilden å jobbe med. Deretter foregår det en konkret kamp om forståelse og definisjon av det

saksforholdet artikkelen skal handle om. Fremdeles har kilden overtaket i den grad han er ekspert på det aktuelle saksforholdet, men jo mer bakgrunnskunnskap journalisten sitter på og jo lavere status kilden har, jo mer nærmer journalisten seg kildens makt i forhandlingen. Til slutt overføres forhandlingen til journalistens hjemmebane. Kildematerialet tas med tilbake til redaksjonen, og blir gjenstand for journalistens tolkning og videreføring. Under sterkt tidspress og med ønske om å lage en dramaturgisk vellykket fortelling som er allment interessant og forståelig, omskapes kildematerialet til en helhetlig nyhetshistorie. I denne delen av prosessen er journalisten mer eller mindre enerådende. Alt i alt mener Cook at den journalistiske arbeidsdagen preges av en forhandling mellom gjensidige avhengige parter der ingen fullstendig dominerer, fordi både kilder og journalister jobber i organisasjoner som er i hvert fall delvis uavhengige, og som kontrollerer (for motparten) viktige og vanskelig tilgjengelige ressurser.

Journalistiske produkter

Det teoretiske og verdimeslige utgangspunktet koplet med de bestemte journalistiske arbeidsmetodene og rammebetingelsene, skaper en bestemt type journalistiske produkter – *nyheten*. Hva er en nyhet? Hva har nyhetens interesse? I et konstruktivistisk perspektiv (se kapittel 1) er nyheter verken hendelser, begivenheter, saksforhold eller ideer. Nyheter blir til nyheter først når de blir *gjort til* en nyhet gjennom en aktiv fortolkning og bearbeidelse (Eide 1992; Tuchman 1978). I prinsippet kan altså et hvilket som helst saksforhold med alle mulige aktører omskapes til en *nyhet*. En nyhet er alltid et resultat av journalistisk arbeid: «Insofar as producers expect news to happen, and reporters are sent to gather it, they will come back with something that will become news for the show» (Cook 1998:72).

Dette betyr selvfølgelig ikke at ikke noen forhold i utgangspunktet ligger bedre an enn andre. Det er ikke tilfeldig hvilke saker som velges. Nyhetene bør ikke leses som et representativt utvalg av hva som skjer i samfunnet, men snarere som et utvalg basert på journalistiske normer og konvensjoner om hva som er *viktig*. Organisatoriske forhold, kommersielle forhold, teknikk og arbeidsmetode er med på å påvirke denne utvelgelsen.

Mange har arbeidet med å beskrive hva som gjør en nyhet til en nyhet. Klassikeren på området *nyhetskriterier* er arbeidet til J. Galtung og M. Ruge (1981). De spør seg hva som fanger journalisters oppmerksomhet, og kommer frem til en rekke ulike faktorer som bidrar til å øke muligheten for at en hendelse gjøres om til en nyhet. Vi skal koste på oss en kort stikkordsmessig gjennomgang:

- *Frekvens*: Hendelser som utspiller seg raskt (som dermed foregår på samme *tidsfrekvens* som medias nyhetsproduksjon) har større sjanse for å bli nyheter enn de som utspiller seg sakte.
- *Intensitet*: Hendelsers intensitet må overstige en terskel for absolutt intensitet i lignende saker. Jo høyere denne intensiteten er, jo mer må den øke for at den neste gang skal få oppmerksomhet.
- *Entydighet*: Et ukomplisert saksforhold finnes oftere verdig et nyhetsoppslag.
- *Meningsfullhet*: Handler om kulturell nærhet, om hvilke saker som oppleves som relevante i en gitt kultur.

- *Forventet*: Det som mediene anser bør eller skal skje, har bedre forutsetninger for å bli en nyhet.
- *Uventet*: Lyn fra klar himmel har også bedre sjanser for å få stempelet *nyhet*.
- *Kontinuitet*: Har en hendelse først fått oppmerksomhet, vil den fortsette å få det en viss tid.
- *Elitenasjon og eliteperson*: Overlapper til dels punktet meningsfullhet, og beskriver hvordan det er en del geografiske områder og en del personer som har kortere vei til nyhetene enn andre.
- *Personifisering*: Hendelser som kan knyttes til en *identifiserbar aktør* velges over de som sees som resultat av strukturer.
- *Negativitet*: Verre er bedre, rett og slett.

Alt i alt konkluderer Galtung og Ruge med at jo mer en hendelse fyller disse kriteriene, og jo flere kriterier som fylles, desto mer sannsynlig er det at hendelsen konstrueres som en nyhet.

Disse faktorene må sees i forhold til et krav om komposisjon. Nyheter velges ikke minst ut med tanke på balanse innad i en avis. Derfor må enhver nyhet overstige en barriere bestående av andre nyheter, den såkalte *nyhetsterskelen* (Eide 1992), på sin vei mot nyhetsstatus. For en journalist er en nyhetstekst ikke bare et produkt, men også del av en kontekst som alle andre nyhetstekster må forstås ut fra. A. Giddens (1996) beskriver dette med betegnelsen *medias kollageeffekt* (se også kapittel 7). Begivenheters tidspunkt dominerer over hendelsesstedet, på en slik måte at historier som ikke har noe annet felles enn at de kommer på samme tid og at de oppleves som vesentlige, stilles sammen. En hendelses timing i forhold til andre hendelser er altså vel så viktig som trekk ved «selve hendelsen».

Alle nyhetssakene må videre forholde seg til andre typer innhold, på den måten at nyhetene på TV skapes for å ikke kunne forveksles med underholdningsinnslag og reklame. Grensene mellom ulike former for medieinnhold er likevel flytende. Den såkalte *Orderudsaken* er et eksempel på hvordan fjernsyn og virkelighet, nyhetsjournalistikk, underholdning og rettsvesen, det seriøse, det tragiske, det burleske og det (ufrivillig) komiske, flyter inn i hverandre på en måte som kan sies å representere en kvalitativ ny situasjon. Fortellinger koples på en tilsynelatende vilkårlig måte. Den resulterende *intertekstualiteten* (ulike tekster går inn i hverandre og «snakker med» hverandre) er i stor grad et produkt av fjernsynsmediets muligheter og begrensninger, og er ofte brukt som et kjennetegn på et postmoderne samfunn (Fairclough 2003; Chouliaraki og Fairclough 1999).

Journalistiske sjangre

En *sjanger* kan beskrives som bestemte konvensjoner knyttet til bestemte former for språklig praksis. Vi forventer for eksempel at en tekst som trekker veksler på sjangeren *kjærlighetsbrev* skal være annerledes enn et *formelt brev*, som igjen skal skille seg tydelig fra en *nyhetsartikkel*. Jon P. Vestad og B. Alme (2002) skiller mellom tre ulike journalistiske hovedsjangre: sjangre

som *opplyser*, sjangre som *skildrer* og sjangre som *bærer synspunkter*²⁹ I det følgende skal vi skille mellom den opplysende nyhetsartikkelen og den skildrende featureartikkelen.

Nyhetsartikkelen består som regel av en *overskrift*, fulgt av en oppsummerende *ingress* og mer fyldig *brødtekst*, gjerne inndelt ved hjelp av *mellomtittel*. Eventuelle bilder, grafikk eller andre illustrasjoner er som regel utstyrt med *undertekster*. Journalist og kilde spiller også vanligvis klart definerte roller i teksten, for eksempel på den måten at journalisten stiller spørsmål mens intervjuobjekter svarer.

Nyhetsartikkelen skal skildre vesentlig informasjon fra virkeligheten, jamfør tankene om nyhetspressens samfunnsrolle beskrevet over. Tekstene i denne sjangeren tar typisk «(...) for seg eit avgrensa emne som skal presenterast sakleg og korrekt innafor eit gitt omfang» (Vestad og Alme 2002: 61). *Objektivitet* og *saklighet* er stikkord for sjangeren, og journalisten er derfor sjelden til stede som et tydelig «jeg». Nyhetsspråket er i utgangspunktet kategorisk og autoritativt – journalisten fremstår som en som vet noe, noe sikkert, som han/hun ønsker å formidle til en masse som ikke (enn så lenge) vet, hele tiden til massens fordel. Det at en tekst plasseres langt foran i en avis, samtidig som den ikke bryter andre sjangerkrav ved nyhetsartikkelen, og snarere forstås som for eksempel en reklametekst, gjør at man allerede har investert mye i at den skal forstås som en sann gjengivelse av virkeligheten. Journalister tar sjelden forbehold, regelen er snarere skråsikre, kategoriske tekster som i beskrivelsen av hva som *er*, ikke åpner for at det kunne ha vært annerledes³⁰

Tradisjonelt har nyhetsartikkelen blitt utformet etter formelen *omvendt pyramide* slik at det som oppleves som det viktigste, selve *nyheten*, kommer først i artikkelen, mens elementene utover i teksten blir mindre og mindre viktige. Dette først og fremst av tekniske grunner, for at desken enkelt skal kunne kutte artikkelen bakfra for å få den til å passe inn i den tilordnete åpningen i avisen. Etter hvert som ny teknologi gjør at aviser settes sammen på nye måter, har journalister fått større spillerom i utformingen av nyhetsartikler, slik at andre spenningsstrukturer som for eksempel en klassisk dramastruktur med *anslag*, *spenningsoppbygging*, *klimaks* og *utflating*, har blitt mer vanlige. Ifølge Fairclough (2003) består den typiske sjangerstrukturen for nyhetsartikler nå heller av en overskrift/headline fulgt av én eller flere satellitter som tilfører detaljer, og som har en fleksibel indre orden, før en avslutning/wrap-up beskriver utfallet av historien, som regel hvordan orden/normalitet skal gjeninnføres. Slike fortellinger kan ikke på samme måte kuttes bakfra for å få plass på siden. Dette er et eksempel på at også konkrete begrensninger ved nyhetenes produksjonsforhold, det være seg den stakkato rytmen som preger journalisters yrkeshverdag eller trykkerienes tekniske forutsetninger, er med på å påvirke sjanerkonvensjonene, som igjen bestemmer hvordan enkelttekster utformes.

²⁹ I tillegg identifiserer de en rekke undersjangre.

³⁰ Sagt på en annen måte er dette tekster preget av såkalt umarkert modalitet. Modalitet handler om «(...) what people commit themselves to in what they say or write with respect to truth (...)» (Fairclough 2003: 17). Det eneste eksemplet på markert modalitet som går igjen i nyhetstekstene, er subjektiv markering av utsagn ved hjelp av såkalte rapporteringsverb. At et utsagn tilskrives en bestemt kilde svekker følelsen av generalitet og allmenngyldighet. Ved å tydelig gjøre leseren oppmerksom på ulike utsagns opphav, kan journalisten samtidig ta stilling til utsagnets sannhetspretensjon. Et relativt nøytralt, umarkert, alternativ er siterings verbet å si. Et mer skeptisk, negativt modalisert alternativ (altså negativ til utsagnets sannhetsgehalt) er å hevde, mens positive alternativer er å fastslå, å forklare eller å vise. Videre er det forskjell på om utsagnet markeres først i etterkant, eller om det plasseres i forhold til opphavsmann allerede i forkant, i forgrunnen.

Featureartikler er gjerne mer tidløse enn nyhetsartiklene, som oftere er knyttet til bestemte hendelser nært i tid. For featureartikkelen er *opplevelse* et stikkord:

«Journalisten må lytte og leite etter det særskildte kjennemerket eller den særprega opplevinga i den hendinga, staden, personane eller miljøet som dette handlar om. Når ein journalist skal formidle ei oppleving, har han når alt kjem til alt berre seg sjølv som målestokk og prøveklut. Journalisten må vere personlig, i den forstand at han sjølv må vere med eller la seg dra med i det han skal formidle» (Vestad og Alme 2002: 72).

Journalisten er som regel tydelig til stede som et fortellersubjekt i featurereportasjer, i motsetning til nyhetsreportasjens objektivitetsskapende tilbaketrekking. Featurejournalisten kan også i større grad leke med tekststrukturen, for eksempel ved å bruke mer skjønnlitterære virkemidler som parallellfortellinger og kontinuitetsbrudd.

Sjangerkonvensjoner er hjelpemidler for effektiv kommunikasjon. Publikum har visse forventninger om hvordan en artikkel skal formidles og utformes, og dette letter tolkningsarbeidet. Samtidig er det viktig å huske på at slike inndelinger alltid er abstraksjoner; enhver tekst vil alltid opplyse, skildre og bære synspunkter, samtidig som alle tekster alltid har både kommunikative og strategiske sider. En tekst *gjør* alltid flere ting på en gang.

Resultatet: Nyheter om kriminalitet

Journalistenes teoretiske utgangspunkt og praktiske arbeidsmåter får konkrete konsekvenser for nyhetenes utforming. Hva kjennetegner nyhetspressens tekster om kriminalitet? Hva slag typer lovbrudd konsentrerer de seg om, og på hvilket nivå i straffesakskjeden? Hvem og hva er lovbrysteren? I det følgende skal vi forsøke å beskrive tekster i sjangeren *nyheter om kriminalitet*.

R. Reiner (2002) finner i sin oversikt over ulike amerikanske, britiske og kanadiske analyser av mediernes kriminalitetsdekning at denne i omfang utgjør 5–25 % av det totale nyhetsbildet. De tidligste undersøkelsene viser stort sett lavere andel kriminalitetsstoff enn de senere, noe som kan tyde på en utvikling mot mer kriminalitet i nyhetene. Tabloide medier har også gjennomgående en høyere andel kriminalitet enn «kvalitetsmedier».³¹

E. Pollacks (2001) gjennomgang av svenske undersøkelser om samme emne gir et mer uklart og mangfoldig bilde. Noen undersøkelser er sammenfallende med Reiners beskrivelse, mens andre konkluderer med at nyheter om kriminalitet bare utgjør en svært begrenset andel av avisenes nyhetsstoff. Hennes egen historiske undersøkelse viser imidlertid en utvikling som minner om den Reiner beskriver.

³¹ Merk at todelingen mellom tabloide medier og kvalitetsmedier ikke fungerer like godt i Norge som andre steder. Norske aviser flest er ifølge Allern (2001) omnibusaviser, og det kan av den grunn være vanskelig å plassere konkrete aviser i forhold til de to idealtypene.

I sin innholdsanalyse av ti norske aviser, finner S. Allern (2001) at nyheter om kriminalitet og rettsvesen omfatter 7 % av den samlede stoffmengden. Med det er store forskjeller mellom avisene. For tabloide VG er kriminalitet et stort satsningsområde med 15 % av det samlede nyhetsstoffet, mens andelen er langt mer beskjeden i aviser som *Dagens Næringsliv* og *Vårt Land* (henholdsvis 1 % og 3 %).

Hva så med tekstenes innhold? Den viktigste forutsetningen for at kriminalitet skal bli nyheter, er at hendelsen anerkjennes som kriminalitet av en justiskilde. Mediene selv har bare i svært liten grad mulighet til å definere en handling som kriminell uavhengig av en offentlig kilde som kan gå god for definisjonen. Journalister er altså i stor grad avhengig av politi, påtalemyndighet og domstol for å kunne fortelle om kriminalitet.

Videre gjør kriteriet om at en nyhet nettopp er *ny og uventet*, at journalistenes oppmerksomhet er størst med en gang et lovbrudd har skjedd. Chermaks (1994) undersøkelse av hvilke ledd i straffesaksjeden media rapporterer fra, viser hvordan oppmerksomheten generelt faller utover i prosessen. Selv om det åpenbart er store forskjeller mellom det norske og det amerikanske rettssystemet (og for den saks skyld også mellom norske og amerikanske nyhetsmedier), er det sannsynlig at man vil finne det samme mønsteret i Norge. Journalistenes interesse er størst med det samme en sak oppdages, og den vil falle ettersom saken beveger seg videre i rettsapparatet. Dette bidrar til at kriminalitet som ikke kan beskrives som klart avgrensede enkeltstående handlinger (som for eksempel enkelte nyere former for kriminalitet, se kapittel 7) har vanskeligere for å bli nyheter.

Kriteriet om personifisering gjør at journalistene også favoriserer kriminalitet med én eller flere identifiserte gjerningsmenn. Dette, sammen med kriteriet om intensitet, gjør at nyhetene ofte konsentrerer seg om de alvorligste formene for interpersonell kriminalitet, da særlig de ulike formene for grovere vold. Dette er kriminalitet med langt høyere oppklaringsprosent enn gjennomsnittet, noe som kan føre til en overdrevet tillit til rettsapparatets evne til å gripe inn overfor *de kriminelle*. Politiet presenteres som aktører med teknisk og vitenskapelig spisskompetanse i en spennende hverdag. Det hadde kanskje brutt med akseptert fjernsynsdramaturgi hvis historien heller handlet om skurken som slapp unna nok en gang, men det hadde vært nærmere politiets hverdag.

Nettopp *dramaturgi* er et stikkord vel verdt en nærmere gjennomgang. Kravene om entydighet, meningsfullhet og fokuset på det forventede, koplet med journalistenes arbeidspres og daglige deadlines, gjør at nyhetstekster i stor grad skapes ved hjelp av allerede eksisterende skjemaer for hvordan en nyhetfortelling skal se ut. Disse skjemaene overlapper i stor grad med tradisjonelle dramatiske fortellingsstrukturer som beskriver hvem som kan handle på hvilke måter i gode fortellinger. En nyhetsfortelling om kriminalitet skal helst minst inneholde en gjerningsmann og et offer. Disse skal helst møtes i en bestemt tid/rom-sammenheng. Hvis en hendelse mangler en av disse ingrediensene, minsker sjansen for at den rekonstrueres som et nyhetsdrama.

Analogt beskriver G. Tuchman (1978) nyhetsproduksjon som en innramming av virkeligheten, der hun ser en *ramme* (frame) som et organiseringsprinsipp for omverdenen. Rammer skaper orden, sammenhenger og kausalitet. Orden er i dette perspektivet ikke en iboende egenskap ved verden, men skapes i og med at hendelser settes inn i et overordnet rammeverk for en god nyhetshistorie. Dermed er en bestemt nyhetstekst alltid både skapt av og en gjenskapning av normer om nyhetsverdi: skjemaer for hvilke hendelser som har nyhetens interesse og for hvordan et nyhetsdrama skal se ut, blir kontinuerlig befestet og forandret gjennom den daglige nyhetsproduksjonen.

Hvordan et nyhetsdrama «ser ut» er også viktig helt bokstavelig. Fjernsynet har inntatt den sentrale plassen blant mediene, og aviser og radiostasjoner er på mange områder nødt til å tilpasse seg fjernsynets prioriteringer. Fjernsynsnyheter er avhengig av levende bilder. Jo dårligere kvalitet det er på bildene som er tilgjengelige, jo viktigere må nyheten oppleves for at den skal kunne slippes inn i varmen. Dette gjelder også motsatt – svært gode bilder er ofte nok for at en hendelse skal bli en nyhet. Kriminalitetstyper som av ulike grunner er vanskelige å billedlegge (for eksempel økonomiske kriminalitet) vil nedprioriteres.

Vi har sett at en rekke forhold er med på å påvirke journalistenes prioriteringer. Hva blir de samlede resultatene av nyhetstekstenes spesielle utforming? Felles for de følgende teorier er at de er opptatte av at medietekster skaper et fordreid bilde av virkeligheten. På ulike måter og i ulik grad skaper massemedia, særlig fjernsynet, et virkelighetsbilde som på systematiske og virkningsfulle måter skiller seg fra den virkelige virkeligheten, fra virkeligheten «der ute».

Fordreid virkelighet I: Dagsordenmakt, fjernsynsvridning og hypervirkelighet

Teorien om medias *dagsordenfunksjon* fokuserer på det forholdet at selv om media ikke bestemmer hva publikum tenker og mener, bestemmer de i stor grad hva man som enkeltperson og samfunn skal tenke og mene noe *om* (Schwebs og Østbye 1995; Mathiesen 1993). Journalistene løper i flokk slik at den politiske dagsorden, og derfor det politiske ordskiftet, i stor grad preges av en mediologisk tenkemåte som beskrevet over, i hvert fall tematisk.

G. Hernes (1978) mener at det først og fremst er økonomiske grunner til at journalistenes produkter ser ut som de gjør. Han mener at mediene er underlagt et salgbarhetskriterium som fører til et *medievridd* virkelighetsbilde. I stor grad analogt med nyhetkriteriene over, peker Hernes på fem konkrete følger av medievriddingen: For det første skjer det en *tilspissing* av informasjonen. Man må fatte seg i korthet, og poenger må gjengis i hovedpunkter. Dette fører videre til en *forenkling*. Komplekse budskap forkastes til fordel for mer entydige. For det tredje skjer det en *polarisering*. Kontraster i synsmåter trekkes frem og konflikter skapes. Et heftig utbrudd tiltrekker seg mer oppmerksomhet enn et sindig innlegg og vi får en *intensivering*. Til slutt preges virkelighetsfremstillingen i media av en *konkretisering*. Det gjelder å finne det ene tilfellet som kan eksemplifisere helheten. Dette er en teknikk som brukes for gi en følelse av *human touch* til et ellers teoretisk, abstrakt og, fremfor alt *kjedelig* innhold. Alt i alt mener Hernes at den bedriftsøkonomiske forutsetningen om lønnsomhet har endret mediernes innhold.

Mathiesen (1993) viderefører Hernes' resonnement. For ham er resultatet av en gjennomført medievridding en fremstilling av et *mytisk samfunn*³² hvor «(...) mediene i stor grad kommer til å presentere en egen medieverden ganske fjernt fra den allsidige, representative forståelse der alle vesentlige tilgjengelige momenter er med» (Mathiesen 1993: 177).

Et slikt perspektiv kan gjenfinnes også i George Gerbners *kultivasjonsteori* (Gerbner 2003; Schwebs og Østbye 1995). Ifølge Gerbner har fjernsynet blitt den dominerende historiefortelleren i våre samfunn. Samfunnets fortellinger om seg selv formes i større og større grad etter en mediologisk/fjernsynslogisk mal, og over tid er media dermed med på å skape et fordreid virkelighetsbilde. Fjernsynsseere kultiveres til å tro på *fjernsynsvirkeligheten*, et bilde fjernt fra den virkelige virkeligheten. Et eksempel kan være oppfatningen av hvor mye voldskriminalitet som finnes i samfunnet. Gerbner viser hvordan mennesker som ser mye på fjernsyn har en oppfatning av verden utenfor inngangsdøra som mer voldelig enn folk med et mer moderat fjernsynskonsum.

J. Baudrillard (1994) kan leses som en ytterligere utvikling av dette perspektivet. For ham er medias bilder modeller av virkeligheten *uten et virkelig motstykke*, medias (særlig fjernsynets) fortellinger fungerer som *simulacra*, som kopier uten original. Hele samfunnet er preget av massemediene til de grader at hypervirkeligheten har blitt virkeligere enn den virkelige virkeligheten, ifølge Baudrillard. Det er ikke tale om *virkelig* virkelighet før det er på TV. Den *egentlige* kriminaliteten er i dette perspektivet den som vises på Dagsrevyen eller TV2-nyhetene.

Fordreid virkelighet II: Ideologi og hegemoni

En annen retning som er opptatt av medias fordreining av virkeligheter, er marxistisk inspirert teori. Forskjellen er at de marxistiske tankene fokuserer sterkere på fordreiningens undertrykkende og skjeve resultater. Utgangspunktet er Marx' klassiske tanker om ideologi, forstått som den helhet av feilaktige oppfatninger som spiller en rolle i å opprettholde de bestående samfunnsforhold. Den herskende klasse er nødt til å gi sine tanker en generell form, slik at de fremstår som de eneste fornuftige og allment gyldige. En påstand som fremstår som allmenngyldig, men begunstiger én samfunnsklassers interesser, er altså for Marx en ideologisk påstand: å ha en ideologi er alltid å være offer for den:

«I hver epoke er den herskende classes tanker de herskende tanker, det vil si at den klasse som er samfunnets herskende materielle makt er også dets herskende åndelige makt. (...) De herskende tanker er ikke annet enn det idémessige uttrykk for de herskende materielle forhold, ikke annet enn de herskende materielle forhold formet i tanker; altså de forhold, som nettopp gjør den ene klasse til den herskende, altså nettopp deres herredømmes tanker» (Marx 1991: 88–89).

³² K. Rolness (1992) kritiserer både Hernes og Mathiesen for å ha en naiv og ureflektert forståelse av forholdet mellom språk og virkelighet: «Den negativt ladde vridningsmetaforen forutsetter nemlig forestillingen om det gode alternativ: En fremstilling av virkeligheten som ikke er vridd» (ibid: 29). Slik jeg ser det er dette ikke nødvendigvis resultatet. Vel forutsetter begrepet 'medievridding', i hvert fall slik Mathiesen bruker det, at det finnes et bedre alternativ. Men det følger ikke automatisk at dette alternativet skal være uvridd. Det er godt mulig å kritisere tendenser i medias virkelighetsrepresentasjon, for eksempel med utgangspunkt i resultater, uten å henvise til en «virkeligere» fasit.

Ideologi blir til gjennom en prosess der noens interesser (overklassen, menn, hvite) kamufleres som alles interesser (proletariatet, kvinner, ikke-hvite). A. Gramsci (2000; Simon 1991) tok opp tråden etter Marx, med noen viktige forandringer. For Gramsci handler det ikke om en klasses hvileløse kamp mot en annen, men en gruppes kontinuerlige arbeid for å skape og styrke sitt i utgangspunktet ustabile *hegemoni*. Hegemoni er en relasjon av dominans mellom grupper, en relasjon som er bygget på samarbeid snarere enn rå og utilsørt makt. Hegemoni er den aldri fullendte politiske og ideologiske styring som produserer og organiserer *enighet*. Hvis en enighet om et felles, hegemonisk verdensbilde – med Gramscis begreper en felles *common sense* – forstås i sammenheng med massemedias produkter, blir likheten med Gerbners kultivasjonsteori tydelig. For å forsøke å skape sammenhenger mellom noen av teoretikerne over, kan man si at fjernsynsvirkeligheten (Gerbner 2003) er en verden preget av en sterk, hegemonisk (Gramsci 2000) dominant kulturell orden (Hall 1993).

Fordreid virkelighet III: Moralske panikker og risikosamfunnet

Marx og Gramsci kunne umulig ha forutsett massemedias, og særlig fjernsynets, helt sentrale stilling i vårt samfunn. Nærmere vår egen tid har S. Cohen (1973) og S. Hall, C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke og B. Roberts (Hall m. fl. 1978) formulert en marxistisk inspirert mediekritikk gjennom tesen om at mediene er med på å skape og opprettholde såkalte *moralske panikker*. Man kan tale om en moralsk panikk når den overdrevne nyhetsdekningen av et sosialt problem – drevet av sensasjon og rating mer enn noe annet – skaper en mer generell «panisk» stemning hos bestemmende myndigheter og i befolkningen. Merk at ordet *panikk* muligens kan sies å være litt unøyaktig. Teorien fokuserer ikke på en irrasjonell frykt, verken hos befolkning eller beslutningstakere, men på en generelt unøyaktig forståelse av kriminalitet (og andre sosiale problemer) som skaper et klima der nye repressive tiltak og økt kontroll virker nødvendige og legitime. Problemet er altså ikke at media «finner opp» problemer som ikke eksisterer, men at nyhetsdekningen prioriterer noen problemer og blåser dem opp til de antar overdrevne proporsjoner, fremfor andre som forblir i mørket, utenfor kameraenes synsvinkel.

Inspirasjonen for teorien var problematiske ungdomsgjenger, såkalte *mods* og *rockers*, som «herjet» engelske badebyer fra og med påsken 1964 og ved jevne mellomrom et par år fremover (Cohen 1973). Med utgangspunkt i medias rolle som katalysator for begivenhetene, formulerte Cohen teorien om moralske panikkens forløp. Det hele starter med en tilstand, hendelse, person eller gruppe av personer som skilles ut og defineres som en trussel mot sosiale interesser og/eller verdier. Tilstanden, hendelsen, personen eller gruppen av personer fremstilles på en stilisert og stereotypisk måte av nyhetsmedia. Deretter og dermed kommer de såkalte *claims makers* eller *moralske entreprenører* (Becker 1963) på banen: redaktører, prester, politikere og andre rettenkerte uttaler seg, som regel i skarpe ordelag, om problemet og dets foretrukne løsninger. Ulike aksepterte ekspertgrupper kommer så med diagnoser og løsningsforslag. Det legitimerende grunnlaget for offentlig inngripen er nå på plass. Man finner en eller annen (ofte juridisk og repressiv) løsning. Til slutt forsvinner problemet, det demper seg, eller fremstår i et annet lys.³³

³³ For en konkret analyse med utgangspunkt i dette perspektivet, se Mathiesen og Hjemdal (1986) om mediedekningen av Treholt-saken.

Det har kommet en rekke kritikk mot dette nokså rigide skjematiske forløpet, og flere har også forsøkt å modifisere teorien for å få den til å kunne passe med ulike konkrete historiske hendelser (se for eksempel Critcher 2003). Det viktigste poenget står imidlertid fjellstøtt: Gjennom sin spesielle praksis definerer og prioriterer media i stor grad hva som til enhver tid oppfattes som sosiale problemer i samfunnet. Media definerer hva som kjennetegner et bestemt problem, og foreslår mulige løsninger, og media tilordner ansvaret for problemer, og deler ut skyld. Beslutningstakere og forvaltning får så valget mellom å forholde seg til mediernes problemforståelse, delvis på mediernes premisser, eller å fremstå som om de ikke tar problemet på alvor.

Media spiller også en helt sentral rolle i det U. Beck (1997), har kalt *risikosamfunnet* (se også kapittel 7). Den senmoderne samfunnsform har medført en hel rekke potensielle farer som individet ikke kan gjøre noe med, men likevel må forholde seg til. Tilværelsen oppleves på en fundamental måte som usikker: å leve i risikosamfunnet er å «leve på sivilisasjonens vulkan». En del av dette bildet er den alltid økende kriminalitet som oppfattes som et udiskutabelt faktum. Nå er alltid verre enn før, og offentlige myndigheter fremstår som mer eller mindre maktesløse i sine forsøk på å demme opp for den stadig tiltakende kriminalitetsbølgen (jf. Garland 2001). Elayne Rapping beskriver det generelle budskapet fra massemedias fremstilling av kriminaliteten slik:

«The world is out of control; we are at the mercy of irrational forces, of deranged, sex- and drug-crazed criminals, of heroes and leader who are degenerate, corrupt, and powerless against their own inner demons and outer temptations – Call the police!» (Rapping 1992: 36).

Bech er ikke i særlig grad opptatt av å diskutere massemedias rolle i risikosamfunnets dynamikk. M. Macdonald (2003) har tatt opp tråden, og setter Bechs perspektiver i sammenheng med teorien om moralsk panikk over. En hovedforskjell mellom de to perspektivene er at moralske panikker forutsetter en eller annen form grunnleggende moralsk konsensus om det problematiske ved et sosialt problem. Utgangspunktet er altså en tilstand, hendelse, person eller gruppe som er et problem, i seg selv og uavhengig av medias fortellinger, som så blåses opp til paniske dimensjoner. Moralsk panikk-perspektivet er altså essensialistisk i sin forståelse av sosiale problemer³⁴, mens risikoperspektivet sterkere fokuserer på problemer som sosialt og diskursivt konstruerte. Videre er utgangspunktet for en moralsk panikk mer lokalt og konkret enn de globale, mindre håndgripelige risiki som Bech beskriver. Risikosamfunnet er også en situasjon som vedvarer – mens en moralsk panikk skal forsvinne etter en viss tid, forstås risikosamfunnet som en permanent tilstand.

Denne siste forskjellen dempes av nyere inkarnasjoner av moralsk panikk-perspektivet (Macdonald 2003; Critcher 2003). Fokuset på problemer har etter hvert fått en så sentral posisjon i

³⁴ Moralsk panikk-perspektivet rammes dermed av kritikk knyttet til spørsmålet om hva den ikke-paniske, nøytrale mediedekning av et sosialt problem da eventuelt ville være. «Begreppet moralsk panikk (...) förutsätter att forskaren når fram til en bedömning av fenomenets faktiska egenskaper. Inte desto mindre används begreppet ofta i stämplingsteoretiska analyser, analyser där forskaren inte har studerat «de objektiva förhållandena» bakom definitionerna, men blott antar att reaktionarna på ett fenomen är överdrivna (...)» (Järvinen 2001: 75).

medias daglige nyhetsfortellinger, at det kan gi mening å si at vi i dag lever i en tilstand av mer eller mindre permanent moralsk panikk. Selv om en enkeltpanikk dempes eller «går over», slukkes ikke medias tørst for sosiale problemer og kriser av den grunn. Den ene skandalen tar over der den andre slutter – mediespråket og en mediologisk fremstillingsform gjør at alle problemer antar paniske dimensjoner: hver dag har sin katastrofe, og alle hendelser kan potensielt beskrives med krigstyper.

Medietekster og identitetsbygging

Teoriene over om medietekstenes fordreining av virkeligheten, har blitt kritisert for at de underkommuniserer individets aktive fortolkningsarbeid i møtet med tekstene. I motsetning til disse tar de såkalte *bruksstudiene* (opprinnelig uses-and-gratification-studies, altså bruk-og-tilfredsstillelse) eksplisitt utgangspunkt i enkeltindividets bruk av medietekster (Gripsrud 2002; Schwebs og Østbye 1995; Werner 1994). I stedet for «Hva gjør mediene med mottakerne» er spørsmålet her «Hva gjør mottakerne med mediene». Publikum står fritt, innen visse rammer, til å avgjøre på hvilken måte media skal få påvirke dem. Enkelt personer har i denne teorien et aktivt og instrumentelt forhold til medietekster: de velger hvilke tekster de leser, på hvilke måter, ut ifra hvordan de tenker å bruke tekstene. I snever forstand har bruksstudie-perspektivet i stor grad blitt forlatt. Men perspektivet i vid forstand lever videre i et mer generelt syn på mottakere som mer aktive fortolkere enn det som var vanlig i tidlig påvirkningsforskning.

En slags videreføring finnes i en gruppe teorier som fokuserer på nyhetstekster som ressurser i lesernes, lytternes eller seernes kontinuerlige identitetskonstruksjon. Gripsrud (2002) beskriver enkeltmenneskers identitet som et motsetningsfylt kontekstuel lappeteppes i kontinuerlig forandring. Mediene er viktige tråder i dette teppet:

«Mediene er med på å definere virkeligheten rundt oss, og dermed er de med på å definere oss. De viser fram måter å forstå verden på, måter å fremstille verden på, i bilder, lyd og skrift, og de lanserer ideer om hva som er viktig og uviktig, godt eller dårlig, morsomt og kjedelig. De viser oss deler og dimensjoner av verden som vi ikke selv har erfart, og kanskje aldri kommer til å erfare. Som mottakere av alt dette blir vi nødt til å danne oss en oppfatning av hvor vi selv befinner oss, hvem vi selv er, hvem vi gjerne vil være eller bli – og hvem eller hva vi i alle fall *ikke* vil være eller bli. Det er en slik sammensatt selvoppfatning som gjerne kalles *identitet*» (Gripsrud 2002: 15).

Hvilke konsekvenser får medias historier om kriminaliteten og den kriminelle for enkeltmenneskes kontinuerlige identitetskonstruksjon? Enkelt personers selvbylde(r) dannes i dette perspektivet gjennom interaksjon med omgivelsene. Identitet består i en sortering av ekvivalens og differens, av opplevelsen av tilhørighet og ulikhet (se også kapitlene 1, 6 og 7). Media er en viktig produsent av forestilte fellesskap og forskjeller. Enkelt personer forstås (og forstår seg selv) på en bestemt måte, samtidig som, og *i og med at*, andre personer forstås på andre måter, som kontraster og referanser. Personers navigering mellom alternative måter å forstå seg selv på kan altså ikke forstås løsrevet fra andre tilgjengelige identiteter³⁵ Kriminalitet er avhengig av lovlydighet for å kunne tre frem, på samme måte som den kriminelle blir til i forhold til det normale

flertallet. Med Sumners klassiske begreper er en 'utgruppe' nødvendig for at 'inngruppen' skal bli synlig.

Aktive og selvrefleksive subjekter har et helt annet handlingsrom i dette perspektivet. Det er ikke her snakk om en lineær, ubevisst påvirkning; identitet er ingen ren effekt av hva mediene har påført sine lesere, lyttere eller seere. Gripsrud ser snarere medietekstene som verktøy i enkeltpersoners samlede selvforståelse, forstått som en sammensatt kontinuerlig forhandling mellom ulike tilgjengelige identiteter, et nettverk av likheter og forskjeller i forhold til andre mennesker. «I denne salaten av impulser og såkalte røtter er flere av ingrediensene medieprodukter. Mediene bidrar på vesentlig vis til våre personlige lappeteppes-identiteter» (Gripsrud 2002: 20). Enkeltpersoners mediekonsum kan altså forstås som et aktivt identitetsarbeid.

J. Torfing (1999) beskriver hvordan et slikt sammensatt og intertekstuell *selv* i stadig forandring, er typisk for mennesker i dagens informasjonssamfunn:

«The electronic mode of information with its endless production of simulacra undermines the representational function of language. As a consequence the identity of the subject starts to float and society increasingly becomes the practice of positioning subjects to receive and interpret self-referential messages. (...) Finally, electronically mediated communications – which is contextless, monologic and self-referential – invites the recipient to reconstruct his or her self in conversation with different discourses. The subject thus becomes engaged in a practice of self-constitution, which increasingly takes the form of a practice of reading that emphasizes multivocality» (Torfing 1999: 221–222).

Enkeltpersoners identiteter er i dette perspektivet kollektive og individuelle samtidig. Våre identiteter er altså ikke bare våre egne. Blant annet nyhetspressen tilbyr bilder vi kan strekke oss mot eller ta avstand fra i vår identitetsbygging. Merk at vi i og med denne teorien har beveget oss nokså langt fra den tradisjonelle kommunikasjonsmodellen vi presenterte over. Kommunikasjonen kan ikke beskrives som en enkel overføring av et budskap fra en sender til en mottaker i dette perspektivet, kommunikasjon er samtidig en komplisert konstruksjon av individuell og sosial mening, og konstruksjonen av de sendere og mottakere som den tradisjonelle teorien så som forut for og uavhengig av kommunikasjonsprosessen. I dette perspektivet blir altså både sender og mottaker i en viss forstand til gjennom kommunikasjonen dem imellom.

En sammenheng mellom tanken om mediatekster som ressurser i individets identitetsarbeid og de marxistiske teoriene vi presenterte over, er Laclau og Mouffes (2001) *postmarxistiske diskursteori*. De beskriver konkret språkbruk ved hjelp av begrepet *artikulasjon*. Begrepet understreker det flytende og foranderlige i det sosiale, språkbruk sees samtidig som uttrykk for en bakenforliggende struktur, og som et fenomen som alltid setter de aktuelle strukturene i spill, *artikulerer* dem, og dermed forandrer dem fra utsigelsesøyeblikket. Forholdet mellom individ og samfunn er dermed ikke enveis og deterministisk – enhver handling vil snarere inngå i og

³⁵ Dette analogt med F. de Saussures (1974) syn på språket som et differensielt ordnet system. Forskjellen i betydning mellom ulike ord fremkommer ved den relasjon av utelukkelse som skapes ordene imellom, forskjell er altså fundamentalt for mening.

dermed forandre rammebetingelsene for alle kommende handlinger. Hvert utsagn bærer dermed med seg en bagasje fra alle tidligere utsagn.

Språket er med Laclau og Mouffe et *åpent system*. Samtidig er ethvert språklig uttrykk, som artikulasjon, alltid en aktiv reduksjon av betydningsmuligheter, fordi det nettopp er et *bestemt* uttrykk, og derfor undertrykker det andre *potensielle* uttrykk. Enhver tekst uttrykkes alltid på bekostning av andre, alternative tekster. Det foregår hele tiden kamper for å lukke og fikserer dette prinsipielt åpne sosiale feltet. Et felt som er relativt lukket, er et felt preget av hegemoni, i Gramscisk forstand. Utsagn som er med på å bevare denne lukketheten er ideologiske utsagn, ifølge Laclau og Mouffe.³⁶

Satt i sammenheng med tankene om medietekster som identitetsverktøy, kan man se en medietekst enten som en hegemonisk videreføring av bestående (og undertrykkende) forestillinger om identitetshierarkier, gjerne uttrykt som dikotomier, som mann/kvinne, hvit/svart, nord/sør og normal/kriminell, eller som et brudd med disse forestillingene. Videreføring er langt vanligere enn brudd, og medias fortellinger er dermed med å opprettholde problematiske sosiale forskjeller.

Med dette utgangspunktet er ikke media (eller språket i seg selv), til å stole på. Media speiler ikke virkeligheten, journalister forteller ikke ganske enkelt om «det som skjer», medias tekster om kriminalitet bør snarere forstås som sosiale konstruksjoner av virkeligheten som avspeiler, opprettholder og viderefører underliggende makt/avmakt-forhold. Som råstoff for identitetskonstruksjon spiller media en rolle for enkeltmenneskers selvforståelse, å være «normal» vil for eksempel være å være «ikke-kriminell», hele tiden slik nyhetsmedia (fjernsynet) definerer kriminalitet, og dermed normalitet.

Dette vil kunne få svært uheldige konsekvenser for dem som gjennom medias definisjoner på ulike nivåer faller «på utsiden» (kvinner, svarte, sør, kriminelle, etc.). E. Eide (2004) beskriver hvordan medias tekster på denne måten bidrar til marginalisering av ulike samfunnsgrupper:

«Marginalisering er en form for sortering – i mediene som ellers i samfunnet. ... Historisk er mange blitt marginalisert som en følge av binære strukturer (jeg/du, vi/dem, god/ond) i samfunnsformer preget av patriarkat, kolonialisme (imperialisme) og etnosentrisme. I patriarkatet er mannen normen, den sentrale, mens kvinnen blir den andre, avvikerer, og dermed lettere å marginalisere og overse» (E. Eide 2004: 143).

Resultatet blir at mennesker som plasseres på utsiden, gjerne utelukkende forstås med utgangspunkt i deres status som *outsidere*. Når mennesker med minoritetsbakgrunn begår kriminalitet

---

³⁶ En vanlig kritikk av ideologibegrepet er det såkalte selvreferanseproblemet. Hvis samfunnet er offer for falsk bevissthet, hvilket privilegert ståsted har forskeren for å peke på dette? Hvordan godtgjør forskeren at han har funnet et ideologifritt, «nøytralt» ståsted utenfor ideologiens påvirkningskraft? Gjennom sin reformulering av ideologibegrepet ønsker Laclau og Mouffe å fjerne seg fra forutsetningen om en slikt objektivt sann og ren posisjon. Laclau ser ideologikritikk fra utsiden som umulig, all ideologikritikk må alltid være intra-ideologisk. Ideologien er ikke falsk i dette perspektivet, men fordreid på den måten at den bidrar til at historiske, spesifikke og komplekse forhold fremstår som ahistoriske, generelle og enkle. Ideologi beskriver én enkel årsakssammenheng der en mengde ulike forklaringer i ulike kontekster er mulige. Ideologi forenkler verden til det beståendes beste.

er det for eksempel en tendens til at handlingen «kultureres» (E. Eide 2004), det vil si at den fremmede kulturen trekkes frem som den eneste relevante forklaring. Det samme kan man ofte se i beskrivelsen av kvinners handlinger – forståelsesrammen er gjerne at kvinner handler ut ifra en eller annen form for iboende *kvinnelighet*, mens menn tillegges et helt annet, mer komplisert motivregister (Tuchman 1978).

For journalistene betyr innlærte sjangerkonvensjoner og arbeidshverdagens bestemte tids- og plassbegrensninger et press mot å skape entydige, enkle historier med lett forståelige og gjenkjennelige aktører. Journalister kan ikke interessere seg for hele mennesket, verken daglig dead-line eller begrenset spalteplass gjør det mulig å beskrive individer som noe mer enn enkeltposisjoner. I nyhetsartikler får man som regel bare være en ting av gangen.

Et eksempel på konkret analyse med utgangspunkt i slike perspektiver er Strand (2004), som viser hvordan nyhetspressens historier om narkotikabrukere systematisk viderefører en grunnleggende avstand mellom brukerne og «oss andre», avisens lesere. Narkotikabrukere konstrueres som en annen type mennesker, essensielt annerledes enn «oss normale». Nyhetsfortellingene er altså samtidig fortellinger om *vår* normalitet og *deres* annerledeshet, med alt det dette innebærer for dem som brukes til å dra opp normalitetens grenser. Samlet sett er nyhetenes bilder av «de narkomane» med på å stenge for identifikasjon, fellesskapsfølelse og forståelse.

Oppsummering: Kriminalitet, samfunn, massemedia

I dette kapitlet har vi forsøkt å besvare to forskjellige spørsmål på ulike nivåer: Det første er om medias fremstillinger skaper kriminalitet i virkeligheten, herunder enten forstått slik at medias voldsskildringer skaper virkelig vold gjennom en mer eller mindre direkte kausalsammenheng, eller mer indirekte ved at medias skildringer av de lykkelige og vellykkede skaper uoppnåelige målsettinger for enkeltpersoner som igjen fører til kriminell innovasjon. Det andre er hvordan medias fortellinger former vår oppfatning av «kriminaliteten» forstått som kulturell meningsstørrelse, med mulige konsekvenser for blant annet kriminaliteten i samfunnet, i en indirekte og kompleks form for sammenheng.

Vi har sett at det er delte meninger om eventuelle direkte kausalsammenhenger mellom vold i billedmediene og voldelige handlinger i virkeligheten. I det materialet vi har gjennomgått, er det likevel klar overvekt mot standpunktet om at en slik sammenheng er høyst tvilsom. Selv om man likevel antar at mediene fortellinger om vold på én eller annen måte direkte er med på å skape virkelig vold, er det vanskelig å se at den oppmerksomheten mediene selv gir dette perspektivet står i samsvar med den eventuelle sammenhengens grad og styrke, spesielt sett i forhold til andre faktorer som kan tenkes å spille en rolle for volden i samfunnet.

Det betyr ikke at mediene ikke spiller en mer indirekte rolle. Vi har antydnet én mulig sammenheng mellom medias tekster og kriminalitet, nemlig hvordan media kan tenkes å skape kriminalitet ved å skape bestemte bilder av hva det vil si å være vellykket: bilder som ikke er oppnå-

lige for enkelte, og som dermed kan sies å øke den relative deprivasjonen de føler, noe som igjen fører til at de velger (kriminell) innovasjon som løsning. Også andre indirekte sammenhenger mellom medias fortellinger om kriminalitet og den virkelige kriminaliteten, er mulige.

Undersøkelser om folks kunnskaper om rettsforhold avslører som regel at det står relativt dårlig til. Dette er ikke spesielt merkelig. De fleste har ikke en *jevnlig direkte erfaring* med kriminalitet verken som gjerningsperson eller offer. Derfor må man stole på massemedia for å få informasjon om kriminaliteten i samfunnet. Nyhetsmedia er i dag den viktigste kilden til informasjon om kriminalitet, lov og rett for det store flertallet av befolkningen. Dermed vil massemedia ha innflytelse på holdninger og meninger om kriminalitet og straff. Som vi har sett er forholdet mellom kriminalitet, straff og rett i virkeligheten «der ute», og medias bilder av kriminalitet, straff og rett, nokså komplisert.

Ofte kan det være nyttig å kikke på andre steder til andre tider for å få øye på interessante forhold i dag og her. F. Balvig beskriver i sin bok *Hvid som sne* (1987) hvordan forestillingen om Sveits som et land nesten uten kriminalitet slår sprekker ved nærmere ettersyn. I forhold til de skandinaviske landene har ikke Sveits så lite kriminalitet. Forskjellen er at man i Sveits er flinke til å usynliggjøre den. En viktig faktor her er at avisene i Sveits bare fokuserer på kriminalstoff i svært liten grad. Dette er uttrykk for journalistiske redaksjonelle valg. Kriminalstoffet sees ikke som «godt stoff» i Sveits. Det sveitsiske samfunnet er således et bevis på at det ikke er noen naturlig sammenheng mellom kriminalitetsnivået og mengden kriminalstoff i avisene. I den rette konteksten kan aviser (også tabloidaviser) selges selv om krimstoffet holdes på et minimum.

Dette får ifølge Balvig konsekvenser for befolkningens oppfatning av kriminaliteten i samfunnet. Angsten for kriminalitet er sannsynligvis mindre i Sveits enn i land med en annen presse-tradisjon. Sammenlignet med Danmark mener Balvig det er tydelig at kriminalitet er plassert langt lavere i bekymringshierarkiet i Sveits.

I norske medier er kriminalitet derimot definitivt regnet som «godt stoff». Men ikke all kriminalitet. Og ikke alle gjerningsmenn. I sin dekning av kriminaliteten nedprioriterer nyhetsmedia forseelser, ikke-voldelig kriminalitet og økonomisk kriminalitet. Media prioriterer interpersonell kriminalitet, voldelig kriminalitet og sedelighetskriminalitet. Alt i alt skaper media et bilde av kriminaliteten som på systematiske måter avviker fra kriminalstatistikkens beskrivelse (se kapittel 4). G. Barak beskriver situasjonen slik:

«In summary, the news media does not cover systematically all forms and expressions of crime and victimizations. It emphasizes some crimes and ignores other crimes. It sympathizes with some victims while blaming other victims» (Barak 1994: 31).

De mer generelle tendensene til *medievidde* fremstillinger basert på *fjernsynslogisk* korrekt bruk av *nyhetskriteriene* og nyhetsmedias spesielle produksjonsvilkår, får konsekvenser for medias valg av og sammensetning av historier å fortelle, og for hvordan de velger å utforme disse historiene. Nyhetsredaksjonene har sine (beslektede og mer eller mindre eksplisitte) krite-

rier for å avgjøre hvilke nyhetsfortellinger som vil fenge flest mennesker, som vil skape flest mulig seere, lyttere eller lesere til det aktuelle mediets reklame. I et visst perspektiv er nemlig fortellinger om kriminalitet varer som selges til høystbydende i kampen om å skaffe kjøpere til flest mulig brusflasker, kjekspakker og frossenpizzaer. Moderne massemedier gjør mottakerne til konsumenter og utsetter dem for budskap som er eksakt like. H. Skjervheim (2002a) har beskrevet overgangen fra tidligere tiders journalistikk til dagens tabloidjournalistikk som en overgang fra kommunikativ til instrumentell handling.

Kriminalitet som ikke passer inn i nyhetsdramaturgien – kriminalitet uten klart definert gjerningsmann, uten handling, uten gode billedleggingsmuligheter, og kriminalitet som er for kompleks til å forklares på halvannet fjernsynsminutt – vil i mindre grad finnes verdig nyhetssendingene. Nyhetsmedia er bare unntaksvis, og da bare som beskrivelse av en mer generell problematisk tendens, opptatte av såkalt «hverdagskriminalitet». Det dagligdagse er ikke nyheter, og dette gjelder også på kriminalitetsområdet.

Dette vil igjen påvirke befolkningens oppfattelse av (og frykt for) kriminaliteten på systematiske måter. «Skikkelig» kriminalitet, den kriminaliteten som er alvorlig, er nemlig den som vises på TV. I en viss forstand er kriminaliteten på TV virkeligere enn det meste av kriminaliteten i virkeligheten: med Baudrillard er den hypervirkelige fjernsynskriminaliteten en slags standard som alle andre handlinger må måles opp mot for å kunne forstås som virkelig kriminelle. I forlengelsen av dette perspektivet kan nyhetsmedias «skjeve» eller fordreide fremstilling dermed sies å være en utfordring for tanken om straffens allmennpreventive funksjon – den type kriminalitet som mediene favoriserer (vold, sedelighet, «irrasjonell kriminalitet») er ikke slike handlinger som straff antas å være allmennpreventivt effektiv mot (mer «rasjonelle» former for kriminalitet, se for eksempel Andenæs 1974 og 1996).

Analogt med Høigårds og Olaussens ulike måter å lese kriminalstatistikken på (se kapittel 4), vil vi foreslå tre ulike «lesninger» av nyhetsmedias fortellinger om kriminalitet. Først og fremst kan medias dekning leses som en beskrivelse av tilstanden i samfunnet, en fortelling om hva som til enhver tid er (den viktigste) kriminaliteten i samfunnet (Høigårds handlingskurve-lesning). For det andre kan nyhetene heller leses som en historie om journalisters arbeidsmetoder, rammebetingelser og habitus. Mediedekningen representerer et bevisst utvalg, og dette utvalget sier mest om dem som velger (en variant av Høigårds kontrollkurve-lesning). Til slutt kan nyhetsbildet leses som en fortelling om hvilke personer som velges ut for utstøtelse og kriminalisering. Hvem er de «gode fiender», hvem passer inn i dramaturgien som skurk, i klar kontrast til de foretrukne helter (Høigårds utstøtningskurve-lesning)?

Fjernsynsmediets dramatiserende fortellerstil favoriserer raske kriminalitet-reaksjon (uorden-gjenoppsettelse) -historier som gir seerne en god følelse av at rettferdigheten har gjenoppstått, samtidig som frykt og usikkerhet bekreftes og videreføres. W. Holloway og T. Jefferson (1997) beskriver hvordan resultatet av medias kriminalitetsfortellinger blir et fokus på kriminalitet med identifiserbare ofre, individuelle, identifiserbare gjerningspersoner, relativt avmektige gjerningspersoner og ukjente, fremmede gjerningspersoner. Kort sagt privilegerer medievidde nyheter fortellingen om *stranger danger* – den farlige fremmede. Et alltid tilstedeværende under-

liggende tema i medias dekning av kriminalitet er trusselen fra de Andre: de unge, svarte, narkomane, de som ikke klarer å innordne seg, som i flere betydninger av ordet er «unormale».

Skjørten beskriver hvordan dette kan få negative konsekvenser når det koples til medias medievidde fortelling om kriminalitet. Vold i parforhold og mellom mennesker som kjenner hverandre på andre måter, er langt den vanligste formen for vold. Samtidig fokuserer media på fortellingen om den voldskriminelle som «den farlige fremmede». Dermed kan konemishandleren fortsette å slå, og likevel beholde sitt selvbilde som «normal». Hans handlinger er ikke *kriminalitet* slik media representerer fenomenet, de overlapper ikke med den hypervirkelige fremstillingen av den kriminelle, og han er derfor ingen *egentlig* kriminell. Det samme gjelder for utøverne av andre former for kriminelle handlinger som faller utenfor mediens søkelys.

Dette kan også forstås i et klasseperspektiv:

«Invariably, media portrayals of criminals tend to be one-dimensional reflections of the crimes commonly committed by the poor and the powerless and not those crimes commonly committed by the rich and powerful» (Barak 1994: 11).

Kriminalitet typisk begått av fattige er skikkelig kriminalitet. De fattige er, som vi skal gå grundigere inn på i kapittel 7, det Z. Bauman (1997) kaller *flawed consumers*, dårlige forbrukere, og det er dermed ikke så farlig om (de reklamefinansierte) mediene støter dem fra seg. Og for å bevare ro og orden innad, må man kanskje støte noen ut?

Ifølge Durkheim (Østerberg 1983) er straffens viktigste sosiale funksjon å styrke samholdet og moralen hos dem som i videst mulig forstand er med på å straffe og fordømme. En slik teori forutsetter kommunikasjon om straff og rett til befolkningen hvis moral skal styrkes. Medias bilder av avvik antas altså å være med på å bekrefte at samfunnets normer fremdeles gjelder. Mediens fortellinger om kriminalitet er med på å skape avstand til *det kriminelle*. Samtidig opprettes likhet mellom «oss normale» (Connolly 1991). Vi samles i vår motstand, ved å ta avstand knyttes vi sammen, både av opplevelsen av fordelene ved konformitet, og av felles deltakelse i dommen over det umoralske, uansvarlige eller syke, som samtidig bekrefter vår egen moral, ansvarlighet og helse. Barak (1994) beskriver hvordan medias representasjoner av kriminalitet er med på å tilfredsstille mottakernes trang til å delta i det godes kamp mot det onde, om enn bare fra sofakroken. Slik sett er medias fortellinger om narkotikabruk en del av «normale» menneskers repertoar av *selvforholdsteknologier* (Foucault 1997), verktøy vi bruker til å skape oss selv som «normale» og «skikkelige». Nyhetsfortellingene fokuserer på den farlige fremmede. Ved å på denne måten legge ansvaret for kriminaliteten på kriminelle enkeltpersoners skuldre, fjernes fokus fra andre mulige årsaker, som sosial ulikhet og marginalisering. Massemedias konstruksjoner av den kriminelle blir en viktig mentalhygienisk ressurs for alle oss andre som er utenfor fare, det var likevel ikke noe vi kunne gjøre. Samtidig skaper en ensidig fjernsynsvirkelighet et generelt «panisk» virkelighetsbilde, og dermed legitimitet for repressive kontrolltiltak:

«Media culture spectacles demonstrate who has power and who is powerless, who is allowed to exercise force and violence, and who is not. They dramatize and legitimate the power of the forces that be and demonstrate to the powerless that if they fail to conform, they risk incarceration and death» (Kellner 1995: 2).

Resultatet blir en tydelig og kontrollerbar kriminell klasse, spesialdesignet for å kontrastere vår normalitet på en for oss minst mulig smertefull måte. Massemedias bilder av kriminaliteten kan i dette perspektivet sees som ideologi – de viderefører en hegemonisk enighet samtidig som de i stor grad er med på å skape og bekrefte gjeldene sosiale forskjeller. Og som vi har sett kan sosiale forskjeller igjen bidra til kriminaliteten i samfunnet. «Kriminalitet» kan altså føre til kriminalitet, som selvsagt igjen vil føre til «kriminalitet», og sirkelen er sluttet.

Kapittel 6

Kriminalitet og kjønn

Året er 1965³⁷. Supermaktenes kappløp mot verdensrommet er i gang. Satellitter farer rundt jorda som tegn på at tidligere absolutte grenser nå kan overskrides. Den første amerikanske tomannsekspedisjonen sendes ut i rommet med astronautene Grissom og Young om bord. Nede på jorda kjemper sydvietnamesiske og amerikanske tropper sammen mot Vietcong. Sovjetunionen retter sterk kritikk mot dette amerikanske nærværet i Vietnam.

Her hjemme letes det etter olje i havbunnen utenfor sør- og vestlandet. Kritikerne hevder at det nå er investert så mye i dette sjansespillet at ingen tør å reise seg opp og rope at keiseren ikke har klær på. Over 800 millioner kroner er brukt uten at noen har sett en dråpe olje. Landets nye regjeringssjef Per Borten overtar nøklene til statsministerens kontor av sin forgjenger Einar Gerhardsen. To av 14 statsråder i regjeringen Borten er kvinner.

Oslos befolkning terroriseres av granatmannen hele våren. Fem granatfeller detonerer på forskjellige steder i hovedstaden. Ingen er drept så langt, men flere er skadet. Kriminalpolitiet har ikke gitt opp håpet om å finne frem til den ansvarlige.

Et radioprogram fra 1963 er fremdeles kontroversielt. I programmet *Seksuell opplysning – hvordan og av hvem?* hevder magister Eirik Grønseth at barn i folkeskolen bør lære om befruktningshindrende midler og at sex mellom ugifte ikke nødvendigvis er galt. Dr. philos Ruth Frøyland Nielsen er enig med Grønseth, men tar avstand fra hans forslag om at elevene skulle kunne få slike midler av skolelegen fra og med siste år av folkeskolen.

Reaksjonene lar ikke vente på seg. Innlegg fra forargede lyttere er daglig å lese i avisene. Nesten alle som uttaler seg beklager at rikskringkastingen lar slike direkte angrep på kristen moral komme til orde uimotsagt. Det ender med at NRK setter opp et nytt program der de to som hadde forårsaket oppstandelsen blir konfrontert av en representant for et kristent moralsyn, for en mer «balansert fremstilling».

Man gifter seg tidlig. 73,1 % av alle ekteskap inngås før kvinnen har fylt 25 år. Den gjennomsnittlige kjernefamilie har 2,3 barn. Barn født utenfor ekteskap er ikke med i oversikten.

Kjell Bekkelund og Arve Tellefsen presenteres som nye, lovende navn i norsk musikkliv. Gymnasiasten og popstjernen Wenche Myhre kommer på tredje plass i Melodi Grand Prix med melo-

---

³⁷ Bygger på Hvem Hva Hvor fra 1965 og 1966.

dien *La meg være ung*. Vålerengen³⁸ vinner hovedserien i fotball foran Lyn, med Sarpsborg på tredje plass.

På filmlerretet ser det lenge stygt ut for James Bond, men han klarer til slutt å få viljen sin med Pussy Galore i *Goldfinger*. *Tystnaden*, Ingmar Bergmans nyeste film, skaper bølger allerede før den er vist. Er dette kunst eller er det pornografi? Bergmans tilhengere hevder at samleiescenene ikke må sees isolert, men i sammenheng med filmen for øvrig. Den settes til slutt opp på kino med 16 års aldersgrense, men 32 meter film ligger igjen på gulvet til Statens filmkontroll.

Midten av sekstitallet var en brytningstid på flere måter. Femtitallets trygge tradisjonstro ble utfordret av tekniske nyvinninger, men også politisk og sosial uro. Internasjonalt ungdomsopprør og *flower power* lå rett rundt hjørnet. Sterk fremtidsoptimisme konkurrerte med frykt og angst for det ukjente.

Illustrasjonen fra *Hvem Hva Hvor* 1965 (gjengitt side 64) oppsummerer tidsånden under overskriften «Velferdsstatens velsignelser». Teknologiske nyvinninger som jettfly, trådløse telefoner og «tenkende» maskiner (elektronhjerner) skal gjøre hverdagen enklere. Verden er mindre enn før, ferie i Syden er innenfor rekkevidde for de fleste. Mulighetene er åpne, fremtiden er her i dag! Samtidig er det nye fenomenet *stress* et mindre hyggelig biprodukt.

For kvinner gjør den ny teknologien husarbeidet enklere. Frossen mat, ny emballeringsteknologi og nye tekniske hjelpemidler i hjemmet gjør matlagingen til en lek. Dermed får kvinnen mer fritid, som hun kan bruke foran fjernsynet, sammen med barna sine (se også kapittel 5). Gevinstene hun skal høste av de mange nyvinningene er mer rettet innover, mot familielivet, enn ut mot fjerne himmelstrøk. Men det er slik hun vil ha det – hun smiler sitt bredeste smil over alle de nymotens hjelpemidlene mannen hennes nå har råd til å kjøpe til henne.

Unntakene er to kvinner midt på tegningens nedre halvdel. Den ene er den nye *yrkeskvinnen* som kaster et lengselsfullt blikk over skulderen i retning av barnet hun forlater til fordel for arbeidslivet. Den andre er enebarnet som med nøkkel rundt halsen og trist mine gruer seg til sin ensomme tilværelse uten søsken i et hjem der mor er opptatt med å gjøre karriere. Disse to nye figurene representerer en frykt som hadde begynt å melde seg i 1965, frykten for at den nye tiden varslet kjernefamiliens oppløsning.

40 år senere³⁹ Forsvarsminister Kristin Krohn Devold er i hardt vær etter at luftforsvaret øver med forbudte klasebomber på Hjerkin. Hun er en av sju kvinnelige statsråder i regjeringen Bondevik II. Ti statsråder er menn.

Christina, Pink og Britney konkurrerer om å vise mest mulig hud mens de vrikker seg gjennom musikkvideoene sine. Stadig flere kvinner får barn i 30-årene, og stadig færre får barn før de fyller 25. Leger advarer kvinner som utsetter barnefødsler til fordel for selvrealisering om at det

---

³⁸ Hvem Hva Hvor benytter denne stavemåten.

³⁹ Bygger på Hvem Hva Hvor fra 2004.

plutselig kan være for sent. Prinsesse Märta Louise blir i godt voksen alder mor til «50 gylne centimeter», også kjent som Maud Angelica. Hun går inn i arverekken som nummer tre, bak sin mor og sin onkel kronprins Haakon. Haakon står på førsteplass på grunn av en lov som sa at menn går foran kvinner, uansett hvem som er eldst. Denne loven er senere endret, men ikke med tilbakevirkende kraft.

Rosenborg vinner eliteserien i fotball for menn for n'ete gang på rad. 30 år gamle Henriette Birkeland blir europamester i boksing.

Mye er forandret siden 1965. Likevel er bildene som illustrerer årskavalkaden i *Hvem Hva Hvor* for 2004, som tilsvarende fotografier 40 år tidligere, nesten utelukkende av menn i dress og slips.

Hva menes med «kjønn»?

Med ordet *kjønn* viser man tradisjonelt (og ennå som regel i dagligtalen) til enten *mann* eller *kvinne*, forstått som biologisk vesen med enten en mannlig eller kvinnelig kropp. Inndelingen i to kjønn er basert på *biologiske kriterier*, som klassifiserer personer som enten mannlig eller kvinnelig. Kriteriet som brukes kan være genetalia ved fødsel eller kromosomtyping før fødselen (disse stemmer ikke nødvendigvis overens). I en slik forståelse er kjønn et nokså uproblematisk begrep, selv om også en slik forståelse er mer komplisert etter hvert (se for eksempel Almås og Benestad 2001). Det finnes (stort sett) to kjønn, mann og kvinne, hvis posisjon og roller i samfunnet er betinget av (den biologiske) forskjellen mellom dem.

I vestlige samfunn forstås mennesker som regel på denne måten, som naturlig og uproblematisk medlem av én av to kjønnskategorier. Forskjellene mellom de to kategoriene forstås som fundamentale og varige – menn er menn og kvinner er kvinner, stort sett. Forskjellen har et biologisk utgangspunkt, men får psykologiske, atferdsmessige og sosiale konsekvenser. Med et blikk på en persons kjønnsorgan kan man i dette perspektivet si noe om hvordan personen tenker, føler, oppfører seg og passer inn i en videre sosial sammenheng. Kvinner og menn oppfattes i forlengelsen av kroppene sine som essensielt ulike, også på områder som ikke har med kroppens utforming å gjøre. Dette perspektivet kan meget lett få karakter av biologisk determinisme (jf. kapittel 1).

Fra 60-tallet av har en slik forståelse blitt problematisert. Siden har det vært vanlig i engelsk-språklig kjønnsforskning å skille mellom *sex* og *gender*, der *sex* betegner mennesket som fysisk, kroppslig kjønnsvesen, mens *gender* fokuserer på kjønn som sosial, historisk og kulturell forståelses- og fortolkningskategori. Dette skillet lar seg dårlig oversettes til norsk. Forsøket med begrepsparet kjønn/genus har hatt begrenset gjennomslagskraft. I det følgende vil vi benytte på den ene siden *fysisk* eller *biologisk kjønn*, på den andre siden *sosialt kjønn*. *Sex* sees i denne sammenhengen som regel som en objektiv kategori, mens *gender* beskriver noe mer subjektivt, kontekstuellt og flytende.

Todelingen mellom *sex* og *gender* har gitt opphavet til teorier om hvordan mennesker med forskjellig biologisk kjønn venner seg til å bekle ulike sosiale *kjønnsroller*. Det sosiologiske rollebegrepet fokuserer på forventninger, normer og regler som er forbundet med en bestemt sosial posisjon eller oppgave. Rollebegrepet innebærer at utgangspunktet for enhver sosial interaksjon er at de involverte aktørene ikke må finne opp alle grunntrekkene på nytt, men at det allerede finnes visse forventninger til og føringer for deres atferd, tanke og handling. Som skuespillere på en scene, spiller (lever) sosiale aktører hele tiden ut de roller de tilskrives med utgangspunkt i sin sosiale posisjon. En rolle forstås altså som på forhånd gitte rammebetingelser og muligheter en person har med utgangspunkt i denne personens sosiale posisjon: rollen utgjør dermed bindeleddet mellom enkeltpersonen og det omgivende sosiale systemet. Med utgangspunkt i blant annet det biologiske kjønn, har det vokst frem en arbeidsdeling mellom menn og kvinner som gir seg utslag i ulike kjønnsroller. Rolleteori representerer et forsøk på å opprette en forbindelse mellom en bestemt posisjon i en sosial struktur og bestemte kulturelle ideer, normer og oppfatninger. En vanlig måte å se dette på, har vært at en bestemt kultur har to relativt bestandige og atskilte generelle kjønnsroller. Menn er fremdeles menn og kvinner er fremdeles kvinner. En slik forståelse kan sies å underkommunisere enkelte makt- og avmaktdimensjoner (jf. Edley og Wetherell 1996). Nyere teori har utviklet dette reduksjonistiske utgangspunktet.

Skillet mellom *sex* og *gender* har blitt kritisert fra flere hold (for eksempel av West og Zimmerman 1987; Moi 1998) for å forandre biologisk kjønn til essens på en uheldig måte. «Betraktet som essens blir biologisk kjønn noe urørlig, stabilt, koherent, stivnet, prediskursivt, naturlig og ahistorisk, en ren overflate som det sosiale kjønnets manuskript skal risses inn i» (Moi 1998: 22). For disse teoretikerne er den fysiske kroppen også et historisk og sosialt – og dermed flytende – fenomen. Med dette menes det ikke at kroppen er en ny oppfinnelse, men at vår forståelse av kroppen, dens form, farge og funksjoner, er sosial og historisk, og det er umulig å snakke om kroppen utenfor og utenom en slik forståelse (se også kapittel 1 om kriminalitet i et konstruktivistisk perspektiv). I andre samfunn til andre tider fortolkes kropp ved hjelp av helt andre kriterier og kategorier enn i dag og her: en kropp er dermed ikke bare en kropp, eller kroppen alene, kjønn er alltid et produkt av et sosialt og historisk blikk som ser på kroppen.

Kroppen kan altså ikke uproblematisk forstås som et biologisk gitt utgangspunkt for sosialt kjønn – også kroppen er sosialt konstruert, både gjennom kjønnete diskurser og praksiser som har kroppen som mål og uttrykk. E. Grosz (1994) forkaster den førsosiale kroppen-uten-kontekst, men hun forkaster også tanken om kroppen som utelukkende sosial. Grosz bruker møbiusbåndet⁴⁰ til å teoretisere forholdet mellom (kjønnet) kropp og (kjønnet) bevissthet. Kropp og bevissthet forstås dermed som to sider av samme sak, to deler av den samme helheten som informerer hverandre gjensidig. Forholdet mellom kropp, samfunn og kjønnsidentitet forstås som mer komplekst – og mer refleksivt – enn en streng todeling mellom *sex* og *gender* tyder på.

⁴⁰ Man kan enkelt lage et møbiusbånd ved å vri et bånd en halv omdreining før man limer endene sammen. Vridningen gjør at båndet, som tidligere hadde to sider (overside og underside), nå bare har én overflate.

I. Lander (2003) argumenterer for en forståelse av «kvinne» og «mann» som kategorier som er sosialt konstruerte med utgangspunkt i det sosiale blikket på kroppen. Hun utdypet disse begrepene videre med «femininiteter» og «maskuliniteter», forstått som strukturelle handlings- og tankemønstre som tilskrives konkrete «kvinner» og «menn», som er utgangspunktet eller råmaterialet for individers selvkonstruksjon som kjønnets vesen. Disse er klasse- og kultur-bundne, og vil variere mellom personer og situasjoner. Som sosialt strukturingsverktøy flettes kjønn sammen med andre sosiale strukturer som rase, kultur og klasse. Dermed må femininiteter og maskuliniteter alltid stå i flertall – utgangspunktet er at det finnes en rekke ulike kulturelt og klassemessige fargede handlingsmønstre for hvordan en mann og en kvinne skal oppføre seg, tenke og føle. Alle mennesker er lokalisert i et komplekst system av sosiale relasjoner der sosial klasse, kjønn og kultur bare er noen (om enn noen av de mest sentrale i vårt samfunn) av de meningsbærende og -givende kategoriene (Daly 2003).

Det finnes i dette perspektivet ikke noe naturlig eller selvsagt i hvordan henholdsvis menn og kvinner og det maskuline og feminine defineres i samfunnet. Det vi anser som kvinnelighet og mannlighet sitter ikke i kroppens utforming, men er (sosiale, kulturelle, historiske) egenskaper og handlingsmønstre som vi «kler på» kroppene våre.

Denne påkledningen er sammensatt – det er mer enn én måte både å være kvinne og mann på i vårt samfunn. Det betyr ikke at det er fritt frem – forventningene til enkeltpersoner som representant for et kjønn, gir rammer som det er mulig å bevege seg i, men som likevel angir grenser det som samfunnsmedlem er best å hold seg innenfor (jf. kapitlene 5 og 7 om identitet). Vanlige ideer som kjennetegner disse rammebetingelsene er at mannen er rasjonell og kalkulerende, mens kvinnen styres av naturen og følelsene sine. Kvinnen er (dermed) kompleks, mens mannen er enkel å forholde seg til: kvinnen er vanskelig å gjennomskue mens mannen er relativt gjennomskuelig. Menn og kvinner beskrives på denne måten ofte som hverandres motsetninger. Hélène Cixous (Arrigo, Milovanovic og Schehr 2005; Blyth og Sellers 2004) setter opp en rekke begrepspar som hun mener er med på å strukturere hvordan kjønnene forstår seg selv og hverandre. Eksempler er:

Aktiv/passiv
 Sol/måne
 Kultur/natur
 Dag/natt
 Hodet/hjertet
 Far/mor

Begrepsparene forholder seg til hverandre og smitter over på hverandre på den måten at det å være en far i vår kultur samtidig er å være aktiv og rasjonell, mens mødre er passive og styres av hjertet, av naturen og av månen. Samtidig er ikke forholdet innad i et binært par likeverdig – den maskuline halvparten forstås som mer sentral enn den feminine. Dermed har Cixous' teori et maktperspektiv. Forholdet mellom kjønnene er et forhold preget av over- og underordning. Selv om likestillingsprosjektet har kommet relativt langt i vår del av verden, betyr ikke dette at forholdet mellom kjønnene ikke lenger (også) er et maktforhold. Menn sees fremdeles

som utgangspunktet, mens kvinner må forklares: kvinner er fortsatt, med S. de Beauvoirs berømte formulering (1992), *det annet kjønn*, det vil si det kjønn som er underordnet og mindreverdig.

Bourdieu (1996) teoretiserer dette forholdet ved hjelp av begrepet 'symbolsk makt'. For ham er også kroppen et utgangspunkt, men et utgangspunkt som konstrueres og rekonstrueres som et eksempel på et bestemt kjønn (mann eller kvinne) og på kjønnsordningen mer generelt. Det kroppslige og det sosiale/kulturelle koples slik at forskjellen mellom kropp (mer spesifikt forskjellen mellom kjønnsorganer) fremstår som den naturlige berettigelsen av forskjeller i sosialt kjønn, og særlig av arbeidsdelingen kjønne imellom. Denne arbeidsdelingen er en del av habitus (se kapitlene 1 og 5) – skjemaer for oppfattelse, tanke og handling som samtidig er sosiale og individuelle, herunder skjemaer for å oppfatte, tenke og handle *som mann eller kvinne*. For Bourdieu viser begrepet «kjønn» dermed til *kjønned habitus*.

Gjennom å være del av enkeltpersonen og samtidig, som kroppsliggjort sosialitet, være resultat av komplekse historiske og sosiale prosesser, fremstår de konstruerte kategoriene mann og kvinne og inndelingen i dem, som naturlig og selvinnlysende – noe Bourdieu beskriver med begrepet *illusio*. Habitus er individuell, samtidig som den er uatskillelig fra strukturene som produserer og reproducerer den, noe som igjen gjør at strukturene oppfattes som natur. For Bourdieu er det altså det sosiale og kulturelle blikket som konstruerer forskjellen mellom kroppene, samtidig som konstruksjonen av denne forskjellen blir grunnlaget og utgangspunktet for naturligheten ved den sosiale oppfattelsen som grunnlegger den – dermed tapes de underliggende dominanseforholdene av syne.

Det ligger et normativt element i vår kjønne habitus med tilhørende oppfatninger av hvert av kjønnes egenart. Det finnes i ethvert samfunn til enhver tid mer eller mindre eksplisitte forventninger om hvordan en «skikkelig kvinne» og en «bra mann» skal se ut, tenke og handle. Denne normative feminiteten og maskuliniteten er styrende for enkeltpersoner i sitt daglige virke når de hele tiden strekker seg mot (eller tar avstand fra) denne sosiale «malen» for hvordan man bør være som mann eller kvinne. Vårt utseende er dermed bare delvis medfødt. Vi fødes i en kropp som deretter kjønnnes og konstrueres (av selvet og omverdenen) som enten maskulin eller feminin. Kroppen formes etter sosiale og kulturelle normer og vurderinger om mannlighet og kvinnelighet. Dette idealet har forandret seg over tid – går man til kunsthistorien blir det tydelig at skjønnhetsidealet har forandret seg siden Rubens' tid. Prosessen der enkeltmennesket «kjønnes» er både sosial og individuell. Man blir i dette perspektivet mann eller kvinne i samarbeid og i forhold til alle andre. De sosiale omgivelsene spiller en viktig rolle, men man er også en aktiv konstruktør av seg selv som et kjønnsvesen.

Delte sosiale og historiske forestillinger om hva som er skikkelige mannfolk og ordentlige piker, gjøres individuelle og kroppslige i og gjennom den enkeltes kjønne habitus. På denne måten velger kvinnene fremdeles bort styrerom og maktposisjoner (selv om situasjonen er likere enn før) uten å nødvendigvis oppleve det som et utslag av tvang. Bourdieu beskriver hvordan det er slik at et yrke i en viss forstand rangeres høyere når det utføres (for en stor del) av menn. Kvin-

ner flest er altså en del av systemet som plasserer dem i en underordnet posisjon, deres underordning skjer i en viss forstand med deres egen velsignelse:

«Når de dominerte anvender skjemaer som er resultatet av dominansen på det som dominerer, eller med andre ord, når deres tanker og deres oppfattelse er strukturert i overensstemmelse med strukturene i selve det dominanseforholdet som er påtvunget dem, er deres *bevissthetshandlinger* uunngåelige *anerkjenneshandlinger* og dermed også *underkastelsehandlinger*» (Bourdieu 2000: 21–22).

Det er dette Bourdieu beskriver med begrepene *symbolsk makt* og *symbolsk vold*.

Kjønn er konstruert og reproduseres kontinuerlig gjennom og i våre dagligliv, ved hjelp av råmateriale som nyhetsmedia, reklame, språket og (egne og andres) handlinger. Lander beskriver det slik:

«Denne påklädningen [kjønnet] ... finns som ett skimrande raster av rosa och ljusblått över filmer, böcker, tidningar, historisbeskrivningar etc. och blir därmed förkroppsligat, betstämmande och begränsande för vår tanke och handlingsmönster» (Lander 2003: 30).

Et slikt syn på kjønn og på prosessen som ligger bak enkeltmenneskets selvforståelse som kjønnets vesen, åpner for analyser av konstruksjoner av femininitet og maskulinitet i ulike konkrete sammenhenger, analyser av kjønnskonstruksjon på mikronivå.

E. Goffman (1997) beskriver hvordan denne prosessen starter allerede fra det øyeblikk et barn er født. Barneoppdragelsen er kjønn på den måten at omgivelsene forholder seg til spedbarnet som kjønnets vesen. Dermed starter barnet svært tidlig med å definere seg selv i forhold til og i motsetning til andre kjønnede barn og voksne. Familien blir således en arena for kjønnsproduksjon. Sosiale og historiske kjønnsforskjeller reproduseres i og gjennom det daglige familieliv som om de var naturlige.

Denne prosessen pågår kontinuerlig gjennom hele livet. West og Zimmerman (1987) ser konstruksjon og rekonstruksjon av seg selv som kjønn som et rutinemessig og kontinuerlig gjøremål. Kjønn er ikke noe man *har* eller *er*, men noe man *gjør*. Å *gjøre kjønn* («doing gender») er på denne måten en aktivitet kompetente menn og kvinner bedriver i bestemte sosiale kontekster. Kjønn er ikke noe man er født med, men noe man hele tiden oppnår. Denne prosessen må selv sagt forstås i sammenheng med individets sosiale og institusjonelle kontekst. Til en viss grad er det individet som gjør kjønn i samfunnet, samtidig som det er samfunnet som gjør kjønn i og gjennom individet (jf. habitusbegrepet over, se også S. de Beauvoir (1973): *Det annet kjønn* bd 1 og 2. Oslo: Pax.). Kjønn er produkter av historien, men også produsenter av historie:

«Rather than as a property of individuals, we conceive of gender as an emergent feature of social situations: both as an outcome of and a rationale for various social arrangements and as a means of legitimating one of the most fundamental divisions of society» (West og Zimmerman: 126).

Goffman (1997) beskriver hvordan interaksjon mellom mennesker tar utgangspunkt i at andre man møter innehar en «essensiell natur». Denne naturen kan avleses fra en rekke (kroppslige) kjennetegn. Vi tar i det daglige for gitt at en person som har kortklipt hår, flat brystkasse og går kledd i dress og slips har en penis, selv om vi i svært få tilfeller vil kunne være sikre. Vi forutsetter videre at det at personen har en penis betyr at denne personen tenker, føler og oppfatter verden rundt seg på bestemte måter som skiller seg systematisk fra hvordan mennesker uten penis forholder seg til omgivelsene. Man oppfører seg i det daglige *som om* det ikke eksisterer et skille mellom biologisk og sosialt kjønn. Dette fungerer som regel godt. Å være sosiale vesener er nemlig som regel å oppføre seg slik at sosiale systemer og strukturer forblir usynlige (jf. Bourdieus illusiobegrep). Kjønn er en måte å organisere sosial praksis på, et sorteringsredskap som fungerer i praksis.

Kjønn som forståelseskategori er tilnærmet fundamental, den oppleves som interessant og relevant i stort sett alle sosiale situasjoner. Det er nesten umulig å unngå å gjøre kjønn. Forsøk på å fremstå som ukjønn skaper uro og frustrasjon hos andre som forsøker å plassere vedkommende i én av to kategorier.

Kjønn konstrueres sosialt i og gjennom det identitetsarbeidet enkeltindividet utfører for å fremstå som medlem av enten kategorien «menn» eller kategorien «kvinner». Som voksne mennesker gjør kroppen med sin utforming mye av dette arbeidet for oss, men vi bruker også tale, klesvalg, bevegelse/fakter og annet for å støtte opp om og forsterke kroppens kjønnede budskap. For en som sender ut alle utvendige tegn på å være medlem av kategorien «mann», vil jobben dermed bestå i å fremvise en atferd som innfrir de forventningene kroppen skaper, og som godt gjør en essensielt maskulin identitet som «passer til» kroppen. I praksis vil forventningene variere avhengig av alder, etnisitet, sosial klasse, seksuell orientering, (mer eller mindre lokal) kultur og umiddelbar kontekst (Schwalbe og Wolkomir 2001: 90). Den enkeltes spillerom i konstruksjonen av seg selv som kjønnsvesen er altså delvis avhengig av disse andre variablene.

Selv om det er enkeltmennesket som gjør kjønn er dette en grunnleggende sett interaksjonell og kontekstuell aktivitet. Medlemmer av et samfunn er alle sammen involverte i en selvregulerende prosess der man hele tiden er på utkikk etter hverandres kjønnede atferd og utseende, og deretter handler på grunnlag av det man finner. Enkeltpersoners kjønnsidentitet blir til gjennom denne sosiale prosessen.

En slik måte å forstå kjønn og kjønnskonstruksjon på, understreker det komplekse og flytende ved prosessen, det motsetningsfylte og dynamiske ved fenomenet kjønn. Kjønn forstås ikke her som allerede eksisterende (mer eller mindre) statiske roller som internaliseres av individet, men som samtidig sosiale og individuelle konvensjoner som kontinuerlig skapes, gjenskapes og forandres i sosial praksis.

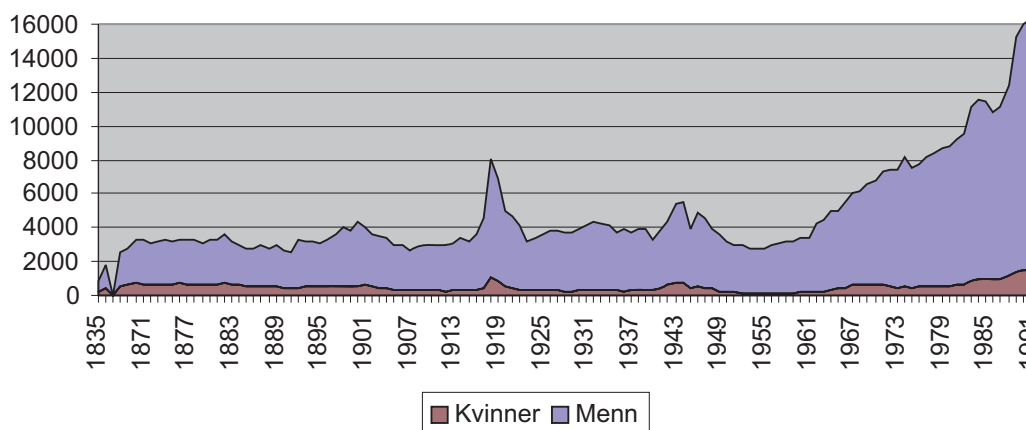
Å *gjøre kjønn* er å skape forskjell. I vårt perspektiv er denne forskjellen ikke naturlig, essensiell, evig eller biologisk, men sosial og historisk. Etter at forskjellene er opprettet, brukes de til å bekrefte og gjenskape oppfatningen av kjønnenes essensielle (kroppslige) ulikhet. Maskulinitet og femininitet er relasjonelle konsepter. I dag er forholdet mellom kjønnene i relativt rask for-

andring, og systemet av maskuliniteter og femininiteter er mer komplekst og mangfoldig enn tidligere. De rammebetingelsene som menn og kvinner har å forholde seg til i dagliglivet når de gjør kjønn, er altså mer usikre og uforutsigbare, men også åpnere, enn før. Dette bør være et bakteppe for diskusjonen som følger.

Kriminalitet og kjønnsfordeling – kriminalstatistikkens bilde

Registrert kriminalitet er i all hovedsak noe menn bedriver. Historisk har kriminalstatistikken stort sett beskrevet menns handlinger (*Historisk statistikk*, tabell 8.7).

Dommer og forelegg for forbrytelser etter kjønn, 1835-1992. Kilde: SSB/Historisk statistikk

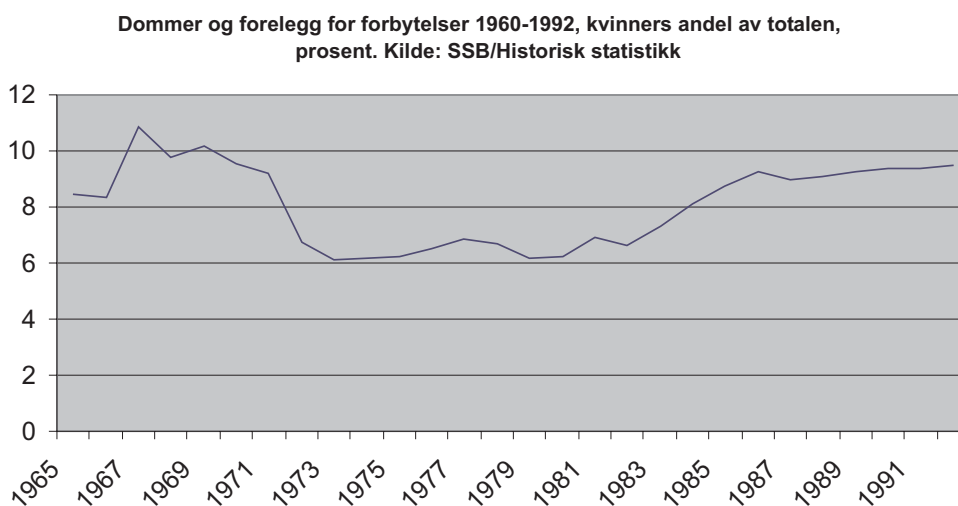
Når vi beskriver den registrerte kriminaliteten i kapittel 4, beskriver vi altså i stor grad *menns* registrerte kriminalitet. Kvinners kriminalitet har med noen få hederlige unntak blitt sett som mindre interessant.

C. Høigård (1993) beskriver tre generelle trekk ved kvinnekriminalitetens utvikling i perioden 1860–1976. For det første har kvinneandelen av det totale antallet straffbare⁴¹ vært lavere enn mannsandelen i hele perioden. Toppen på 23,1 % var i 1864, mens bunnen på 5,7 % var i 1959. For det andre har kvinneandelen i Høigårds periode, med unntak av verdenskrigene og peri-

⁴¹ Høigård definerer straffbar som «(...) en person [som] er funnet skyldig i lovbrudd og at rettsapparatet har iverksatt bestemte tiltak overfor henne. Tiltak er domfellelse, bot og påtaleunntatelse» (Høigård 1993: 74n). Kategorien 'straffbar' var vanlig tidligere, men har nå gått ut av bruk. Utgangspunktet for Høigårds tall var avsnittet av kriminalstatistikken som omhandler reaksjoner. En person som mottok flere reaksjoner i løpet av et kalenderår blir der talt med flere ganger. Dette har ikke forandret seg siden Høigårds tall. Høigårds begrep straffbar og dagens begrep reaksjon henviser til det samme og kan altså brukes om hverandre, selv om reaksjoner gir et mer presist bilde av hva som er datamaterialets grunnleggende enhet, nemlig reaksjoner, ikke personer (personlig kommunikasjon med L. R. Thorsen, SSB).

oden etter 1960, vært jevnt synkende. Dette er selvsagt relativt sett, i forhold til mennenes enorme økning. I perioden 1960–1976 har andelen igjen steget noe, ikke bare i Norge, men i en rekke vestlige land, ifølge Høigård. For det tredje skyldes denne nedgangen først og fremst nedgang i spesielle lovbruddskategorier, da særlig sedelighetsforbrytelsene. I 1860 var kvinnes andel av sedelighetsforbrytelsene 61,3 %. I 1976 var andelen sunket til 1,0 %. I absolutte tall utgjorde dette 196 kvinner i 1860, mot to kvinner i 1976. I 2003 har det skjedd en marginal økning: det ble reagert mot kvinner i forhold til seksualforbrytelser åtte ganger, noe som utgjør 1,4 % av totalen. På enkelte andre områder (som vinningsforbrytelser) må kvinneandelens nedgang ifølge Høigård, forstås i sammenheng med mennenes voldsomme økning.

Perioden fra 1965 og frem til begynnelsen på 90-tallet bærer preg av en nokså stabil utvikling med mindre opp- og nedturer. Kvinnenes relative andel av dommer og forelegg for forbrytelser, ser i perioden 1965–1992 slik ut:

Denne stabiliteten skjuler selvsagt det faktum at antallet kvinner som har fått dommer eller forelegg for forbrytelser i perioden har økt betydelig i absolutte tall, ettersom kvinnene her hele tiden sees i forhold til mennenes kraftige økning (jf. tidsserien over).

Utover på 90-tallet og frem mot i dag har kvinneandelen igjen økt noe. I tallene for 2003 utgjør *reaksjoner* mot kvinner 18,1 % av det totale antallet *reaksjoner* (*Kriminalstatistikk*, tabell 43; se også Kristiansen 2005). Vi er dermed nærmere toppen i 1864 (23,1 %) enn bunnen i 1959 (5,7 %).

Hvis man ser på mer spesifikke lovbruddskategorier er det tydelig at de aller fleste kvinner som tas, tas for vinningslovbrudd, og da særlig naskeri. Deretter følger de typiske kvinnelovbruddene, spesifisert av Høigård (1993) som narkotikaforbrytelser, bedrageri, heleri og benyttelse

av falsk dokument. Voldsandelen er helt ubetydelig, og sedelighetsandelen, som vi har sett, enda mindre.

B. Vegheim (1997) finner i sin beskrivelse av kjønnsforskjeller i den registrerte kriminaliteten at kvinner utgjør ca. 11 % av *siktede* totalt, 10 % av siktede for forbrytelser. Vegheim deler videre opp fire forbrytelseskategorier som skiller seg ut med hensyn til høy kvinneandel. Disse er underslag, dokumentfalsk, bedrageri og utroskap samt narkotikakriminalitet. Dette er en inndeling som i stor grad overlapper Høigårds beskrivelse av den typiske kvinnekriminaliteten. I Vegheims materiale ligger de tre første på over 20 %, den siste litt under.

I dag (2001) ser kvinners andel av siktede for de samme lovbruddstypene ut som listet under:

Underslag: 31,3 %
 Dokumentfalsk: 25,8 %
 Bedrageri og utroskap: 26,8 %
 Forbrytelse mot lov om legemidler: 23,1 %
 Naskeri: 47,8 %

Merk at vi i tillegg har tatt med naskeri her, som Høigård beskriver som det mest typiske kvinnelovbruddet. Kvinneandelen av *siktede* generelt har økt fra 11 % i Vegheims materiale til 16,1 % i 2001. Kvinneandelen er noe høyere for forseelser, og noe lavere for forbrytelser. Kvinner kan dermed sies å generelt sett bli siktet for mindre grove lovbrudd enn menn. Andelen ser videre ut til å ha økt noe også for alle de typiske kvinnelovbruddene, sett hver for seg. Kvinners andel av *reaksjonene* er i dag (2003) på 18,1 %, mot situasjonen på begynnelsen av 80-tallet, da andelen lå på rundt 7 % (Kristiansen 2005). Hva kan være årsakene til en slik utvikling? Og hvorfor er kriminalstatistikken likevel såpass mannsdominert?

Kjønns spesifikke forklaringer på den registrerte kriminaliteten

Historisk har menns kriminalitet gjerne blitt forklart med utgangspunkt i et vinningsmotiv. Menns handlinger mer generelt, sees som utslag av deres ønske om og evne til å kontrollere seg selv, sine medmennesker og sin omverden. En evne til selvstendig rasjonell tenkning og handling, og et ønske om (og vilje til) å takle risiko og spenning sees som typiske mannlige egenskaper (jf. for eksempel Connell 1995). Menns kriminalitet forstås dermed gjerne i forhold til deres sosiale og økonomiske situasjon for øvrig. I kontrast til dette har kvinners kriminalitet blitt forklart med utgangspunkt i deres «besværlige underliv» – kvinners kriminalitet har blitt sett som utslag av mental ubalanse og menstruasjon: «Menns vinningskriminalitet ble forklart med økonomiske årsaker, kvinners vinningskriminalitet med biologiske eller seksuelle årsaker» (Høigård og Snare 1993: 9). I dette perspektivet forstås kvinner som determinerte av kjønnets sitt på måter menn har blitt skånet for. Den mannlige lovbrøyer er kalkulerende, rasjonell og utspekulert: den kvinnelige er ustabil, følelsesstyrt og uforutsigbar. Menn styrer seg selv i forhold til sine omgivelser, kvinner styres av kroppens mange luner. Menn som bryter loven har vært et juridisk problem, kvinner som bryter loven har vært et helseproblem. Kvinner har blitt forstått med utgangspunkt i sin kropp.

Cesare Lombrosos og Guglielmo Ferreros klassiske beskrivelse av den kriminelle kvinnen forteller om slike labile og uforutsigbare «naturkvinner» (Lombroso og Ferrero 2004, org. utg. 1893). Tilsynelatende skikkelige kvinner kan når som helst vise seg å være avvikere: kvinner besitter nemlig en evne til å skjule sin sanne natur som menn flest mangler. Lombroso og Ferreros prosjekt er derfor en nitidig registrering av kjennetegn ved avvikerkvinner – deres hodeskaller, fingerlengde, antallet grå hår og så videre, kort sagt hele deres fysiologi, i tillegg til kjennetegn som håndskrift og tatoveringer. Målet var å gjøre den kriminelle kvinnen, denne illusjonens mester, synlig for sin omverden.

Lombroso og Ferrero så kvinnelige lovbrøtere som et maskulint avvik fra den naturlige kvinnelighet. Normale kvinner kjennetegnes ved manglende seksuell appetitt, sterk kjærlighet for barn og frivillig underkastelse under mannen i ekteskapet. Hvis noen av disse kjennetegnene mangler er det mye som tyder på at man har med *en født kriminell kvinne* å gjøre, ifølge Lombroso og Ferrero.

I dag er Lombrosos og Ferreros tanker ikke mer enn en kuriositet, håpløst utgått på dato. Hvilke kjønns spesifikke forklaringsmåter brukes i dag? To underspørsmål kan konkretisere problemstillingen ytterligere:

- Hva er det ved kvinner som gjør at de kontrolleres relativt sjeldnere (men oftere nå enn før?) enn menn av det formelle kontrollapparatet?
- Hva er det ved menn som gjør at de kontrolleres relativt oftere enn kvinner av det formelle kontrollapparatet?

Og mer spesifikt knyttet til vår overordnede problemstilling: Har noe av dette endret seg siden omkring 1965?

Hvorfor er ikke kvinner kriminelle?

Kriminalstatistikkens forskjell mellom kjønnene kan forklares på ulike måter. Vi viderefører i det følgende skillet mellom teorier på handlingsnivå (hvorfor gjør menn flere og kvinner færre kriminelle handlinger?) og teorier på norm/håndhevelsesnivå (hvorfor kontrollerer det formelle kontrollapparatet i så stor grad først og fremst menn?).

Høigård (1993) presenterer særlig to teoriretninger på handlingsnivå: kjønnsrolleteorier og deltakelsesteorier. Kjønnrolleteorier har hatt en dominerende plass i kriminologiens kjønnspektiv. Tanken er at normative forventninger knyttet til det å være kvinne, fungerer som en ekstra barriere mot kriminalitet. De fokuserer grovt sett på to sentrale premisser:

- Menns kriminalitet og kvinners ikke-kriminalitet kommer av ulikheter i kjønnsrollene.
- Forandringer i menns og kvinners kriminalitet over tid kommer av endringer i kjønnsrollene.

Det første premisset ser kjønnsrollene som en form for selvoppfyllende profetier. Forventningene om at ordentlige kvinner ikke er aggressive, fører til at kvinner flest anstrenger seg for å ikke fremstå som aggressive. Forventninger om at ordentlige kvinner ikke drikker seg overstadig beruset, fører til at færre kvinner enn menn gjør nettopp det. Med referanse til nedkriminaliseringen av naskeri, skriver Høigård at det er sannsynlig at kvinner ikke vil begå et lovbrudd i stor skala før forkastelsesgraden oppfattes som lav nok. Kvinner som stemples som kriminelle blir nemlig dobbelt avvikende, i den forstand at de oppfattes som både kriminelle og ukvinnelige, ettersom kriminalitet er et typisk mannsfenomen. Argumentet her er at den kvinnelige kjønnsrollen og de fleste former for kriminalitet passer dårlig sammen. Dermed er terskelen for at kvinner utsetter seg for risiko for å bli tatt for kriminalitet, høyere enn menns. Normative rolleforventninger knyttet til det å være kvinne fungerer altså som en ekstra barriere mot kriminalitet. En beslektet måte å argumentere på tar utgangspunkt i at grunnen til at kvinnes andel i kriminalstatistikken er så liten, er at kvinner i større grad enn menn kontrolleres uformelt i familien.

Det andre premisset er en dynamisk variant av det første – endringer i kjønnsrollene fører til endringer i kriminaliteten. Christie (1982a) beskriver hvordan økt kvinnelig deltakelse i arbeidslivet vil føre til endringer i kjønnsrollemønsteret som igjen fører til mer kriminalitet:

«Med større orientering mot deltakelse på linje med menn må man regne med en viss svekkelse av den eksepsjonelt sterke norminnprentingen hos piker og kvinner, med høyere kvinnekriminalitet som en av følgene. (...) Når flere deltar på disse områdene, vil også flere, men ikke nødvendigvis de samme, få ideer om en annen fordeling av arbeidsoppgaver i hjemmet. Mannsridderligheten vil svekkes, og flere kvinner vil gå sist inn døren. Noen flere vil bruke alkohol. Noen flere vil stå uavhengig i forhold til mann og familie. Noen flere vil registreres for lovbrudd» (Christie 1982a: 107).

Merk at det ikke nødvendigvis er de samme kvinnene det er snakk om. Det er her snakk om at en mer generell endring i de delte sosiale kjønnsrollene gjør at enkeltmennesker handler på nye måter, uten at det nødvendigvis er de samme enkeltmenneskene som deltar og som bryter loven.

Høigård (1993) mener at Christies teori ikke holder vann hvis den går nærmere etter i sømmene. Kvinnelig naskerikriminalitet foregår for eksempel ifølge henne, ofte i forlengelsen av de tradisjonelle kjønnsrollene. Det er kvinnen som ansvarlig for familiens måltider som nasker ekstra godt pålegg til lørdagsfrokosten, og kvinnen som objekt for mannens (og andre kvinners) blick som nasker sminke. Økningen i kvinners andel av naskeri kan derfor ikke begrunnes i nye kjønnsroller, mener Høigård:

«Konfronteres teorien med innholdet i kvinnelovbrudd forklarer den [teorien om nye kjønnsroller som kriminalitetsskapende] lite. Når den kvinnelige kjønnsrolle nærmer seg den mannlige, skal kvinnes kriminalitetsbilde nærme seg mannens kriminalitetsbilde. Men det kvinnelige kriminalitetsbildet blir ikke stadig likere det mannlige» (Høigård 1993: 42–42).

Kvinneres kriminalitet er fremdeles preget av spesialisering. Den bredden av ulike lovbruddskategorier som mennenes kriminalitet viser, ser vi ikke for kvinnene. Høigård konkluderer sin gjennomgang av kjønnsrolleteorier med at det er sannsynlig at kvinnerollen virker på kvinners registrerte kriminalitet, men at det er mindre sannsynlig at endringer i kvinnerollen får den helt store betydningen for endringer i kriminaliteten. Til det er endringene for små, mener hun. Dette vil være et spørsmål som ytterligere kan belyses empirisk i fremtiden.

Den andre teoriretningen på handlingsnivå i Høigårds fremstilling, er deltakelsesteoriene. Tanken er her at økt deltakelse (i arbeidsliv, i det offentlige samfunnet) fører til økte muligheter, som igjen fører til økt kriminalitet, her *for de samme kvinnene*, i motsetning til i kjønnsrolleteorien over. Flere kvinner drikker mer alkohol, flere tjener egne penger, flere disponerer egen bil, noe som setter flere kvinner i posisjoner der lovbrudd kan bli utfallet. Flere muligheter skaper mer kriminalitet. Særlig bilkjøring kan synes som et sentralt eksempel: av omkring 46 420 straffereaksjoner mot kvinner i 2003, var 37 347 for forseelser mot veitrafikkloven (*Kriminalstatistikk*, tabell 43, se også kapittel 7 om privatbilens rolle i kriminalitetsutviklingen). Andelen av kvinnelige lovbrøyttere som tas for slike lovbrudd er noe høyere enn andelen menn (80,5 % mot 77,5 %), men man må huske at menn tas for et mye bredere spekter av lovbrudd. Fremdeles er det slik at hvis en mann og en kvinne sitter sammen i en bil, er sjansen stor for at det er mannen som sitter bak rattet. Etter hvert som dette endrer seg, vil det være naturlig at flere kvinner blir tatt for trafikklovbrudd.

Også Høigård mener at deltakelsesteorien langt på vei stemmer med empirien – totaltallet for kvinnekriminaliteten stiger med økt deltakelse. Tallet stiger mest i byene, der deltakelsen er størst. Men hvis man deler opp i ulike typer kvinnekriminalitet, blir bildet mer komplisert. Naskeri, det lovbruddet der kvinneandelen er størst, kan for eksempel vanskelig forklares med økt deltakelse i arbeidslivet. Den store økningen i naskeri ligger nok heller i overgangen fra nærbutikk til supermarked, slik Høigård ser det. Lovbrudd som heleri, benyttelse av falsk dokument og bedrageri er sannsynligvis mer påvirket av økt kvinnelig deltakelse i arbeidslivet. Høigårds konklusjon om deltakelsesteoriene blir dermed et slags både-og. Deltakelsesteoriene kan muligens være med på å forklare en del av den økte kvinnekriminaliteten, særlig de såkalte nyere formuesforbrytelsene.

I stedet for å forsøke å forklare kvinners kjønns spesifikke *handlinger*, fokuserer teorier på norm- og håndhevelsesnivået på om kvinner *kontrolleres* på andre måter enn menn. Også her kan teoriene deles inn i to underspørsmål:

- Kontrolleres kvinner mindre enn menn? Det kjønns spesifikke ligger i graden av kontroll.
- Kontrolleres kvinner på andre måter enn menn? Det kjønns spesifikke ligger i formen for kontroll.

Angående det første spørsmålet kan man i hvert fall si at det tidligere i en viss forstand var omvendt. Vi har vært inne på at sedelighetskriminalitet var typiske kvinnelovbrudd, og da ofte typer lovbrudd som var kjønns spesifikke som handlinger. Fosterfordrivelse er et eksempel på en slik handling som tidligere ble kontrollert som kriminalitet, men som nå forstås på helt andre måter. De fleste fosterfordrivere var ikke overraskende kvinner. Også handlinger som prostitu-

sjon og leiermål (å få barn med flere utenfor ekteskap) er eksempler på lovbruddskategorier som ikke finnes i dag, men som var svært kvinnedominerte.

Hvordan er det i dag? De rent kjønnskjeve lovbestemmelsene er borte, men vi har fremdeles spesifikke bestemmelser som i prinsippet kan overtres av begge kjønn, men som i praksis i stor grad bare overtredes av det ene. De tidligere omtalte trafikkkforseelsene er også et eksempel på dette. Flere menn enn kvinner disponerer (fremdeles) bil. Flere menn enn kvinner drikker mye alkohol. Sannsynligvis kjører flere menn enn kvinner i beruset tilstand. Det at denne handlingen (fyllekjøring) er kriminalisert, kan dermed sies å være et eksempel på en i praksis kjønnsesifikt rettet kontroll (uten at det dermed er sagt at det er noe galt i dette!).

Likevel kan man si at det i absolutte tall er mange kvinner som kjører «i fylla». Det er bare så mange flere menn som gjør det samme. Vi har sett at naskeri er et annet lovbrudd som mange kvinner, i absolutte tall, kontrolleres for. De ulike sedelighetslovbruddene er motsatt lovbrudd som kvinner nesten aldri kontrolleres for. Med utgangspunkt i den før omtalte nedkriminaliseringen av naskeri i 1972 formulerer Høigård en slags kriminologisk lov: «Når kvinneandelen av et lovbrudd nærmer seg mannsandelen blir lovbruddet avkriminalisert, nedkriminalisert eller omkriminalisert» (Høigård 1993: 25).

Man kan si at en forutsetning for at en handling i siste instans skal ende opp som eksempel på kriminalitet, er at handlingen ligner tilstrekkelig på kriminalitet og den handlende på en kriminell, forstått som kulturelle forståelses- og fortolkningskategorier eller sjablonger, til at noen oppdager, anmelder etterforsker og kontrollerer den som kriminalitet. I vår kultur «ligner» kvinner mer på ofre enn på gjerningspersoner. Den kriminelle kvinnen passer ikke helt inn i vår kulturelle forforståelse av *den kriminelle*. D. Kellner beskriver hvordan medias beskrivelser støtter opp om og viderefører en slik forforståelse av kvinner som typiske ofre snarere enn gjerningspersoner:

«Media representation thus often construct women and their social problems as victims and objects, (...) focusing on women as individual examples of specific social problems like rape or domestic violence (Kellner: *The media and social problems*).»⁴²

I forlengelsen av dette kan det både være slik at enkeltkvinner ikke våger/ønsker å gjøre en handling før den oppfattes som mindre alvorlig (jf. kjønnsrolleteoriene over), men også slik at når en handling begynner å utføres av mange kvinner, vil den ikke lenger oppfattes som særlig alvorlig, og dermed avkriminaliseres (kontrollteori). Det konkrete eksempelet naskeri kan være et eksempel på begge tendensene.

I forhold til det andre spørsmålet, om kvinner kontrolleres på andre måter enn menn, har det vært hevdet at kvinner gjennom sin posisjon i familien i sterkere grad kontrolleres privat og uformelt enn menn. Familien kan i dette perspektivet beskrives som et alternativt kontrollsystem. Som Lombroso og Ferrero var inne på, har det også vært hevdet at kvinnelige avvikere

⁴² Nettkilde uten sidetall og dato for publisering. Se: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/medsocialproblems.pdf>.

har blitt sett annerledes enn mannlige, og at de derfor har blitt møtt av andre formelle kontrollører. Spissformulert kan man i dette perspektivet si at det historisk sett har vært slik at mens menn forstås som onde eller uspekulerte, og dermed som lovbrøtere, har kvinner blitt forstått som nervøse, hysteriske eller nevrotiske, og dermed som mentalt syke. Man kan – jf. perspektivet om hvordan kvinner ikke «ligner på» den typiske kriminelle – spekulere om dette gir seg utslag i det formelle kontrollapparatet også i dag. Er politiblikket (Finstad 2000) et blikk som er kjønnsnøytralt, eller fokuserer det på menn i større grad enn på kvinner?

Høigård lanserer en siste teori for å forklare kriminalitetens skjeve kjønnsfordeling. Utstøtelsesteorien tar utgangspunkt i at forholdet mellom kjønn og sosial klasse forandres. Det er jo stort sett ikke menn som deltar som fanges inn av rettsapparatet – snarere er det menn som har et problematisk forhold til arbeidslivet. En rekke nyere norske og nordiske undersøkelser beskriver en fangebefolkning av utstøtte (for eksempel Kyvsgaard 1989; Fridhov 1991; Skardhamar 2002; Nilsson 2003; Friestad og Hansen 2004; Thorsen 2004). I forhold til befolkningen for øvrig er domfaldte oftere skoletapere, har dårligere sosialt nettverk og vanskeligere familieforhold, er oftere fysisk syke og har flere og større psykiske problemer, bruker oftere narkotika, og har dårligere tilknytning til arbeidsliv og boligmarked, for å nevne problemene som oftest går igjen i undersøkelsene. Hvorfor skal det motsatte gjelde for kvinner – hvorfor skal økt deltakelse i arbeidslivet føre til kriminalitet?

For å vinne må man delta. Men også for å tape må man delta, skriver Høigård (1993). Økt deltakelse på selvstendig grunnlag fører til at flere kvinner enn før faller utenfor. Kvinner har fått en økt selvstendig rekruttering til filleproletariatet. I dette utstøtelseperspektivet er det slik at jo flere kvinner som deltar i arbeidslivet, jo flere vil støtes ut av det samme arbeidslivet, og jo flere vil bryte loven.

Hvorfor er menn kriminelle?

Med utgangspunkt i kriminalstatistikkens sterke mannlige slagside, er det kanskje ikke så rart at den mannlige lovbrøter har stått i fokus i teorier om kriminalitetens årsaker. Tar man statistikken som utgangspunkt kan kjønnsvariabelen sies å være den beste prediktoren for kriminalitet (Lundgren, Petterson og Tiby 2003). Likevel har ikke mannen *som mann*, mannen *som kjønn*, vært i fokus. Kjønnsperspektivet innen kriminologifaget har stort sett vært rettet mot kvinnen: mannens kriminalitet har blitt forsøkt forklart på alle mulige andre måter. Menn har altså riktig nok stått i fokus, men det er kvinner som har blitt forsøkt forklart som kjønn. De siste 10–15 årene har dette begynt å endre seg. Gradvis har det vokst frem perspektiver som ser menns kriminalitet som utslag av ulike måter å være mannlig/mandig på. Fokuset rettes altså mot hva det er ved mannen, som mann, som gjør at han er så overrepresentert i kriminalstatistikken. Disse teoriene kalles gjerne med en fellesbetegnelse *maskulinitetsteori*.

Vi har sett at West og Zimmerman (1987) ser kjønn ikke som noe man *har* eller *er*, men noe man *gjør*. Deres perspektiv understreker det sosiale og performative ved å være mann eller

kvinne. R. W. Connell (1995) har utviklet dette perspektiver mer spesifikt rettet mot menn, og J. W. Messerschmidt (1997) har igjen videreutviklet Connells teorier i forhold til kriminalitet. For Messerschmidt er kriminelle handlinger måter å *gjøre maskulinitet*. Der teoriene over har sett kriminalitet som et utslag av kjønn (for eksempel forandringer i kjønnsrollene) – siden kjønn ble sett som forut for de kriminelle handlinger, er forholdet motsatt her. Kjønn blir hele tiden til (blant annet) gjennom enkeltpersoners (kriminelle) handlinger, *kriminalitet er en måte å gjøre kjønn på*.

Connell (1995) posisjonerer seg i motsetning til teorier om kjønn som biologi, og også i motsetning til teorier om kjønn som sosiale roller. Begrepet *maskuliniteter* skal altså dels markere avstand til mannsrollebegrepet, som oppfattes som for statisk, og dels marker det et brudd med en biologisk/biologistisk forestilling om mannen. Kjønn forstås ikke som allerede eksisterende roller som internaliseres av individet, men som konvensjoner som kontinuerlig skapes, gjenskaptes og forandres i sosial praksis. Connell studerer ulike maskulinitetsprosjekter, betingelsene de blir til under, og resultatene de produserer. Teorien tar høyde for at kjønn både er noe strukturelt og noe som skapes gjennom handlinger i relasjon til andre, kjønn er historiske og dermed foranderlige, men samtidig underlagt samfunnsmessige føringer.

Denne kontinuerlige konstruksjonsprosessen er innleiret i og påvirkes av samfunnets ulike maktstrukturer. Det er ikke opp til hver enkelt å gjøre kjønn på fritt valgte måter – det finnes som vi var inne på over, mer eller mindre varige og entydige mønstre og likheter mellom ulike menns måter å tenke, føle og handle på, mer eller mindre klare forventninger for hvordan en skikkelig mann skal være. Likevel er det å være mann alltid å være en bestemt mann. En maskulinitet spilles alltid ut i en bestemt sammenheng. Deler av denne konteksten er andre (tilgjengelige og utilgjengelige) former for maskuliniteter og femininiteter, men også andre meningskategorier som etnisitet, sosial klasse, kultur og alder. Å «gjøre» en bestemt maskulinitet er dermed alltid samtidig å «gjøre» en sosial klasse, en kultur, en etnisitet og en alder. Sagt på en annen måte må man for å forstå kriminalitet forstå hvordan sosiale forståelseskategorier – som kjønn, etnisitet, sosial klasse og kultur – flettes sammen i konkret sosial praksis (som kriminalitet er et eksempel på, jf. Messerschmidt). Det finnes dermed et mangfold av måter å være mann på, av ulike maskuliniteter. Connell ser det som en sentral oppgave å beskrive det hierarkiske (makt-)forholdet mellom disse.

Connells begrep *hegemonisk maskulinitet* henviser til den maskulinitetsformen som i en bestemt historisk sammenheng står i en kulturelt privilegert posisjon, den rådende maskulinitetsformen i en bestemt tid/rom-sammenheng:

«In any specific time and place, then, hegemonic masculinity ... are culturally honored, glorified, and extolled at the symbolic level, such as the mass media, and are constructed in relation to subordinated masculinities and femininities (based on race, class, and sexual preference, for example), to oppositional masculinities and femininities, and to each other» (Connell 1995: 10).

Dette må ikke forstås som en uforanderlig og statisk størrelse, selv om det er en viss treghet inne i bildet. Hegemoni kan alltid utfordres, undergraves og forandres: en hegemonisk posisjon er alltid usikker og midlertidig. Hegemonisk maskulinitet påvirker konkret mannlig atferd, men determinerer den ikke. Hegemonisk maskulinitet er det bildet av Mannen med stor M som til en gitt tid har kulturelt hegemoni – det bilde som «menn flest» strekker seg etter og forholder seg til i handlingslivet som *skikkelige menn*. Svært få menn vil faktisk leve ut en slik maskulinitet, i hvert fall til enhver tid. Det store flertallet vil derimot spille ut ulike former for *medvirkende maskuliniteter* – maskulinitetsformer som drar nytte av den hegemoniske maskulinitets privilegerte posisjon. Nederst på rangstigen finnes det ulike former for *underordnede og marginaliserte maskuliniteter*.

Ulike maskulinitetsprosjekter er altså hierarkisk ordnet i Connells teori. Dette får bestemte konkrete konsekvenser. Connell beskriver for eksempel hvordan det for middelklasseguttene finnes en viktig forbindelse og et opplevd samsvar mellom familie og skole. Begge steder overføres klassespesifikke forestillinger om hegemonisk maskulinitet, der sentrale elementer er en spesiell type arbeid (teoretisk, boklig og stillesittende), å nå sine mål, å ta ansvar, med mer. For arbeiderklassegutter representerer skolen tvert imot verdier som oppleves som både irrelevante og foraktelige. Åndsarbeid er feminint, i motsetning til maskulint kroppsarbeid. Arbeiderklassegutter utvikler dermed en maskulinitet i opposisjon til skolen – gjerne ved å bråke og forstyrre – med det resultat at skolen for mange representerer en eneste lang rekke tapsopplevelser. Connell finner at dette for noen utvikler seg videre til en vag og episodisk tilknytning til arbeidsmarkedet som helhet. En slik tendens forsterkes selvfølgelig etter hvert som flere og flere tradisjonelle arbeiderklasse-arbeidsplasser forsvinner til utlandet eller effektiviseres bort. De unge arbeiderklassemennene utvikler det Connell kaller en radikal pragmatisme i forhold til å skaffe en inntekt, noe som i mange tilfeller i Connells materiale innbefatter kriminalitet.

Av spesiell interesse i denne sammenheng er det Messerschmidt (1997) kaller *opposisjonsmaskuliniteter*. Disse vokser ut av en marginalisert posisjon med få legitime veier til suksess (jf. Mertons klassiske beskrivelse fra 1938 av innovasjon som strategi i møte med en anomisk situasjon). Mennene har mistet størsteparten av den patriarkalske gevinst som medvirkende maskuliniteter skaffer de fleste menn. Messerschmidt mener at kriminalitet i dette perspektivet kan forstås som en ressurs for gutter og menn som mangler andre ressurser når de skal «gjøre maskulinitet». Hvordan kan man ellers fremstå som et skikkelig mannfolk når man ikke har lyktes på skolen, i arbeidslivet, på boligmarkedet og i det sosiale posisjoneringsspillet for øvrig? Kriminalitet kan således fungere som en alternativ kapital for dem som mangler andre kapitalformer. Opposisjonsmaskulinitet er et aktivt svar på en vanskelig situasjon, en marginalisert maskulinitet som plukker opp temaer fra den hegemoniske maskuliniteten, men omformer dem i en fattigdomskontekst (jf. Ericsson 2000). I sin beskrivelse av disse, finner Messerschmidt en overdrevet fokus på tradisjonelle maskulinitetsidealer som ære, respekt og fysisk styrke. Studier har knyttet vold til særlig unge arbeiderklassemenns forsøk på å etablere seg selv som skikkelige menn. Canaan (1996) ser for eksempel vold som et tegn for maskulinitet – som en måte å kommunisere og presentere seg selv som mann. Slåssing fungerer som en helt sentrale aktivitet i unge menns iscenesettelse av maskulinitet. Dette perspektivet koples ofte til bruk av alkohol, som også definitivt bør forstås som kjønnet praksis.

Vi har vært inne på at kjønn som sosiale struktureringsverktøy kan forstås som sammenflettet med andre sosiale kategorier som rase, kultur og klasse. For Connell (1995) er det slik, hvite menns maskuliniteter konstrueres ikke bare i forhold til hvite kvinner, men også i forhold til svarte menn. Det er på denne måten umulig å analysere arbeiderklassemaskuliniteter uten å se dem både som *arbeiderklasse*maskuliniteter og *arbeiderklasse*maskuliniteter. I stedet for å se kjønn, etnisitet og sosial klasse som atskilte «ting», må de sees som gjensidig avhengige prosjekter som samtidig er individuelle, og historiske og sosiale, det som stadig oftere betegnes som *interseksjonalitet* (jf. Lykke 2003). Messerschmidt (1997) argumenterer for at individets arbeid med å gjøre kjønn, klasse, kultur, alder, og så videre må forstås og fortolkes både på et individuelt og et strukturelt nivå. Motsetningen mellom enten aktør eller struktur forstås som falsk – en kriminell handling er, som alle andre handlinger, samtidig individuell og sosial.

Innen nordisk mannsforskning har det de siste årene vokst frem en diskusjon rundt begrepet *umannlighet*, som fokuserer på relasjonen mellom det mannlige og det umannlige (Lorentzen 2004, 2005; Lander 2003). Målet er å beskrive både hvilke verdier menn tar avstand fra eller opponerer mot, og hvilke verdier, heltefigurer og *storylines* de artikulerer i fortellingene om seg selv, som de strekker seg mot og identifiserer seg med. J. Lorentzen (2004) beskriver hvordan det var lettere å fremstå som mandig tidligere. Nå skapes mandighet gjennom en kontinuerlig forhandling (kamp) om å fremstå som mandig på riktig måte i et vagt og usikkert landskap:

«Menns livsverden har vært preget av strenge ideer om hvordan en mann skal være, og av tanken om at ethvert lite brudd med denne ideen er en risikoatferd som kan føre mannen inn i umandighetens sumpete tilværelse» (Lorentzen 2004: 10).

Lorentzen beskriver mannen som i kontinuerlig arbeid med å bevise og opprettholde sin mandighet mot trusselen om å «falle ned i « umandighet. Også M. Kimmel (1996) er opptatt av dette som et sentralt punkt – ikke mannlighet som positivt definert tøffhet, men som negativt definert redsel for å ikke fremstå som tøff. Mannlighet kan oppnås, men kan dermed også mistes. Lorentzen ser det som et sentralt punkt å identifisere hvilke tegn som markerer overgangen mellom det mandige og det umandige. I dette perspektivet kan enkelte former for kriminalitet forstås som utslag av en redsel for å identifiseres med det umandige – en reaksjon som går for langt den andre veien og blir *for mandig*.

A. Prieur (2004) setter unge innvandregutters kriminalitet i sammenheng med maskulinitets-teori. Stående i et kulturelt krysspress, hvor ulike maskulinitetsidealer står i konflikt med hverandre, forsøker unge gutter med minoritetsbakgrunn å balansere mellom ulike bilder av det mandige som er vanskelig å kombinere. Hun ser kriminalitet som et utslag av en problemfylt forhandlingsprosess der guttene forsøker å skape en passende maskulinitet i et komplekst landskap. For Prieur er det altså ikke slik at problemet er upassende kulturelle verdier og normer som overføres til dem fra foreldrenes hjemland. Hun hevder at minoritetsguttene begreper om ære og respekt like godt kan gjenfinnes i gangsterfilmer, rapmusikk og en svart amerikansk kultur som har lite med foreldrenes hjemland å gjøre. Også etnisk norske subkulturelle miljøer som nynazistmiljøer (jf. Fangen 2001) og bikermiljøer, har lignende æreskodekser. Ifølge Prieur inneholder disse ungdomskulturene mange elementer som ser ut til å være kulturelt fellesgods

for guttegjengere med arbeiderklassebakgrunn, og hun fokuserer snarere på såkalte *delkulturer* (se også Hauge 2001) i sin beskrivelse.

N. Jon (2005) er enig med Prieur i at minoritetsguttenees æreskodeks og holdninger overfor kvinner neppe først og fremst har opphav i unge minoritetsgutteres opprinnelseskultur. Men hun følger ikke Prieurs fokus på delkulturer. Med utgangspunkt i et maskulinitetsperspektiv argumenterer hun for at det *er* et spørsmål om en overordnet felles kultur, og ikke om mer eller mindre lokale og særegne delkulturer. Jon peker imidlertid ikke på guttenes opprinnelseskultur, men snarere på sentrale maskulinitetsidealer i vår vestlige kultur som sentrale kriminalitetsskapende faktorer. Å være tøff og modig, velge risikofylte løsninger og forsvare seg selv og sitt ståsted, er verdier som kan sies å inngå i den hegemoniske maskuliniteten i vårt samfunn. Verdier som aktivitet, risiko, dominans, overlegenhet, spenning – alle sammen deler av en vestlig hegemonisk maskulinitet – er også verdier som kan sies å stå bak en rekke uønskede («kriminelle») handlinger.

R. Thurston (1996) ser maskulinitetsperspektivet i forhold til tanker om fengselet som produsent av kriminalitet. Teorier om fengselet som «universitet i kriminalitet» tar ofte opp i seg overføring av teknisk kunnskap (jeg lærte hvordan man åpner pengeskap) og en utvidet stigmatiserende og prisoniserende fangekultur (vi må stå sammen mot betjentene, se kapittel 9 for mer). Kjønnspektivet – fangene *som menn* – underkommuniseres imidlertid som regel. Det skjer muligens en overføring av «kriminell» kunnskap mellom fanger, men også, og kanskje viktigere, en overføring og en videreføring av (protest- eller opposisjons-) maskulinitetsprosjekter, idealer og holdninger. Thurston ser fengselet som en fabrikk for reproduksjon og rendyrking av sentrale maskulinitetsverdier. Jon (2005) finner lignende mekanismer i sin studie av Foldin verneskole – det var svært viktig å ikke senke garden og fremstå som «myk» overfor de andre guttene. Verdier som tøffhet, aggressivitet og en objektiviserende holdning overfor kvinner, får ifølge Thurston stå relativt uimotsagt i fengsel, i motsetning til i samfunnet for øvrig. Fengselet kan dermed sies å validere og reproducere en problematisk (kriminalitetsskapende) protestmaskulinitet.

Oppsummering: Kriminalitet og kjønn

Høigård avslutter sin gjennomgang av teorier som ønsker å forklare kvinners kriminalitet med at det er et for ambisiøst utgangspunkt at én teori skal kunne forklare hele det komplekse sosiale fenomenet som kvinnekriminaliteten utgjør. Vi underskriver på en slik konklusjon for kjønns spesifikke teorier om kriminalitet mer generelt. Flere elementer må kombineres hvis man ønsker å skape noe som kan hevdes å være en mer generell forklaring på kjønnsforskjellene i kriminalstatistikken. En fullverdig modell skal vi ikke lansere her. Med utgangspunkt i Høigård vil vi likevel oppsummeringsvis trekke frem noen av de spørsmålene en slik modell bør forholde seg til:

- Kjønsroller/maskuliniteter, femininiteter og kriminalitet – et komplekst samspill mellom ulike kjønnede prosjekter, ulike lovbrudd, ulike kontekster.
- Familien som barriere mot kriminalitet møter ny familiestruktur og nye familieformer.
- Endringer i kontrollformer og det kjønnsskjeve kontrollblikket.
- Økt kvinnelig deltakelse fører til egne penger, men også økt utstøting.

Kapittel 7

Kriminalitet, teknologi, risiko

1960-tallet opplevdes som en tid i rivende teknologisk utvikling. Alt var raskere, større, bedre og flere enn tidligere, og denne utviklingen kunne bare vedvare. Men midt i det moderne frem-skriftsprosjekt medførte alle de nye mulighetene også nye problemer og utfordringer. En dyp fascinasjon rundt alt det nye var koplet til en dyptfølt angst for fremtiden og fremtidens tekno-logi.

Teknologi forstås gjerne som (mer eller mindre) nyttige gjenstander, oppfinnelser eller nyvinnin-ger som kan brukes til bestemte formål, enten det er mannen eller kvinnen i gata og våre formål i hverdagen, eller ekspertenes svært spesifikke formål i en gjennomteknologisk yrkeshverdag. Slik sett koples begrepene *teknologi* og *teknikk* nært sammen. Det teknisk kompetente mennesket gjør seg bruk av ulike former for teknologi i sitt møte med og bruk av verden rundt seg. V. Gorokhov (1998) beskriver tre mulige forståelser av begrepet teknologi. For det første kan begrepet vise til aggregatet av all **menneskelig bruk av materiell** for å nå bestemte mål. Materi-ellet kan være alt fra enkle verktøy til komplekse datasystemer. For det andre kan begrepet hen-vise til summen av all **teknisk aktivitet**. Innovasjon og oppdagelser, forskning og utvikling, her- under hele prosessen fra tegnebrettet til implementering, fra idé til markedsføring av ferdig pro- dukt, faller inn i teknologibegrepet forstått slik. Til slutt kan begrepet ifølge Ghorokov forstås som summen av all **teknisk kunnskap**, fra de mest spesifikke og konkrete teknikker og praksiser til store abstrakte teoretiske systemer.

I det følgende er vi ikke opptatte av teknologier isolert sett, men også av de vitensformer og evner, den kunnskap og den energi som gjør bruk av en teknologi mulig. Den historiske og sosiale bruken av teknologi forstås som en del av teknologien, omvendt sagt skal bruk av tek- nologi forstås som sosial praksis.

Teknologi er på denne måten medium mellom menneske og omverden – gjenstander som, gjen- nom bruk, gir oss bestemte opplevelser av verden. Menneskelige fenomener som kjærlighet og intimitet, vennskap, fantasi, sosiale konflikter og mentale plager spilles ut mot og blir til i for- hold til teknologien rundt oss (Rasmussen 1995). I forlengelsen av et slikt perspektiv ser N. Rose (2000a) teknologi som:

«(...) hybrid assemblages of knowledges, instruments, persons, systems of judgements, buildings and spaces, underpinned at the programmatic level by certain presuppositions about, and objectives for, human beings» (Rose 2000: 313).

Hva oppfattes i og gjennom en bestemt teknologi som viktig eller relevant, og hva faller bort som irrelevant eller ikke-tenkbart? Svaret på slike spørsmål er også del av den aktuelle teknologien i dette perspektivet.

Teknologier virker på sine sosiale omgivelser, men omgivelsene virker også på teknologiene. Allerede sosiologiens klassikere var på forskjellige måter opptatte av en slik sammenheng. M. Weber skildret hvordan formålsrasjonaliteten og instrumentalismen ble dominerende i samfunnet, E. Durkheim beskrev hvordan industrisamfunnets funksjonelle arbeidsdeling skadet tradisjonelle sosiale bånd, mens K. Marx beskrev hvordan den kapitalistiske produksjonsmåtenes logikk kan få farlige konsekvenser, både for samfunnet og enkeltindividet. Senere har sammenhengen mellom teknologi og kriminalitet blitt gjort tydelig. For Christie (1982a) er den registrerte kriminalitetsutviklingen nært knyttet til økt urbanisering og sentralisering i samfunnet. Tema for dette kapittelet er hvordan den teknologiske utviklingen fra 1965 og frem til i dag kan sies å forholde seg til kriminaliteten i perioden.

Tre tendenser

I denne sammenheng skal vi fokusere spesielt på tre utviklingstendenser: (1) mulighetene dagens transportmidler gir mennesker til å bevege seg raskt over store avstander, (2) den sentrale plasseringen dagens informasjonsteknologi har i dagens samfunn og (3) forandringer disse og andre utviklingstrekk skaper for livet i storbyen.

Transport

Midt på sekstitallet var den store utviklingen i forhold til enkeltpersoners mulighet til å forflytte seg i rommet raskt, billig og enkelt allerede godt i gang. Bilen var på vei til å bli allemannseie og kommersiell flytrafikk gjorde at besøk til fjerne himmelstrøk (*Syden*) snart blir mulig for de fleste (jf. illustrasjonen fra *Hvem Hva Hvor* på side XX). Denne utviklingen har utvilsomt spilt en sentral rolle for kriminalitetsbildet.

I en viss forstand er det åpenbart ingen oppfinnelse som har skapt så mye kriminalitet som privatbilen. Bare fra 1985 og til i dag har antallet biler økt fra 395 til 491 per 1000 innbyggere. I 2004 er det altså nesten en privatbil per to nordmenn. Samtidig reagerte samfunnet med straff mot enkeltpersoner noe over 260 000 ganger i året (*Kriminalstatistikk*). Omkring 80 % av alle disse straffereaksjonene er for trafikkforseelser. Alt tyder i tillegg på at det er omfattende mørketall i forhold til denne typen lovbrudd. Trafikkforseelsene er i stor grad som en uuttømmelig naturressurs vi kan hente ut så mye som vi måtte ønske av (Christie 2004a). Trafikkriminalitetens omfang kan dermed sies å være avhengig av trafikkpolitiets ressurser og prioriteringer.

I tillegg er det en rekke andre former for kriminalitet som gjøres mulig, enklere eller mer interessant i og med moderne transportmidler. Ulike former for illegal handel og smugling er åpen-

bare eksempler, men også ran og tyveri er handlinger som tidligere nødvendigvis var lokale i sin tilknytning, men som i dag har blitt regionale, eller til og med nasjonale, problemer.

Også i mer overført betydning har transportmidlenes utbredelse fått innflytelse for kriminalitetsbildet. Bilen og flyet har gjort verden mindre, dagsturer har blitt til svipturer. Dette skaper forandringer i omgivelsene våre. Kjøpmannen på hjørnet forsvinner og erstattes med store kjøpesentre i byens utkanter. Dermed svekkes den lokale tilhørigheten (jf. McLuhan 1997), og nabolaget (med tilhørende nabokjerring) blir mindre viktig som forankringspunkt for enkeltmennesket, og dermed også som arena for sosial kontroll. Samtidig som geografiske avstander «minsker», kan den sosiale avstanden sies å øke, noe som i Christies (1982a, 2004a) perspektiv vil få innvirkning på vår oppfattelse av en handling som *kriminell* eller ikke. Denne utviklingen forsterkes av de to andre utviklingstendensene under.

Informasjonsteknologi

Også i forhold til informasjonsteknologi var utviklingen i gang midt på sekstitallet, om enn noe mer forsiktig. Forsiktigheten skulle snart legges bort – utviklingen har gått så fort at det var vanskelig å spå dagens situasjon for ti år siden, langt mindre i 1965. Vi har allerede beskrevet endringen i forhold til fjernsynsapparatet. Utviklingen og spredningen av datamaskiner har vært minst like imponerende. A. Giddens (1997) beskriver hvordan datamaskiners hastighet og minne hele tiden fordobles etter 18 måneder, det som gjerne kalles *Moore's lov* etter Gordon Moore, en av grunnleggerne til selskapet Intel. Det er ingen grunn til å tro at denne akselerasjonen av datakraft kommer til å dempes i den nære fremtid – Moore's lov er i hvert fall lagt til grunn for Intels virksomhetsvisjon frem mot år 2015 (*Platform 2015*).

Men utviklingen av datamaskinen i seg selv settes i skyggen av utviklingen av datamaskiner koplet sammen. Den teknologien som engang fikk navnet Personal Computer, her med trykk på *personlig*, er på mange måter allerede død. Enkeltmaskiner har blitt erstattet av et stort antall maskiner koplet sammen, vi lever i *nettverkets tidsalder*. Det som startet som et lukket nettverk for det amerikanske militæret med omkring 500 maskiner tilknyttet tidlig på 1980-tallet, hadde allerede i 1987 økt til et nettverk av omkring 28 000 enheter. Da hadde ulike universitetsmiljøer koplet seg på, og de militære var allerede i mindretall. Ti år senere, i 1997, var det estimert at Internett besto av 35 000 000 enheter. Antall datamaskiner tilknyttet Internett har i gjennomsnitt økt med 200 % i året siden 1985. Seks av ti nordmenn har i dag tilgang på Internett hjemme (*Nøkkeltall om informasjonssamfunnet*).

Dette har fått helt konkrete konsekvenser for hvordan vi lever i hverdagen. Penger har for eksempel blitt en elektronisk og immateriell størrelse. Verdien av enkeltmenneskets oppsamlede midler er avhengig av hva som skjer på en rekke aksjemarkeder rundt om på kloden. Makt er videre generelt noe som i større og større grad flyter gjennom fiberoptiske kabler. Skillet mellom dem som frekventerer det virtuelle rommet, og de ikke er logget på, og som derfor begrenses til den fysiske verden, er på mange måter et klasseskille. Tilgang til og kunnskap om informasjonsteknologi fungerer som en ny utstøtelsesmekanisme som kommer i tillegg til de gamle.

Lik de nye transportmidlene har den nye informasjonsteknologien også fått konsekvenser i en videre sosial sammenheng. M. McLuhan (1997) ser teknologi som ulike måter å forlenge det menneskelige legemet på. Et spyd forlenger armen, mens bilen forlenger (og forbedrer?) beina. Med dagens informasjonsteknologi er forlengelsen av kroppen blitt global. Verden har implodert og vi lever alle sammen i en felles elektronisk *global landsby*.

Ifølge P. Virilio (2000) har denne utviklingen gått så langt at han varsler *slutten på geografien*. Det lokale er skjøvet ut i periferien, mens det globale fremstår som det nærværende. Vi opplever i dag det Virilio kaller en global delokalisering. Der vi tidligere ble styrt av at jordas rotasjon skapte dag og natt, må vi i dag forholde oss til en global samtidighet, en *world-time* der handlinger rives løs fra «trivialiteter» som om solen skinner eller ikke. Jordas krumming angir heller ikke lenger grensen for hvor langt vi kan se – horisonten har mistet sin rolle som visuell grense:

«On the one hand, the extreme reduction of distances which ensues from the **temporal compression** of transport and transmission; on the other, the current general spread of **tele-surveillance**. A new vision of a world that is constantly 'tele-present' twenty-four hours a day, seven days a week, thanks to the artifice of this 'trans-horizon optics' which puts what was previously out of sight on display» (Virilio 2000:13, orig. uth.).

Fjerne begivenheter integreres i hverdagsbevisstheten, som i vesentlig grad etter hvert er organisert på bakgrunn av en viten om og en prioritering av fjerne begivenheter. Dette skjer i forlengelsen av transportmidlenes virkning på lokalsamfunnets betydning beskrevet over.

Giddens (1996) beskriver hvordan en slik utvikling får konsekvenser for det han kaller det senmoderne menneskets selvidentitetsarbeid. Bruk av massemedia og informasjonsteknologi flytter grensene for hva som oppleves som relevant i enkeltmenneskets identitetsarbeid. Giddens ser selvidentitetsarbeid som en refleksivt organisert streben, et kontinuerlig arbeid med å opprettholde en sammenheng mellom konstant reviderte biografiske fortellinger. Disse fortellingene blir mer og mer komplekse ettersom de må forholde seg til stadig flere mulige ressurser i fortellingsarbeidet. Enkeltmenneskets *fortelling om seg selv* skapes i dag med utgangspunkt i et utvalg som er bredere og mer mangfoldig enn før. Begivenheter rives løs fra sin tidligere faste binding til stedet og den lokale konteksten på en slik måte at historier som ikke har noe annet felles enn at de kommer på samme tid og at de oppleves som vesentlige, stilles sammen, noe Giddens kaller *kollageeffekten*. I det senmoderne samfunn er identitet i stadig større grad blitt slike kollager – komplekse hybrider satt sammen ved hjelp av historier som i utgangspunktet ikke har noe med hverandre å gjøre.

Storbyen

Vi har altså et samfunn der mennesker fysisk kan flytte seg enklere, raskere og billigere enn før, samtidig som verden har kommet nærmere i og gjennom informasjonstekniske nyvinninger. Muhammed kan altså komme seg langt lettere til fjellet enn tidligere, samtidig som fjellet har flyttet seg til stua hans. Den siste teknologiske utviklingstendensen vi skal trekke frem i denne

sammenhengen er konsekvenser disse og andre tendensens får for utviklingen av det (post-) moderne byrommet.

G. Simmel har blitt kalt modernitetens første teoretiker. I essayet «Storbyene og åndslivet» (1990, opprinnelig fra 1902) beskriver han hvordan byens organisering påvirker bymennesket. Livet i byen preges ifølge Simmel av individets konstante motstand mot samfunnets ytre overmakt – en kamp som handler om å få forbli selvstendig individ i møte med en kompleks ytre påvirkning. Dette får konsekvenser for bymenneskets personlighet, en størrelse som for Simmel forstås som en personlighet-i-samfunnet. Storbylivet skaper spesifikke psykologiske betingelser (raskt skiftende indre og ytre inntrykk) for storbymennesket, noe som skiller seg fra livet på landet. Storbymenneskets personlighet skiller seg dermed også fra personligheten til mennesket på landet. Storbyen fremelsker fornuften, mens en landlig tilværelse skaper følelsesmennesker, ifølge Simmel:

«Slik skaper det typiske storbymennesket (som naturligvis omgis av tusen modifikasjoner) seg et forsvarsorgan mot den rotløshet det trues med av det ytre miljøes strømninger og diskrepanser: Storbymennesket reagerer hovedsakelig på dem med forstanden i stedet for med lynnet – og det er bevissthetens intensivering (selv frembragt av den samme årsak) sin har gitt forstanden dette privilegium» (Simmel 1990: 89).

Byborgeres tenke- og handlemåter er resultat av en sosio-romlig dialektikk (jf. Pløger 1997). For ikke å bli overveldet av storbyen bruker storbymennesket forstanden som en verge: fokus på fornuft og rasjonalitet går dermed hånd i hånd med storbylivets sterke fokus på penger og pengeøkonomi. Dette fører til at forholdet mellom mennesker i byene blir et teknisk-rasjonelt forhold, mens landmennesker fokuserer på menneskers individualitet. Storbylivet gir dermed grobunn for en egoistisk og beregnende holdning overfor ens medmennesker, ifølge Simmel. Storbyens mangfold gjør folk kreative, men også blaserte, reserverte og instrumentelle i sitt forhold til andre.

O. Sæter (2003) beskriver noe av det samme, men med mer positivt fortegn. Med utgangspunkt i Baudelaires beskrivelse av *flanøren* som den erketypiske bruker av byrommet, mener hun erfaringen som storbybeboer gir byborgerne en kompetanse folk fra landet mangler:

«Flanøren kan lese og forstå byen, og er en godt kvalifisert tolker av byens skog av tegn, en ferdighet utviklet gjennom konstante møter med forskjellighet. Flanøren finner seg til rette mellom fremmede, og gjør en kunst ut av det å lese og fortolke det fremmede, flanørens etiske basis ligger i dette å møte de andres ansikt, en samling av forskjellighet» (Sæter 2003: 11).

I kontrast til Simmels blasertethet, har Sæters flanør utviklet en toleranse for Det Andre, en evne til å takle (og like?) ulikhet og variasjon.

For M. Silverman (1999) er det nettopp variasjon og mangfold som står i sentrum for beskrivelsen av det han kaller den postmoderne byen. Silverman ser de europeiske storbyene som i

utgangspunktet essensielt moderne fenomener. Analogt med legevitenenskapen, den kanskje erke-typiske moderne vitenskapen, skulle moderne byplanlegging skape orden i et i utgangspunktet sykt legeme. Tanken var at mennesket, gjennom vitenskapen, kunne forme byens kaos til et produktivt og rasjonelt rom. Det var underforstått at byen skulle planlegges, formes og kontrolleres av de styrende. Problemet har bare alltid vært at noe ved det ferdige resultatet ikke ligner på arkitektens tegninger og modeller.

Som modernitetens mange siktemål generelt, har denne streben etter orden og enhet i storbyen også vist seg problematisk. Det har alltid vært elementer som har nektet å passe inn, som ikke har villet innordne seg ønsket om uniformitet. Nye forestillinger om orden og ryddighet skapte nye former for uorden og rot som måtte administreres, kontrolleres og (ofte) undertrykkes. For alle som oppholder seg der, er byens rom fylt av paradokser.

Dette perspektivet kopler seg på og forsterker tankene over om informasjonsteknologiens effekter på selvidentiteten. Storbyen er sammensatt av reaksjoner på reaksjoner som skaper et mangfoldig råmateriale for å tenke og gjøre selvidentitet:

«Unlike any other [førmoderne] topography, the city provided a complex network within which the tension between self and other, the individual and the crowd, past and present, near and far, movement and stasis, desire and control (...) could be worked out» (Silverman 1999:68).

I den postmoderne byen har den teknologiserte strømmen av kapital og kommunikasjoner ifølge Silverman ødelagt den moderne sammenhengen mellom sted, kultur og identitet. Det lokale er i stadig større grad globalt, avstander, så vel geografiske som kulturelle, oppløses. Byen har blitt en mosaikk, som i seg selv setter spørsmålsteget ved gamle sannheter. Dette skaper en åpnere situasjon der nye uttrykk og nye møter får friere spillerom – den postmoderne byen preges av fragmentering, pluralisme og åpenhet. I dette perspektivet er den postmoderne byen en feiring av tidligere stigmatiserte og marginaliserte former for motkultur. Kulturen med stor K finnes ikke – det er alltid snakk om kulturer: identitetsarbeidet krever at alle skal ha en subkultur, enhver sitt undergrunnsfenomen.

Problemet er at det sjelden går spesielt lang tid før markedet gjør sitt inntog. En individuell identitetssøken koples dermed til markedskreftene – det du ønsker å bli er alltid til salgs. Utviklingen av den postmoderne byen går hånd i hånd med utviklingen av markedet. Byrommets viktigste enkeltrolle er *kunden*, idealet er ikke lenger *polis*, men *markedsplassen*. Byen henvender seg til enkeltpersonen *som forbruker*. Det er som forbruker man hører hjemme i byen, og det er som mangelfull eller dårlig forbruker man støtes ut (jf. Bauman 1997). Den postmoderne byens økte frihet er ikke jevnt fordelt, men stratifisert. Soner i byen preges av fattigdom og nød, som ofte sammenfaller med etniske skillelinjer. Teknologiske fremskritt og byens mangfoldige identitetsmarked eksisterer side om side med fattigdom og ulikhet. Dagens storbyer preges dermed samtidig av nye friheter og muligheter for noen, men også marginalisering for andre.

Samlet sett kan man si at det fra 1980-årene har blitt hevdet at en ny samfunnsform er i ferd med å vokse frem⁴³, et samfunn hvor modernitetens forklaringer og virkelighetsbilde ikke lenger er holdbare. Oppløsningen av fysiske avstander og globaliseringen av penger, informasjon og fellesskap fører til en ny situasjon. Disse utviklingstrekkene beskrevet over går inn i hverandre, og de går sammen med en globalisering av risiko, en viktig bit av kjennetegnene ved det Beck (1997) kaller *risikosamfunnet* (jf. kapittel 5). I risikosamfunnet er man stilt overfor farer som ikke lenger er begrenset av tid og sted, farer som individet ikke kan gjøre noe med, men som det likevel må forholde seg til. Den langtkommede moderniteten reduserer noen tradisjonelle risiki, men introduserer også en hel rekke nye. På grunn av global oppvarming er været farlig, genmanipulering og e-stoffer gjør maten farlig, den alltid økende kriminaliteten er farlig, likeså den økende internasjonale terrorismen, mens Virilio (2000) bruker begrepet *information bomb* til å referere til potensielle farer som kommer som følge av den nye informasjonsteknologiens destruktive potensial. Vitenskap og teknologi har skapt og skaper nye positive muligheter, men også nye risiki som vanskelig lar seg kontrollere. Å leve i et risikosamfunn er å leve med en beregnende innstilling til de alltid åpne handlingsmulighetene – både positive og negative – som vi kontinuerlig konfronteres med. Selvet må skapes i et forvirrende virvar av både muligheter og tilbud og farer og risiki (Giddens 1996). Hva skal man gjøre? Hvordan skal man handle? Hvem skal man være? Dette er sentrale spørsmål som hele tiden må besvares gjennom individets daglige sosiale liv.

Nye former for kriminalitet

Denne nye situasjonen har på ulike måter fått innvirkning også på kriminaliteten. I det følgende skal vi kort komme inn på tre nyere former for kriminalitet som i praksis kan gli over i hverandre; (1) økonomisk kriminalitet, (2) organisert kriminalitet og (3) IKT-kriminalitet.

Økonomisk kriminalitet

Økonomisk kriminalitet, gjerne også kalt hvitsnippkriminalitet, ble første gang satt på dagsorden av kriminologen Edwin H. Sutherland like etter andre verdenskrig. Han definerte hvitsnippkriminalitet som «(...) a crime committed by a person of respectability and high social status in the course of his occupation» (Sutherland 1983: 7). Definisjonen var banebrytende når den kom, men har i etterkant vist seg å være problematisk. Hva med middelklassens kriminalitet, og hva med den organiserte kriminaliteten? Det er nokså allmenn enighet om at Sutherlands definisjon må problematiseres (Nelken 2002). Snakker vi nærmere bestemt om kriminalitet for eller kriminalitet mot organisasjoner? Hva slags klasseposisjon forutsetter definisjonen? Hva slags type forretningsvirksomhet er interessant, med hvilke typer organisasjonsformer? Spørsmålet er hvordan man kan favne alt som man mener bør inngå i definisjonen av hvitsnippkriminalitet, samtidig som handlinger man ikke mener bør inngå, holdes utenfor. Mange ulike definisjonsforsøk finnes, noen favner bredere, andre smalere enn Sutherlands definisjon.

⁴³ Vi skal i denne sammenhengen ikke gå dypere inn i debatten om hvilket av begrepene senmoderne eller postmoderne som griper denne situasjonen best.

D. Ellingsen og V. Sky (2005) støtter seg til definisjonen i *Regjeringens handlingsplan mot økonomisk kriminalitet* (2000) i sin undersøkelse av virksomheter som ofre for økonomisk kriminalitet. Økonomisk kriminalitet forstås der som: «(...) profittmotiverte, lovstridige handlinger som ofte begås innenfor eller med utspring i en økonomisk virksomhet som i seg selv er – eller gir seg ut for å være – lovlig» (*Regjeringens handlingsplan... 2000*: 10). Ellingsen og Skys konklusjon er at det skjer langt flere tilfeller av hvitsnippkriminalitet enn det som går frem av kriminalstatistikken. De ser mørketallsproblematikken som ekstra relevant i forhold til denne typen kriminalitet. Offeret er ofte ikke engang klar over hva som har skjedd. Det er snakk om lovbrudd som er komplekse og derfor svært ressurs- og kompetansekrevende for politiet å etterforske. I Ellingsens og Skys materiale har om lag 1/5 av alle virksomheter (offentlige og private) med fem eller flere ansatte, blitt utsatt for ett eller flere tilfeller av økonomisk kriminalitet. De mener dermed det er mer vanlig for virksomheter å bli offer for økonomisk kriminalitet enn det er for enkeltpersoner å bli utsatt for vinnings- og voldskriminalitet samlet. Likevel er det relativt få av disse sakene som møtes med offentlige reaksjoner. Vanlige etterforskningsmetoder og vanlig offentlig saksgang er ofte dårlig egnet. Fængselsstraff er heller ikke alltid en alternativ reaksjon mot et selskap som bryter loven, og bøter betyr bare at alt har en pris. Ofte behandles slike saker administrativt av ulike kontrollorganer, eller internt i en bedrift, uten at de ender opp som politisak. Dette får igjen konsekvenser for hvordan økonomisk kriminalitet som fenomen forstås. Ellingsen og Sky peker på en tendens til å oppfatte denne formen for kriminalitet som «mindre kriminell» enn andre, mer tradisjonelle, lovbrudd.

Organisert kriminalitet

Også studiet av den såkalte *organiserte kriminaliteten* bærer preg av kamp om definisjonene. I tillegg er skillet mellom økonomisk og organisert kriminalitet i mange tilfeller flytende (Larsson 2004a, 2004b): Organiserte kriminelle kan begå økonomisk kriminalitet, og det er heller ikke uvanlig at mer typiske hvitsnippforbrytere samarbeider med organiserte nettverk (Johansen 1996). Larsson angriper de overlappende kategoriene slik:

«Lovbryterne er ofte relativt ressurssterke, handlingene er i mange tilfeller godt planlagt, og de har vinnings hensikt. Forskjellene som fremheves er at økonomisk kriminalitet begås innen eller legal virksomhet og av personer med høy sosial status, mens de organiserte kriminelle ofte er voldelige, at handlingene skjer i grupper eller nettverk og at korrupsjon og smøring er en viktig del av deres virke. I den virkelige verden glir disse forskjellene over i hverandre» (Larsson 2004a: 9).

Av grunner som definisjonsproblematikken, er det svært vanskelig å si om den organiserte kriminaliteten øker, minsker eller er stabil. Ofte er det et problem at tilsynelatende språklig harmoni dekker over definisjonsmessige uklarheter, at man diskuterer frukt og glemmer at man dermed sammenligner epler og appelsiner. Om man i det hele tatt har organisert kriminalitet, er fullstendig avhengig av hvordan begrepet defineres (Larsson 2004a, 2004b). Samtidig har organisert kriminalitet seilt opp som et justispolitisk satsningsområde, både i Norge og internasjonalt.

M. Castells (2003) maler et dystert bilde av den internasjonale organiserte kriminaliteten. Tidligere regionale eller nasjonale nettverk som den sicilianske Mafia, den japanske Yakuza, den russiske Mafiya, de colombianske kartellene og de kinesiske triadene (for å nevne de mest kjente av de mange nettverk Castells trekker frem) ekspanderer, samarbeider og tilpasser seg et globalt marked. Det internasjonale samfunnet trues dermed av grenseløse kriminelle nettverk, verden har blitt et globalt markedsføringstorg for illegale varer. Narkotika, våpen, kjernefysisk materiale, prostituerte, organer for transplantasjon; kort sagt alt som gis ekstra verdi gjennom sin ulovlighet er varer på dette markedet. Penger har som vi allerede har vært inne på, blitt immaterielle og elektriske, og dermed mer mobile enn tidligere.

Narkotikatrafikken er det økonomiske grunnlaget for all denne virksomheten, ifølge Castells (2003). Narkotika som vare er eksepsjonelt godt egnet for smugling. Varens vekt og volum i forhold til inntjening er svært lav, noe som gir gode muligheter for inntjening med lav risiko. I 1994 mente FN at den globale illegale handelen med narkotika omsatte for mer enn den legale handelen med olje. Sånn sett mener Castells at en eventuell legalisering av (bruk av) narkotika sannsynligvis er den største tenkbare trusselen mot internasjonal organisert kriminalitet. Store deler av disse pengene vaskes og investeres i legitime aktiviteter, noe som videre er med på å gjøre situasjonen uoversiktlig. Etter hvert som nettverkene tar i bruk ny teknologi – som IKT-verktøy og transportteknologi – skaper dette nye muligheter for effektiv handel med narkotika over landegrenser.

Men ny teknologi åpner også mer direkte for andre former for illegale markeder, som for eksempel handel med kjernefysisk materiale eller med organer for transplantasjon – varer som hadde vært meningsløse som *varer* uten den teknologiske utviklingen.

IKT-kriminalitet

Også den såkalte IKT-kriminaliteten er plaget av problemer på definisjonsplan. Kategorien overlapper av og til, men ikke alltid, med de to foregående. Juridisk sett er også en rekke av de problematiske handlingene som kan falle inn i kategorien, (fremdeles?) i en gråsoner, som for eksempel spredning av datavirus. D. Thomas og B. D. Loader (2000) skiller mellom tre ulike typer IKT-kriminelle. *Hackere* er på en måte på oppdagelsesferd på Internett. De er sjelden ute etter penger, men kan utsette ofre for mer eller mindre kostbare «practical jokes». *Informasjonshandlers* virksomhet kan sammenlignes med industrispionasje. På overflaten driver de med mye det samme som hackere, men målet er økonomisk gevinst, ikke den tekniske utfordringen eller statusen i et undergrunnsmiljø. Til slutt finner man ulike former for *terrorister og ekstremister* som bruker Internett som verktøy i sin virksomhet. Her er overlappingen med kategorien organisert kriminalitet tydelig.

Bråttförebyggande rådet har gjennomført en undersøkelse av IKT-kriminalitetens omfang i Sverige (*IT-relaterad brottslighet*). De trekker frem en rekke ulike eksempler på hva svenske bedrifter og enkeltpersoner kan bli utsatt for: Ekstern datainntrenging/hacking, som igjen kan være utgangspunkt for en mengde ulike lovbrudd som bedrageri, sabotasje, industrispionasje, brudd på opphavsbestemmelser, og så videre, manipulasjon eller salg av data/informasjon,

spredning av illegalt materiale som barnepornografi, rasistiske ytringer, trusler, og deling av opphavsbeskyttet materiale, såkalt fildeling. Ofte beveger man seg i juridiske gråsoner hvor det ikke finnes tidligere dommer å støtte seg til, og hvor et eventuelt ønske om kontroll kan komme i konflikt med andre hensyn, for eksempel til ytringsfriheten.

Det er i stor grad opp til den enkelte å beskytte seg mot slike «lovbrudd» ved hjelp av tiltak som brannmurer, virusprogrammer, spam-filtre, og så videre. Anmeldeshyppigheten er videre lav ettersom mange bedrifter anser det som pinlig (og dermed dårlig reklame) å innrømme å ha vært utsatt for slikt. Selv der spørsmålet om handlingers juridiske status er avklart, er det altså nok så sjelden politiet griper inn i slike saker.

Samlet sett kan man si at nye former for kriminalitet kan sies å henge nøye sammen med samfunnsutviklingen generelt, og den teknologiske utviklingen mer spesielt. Når bilen ble allemannseie, gikk kriminaliteten fra å være lokal til å bli regional og nasjonal. Med Internett har den altså blitt global. Den teknologiske utviklingen er en utvikling de fleste av oss ønsker velkommen, men den er en utvikling som også innebærer risiko og kostnader. Hvis man ønsker å begrense disse, innebærer det å søke å begrense (blant annet) økonomisk kriminalitet, organisert kriminalitet og IKT-kriminalitet. Og for å begrense disse lovbruddsformene, er man avhengig av en teori om årsaker.

Forutsatt at vi er noenlunde enige om hva vi snakker om, og at tredelingen gir mening: Hvordan kan de nye formene for kriminalitet forklares? Hva er hvitsnippkriminalitetens, den organiserte kriminaliteten og IKT-kriminalitetens årsaker? Disse lovbruddskategoriene settes i den offentlige debatt ofte i sammenheng med lovbrüternes ønske om profitt. Målet er å tjene penger. En slik «forklaring» har den samme svakheten som tilsvarende forklaringer på ran av banker – den klarer ikke å si noe om alle de som også ønsker å tjene seg rike, men som likevel velger å ikke rane en bank. Vi skal kort komme inn på noen mulige teorier på ulike nivåer som kan brukes til å kaste lys over temaet.

En fullgod forklaring må i hvert fall forholde seg til den overnevnte teknologiske utviklingen, og da særlig utviklingen på området informasjonsteknologi. Dels er de nye formene for kriminalitet kvalitativt nye handlinger som er mulige og interessante i og med den nye teknologien, dels er det snakk om gamle former for kriminalitet (for eksempel tyveri, svindel, og lignende) gjennomført på nye måter. Å svindle en enkeltperson er en gammel form for praksis, selv om det involverer en datamaskin. Å svindle hundrevis av personer spredt rundt hele kloden ved hjelp at et tastetrykk er noe kvalitativt nytt, ikke det gamle gjort på nye måter (Thomas og Loader 2000).

Disse lovbruddsformene henger selvsagt også sammen med den juridiske utviklingen. Et eksempel er innsidehandel som relativt nylig har blitt illegalt i Storbritannia, og som fremdeles er lovlig i flere europeiske land (ibid.). Det kan være vanskelig å holde tunga rett i munnen – hva er lovlig og hva er ulovlig? Alle de tre formene for ny kriminalitet som er beskrevet her (hvis vi skal opprettholde skillet), kan sies å speile samfunnsutviklingen i vid forstand. Den utviklingen

innen internasjonal handel som transportteknologi gjør mulig, og utviklingen og spredningen av IKT-teknologi, er nødvendige, men ikke tilstrekkelige, faktorer i en årsaksforklaring.

På handlingsnivå kan disse formene for kriminalitet videre forstås som innovasjon i Mertons (1938) forståelse av ordet, som igjen er videreutviklet av den såkalte *strainteorien* (se delen om massemedia over). I mange tilfeller er ikke lovbrutere, selv ikke de økonomiske eller organiserte, spesielt ressurssterke (Larsson 2004a, 2004b), og ulike former for nyere kriminalitet kan sees som illegale midler til å nå samfunnets «legale» mål. Problemet blir igjen hvorfor ikke alle som opplever en anomisk/strain-full situasjon velger å forsøke seg på utsiden av loven. Hvis fristelsene er så store, hvorfor gjør ikke alle det? Hva er det som gjør at noen *ikke* gjør gale ting? Ulike delkulturteorier (jf. Hauge 2001) kan være med på å forklare hvorfor det i enkelte miljøer oppstår en kultur som gjør slike former for kriminalitet mer sannsynlige, mens man i et kontrollteoretisk perspektiv kan si at for store investeringer i en legal og legitim tilværelse kan gjøre at noen holder seg til legale alternativer, på tross av fristelser.

I et marxistisk perspektiv som bygger videre på Merton, er det kapitalistiske systemet i seg selv kriminogent (kriminalitetsskapende), siden profittmaksimeringen vil anta illegale former hvis legale former viser seg ineffektive (Nelken 2002). Vilje til å ta risiko er en kjerneverdi i denne sammenheng, men en slik vilje kan plutselig brikke over i kriminalitet. En kapitalistisk markedsstyrt økonomi er i dette perspektivet med på å produsere betingelsene som setter enkeltmennesket i en anomisk situasjon.

De nyere formene for kriminalitet kan etter hvert forstås som et globalt problem, som dermed kan sies å fordre globale løsninger. Samtidig reiser ulike kontrollforsøk ofte en debatt om privatlivets fred og kostnadene og risikoene knyttet til overdreven (elektronisk) kontroll. I det følgende skal vi diskutere virkninger den teknologiske utviklingen får for kriminalitetskontrollen, og dermed også, i mer indirekte forstand, for kriminaliteten.

Nye kontrollteknologier

I de siste 10–15 årene har en ny form for kriminalitetskontrollrasjonalitet vært på fremmarsj internasjonalt, også i Norge⁴⁴ Med sitt fokus på praksisrettede, konkrete og handlingsnære løsningsforslag, har denne nye retningen fått stor innflytelse i det kriminalitetsforebyggende arbeidet. *Retningen* i bestemt form entall er imidlertid noe unøyaktig – vi snakker her kanskje snarere om en rekke parallelle bevegelser som ofte (men ikke alltid) trekker veksler på hverandre, går inn i hverandre, omfatter hverandre og påvirker hverandre gjensidig. Perspektiver som POP (problemorientert politiarbeid), miljøkriminologi, situasjonell kriminalitetsforebygging, rutineaktivitetsteori, Rational Choice Theory og andre, utgjør til sammen det som samlet kan kalles – inspirert av forsikringsbransjens risikoanalytikere *aktuarene* – en *aktuarisk kriminologi* (Feeley og Simon 2003).

---

⁴⁴ Deler av dette og det neste avsnittet overlapper med diskusjonen i Hammerlin, Y. og T. W. Strand (2005).

Ulikt tradisjonelle kriminologiske teoriretninger (jf. Hauge 2001), er disse perspektivene lite opptatte av kriminalitetens årsaker. Fokuset rettes snarere mot kriminalitetens *betingelser* – mot hva som skal til, konkret og i praksis, for at en kriminell handling skal bli resultatet, og hvordan man kan påvirke disse betingelsene for å minske risikoen for kriminelle handlinger. Istedenfor en kriminologi som tar sikte på å forklare kriminaliteten har man fått en teknologi som forsøker å *administrere risiko* for å, på mest mulig kostnadseffektiv måte, begrense kriminalitetens skadevirkninger (Garland 2001; Midtveit 2005). Effektivitet i forhold til kostnader er helt sentralt, og denne tendensen går sammen med en bredere fokus på tett statlig (økonomisk) målstyring ved hjelp av kontinuerlige evalueringer.

Kriminalpolitikken kan på denne måten forstås i sammenheng med en bredere vitenskapelig basert sikkerhets- eller trygghetspolitikk. Kriminaliteten utgjør i denne sammenheng en sentral del av et mer generelt bakteppe av farer som må håndteres av det senmoderne mennesket. Selv om kriminalitet er ulikt sosialt fordelt og høyrisikogruppen er meget liten, oppfattes kriminalitet mer generelt i befolkningen som en vanlig del av livet.

I denne sammenheng knytter D. Garland (1996, 2000, 2001) de nye måtene å tenke og gjøre kriminalitetskontroll på sammen med nettopp tankene om risikosamfunnet som vi beskrev over. Han mener grunnlaget for dagens situasjon er en ny kollektiv erfaring av kriminalitet og usikkerhet, der høye kriminalitetsrater oppleves som normalsituasjonen, og justismyndighetene fremstår som ute av stand til å sette inn effektive mottiltak. Det er med dette utgangspunktet myndighetene retter fokus mot kriminalitetens skadevirkninger, ikke årsaker. Målet er å administrere kriminaliteten på samfunnsnivå slik at den gjør minst mulig skade, og ikke kontrollere, registrere og straffe enkeltpersoner i etterkant. Middelet er ifølge Garland et partnerskap mellom myndigheter og befolkningen for øvrig der alle gjøres delansvarlig for en effektiv kriminalitetskontroll. Resultatet blir nye organisasjoner på grensen mellom privat og offentlig sfære, et partnerskap mellom stat og borger, og nye roller og oppgaver for gamle organer som politiet og kriminalomsorgen.

I noen situasjoner og overfor noen former for uønskede handlinger, må staten likevel fremdeles ikle seg den «gamle» strenge rollen som suverent offentlig kontrollorgan. Dette fører ifølge Garland til rendyrking av ekspressive straffereformer som skal kommunisere statens autoritet. Det foregår altså to parallelle utviklingsløp: et preventivt partnerskap med normalbefolkningen og en straffende segregering av de kriminelle Andre.

Et eksempel på en teori som forsøker å dempe kriminalitetens skadevirkninger gjennom en form for preventivt partnerskap er den såkalte *rutineaktivitetsteorien* (routine activity theory), utviklet av L. E. Cohen og M. Felson (1979, senere utviklet i Felson 2002 og 2003 og Clarke og Eck 2003), som beskriver en kriminell handling som et møte mellom (minst) fire elementer: en gjerningsmann, et mål (mennesker, men også objekter), et sted (tid/rom-sammenheng) og et fravær av effektive kontrollører (såkalte *handlers*, *managers* og/eller *guardians*). Kriminalitet knyttet dermed til fysisk sted, et mer generelt trekk ved aktuariske teorier er et fokus på kriminalitetens situasjon, og dermed på kriminalitetens romlige organisering.

For myndighetene handler det så om å påvirke situasjonen hvor potensielle gjerningsmenn møter potensielle ofre på bestemte steder på en slik måte at en kriminell handling blir et mindre sannsynlig resultat. Dette kan gjøres på flere måter. Et alternativ er at effektive kontrollører introduseres (Clarke og Eck 2003). Dette kan være politifolk og vektere, men også overvåkningskameraer. Et annet er at kriminalitetens gevinster tas bort i størst mulig grad. Til slutt kan man forebygge (eller dempe skadene) ved å påvirke potensielle ofre på ulike måter for å gjøre kriminalitet til et mindre attraktivt alternativ (såkalt *target hardening*). Alt i alt handler dette perspektivet om på ulike måter å sørge for at enhver kriminell handling fremstår som vanskelig, risikabel, uten gevinster og umulig å forsvare.

Det er grunnleggende for et slikt perspektiv at et passende offer kjennetegnes ved å ha en verdi for gjerningsmannen. Kriminelle handlinger, forstås som et resultat av rasjonelle valg (rational choice).⁴⁵ Kriminalitet forstås som målorienterte handlinger som påvirkes av sine fysiske omgivelser. Dette betyr ikke at all kriminalitet alltid *bare* er målorientert, men at kriminalitet alltid *også* har et instrumentelt, målorientert element.

Vi skal kort komme inn på tre konkrete tendenser – tre teknologier – som er resultat av det vi har betegnet som en ny kriminalitetskontrollrasjonalitet. De tre er (1) nye former for politiarbeid med fokus på nasjonale og internasjonale registre og proaktivt arbeid, (2) den økte bruken av overvåkningskameraer i det offentlige rom og (3) What Works-tankens jakt på en effektivt rehabiliterende kriminalomsorg med spesielt fokus på medfølgende krav til kartlegging og dokumentasjon.

Nye former for politiarbeid

Tanken om kriminalitetskontroll som risikoadministrasjon gir seg på politiets område utslag i et sterkt fokus på et såkalt kunnskapsbasert proaktivt politiarbeid. L. Finstad (2000) beskriver tendensen:

«Dette er et forsøk på å vri politiarbeidet vekk fra det hendelsesstyrte og over mot at politiet selv i større grad definerer både problemområder og løsninger. I den problemorienterte modellen ligger det et ønske om at politiet selv i større grad styrer hendelsene, både ved å forebygge og ved ikke å overlate virksomhetens innhold til publikums mer eller mindre tilfeldige innfall. (...) Kunnskapsbasert politiarbeid innebærer at politiet går vitenskapelig til verks ved å systematisere sine egne erfaringer og ved å forhold seg aktivt til, og anvende, andre typer kunnskap enn sin egen» (Finstad 2000: 22).

Ekspansjonen i det proaktive politiarbeid må forstås i sammenheng med at dataalderen i den samme perioden har kommet til politiet. H. O. Gundhus (2002) beskriver hvordan politiets arbeidsmetoder har endret seg som følge av bruk av IKT i arbeidet. Denne utviklingen har gjort det mulig å samle inn og systematisere store mengder data på kort tid til en relativt lav kostnad,

---

⁴⁵ Men ikke den strenge økonomiske rasjonaliteten til Homo Oeconomicus. Det er snarere snakk om en situasjonell rasjonalitet, det er nok at kriminalitet oppleves av gjerningsmannen som det beste valget, der og da.

ettersom teknologiske løsninger blir rimeligere og rimeligere. Nasjonale og internasjonale personregistre koples med hverandre og knyttes til andre former for data, for eksempel oversikter over kriminalitet i ulike områder og til forskjellige tider (såkalt *crimemapping*). Der politiarbeid tidligere var en møysommelig og tidkrevende innsamling av informasjon, er store mengder av informasjon nå bare få tastetrykk unna – kildekritikk og informasjonssiling blir dermed sentrale politioppgaver.

En slik siling skjer, og vil også i fremtiden skje, i forhold til politiets særegne virkelighetsforståelse med tilhørende prioriteringer av hva som er sentralt og hva som er mer perifert – det Finstad (2000) betegner som *politiblikket*. Dette blikket er ikke nøytralt og objektivt, men formet av praksis. Det er for eksempel spesielt rettet mot de som politiet allerede har hatt kontakt med, kjenningene. Dermed kan man risikere et proaktivt arbeid rettet mot dem som allerede er registrert, som altså dermed beviselig utgjør en risiko. Denne selvoppfyllende profetien blir mer «effektiv» etter hvert som stadig flere kilder mer stadig mer informasjon koples sammen og gjøres lett tilgjengelig i etterforskningsarbeidet. Gundhus (2002) beskriver hvordan bruk av informasjonsteknologi til risikoadministrering kan føre til et politiarbeid basert på kategorisk mistanke av bestemte grupper:

«Mye tyder på at bruk av ny teknologi i politiarbeidet vil ha konsekvenser for relasjonen mellom politi og samfunn spesielt og samfunnsindivider generelt. En viktig grunn til det er at bruken øker kategorisk mistenksomhet – individer blir mistenkeliggjort fordi de tilhører en bestemt sosial gruppe...» (Gundhus 2002: 58).

K. F. Aas (2004) beskriver hvordan såkalte *biometriske data* kopler individets kropp og risikogruppe sammen uten å gå omveien om skjønnsvurdering basert på individets bakgrunn, biografi og situasjon forøvrig. Biometrisk kunnskap er kunnskap basert på enveisobservasjon av kroppens særegenheter, ikke dialog og forståelse. Forstanden og intellektet kan være løgnaktig og forrædersk, mens kroppen snakker sant. Ifølge Aas gir de biometriske metodene for identitetskontroll svar som fremstår som mer definitive, sikrere, raskere og som gis på større avstand mellom mennesker enn, noen gang tidligere. Denne avstanden forsterkes av at registre i større og større grad blir internasjonale. Rasjonalen er, som vi var inne på over, at grenseløse problemer krever grenseløse løsninger, og dataregistre med biometriske data er som skapt for politisamarbeid over landegrenser. Schengensamarbeidet er et eksempel på hvordan man utveksler informasjon og samarbeider på nye måter. I sammenheng med tendensen til kategorisk mistanke blir slik kontroll over landegrensene ytterligere problematisk. T. Mathiesen (1997) beskriver Schengensamarbeidet som en utestengingspolitikk der målet er å bygge *festning Europa*. Kritikere vil dermed kunne hevde at risikotenkning fungerer som et grunnlag for eksklusjon og marginalisering, både på lokalt, nasjonalt og globalt nivå.

Ny overvåkingsteknologi

Den andre teknologiske utviklingen vi skal ta opp i sammenheng med den bredere kriminalitetskontrollsråsonaliteten vi har beskrevet, er den etter hvert utbredte overvåkingen ved hjelp av kameraer, såkalt CCTV (closed circuit television). Allerede i år 2000 fulgte over 400 offent-

lige og private overvåkningskameraer kvartalene rundt Oslo sentralbanestasjon (Lomell 2000). Dette er likevel småtteri sammenlignet med Storbritannia, som er verdensleder i antall kameraer per innbygger. Videobildene av lille James Bulger som ble ledet bort fra et kjøpesenter av to eldre gutter i 1993 bekreftet for det britiske publikum at overvåkningskameraene er nødvendige, og at man trenger flere. Ny overvåkningsteknologi er avhengig av datamaskiner som kan oppbevare og behandle store (og stadig større) mengder informasjon. Målet er å finne ut hvilke grupper som utgjør en trussel, slik at disse kan overvåkes spesifikt, denne utviklingen kan forstås som del av det målrettede politiarbeidet beskrevet over (jf. tankene om kostnadseffektivitet). Bilder fra overvåkningskameraer kan sammenlignes med de omfattende registre beskrevet over, data kan kryssjekkes med diverse kilder, og ulike programmer for gjenkjenning av ansikter kan i fremtiden føre til at biometriske data (ansiktets oppbygging, avstanden mellom nese og overleppe, osv.) knytter et ansikt på skjermen til synderegisteret uten at man må gå veien om mennesket som fortolker og gjenkjenner et kjent fjes. Ettersom disse systemene blir mer sofistikerte kan overvåkningskameraer på offentlig sted automatisk kjenne igjen og peke ut de eventuelle tidligere straffede som måtte ferdes der. Politiblikket som gjenkjenner kjenningene er dermed automatisert, prosessen der medlemmer av «risikogruppene» reproduseres gjennom økt oppmerksomhet er helautomatisk.

Hva er begrunnelsene for denne utviklingen? Først og fremst kan jo overvåkningskameraer tenkes å føre til mindre kriminalitet i et område, men her strides de lærde (se Lomell 2000, 2005; Nielsen 2004; Midveit 2005). Et klassisk motargument er da at kriminaliteten ikke forsvinner, den bare flyttes, på fagspråket *displacement*. Videre kan bildene hjelpe politiet i etterkant, i etterforskningsøyemed, noe som har vært tilfelle i flere saker, som for eksempel Bulgersaken i Storbritannia som vi brukte som eksempel over.

Hva gjør dette med byen som offentlig møteplass? Skaper det blaserte eller tolerante byborgere? Eller noe helt annet? Vi har sett at flere teoretikere beskriver utrygghet som en grunnleggende eksistensielle stemning i risikosamfunnet. Kameraenes antatte trygghetsskapende effekt er en av de viktigste begrunnelsene, både i Norge og i Storbritannia. Men slike sikkerhetsforanstaltninger kan også fortelle om utrygghet – kameraene signaliserer at de er nødvendige. Det hadde jo ikke vært kameraer her uten grunn? Resultatet kan også være at folk slutter å bry seg fordi de regner med at kameraer har fanget opp en hendelse. Dermed svekkes den uformelle sosiale kontrollen.

Vi har også beskrevet hvordan flere teoretikere ser byrommet som et kommersialisert rom, et marked. Mens samfunnet tidligere var strukturert rundt arbeid og produksjon, står i dag konsumpsjon i fokus. I dette perspektivet har byen blitt et sted for den gode forbruker. Stadig større områder i byen befinner seg i en gråson mellom offentlig og privat – de er i privat eie, men åpne for publikum-som-forbruker. Åpenbart mangelfulle forbrukere (Bauman 1997) kommer i kameraene søkelys og vises bort.

«Praksis fra Storbritannia viser at overvåkningskameraer først og fremst brukes til å administrere de som forstyrrer det kommersielle bybildet og ødelegger handelen: Fargede unge menn, hjemløse, tiggere og narkomane» (Lomell 2000: 15).

I sitt doktorgradsarbeid har Lomell (2005) funnet lignende tendenser i bruk av overvåkningskameraer i Norge. Kameraene fokuserer ikke på mennesker primært på grunn av hva de gjør, men på grunn av hvem de er – eller nærmere bestemt *hvem de ser ut til å være*. Til sammen fungerer massiv privat bruk av overvåkningskameraer i det offentlig-private rom som en forsterking av en allerede langt kommet sosial marginaliseringsprosess. Byens rom har alltid også vært et ekskluderende rom, men med nye teknologiske løsninger er homogeniseringen og ekskluderingen av elementer som ikke passer inn mer effektiv enn tidligere.

Ny kriminalomsorgsrasjonalitet – What Works?

Den siste formen for teknologi vi skal behandle som del av det vi har kalt en ny kriminalitetskontrollrasjonalitet er det som gjerne går under navnet What Works-prinsippene, det overordnede navnet på det som kan beskrives som en ny rehabiliteringsteknologi som har kommet til norsk kriminalomsorg fra Canada, USA og Storbritannia. Den historiske bakgrunnen er nedslående forskningsresultater, med R. Martinsons (1974; Sarre 1999) berømte artikkel i spissen, som fant at ulike regimer og tiltak i fengsel ikke spiller noen rolle i forhold til fangenes tilbakefall til ny kriminalitet. Resultatet ble en pessimistisk holdning til mulighetene for et aktivt rehabiliteringsarbeid i fengsel. I etterkant har flere miljøer forsøkt å dreie arbeidet i en positiv retning – fokuset fjernes fra at ingenting virker til at noe virker overfor noen i noen sammenhenger. Målet er å finne ut hva som virker for hvem i hvilken situasjon: What Works?

Sentralt er koplingen mellom et systematisk og vitenskapelig basert påvirkningsarbeid, kontinuerlig evaluering av dette arbeidet i forhold til tilbakefall (hva er det som virker?), og tilbakeføring av kunnskap fra evalueringsarbeidet til påvirkningstiltaket i en kontinuerlig spiralbevegelse frem mot stadig bedre påvirkningsarbeid. Ettersom vitenskapen avdekker flere og flere av de hvite flekkene på kartet – kriminalomsorgens *terra incognita* – blir påvirkningsarbeidet bedre og bedre, og straffegjennomføringen mer og mer effektiv. Målet er en såkalt *evidensbasert praksis*, der kunnskap om resultatene av tiltak kontinuerlig mates tilbake til og får påvirke tiltaket. Avgjørelser som tidligere ble tatt med utgangspunkt i skjønn, skal nå baseres på vitenskapelig evidens.

Med utgangspunkt i sosialt arbeid beskriver B. Sheldon og R. Chilvers (2000) hvordan en slik evidensbasert praksis bør være. Utgangspunktet er yrkesutøvere med høy utdanning hvis kunnskap og erfaring hele tiden oppdateres ved etterutdanningskurs som tar for seg de siste forskningsresultatene. Det er sentralt at sosialarbeiderne selv er i stand til å evaluere og ta stilling til verdien av en forskningsrapport. Å hele tiden holde seg oppdatert på forskningsfronten er den enkeltes ansvar, selv om forholdene må legges til rette. Spørsmålene «*hvorfor gjør vi dette?*» og «*på grunnlag av hvilke bevis?*» skal gjennomsyre hele virksomheten. Alle valg skal forholde seg bevisst til hva som har fungert på andre steder, både regionalt, nasjonalt og internasjonalt. Dette innebærer at forskningsresultater må «*oversettes*» til lokale forhold slik at de kan få lokal praktisk nytte. For å få til dette må et samarbeid mellom praktikerne og universiteter, høyskoler og andre forskningsmiljøer opprettes på en slik måte at «*(...) each tangibly influence the work of the other...*» (Sheldon og Shilvers 2000: 9). Så må praksis evalueres gjennom bruk av et standardisert felles evalueringsredskap. Tanken er at felles metode skaper sammenlignbare resulta-

ter. Resultatene skal deretter umiddelbart virke styrende for ny praksis, som igjen skal evalueres, og så videre, i det uendelige. Alle resultater bør samles i en database som skal være tilgjengelig og anvendelig for alle i praksisfeltet. I kontrast til tidligere tiders behandlingsoptimisme er det mer begrensede målsettinger for dette arbeidet. Målet er ikke nødvendigvis fullstendig rehabilitering av den individuelle lovbrøyer, men å samlet senke residivprosenten med noen få prosentpoeng, en tilsynelatende beskjeden målsetting som samfunnsøkonomisk likevel ville bety store summer. Fokus er ikke nødvendigvis rettet mot behandling av enkeltindivider, men på en administrering av risiko på samfunnsnivå.

Målet er å identifisere risikofaktorer som har sammenheng med individers kriminalitet mer generelt, såkalte *kriminogene faktorer*, og da spesielt individers kriminogene faktorer som det er mulig for kriminalomsorgen å påvirke gjennom sitt arbeid. Individer vil i varierende grad «inneha» de ulike faktorene, og vil dermed i varierende grad utgjøre en risiko for ny kriminalitet etter løslatelse. What Works?-tanken innebærer dermed en differensiering av de ulike tilbudene og tiltakene i fengsel, og en administrering av de ulike gradene av risiko som forskjellige fanger utgjør. I forhold til pendelsevingningen mellom klassisisme og positivisme i strafferetten som Christie (1982b) beskriver, innebærer dette en bevegelse mot positivisme. Også Garland (2001) peker at den nye behandlingsoptimismen påvirker klassisistiske idealer om likhet for loven. Ny vitenskapelig viten skal gjøre det mulig å skille mellom de som kan hjelpes, de som ikke trenger hjelp, og de som er så håpløse at det er fånyttet å forsøke å hjelpe. Pengene skal investeres der de skaper størst effekt på den samlede residivstatistikk. En økonomisk logikk siver dermed inn i sentrum av begrunnelse for praksis. Det er, som i politikk for øvrig, ikke best mulig praksis som er målet, men en praksis som er av riktig kvalitet i forhold til kostnadene.

Men målet med What Works-tanken kan også sies å være en straff som skal være rasjonell, nøyaktig og forutsigbar, tradisjonelle idealer fra den klassiske skole. Utgangspunktet for ønsket om at vitenskapen og datamaskinen skal begrense det faglige skjønnet er (også) frykt for vilkårlighet og forskjellsbehandling i straffegjennomføringen. Straffen skal gjøres gjennomskiktig og rasjonell gjennom standardiserte løsninger der like problemer møtes med like løsninger – en objektiv gjennomføring av det som i en gitt situasjon har vist seg å være beste praksis. Beste praksis er det vitenskapen har vist fungerer best innenfor de gitte rammene (økonomiske og andre).

En sentral del av kriminalomsorgens løsningspalett er de kognitive påvirkningsprogrammene. Selv om de ulike programmene i varierende grad åpner for lokale og individuelle tilpasninger, oppfattes det som viktig (ikke minst i evalueringshensyn) at de på enkelte områder gjennomføres på samme måte hver gang (såkalt programintegritet). Påvirkningsarbeidet har dermed det Aas (2005) kaller *Macintosh-trekk*. Fra du dobbeltklikker på et ikon på skrivebordet på datamaskinen, styres du av de mulighetene og begrensningene som ligger bakt inn i det enkelte verktøyet. Slik kan det også sies å være i What Works-filosofien; forhåndsprogrammerte løsninger ligger klare til å ta seg av problemer som må falle inn under et fåtall standardiserte kategorier for å i det hele tatt oppleves som problemer.

For å kople riktig tiltak i påvirkningsarbeidet med riktig person med en bestemt sammensetning av kriminogene faktorer, er man avhengig av et verktøy som kan identifisere faktorene og gjøre

dem tydelige for dem som skal ta avgjørelser. I Norge er det tenkt at denne rollen skal fylles av OASys (Offender Assessment System), et omfattende kartleggingssystem hentet fra Storbritannia som skal tilpasses norske forhold og implementeres i løpet av 2007/2008. På bakgrunn av et omfattende intervju skal fengselsbetjenter fylle ut et skjema for fangene som gjør det mulig å regne seg frem til fangens individuelle risikoskår. På sikt skal betjentene få hjelp av datamaskiner i utregningene.

Aas (2005) skiller mellom to måter å ta avgjørelser på. Den ene er konkret, kasusorientert, subjektiv og erfaringsbasert, mens den andre er abstrakt, systemorientert, objektiv og forskningsbasert. Som verktøy for gode avgjørelser er OASys eksempel på det siste. En viss form for informasjon, den kvantitative, eksakte og objektiv, privilegeres, mens andre former for kunnskap oppfattes som mindre brukbar og dermed mindreverdige. Når datavennlig, standardiserbar, kvantifiserbar informasjon favoriseres, undertrykkes taus kunnskap, erfaring, ryggmargsreflekser og innskytelser, kort sagt den kroppsliggjorte kunnskapen. Aas beskriver hvordan informasjonsteknologi bringer med seg en egen logikk – et eget syn på hva som aksepteres som gyldig kunnskap. Bare det som på en meningsfull måte kan oversettes til dataspråk og gjøres tilgjengelig for alle, oppleves som relevant. Ettersom informasjonen skal flyte mellom ulike enheter på ulike nivåer, må kriminalomsorgen gjøre sin kunnskap reiseklar, informasjon som er kontekst- og stedsbundet faller dermed bort. En viktig bakgrunn for en slik utvikling kan være et ønske om å fjerne avgjørelser fra enkeltpersoner for å skaffe vitenskapelig ryggdekning. Tallenes tale er som kjent klar, mens de lærde alltid strides. Samlet sett kan dermed What Works-prinsippene sies å utgjøre en teknologi for vitenskapelig, objektiv og standardisert administrering av risikoindivider på samfunnsnivå.

Oppsummering: Kriminalitet, teknologi, risiko

Nye kontrollteknologier, som ny teknologi for øvrig, hevdes gjerne å være nøytrale og objektive. Vi har å gjøre med en form for det Porter (1995) kaller *mekanisk objektivitet* eller objektivitet gjennom regelanvendelse. Hvis man prinsippfast følger metodiske regler kommer objektiviteten av seg selv. Metoden er ren, det er eventuelt bruken av metoden som kan være skitten. I det følgende er utgangspunktet at dette ikke er tilfellet, at teknologier ikke er verdifrie, men at de alltid peker frem mot og bærer i seg ulike former for bruk. En bestemt måte å tenke på vil favorisere noen løsninger på bekostning av andre – slik sett er ingen valg verdifrie, et valg er alltid å velge bort noe annet.

Konfrontert med risikosamfunnets normaliserte kriminalitet (effektivt videreformidlet av fjernsynet) låser folk dørene sine, de kjøper overfallsalarmer, går på selvforsvarskurs, kjøper bilstereo der fronten kan tas bort når du forlater bilen, kjøper alarmer, finner seg til rette i gjennom-siktige busskur der benken ikke kan ligges på og lar lyset stå på selv om ingen er hjemme. Det hele blir rutine. Dette fører til en ny måte å tenke og oppføre seg – folkets frykt for kriminalitet innskrives i dagliglivets rutiner.

Parallelt gjøres også kriminalitetskontroll til rutine. Forebyggingen kjenner etter hvert ingen grenser, ethvert fenomen, ethvert forhold eller enhver relasjon kan potensielt benyttes i kriminalitetskontrollens tjeneste, og dermed forstås instrumentelt (Borch 2004). Det finnes ikke grenser for hva man kan gripe inn overfor, og hvordan. Det er ikke lenger bare kriminalitet som er målet, men etter hvert antisosial atferd (hva dette konkret måtte være) mer generelt. Faren kan være det Skjervheim (2002b) beskriver som *et instrumentalistisk mistak*, når alle handlinger får instrumentelle begrunnelser.

Med dette bakteppet har en ny rasjonalitet for kriminalitetskontroll kommet på moten, med et nytt analytisk språk som setter administrering av risiko i en økonomisk/rasjonell sammenheng, med nye målsettinger om målbarhet og kontinuerlig styring og kontroll over praksis og med tilhørende nytt teoretisk grunnlag og rasjonalitet. Det er flere problematiske sider på ulike nivåer ved dette perspektivet. Vi skal kort komme inn på noen.

Slik vi ser det er det problematisk at slike tanker underslår og underkommuniserer teorier om kriminalitetens årsaker og mulighetsbetingelser. Gjerningsmenn og kriminalitet tas for gitt, handlinger settes ikke i en større sammenheng. Kriminalitet forstås som en form for *dårlig vær* – stormen kommer, og det er ingenting man kan gjøre med det. Den aktuariske kriminologien prioriterer heller konkrete råd for hvordan man kan unngå å bli våt. Teorier om kriminalitetens årsaker er, på samme måte som komplekse metrologiske modeller, irrelevante i denne sammenheng. Dermed vil man heller ikke forsøke å gjøre noe med eventuelle problemkomplekser som er relevante for å forstå kriminelle handlinger, og løsninger blir bare kortsiktige. Vi ser et ensidig fokus på rasjonelle valg (rational choice) som modell for menneskelig handling som reduksjonistisk og ensporet.

Selv om årsaksforklaringer underkommuniseres, finnes de som underliggende og implisitte premisser for utgangspunktet om kriminalitet som rasjonelle valg. Det er enkeltindividet som velger å forbryte seg, og det er det velgende enkeltindividet som dermed må straffes og forbedres. Med Garland (2003) kan man si at What Works-tanken og beslektede praksiser forutsetter en bestemt forståelse av det subjektet som forsøkes forbedret, og spesielt en bestemt forståelse av subjektets ansvar for sine handlinger. Når kriminalitet forklares med individets rasjonelle kost/nytte-vurderinger, blir for eksempel velferdsstatens virksomhet nokså uinteressant. Ansvaret, både for kriminalitet og (fremtidig) ikke-kriminalitet, legges i stor grad på det rasjonelle individets skuldre, og What Works-tanken risikerer å bli rasjonalistisk og psykologistisk i sin ensidige fokus på individets feil og mangler.

Et vanlig mottiltak mot kritikk er forsøk på å selv bestemme hva som er kriteriene for suksess og fiasko. I kriminalomsorgens policydokumenter fremstår resultatet av påvirkningsarbeidet i stor grad som fangenes eget ansvar (*å snu sitt eget liv*). Skulle noen likevel falle tilbake er det dermed ikke (i hvert fall ikke bare) fordi kriminalomsorgen har gjort en dårlig jobb. Målet er «å sko den enkelte for et liv uten kriminalitet» (*Strategi for faglig virksomhet...*). Denne metaforen er nyttig – det er jo en kjent sak at selv de beste løpeskoene ikke skaper en maratonløper helt av seg selv. Det er jo opp til den enkelte å trene for å få utbytte av sine nye sko.

Denne tendensen er delvis politisert og populistisk begrunnet. I den senmoderne TV-alderen er «folkets mening» viktigere enn ekspertenes (jf. kapittel 5). Tidligere var justissektoren nesten utelukkende fagstyrt. Den styres til en viss grad nå av media og deres publikum. Kriminalpolitikken er ifølge Garland (1996, 2000, 2001) i ferd med å bli slagordbasert.

Som del av denne tendensen blir offerets rolle i straffesaker mer sentral, og da selvfølgelig det verdige offeret som kvinner, barn og gamle. Å arbeide for ofrene for kriminalitet fremstår i media av en eller annen grunn som ensbetydende med å være hard mot gjerningspersonene. Kriminalitet iscenesettes dermed som en konflikt mellom to enkeltpersoner. Den som snakker på vegne av offeret snakker på vegne av oss alle, i en konflikt der «vi» må stå sammen mot «dem». Dette kunne jo ha skjedd hvem som helst av «oss». Dermed går den aktuariske kriminologien og kriminalpolitikken som hånd i hanske sammen med TV-mediets fokus på den farlige kriminelle Andre, som må stoppes på vegne av meg og deg, de potensielle ofrene. Garland (1996) beskriver dette som to ulike kriminologier, med to ulike objekter for kontroll:

«There is a *criminology of the self*, that characterizes offenders as rational consumers, just like us; and there is a *criminology of the other*, of the threatening outcast, the fearsome stranger, the excluded and the embittered. One is invoked to routinize crime, to allay disproportionate fears and to promote preventive action. The other is concerned to demonize the criminal, to excite popular fears and hostilities, and to promote support for state punishment» (Garland 1996: 461, original uth).

Underforstått kan man finne et menneskesyn som kan beskrives som både deterministisk og negativt. Det opprettes et skille mellom oss normale og de kriminelle som må hjelpes. Det som ekskluderes midt mellom disse ytterpunktene er det tidligere mer sentrale velferdsorienterte synet på den kriminelle som et medmenneske som har det vanskelig og som det er statens ansvar å hjelpe. Denne figuren er ifølge Garland på vei ut.

Det er også mulig å kritisere den mer tekniske biten av gjennomføringen av den nye kriminalitetskontrollteknologien, kanskje særlig den såkalte evidensbaserte praksisen over. Virksomheten skal være basert på fakta om hva det er som fungerer. Hva som er målestokken for at noe fungerer fremstår som udiskutabel, likeledes hvem dette noe skal fungere for, og på hvilken måte. Kvantitative og gjennomsiktede effektmål favoriseres i denne sammenheng; en avgjørelse tatt av tallene ser i hvert fall objektiv ut.

Hva slags informasjon om individene er relevant i et slikt system? Hvordan settes informasjonen i arbeid, og hva kan den brukes til? I denne sammenhengen er *fordi han er en god gutt på bunnen* ikke et godt argument. *Fordi han fikk et lavt risikoskår i OASys* er derimot et argument som fungerer. Hvilken type argument vil gå seirende ut ved konflikt mellom den kroppsliggjorte og erfaringsbaserte kunnskapen, og et kvantifisert risikoskår? En slik utvikling kan komme til å øke avstanden mellom aktørene i kriminalomsorgen. Denne tråden kommer til å utvikles videre i kapittel 9, som handler om fengselet som mulig kriminalitetsprodusent.

Kapittel 8

Individet i sentrum i forklaringer på kriminalitet – hvordan og hvorfor?

Vi har i vår teoretiske presentasjon vist til ulike disipliner og skoleretninger og deres forklaringer på kriminalitet og «kriminelle». I dette kapitlet som tar for seg individorienterte perspektiver, vil vi presentere noen teorier som i dag preger sentrale områder av den forebyggende og sanksjonerende delen av feltet. Fokuseringen på individnivå kan på den ene siden kategoriseres innenfor et psykodeterministisk og biodeterministisk perspektiv, på den andre siden – innenfor et kognitivistisk perspektiv. Disse retninger forholder seg til det avvikende som grunnprinsipp, men skiller seg fra hverandre når det gjelder menneskesyn. Mens psykodeterminismen og biodeterminismen opererer med en forståelse av at individet er indrestyrt på et psykologisk eller biologisk grunnlag, viser ulike former for en kognitiv forståelse at den enkelte også velger sine avvikende handlinger, følgelig kan han/hun også velge bort dem.

Vi vil først redegjøre for noen tilnærminger som tar utgangspunkt i «det avvikende», «asosiale» og «abnorme individet» på et psykologisk eller psykiatrisk grunnlag, for så å presentere noen sider ved den kognitive metodens og forståelsesformer.

Deretter vil vi se nærmere på subjektperspektivet, for så å se på den rettspsykiatriske tilnærmingen. Behandlings- og rehabiliteringsproblematikken vil også være sentralt i dette kapitlet. Det er en klar tendens i dag til at behandlingstanken relatert til kriminalitet, eller visse former for kriminalitet, på ny har styrket seg.

Samtidig fremhever Garland (2001) at rehabiliteringens karakter er endret. Mens det tidligere var fokus på individets velferd, ligger fokuset nå på kriminalitetskontroll. Det vil si at lovbruddet ikke lenger blir forstått som et symptom på noe annet, men som tingen i seg selv. Lovbruddet er med andre ord kriminalitetskontrollens gjenstand. Før var det personlighet og sosiale forhold som skulle forandres, nå er det atferdsendring som er målet.

I de følgende vil vi presentere eksempler på hvordan individet kan sies å være i sentrum for oppmerksomheten når man forsøker å forklare hvordan og hvorfor såkalte kriminelle handlinger finner sted.

Videre vil vi problematisere hvordan individet kan sies å være «objekt» for kriminalomsorgens innsats for å forhindre ytterligere kriminelle handlinger. I de historiske redegjørelsene har vi skissert hvordan denne utviklingen kan forstås og kontekstualiseres. I dette kapitlet vil vi fokusere på utvalgte deler som vi har funnet relevante, og kapitlet skal betraktes som en innledning til en bredere og mer dyptgående studie av temaet individet i kriminalomsorgen. Dette kapitlet inneholder spesifiserte utdypninger og konkretiseringer av noen av temaene vi har presentert i kapittel 7, når det gjelder praksis innenfor «What Works»-paradigmet, med bruk av hovedsakelig kognitive tilnærminger og sosial læringsteori.

Videre vil vi beskrive momenter tilknyttet den rettspsykiatriske undersøkelsen og foreta en fortløpende reflektering omkring og problematisering av hvilke interesser som gjør seg gjeldende i de undersøkelses- og intervensjonsformer som vi har valgt å behandle i dette kapitlet. Kapitlet er ikke komplett, men skal betraktes som en innledende runde i en kartlegging av problemstillinger omkring «individet som sentrum for forklaringer av kriminalitet».

Ifølge Roberts (1999) har det i løpet av det 20. århundre skjedd en polarisering i det teoretiske landskapet innenfor kriminologien. Denne polariseringen kan sies å ha delt seg i en form for «positiv skole» som understreker at menneskelig atferd er determinert og at det avvikende skal «behandles», og en «neoklassisistisk» retning som vektlegger den frie vilje, moralsk ansvar for egne handlinger samt belønning og straff. Den såkalte positive skolen innenfor kriminologien har røtter i Comtes positivisme. I siste halvdel av 1800-tallet får det som kalles den italienske skolen stor innflytelse i en del miljøer. Blant representantene for denne skoleretningen finner man Lombroso, Garofalo og Ferri. Den positive kriminologien innebærer at forskningens fokus ligger på å undersøke på hvilke måter menneskelig atferd *determineres* av biologi, miljø eller andre faktorer. I vår innledende gjennomgang av et utvalg teorier vil vi derfor gi et historisk perspektiv på en individforståelse som fremhever degenerasjon som kausalfaktor i tilknytning til kriminelle handlinger.

Fra degenerasjon til psykopatologi?

I motsetning til den politiske tidsånden som var på 1800-tallet med Quetelet og engelskmannen Mayhew (og andre med et sosiologisk perspektiv), der så på de såkalte «farlige klassers» måte å leve på som en konsekvens av deres miljø (Hauge 2001: 29), da forfektet italieneren Lombroso i boken fra 1876 om «forbrytermennesket», at individets biologi disponerte for kriminell atferd, noe som innbar at det å være «kriminell» kunne være medfødt (jf. kapittel 6). Det *kriminelle* individ hadde en rekke fysiske degenerasjonstegn som korresponderte med psykiske degenerasjonstegn. Ifølge Hauge (2001) inkluderte disse *psykiske degenerasjonstegnene*:

1. nedsatt mottakelighet for smerte,
2. impulsivitet,
3. forfengelighet og
4. manglende angerfølelse.

Som vi skal se, har blant annet punkt 2 og 4 fortsatt en fremtredende plass i vurderingsskalaer som anvendes i rettspsykiatrien og rettspsykologien i dag, både internasjonalt og i Norge (jf. Høyer og Dalgaard 2002; Rosenqvist og Rasmussen 2004). Lombrosos tenkning er evolusjonistisk. *Den fødte forbryter* må forstås atavistisk – det vil si at det er snakk om et genetisk tilbakeslag (jf. kapittel 6). Det finnes spor bakover i evolusjonen som går igjen i «forbryteren». Hauge siterer Lombroso: «[Han så] ... forbryteren som et individ hvis legemlige og sjelelige utvikling var karakteristisk for individer på et tidligere utviklingstrinn i menneskehetens historie» (Hauge 2001: 29). I forbindelse med en obduksjon Lombroso utførte på en drapsmann, snakker han om et «atavistisk menneske» og om en gjenskapelse av «bløtdørstige instinkter man finner hos primitive folkeslag og lavere dyrearter».

I sin avhandling viser Skålevåg (2003) blant annet eksempler på hvordan norske rettspsykiatriske erklæringer så ut mellom 1900 og 1920. I disse erklæringene ser man hvordan kroppen beskrives og tillegges både biologisk og moralsk betydning, for eksempel «sammentrukne pupiller» og «stupide ansiktsuttrykk». Det finnes også detaljerte beskrivelser av kranium og kjeveparti der man fremstiller en «kriminell» som en egen biologisk type – «et dyreaktig menneske» (2003: kapittel 7).

Lombroso og den italienske skolen ble utsatt for kritikk ikke minst fra det som blir kalt den franske skolen. Den er miljøorientert, og kriminaliteten forklares på dette grunnlaget. Lombroso endret etter hvert perspektiv og modererte sin første antakelse. Både den eksterne kritikken, men også den modereringen som kom fra egne rekker, førte til at Lombroso over tid utviklet sin forståelse slik at årsaken til kriminell atferd ikke kun anses å være degenerasjon hos og i det enkelte mennesket, men også kan skyldes f.eks. dårlige levekår, misbruk og manglende religiøs påvirkning. Ifølge Hauge (2001: 31) var Lombroso sin tids mest innflytelsesrike person på området; han dannet den første *kriminologiske skoleretning*. Som Skålevåg⁴⁶ poengterer, kan Morel imidlertid sies å være en viktigere referanse enn Lombroso. I tillegg synes han å ha vært helt sentral for kriminologiens bevegelse fra juss mot medisin (Skålevåg 2003). Morel beskrev degenerasjonsteorien i 1857 (se Sonne 2006). Her er det snakk om en progressiv degenerasjon som ender med at slekten dør ut, men som underveis gir økt risiko for sinnssykdom og forbrytelse. Det ble altså vurdert at det var en viss forbindelse mellom sinnssykdom og forbrytelse.

Ferri som var elev av Lombroso, samt ytterligere en italiener, Garofalo, dannet sammen med Lombroso en kriminologisk skole som primært forklarte kriminalitet via *biologi og psykiatri*. Dette er starten på forklaringsmåter vi i denne sammenhengen har valgt å kalle individbaserte forklaringer på hvorfor kriminelle handlinger finner sted. Grovt sett kan vi fra begynnelsen av det 20. århundrede skille mellom tre skoler:

1. Den positive/italienske skole (Lombroso og hans «elever» Garofalo og Ferri).
2. Den sosiologiske/franske skole som er noe mer diffus, men der Tarde er sentral (Hauge 2001; Sonne 2005). Noen ganger nevnes Durkheim i denne sammenhengen.
3. Den tredje skolen (i sjeldne tilfeller refereres det til denne skolen som den tyske skole) er en mellomting mellom den positive og den sosiologiske skole. F. von Liszt var frontfiguren, han

⁴⁶ Personlig kommunikasjon 2006.

dannet sammen med van Hamel og Prins, den internasjonale Kriminalistforening, og han fikk stor innflytelse i Skandinavia.

Når det gjelder konkrete psykiatere, var det først franske og deretter tyske psykiatere som fikk innflytelse i Skandinavia. I Frankrike grunnla Pinel og Esquirol psykiatrien (omkring 1800) og koblet psykiske avvik med kriminalitet. Pinel forbindes med «*manie sans delir*». Esquirol videreutviklet diagnosen til en beskrivelse av monomaniene: kleptomani, pyromani, dipsomani og så videre. Og briten Prichard beskrev noe lignende og kalte det «*Moral Insanity*» – en diagnose som dukket jevnlig opp i teoretiske skrifter de neste 100 årene.

Morels degenerasjonsteori var populær et godt stykke inn i det 20. århundre. Ideene om «*Moral Insanity*» og degenerasjon kan sees på som en form for forløpere for psykopatien, men frem til første verdenskrig refererte «*psykopati*» også ofte til «*psykopatologi*» mer generelt (jf. Gunn 1998). Går man litt lenger frem i historien, begynner tyskerne Krafft-Ebing, Griesinger, Kraepelin og sveitseren Bleuler å dominere feltet.

Ytterligere fokus på individet

Selv om Morels teorier av flere ble ansett for å være mer plausible enn Lombrosos, forsvant han som teoretisk referanse omkring 1910, da Mendels arvelære ble det nye tankeparadigmet. Degenerasjonstenkningen lever imidlertid videre i den rettspsykiatriske praksis (jf. Skålevåg 2003). Hauge (2001) betoner at etter hvert ble Lombrosos teorier og metoder kritisert av mange, og det var begrenset hvor mange i Nord-Europa og USA som videreførte hans ideer og teorier direkte. Kritikken av ham gikk fra de konkrete målingene han foretok, til måten han bearbeidet sine målinger på statistisk. Da, som nå, var det diskusjoner om hvordan tilfredsstillende og pålitelig *kunnskap om menneskets konstitusjon og handlinger* kan oppnås. I andre deler av verden⁴⁷ har Lombrosos teorier hatt stor innflytelse helt frem til vår tid. I Norge var man inspirert først og fremst av den tyske skolen. Lombrosos teorier ble kritisert, samtidig som han også hadde en viss innflytelse ved at enkelte bygde videre på hans og den italienske skolens kategoriseringer, men ikke minst ved at teoriene åpnet for innflytelse i den forstand at stadig flere ville *motbevise hans teorier*. Slik sett stimulerte Lombrosos arbeide og hypoteser til en enda sterkere *individsentrert* kriminologisk forskning, som delte seg i to hovedretninger:

- Med utgangspunkt i *kriminalitet som medfødt «egenskap»* – enten på et særegent eller slektsrelatert biologisk-genetisk, eller et patologisk grunnlag.
- Med utgangspunkt i *kriminalitet som utslag av miljømessige årsaker*.

Arveanlegg og moralske defekter?

Tyskeren J. Lange var den første som gjennomførte og offentliggjorde tvillingundersøkelser, i 1929 (Hauge 2001: 37). Her ble det undersøkt om arveanlegg kunne benyttes som primær årsaksforklaring på kriminalitet. Lange mente at det var tilfellet, og det samme gjaldt for flere

---

⁴⁷ Italia samt andre deler av Sør-Europa og Latin-Amerika.

andre undersøkelser (se Hurwitz og Christiansen 1948). Som kjent er de såkalte tvillingundersøkelsene også beheftet med kritikkverdige og problematiske aspekter (f.eks. at miljøet for eneggede tvillinger sannsynligvis er mer ensartet enn miljøet for toeggede tvillinger). Videre var det flere tilfeller der kun den ene var dømt for kriminelle handlinger. Dette er ikke en undersøkelsesmetodikk som preget forskningen etter krigen, noe som ifølge Hauge (2001) kan tilskrives temaets politisk betente karakter.

I datidens England ble Lombrosos teorier endelig avvist av Goring, som konkluderte med at det ikke kunne påvises noen sammenheng mellom kriminalitet og en persons fysiske karakteristika. Dermed var det verken mulig å skjelne mellom kriminelle og ikke-kriminelle eller mellom forskjellige typer lovbrudd og lovbruddenes alvorlighet. Det Goring faktisk fant, var en forskjell i *intelligens* (Hauge 2001). Det vil si at det var en høyere grad av intelligensmessig defekt som kunne tilskrives «ansvar» for blant annet temperament og tidligere opphold på anstalter for sinnslidende. I den grad det fantes fysiske kjennetegn som syntes å være medvirkende til kriminelle handlinger, dreide det seg om fysisk underlegenhet som vanskeliggjorde manuelt arbeid og dermed gjorde at de aktuelle personene i større grad var henvist til kriminalitet. Det som er spesielt interessant i vår sammenheng, er at Goring i tillegg til å påpeke lav intelligens, noe som medførte at fangene ikke forstod konsekvensene av sine handlinger, lovens innhold eller tok ansvar for de kriminelle handlingene de begikk, også arbeidet med en kategori som han kalte *moralske defekter*. Vi har sett at Lombroso snakket om impulsivitet og manglende angerfølelse og skyldfølelse, også i dag ansett som viktige krimogene faktorer. Nå ser vi at Goring snakker om moralsk defekt. Allerede i 1835 lanserte Prichard begrepet *Moral Insanity* som betegnelse på en lidelse som av Gunn (1998) beskrives på følgende måte:

«A morbid perversion of natural feelings, affections inclinations, temper, habits, moral dispositions, and natural impulses, without any remarkable disorder or defect of the intellect or knowing and reasoning faculties, and particularly without any insane illusion or hallucination» (Gunn 1998: 35).

Vi ser her forløperen til dagens bruk av grader av psykopati som delvis forklaring på hvorfor enkelte individer begår kriminelle handlinger. Det er ikke en psykotisk tilstand det Prichard her beskriver – det er en konstitusjonell defekt, og den gjelder ikke intelligensen. Defekten innebærer skader i følelser, temperament, vaner, moralske disposisjoner og naturlige impulser. Vi kan se videreføringen av disse tankene blant annet i Cleckleys (1964) fokus på særtrekk ved den psykopatiske personlighet – et standpunkt som fortsatt lever blant annet i nyere forsøk på å etablere en «tilfredsstillende» og «sann» forståelse av personlighetsforstyrrelsen psykopati. Dette skal vi utdype senere.

Ovenfor så vi at det har vært en vektlegging av medfødte faktorer som bestemmende for individets «kriminelle atferd». Videre ser vi at det også i dag er en dreining mot å anvende biologiske delforklaringer, både generelt og relatert til avviksproblematikk (Hammerlin og Larsen, 1999; Rose, 2000). Kritiske innspill er også under utvikling: I Andrews og Bontas (1998) bok om «criminal conduct», presenteres adopsjonsstudier publisert av Mednick, Gabrielli og Hutchings i 1987. Disse forfatterne understreker at man gjennom deres studier *ikke* kan fastslå

hvor stor innvirkning henholdsvis arv og miljø har på en gitt atferd. Likevel trekker Andrews og Bonta (1998) følgende konklusjon: «The research findings to date are unable to discount a role for biological variables in the emergence of delinquent and criminal behaviour» (1998: 169). De fastholder med andre ord at det kan finnes biologiske faktorer som fører til såkalt kriminell atferd.

I det følgende skal vi ta for oss noen utvalgte psykologiske perspektiver. Vi skal også gå inn på en beskrivelse av rasjonale bak og praksisen innenfor den delen av rettspsykologien som medvirker i den rettspsykiatriske undersøkelsespraksis.

Som innledning presenterer vi et sitat som påpeker at rettspsykiatriens og rettspsykologiens patologiserende, altså sykeliggjørende, syn på og forståelse av «den kriminelle», kan medføre en uheldig polarisering som gjør at vi ikke ser at de som er objekter for og deltakere i de rettspsykiatriske og rettspsykologiske praksiser, også er mennesker:

«Lest our attempts at defining and pathologizing the negative emotions and motivations – which are part of the assumptive terrain of forensic practice – become too focused on the ‘offender’, it is well to be reminded that they are also the stuff of all human kind» (Cordess 2001: 311).

Men først til psykologien.

Variabilitet i psykologiske forståelser

Psykologer er ikke enige om hvordan man skal forstå menneskelige følelser, handlinger, tanker, motiver, ønsker, viljer, intensjon, empati og så videre. Det er en egen gren innenfor psykologien, den såkalte allmennpsykologien (jf. Engelsted 1989; Bertelsen 2000), som har som sitt gjenstandsfelt å undersøke og teoretisere over hvordan man kan forstå disse grunnleggende menneskelige fenomener. Det er viktig, både allmennpsykologisk og i klinisk psykologisk praksis, å ha klart for seg at det eksisterer et mangfold av forståelser av og forklaringer på menneskelige forhold og menneskelige prosesser. Innen personlighetspsykologien er man heller ikke enige om *hva* en person er. Skal vi kikke *inni* individet? Skal vi kikke *utenfor* individet? Skal vi søke etter svar *begge steder* når vi forsøker å finne ut av *hvorfor* en person handler som han/hun gjør. Det finnes med andre ord både *endogene* (fokus *i* individet) og *eksogene* (fokus *utenfor* individet) perspektiver. Det er heller ikke enighet om at man kan betegne noe som «kjernepersonlighet» eller om at «personlighetstrekk» er det mest relevante begrepet vi kan bruke når vi skal forstå mennesker. Man kan like gjerne forstå mennesker som «hele personer» som handler på forskjellige måter i forskjellige sammenhenger, og hvor noen handlemåter er tregere og mer generaliserte enn andre (Dreier 2002, 2005).

Det finnes med andre ord perspektiver som rommer både subjektet, den enkelte person, og omverdenen, konteksten, institusjonen og samfunnet, i en forståelse av hvorfor mennesker

handler som de gjør (jf. kapittel 1). Et kulturhistorisk perspektiv, som formidlet av for eksempel Vygotsky og videreutviklet innen forskjellige grener av den kulturhistoriske skole og virksomhetsteori (jf. Leontiev 2002; Mammen 1996; Chaiklin 2003; Chaiklin, Hedegaard og Juul Jensen (red.) 1999; Aboulafia m. fl. 2003; Hammerlin og Larsen 1999; Karpatschof 2000), ser blant annet på hvordan *menneket er virksomt*, noe som kort fortalt innebærer å se på *det psykiske* som noe som ikke *er* et sted, men som utvikler seg som en følge av menneskets virksomhet/aktivitet. En virksomhet kan ifølge enkelte være *blokkert*, noe som kan sees når mennesker ikke kan handle (jf. Karpatschof 1989). Med bruk av andre begreper vil man kunne si at en person kan være *begrenset i sin deltakelse* i og på tvers av bestemte kontekster (jf. Dreier 1999).

Både undersøkelses-, intervensjons- og behandlingstilbud vil variere mer eller mindre avhengig av hvordan en teoretiker og en praktiker forstår *personlighet, utvikling, forandring og intervensjon* – det vil si hvordan vedkommende forstår utviklingspsykologiens spørsmål *hva skal utvikles og hvordan* (jf. Bertelsen 1994). I psykologien, som i andre fag, har det variert hvilke teorier og metoder som har vært de foretrukne.

Noe om psykodynamisk psykologi

Innenfor den kliniske psykologien er det vanskelig å snakke om «en samlet og integrert disiplin» (Jørgensen 2002). Spørsmålet om «psykologiens gjenstand» har vært diskutert i årevis (Mammen 1996). Ulike skoleretninger innenfor den kliniske psykologien har på forskjellige måter forsøkt å ta et *oppgjør* med psykoanalysen, og selv om dette har pågått i flere tiår *kan verken psykoanalysen eller psykodynamisk psykologi erklæres for død* (jf. Jørgensen 2002). Psykoanalysen har spilt en viktig rolle generelt i psykologien og også i deler av psykiatrien, særlig i mellomkrigsårene og de to tiårene etter siste verdenskrig og dens påvirkning kan sees i mange forskjellige videreutviklinger på psykologifeltet (Andkjær og Køppe 1996). I dag anvendes ofte den bredere termen *psykodynamisk teori*. Blant eksemplene på videreutviklinger som trekker veksler på Freuds psykoanalyse, finner vi blant annet *jegpsykologi, tilknytningsteori, objektrelasjonsteori og selvpsykologi*. I flere av diagnostiseringstilnærmingene der begreper som «karakter», «driftsliv», «impulsstyring» anvendes, har man altså trukket veksler på Freuds strukturelle personlighetsmodell. Freud lever dermed i beste velgående både i gamle og nyere forståelser av personlighetsforstyrrelser og psykoterapi (jf. C. Hollin (red.) 2001).

I rettspsykiatrien var Freuds psykoanalyse fra omkring 1900 samt E. Kraepelins klassifiserings-system fra 1880-tallet, de sentrale nyvinningene mellom 1900 og 1920 (Skålevåg 2003). Også innenfor kriminologien har Freuds teorier om det ubevisste slått an. William Healy nevnes av Hauge (2001) som en av de første som på 1930-tallet representerte den psykoanalytiske forskning. Resonnementet gikk ut på at uløste intrapsykiske konflikter kan gi seg uttrykk i problematisk atferd av forskjellig karakter. Intrapsykiske konflikter oppstår som følge av uheldige og ødeleggende livsomstendigheter, og kan forstås som hovedårsak til en gitt eller flere gitte kriminelle handlinger.

Noe om kognitiv psykoterapi

Hvis vi vender tilbake til dagens rådende psykologiske teorier, ser vi at parallelt med oppgjørene med det psykoanalytiske tankegods og praksis, har det skjedd noe man kan betegne som fremveksten av den kognitive psykoterapi. Videre har det skjedd en opprioritering av nevropsykologien, og vi har også sett en økt interesse for psykologiens biologiske fundament (se Rose 2000). I tillegg har det vært en sterk trend at man krever empirisk dokumentasjon tilknyttet kontrollerte behandlingseksperimenter som skal vise effekten av ulike behandlingsformer (jf. kapittel 7). Som Jørgensen skriver: «Et krav som ligger i forlengelsen av den kognitive terapier og den kognitive atferdsterapier iboende logikk, og som de derfor også har hatt lettest for å belønne» (Jørgensen 2002: 15).

Kognitive, metodiske tilnæringer er med andre ord lette å undersøke på *én bestemt og foretrukket vitenskapelig måte*. Men det betyr ikke nødvendigvis at disse tilnærmingene er bedre enn andre. Det betyr bare at de er lettere å undersøke *på den måten som foretrekkes av deler av etablerementet*. Vi mener at det er nødvendig å være oppmerksomme på hvordan et krav om vitenskapelighet på sirkulært vis kan føre til at enkelte intervensjonsformer privilegeres mens andre utelukkes. Som Jørgensen (2002) er inne på, er den kognitive terapier lett å undersøke via en positivistisk eller neopositivistisk design. Dette er imidlertid ikke i seg selv noen garanti for at den alltid vil være den beste metoden. Vi skal nå se litt nærmere på hva kognitiv psykoterapi og kognitiv psykologi er, og at de ikke er helt identiske. Det gjør vi fordi det innenfor den norske kriminalomsorgen anvendes flere tiltak som går under betegnelsen kognitive og hvor teorien om «social learning» står sentralt.

Kognitiv psykologi

En tradisjonell, utbredt forståelse av *kognitiv psykologi* går ut på at den har med erkjennelsesprosesser å gjøre – det vil si de prosessene som foregår i hjernen (tenkning, erfaring), og prosesser som stort sett er tilgjengelige for bevisst bearbeidelse av personen selv. Kognitiv psykologi kalles også kognisjonspsykologi og omhandler persepsjon, hukommelse og innlæring, tenkning og språk samt refleksjonsprosesser.

Kognitivismen, som skal forstås som en reaksjon på neobehaviorismen og ble inspirert av forskning innenfor kybernetikk, grammatikk og datalogi (se også Mammen 1996), dominerte allmennpsykologien fra slutten av 1960-tallet. Dette førte til at også sosialpsykologien og den kliniske psykologien ble påvirket av denne grenen innenfor psykologien. Når det gjelder sosialpsykologien, ble *attribusjonsfenomener* en sentral faktor – det vil si de prosesser som mennesker anvender for å forstå egen og andres atferd. Teorien om attribusjon fokuserer blant annet på at den enkeltes opplevelse av fenomener skal utforskes (hvordan virkeligheten opptrer). På bakgrunn av dette skal man kunne forstå og forklare både tanker, følelser, motiver, reaksjoner og handlinger. Blant annet fremheves det at noen fenomener attribueres (tilskrives) egen innsats, mens andre attribueres omverdenen.

Nedenfor vil vi gå nærmere inn på betydningen innenfor deler av den kliniske psykologien og hvordan vi ser på det som en del av kriminalomsorgens rehabiliteringsarbeid, jf. Garlands poeng om at rehabiliterings mål nå er *atferdsendring* (Garland 2001).

Siden den kognitive psykologien i kognitivistisk forstand har erkjennelsesprosesser som sitt gjenstandsfelt, blir mennesket forstått som et vesen som handler *rasjonelt* på bakgrunn av sin kunnskap. I denne forståelsen mener man at all vesentlig bearbeiding av informasjon foregår i korttidshukommelsen (dvs. registrering, sortering og bevaring av informasjon i bevisstheten i kort tid), og at denne kan medvirke til at kunnskapsprosessene begrenses.

Hovedfokus for kognitiv psykologi er med andre ord å analysere forskjellige kunnskapsprosesser, hvordan de er basert på hukommelsesprosesser samt hvordan de påvirker hvordan den enkelte handler i beslutningsprosesser og problemløsning. Videre impliserer denne forståelsen at kunnskapsprosesser har en betydning for tolkningen som kan lede frem til ulike følelsetilstander. I tillegg anses det at emosjoner har innvirkning på hvordan den enkelte handler. I dette paradigmet opererer man med begrepet «atferd».

Den kognitive psykologien kan forstås som en videreføring av den klassiske atferdspsykologien, men skiller seg fra denne i det at teorien ikke kun tar for seg menneskets ytre atferd. Den kognitive psykologien befatter seg i tillegg med menneskets indre, kognitive prosesser, inkludert opplevelse, hukommelse, tenkning og språk, og mener at dette preger måten vi tolker omverdenen på og dermed hvordan vi oppfører oss.

Hvis vi følger tankegangen til den amerikanske psykologen Bruner (1999), var den kognitive revolusjonen som startet det hele, et forsøk på å gjeninnføre *mening* som sentralt begrep i psykologien (Bruner 1999). Det vil si å fokusere på meningsdannelsesprosesser i stedet for kun på stimulus og respons eller biologiske drifter – med andre ord symbolske virksomheter, hvilket er sentralt i kognitivismen. Bruner stod fremst som sentral figur i den kognitive revolusjonen, og han har uttalt at «Jeg tror det i dag er tydelig at vi ikke var ute etter å 'reformere' behaviorismen, men å erstatte den med noe annet» (Bruner 1999: 21). Denne kognitive revolusjonen blir imidlertid i enkelte deler av den kognitive psykologi teknifisert i en grad som slett ikke var opphavsmenneskenes intensjon, og dette avspeiler seg i de teorier som fokuserer på informasjonsbehandling – hjernen som informasjonsbehandlingsapparat. Den opprinnelige tanken var *mening*, men ble forandret til *informasjon*: konstruksjon av mening ble forandret til behandling av informasjon. Sagt med Bruner, blir databehandling en modell for sjelslivet og meningsbegrepet erstattes av begrepet om databehandlingsegnet. Herfra er det ikke lange veien til å snakke om kognisjonens arkitektur og begrepet kunstig intelligens (AI = Artificiel Intelligens), og Bruner retter kritikk mot kognitivismen og sider ved den kognitive teori, slik den har utviklet seg (Bruner 1999).

Et poeng for den delen av den kognitive psykologien som ikke har beveget seg i retning av å forstå mennesker som rene informasjonsbehandlingsapparater, er at vi mennesker søker etter en mening i de inntrykkene vi blir presentert for i tilværelsen – fra vi er barn og gjennom hele livet. Teorien er at vi ønsker å gjøre verden forståelig. Og derfor søker vi å forklare og rasjona-

lisere oss frem til en fornuftig sammenheng i det vi ser og opplever. Dette gjør vi ved hjelp av rasjonelle prosesser, gjennom tanken. Som vi skal utdype nedenfor, står *kognitive skjemaer* sentralt i denne prosessen ifølge enkelte kognitive psykologer.

Tidligere erfaringer

Ovenfor var vi inne på at den kognitive metodikken er svært utbredt innenfor klinisk psykologi og psykiatri, noe som til dels kan tilskrives at dens metoder er enkle å undersøke med utgangspunkt i de rådende krav om evidensbasert praksis og positivistisk inspirerte og medisinske funderte vitenskapelige metoder. Samtidig må det understrekes at man ikke kan betrakte dette som et paradigmeskifte siden både psykodynamiske, eksistensorienterte og andre psykologiske metoder står sterkt (jf. Jørgensen 2002; Egidius 2001).

Både i den kognitive tilnærmingen og den psykodynamiske tilnærmingen ser vi at individets tidlige erfaringer påvirker måten individet senere fortolker opplevelser og handler i verden. I den kognitive tilnærmingen er det imidlertid kognitive skjemaer som er «motoren».

Ifølge den kognitive tilnærmingen utgjør våre skjemaer et mønster for hvordan vi oppfatter oss selv, men de kan også være automatiske tankeprosesser som driver bestemte situasjoner. Ifølge denne tilnærmingen forsøker vi da å forstå nye opplevelser ut fra de skjemaer som allerede er dannet. Hvis vi trekker inn Piagets tenkning her, vil de nye faktaene på den ene side innlemmes i de eksisterende skjemaer i den såkalte «normale» erkjennelsesprosess og i barnets erkjennelsesutvikling. Dette skjer gjennom en assimilasjonsprosess. På den annen side vil det skje en utvikling underveis ettersom de eksisterende skjemaene noen ganger må tilpasses den nye informasjonen. Dette skjer gjennom en akkomodasjonsprosess. Da antas det at erkjennelsen foregår på mer avanserte nivåer (jf. Piaget og Inhelder 1969; Flavell 1985).

Teorien innenfor den delen av den kognitive psykologien som har spesialisert seg på problemområder og «patologi», er at de kognitive strukturer er rigide og at nye og alternative erfaringer vanskelig kan påvirke skjemaene gjennom en Piagetsk akkomodasjonsprosess. Sagt på en annen måte – det finnes en større eller mindre grad av blokkering for endringer i atferden. Det antas at det er *derfor* et menneske ikke endrer på sin livssituasjon, men utelukkende følger rutiner og ugjennomtenkte handlingsmønstre – noe som også gjør hos personer uten såkalt problematferd.

Kognitiv terapi

Som en videre utdypning skal vi si litt om kognitiv psykologisk metodikk slik den forstås i den delen av behandlingsverdenen som arbeider med kognitiv terapi. Her vil vi primært støtte oss til J. S. Beck (2006), datter av A. S. Beck – en helt sentral person i etableringen av denne tilnærmingen. J. S. Beck, er utdannet klinisk psykolog. Hun har en ph.d.-grad og underviser i psykiatri. Det er altså stor vektlegging av den psykiatriske delen av fagfeltet, noe som også understre-

kes av at det snakkes om *pasienter* og om *lidelser* som skal diagnostiseres innenfor diagnosesystemet ICD-10. Behandlingsformen trekker tydelig veksler på sykdomsmodeller, sykdomsbegreper og diagnostiske kategoriseringer av mennesker.

Kognitiv terapi bygger på innlæringspsykologien og handler om hvordan mennesker tenker. Ifølge Oestrich og Kolstrup (2002) integrerer den kognitive modellen både psykodynamiske og psykoanalytiske forståelser av underliggende mekanismer. Den integrerer et humanistisk-eksistensielt menneskesyn, og den inkluderer systemiske og sosiokulturelle perspektiver. Selve terapien bygger imidlertid på forskjellige innlæringspsykologiske prinsipper og metoder.

Vi vil altså drøfte én metode blant mange som man mener gir svaret på «hva» psykologisk behandling skal rette seg mot og hvordan. Dette gjør vi fordi kognitiv metodikk har fått en betydelig rolle innen kriminalomsorgen, noe vi mener det er nødvendig å forholde seg kritisk reflekterende til. Dessuten er måten kognitiv metodikk anvendes på i dagens ulike programmer, ikke nødvendigvis i overensstemmelse med hvordan den var tenkt som *psykologisk behandling*. Samtidig finnes det flere likheter mellom det som er intervensjonsformer i dag og kalles programmer, og det som er intervensjonsformer i behandlingsverdenen og kalles kognitiv terapi.

Beck (2006) påpeker at kognitiv terapi er mer enn teknikker – at følelser har betydning, at den terapeutiske relasjon er viktig og at barndommen må tas med i vurderingen når genesen i psykiske problemer skal forstås. Kognitiv terapi anvendes overfor mennesker som opplever *psykiske problemer*. Det er med andre ord de definerte psykiske problemene som er gjenstand for intervensjonen. Definisjonen av psykiske problemer varierer som kjent avhengig av hvor man står i det psykologiske landskapet. *Den kognitive modellen* man bygger på i kognitiv terapi, sier at feilfortolkning og uhensiktsmessig tenkning som har innvirkning på pasientens humør og atferd, er felles for alle psykiske lidelser.

Det er med andre ord slik at det ikke er *den uhensiktsmessige atferd* som i første omgang står i fokus. Det er *lidelse*. Denne teoriens menneskeforståelse sier at en lidelse oppstår fordi det aktuelle mennesket feiltolker og tenker uhensiktsmessig om for eksempel seg selv og sine egne prestasjoner og muligheter. Lidelser som denne intervensjonsformen har vært anvendt på, omfatter blant annet: Generell angst, panikkangst, posttraumatisk stresslidelse, sosial angst og spiseforstyrrelser. I tillegg er intervensjonsformen også anvendt på stoffmisbruk og parforholdsproblemer. Rekkefølgen i intervensjonen er tenkt slik at terapeuten på en rekke forskjellige måter skal frembringe endringer i pasientens basale antakelser og tanker, noe som kan føre til at pasientens følelser og tanker forandres permanent. Ofte fremhever man den sokratiske spørreteknikk som sentral, men det jobbes også ut fra atferdsterapeutiske og gestaltterapeutiske prinsipper. Den terapeutiske tilnærmingen er ifølge Beck (2006) basert på følgende prinsipper:

1. Kognitiv terapi er basert på en løpende formulering av pasienten og pasientens problemer i kognitive termer.
2. Kognitiv terapi forutsetter en god terapeutisk relasjon.
3. Kognitiv terapi legger vekt på samarbeid og aktiv deltakelse.
4. Kognitiv terapi er målrettet og problemfokusert.

5. Kognitiv terapi fokuserer på nåtid (man går inn i fortiden dersom det er snakk om personlighetsforstyrrelser – legg merke til språkbruk og paradigme).
6. Kognitiv terapi har karakter av undervisning og er fokusert på å lære pasienten å bli sin egen terapeut med hovedvekt på forebygging av tilbakefall.
7. Kognitiv terapi er ment å være tidsbegrenset.
8. Kognitive terapiøker er strukturerte.
9. Kognitiv terapi lærer pasienter å identifisere, evaluere og forholde seg til egne uhensiktsmessige tanker og antagelser.
10. Kognitiv terapi bruker en hel rekke forskjellige teknikker for å endre tankegang, humør og atferd.

I det konkrete arbeidet er det ett spørsmål som er spesielt viktig: Hva tenkte du nå?

Det settes mål, og pasienten får hjemmelekser. Eksempler på mål kan være «å treffe andre mennesker» eller «å bekymre seg mindre om forestående utfordringer (f.eks. eksamen)» – eller det kan dreie seg om mer overordnede mål for terapien som helhet: «Jeg vil gjerne bli tilfreds», «Jeg vil gjerne ha det bedre».

Målene defineres av terapeuten og pasienten sammen, og en hjemmelektse kan for eksempel være å vurdere om man har definert mange nok mål eller om flere bør defineres. Terapeuten fastsetter altså ikke innholdet. Disse behovene defineres imidlertid innenfor de sykdomskategoriene eller problemfeltene som er gitt ut fra et spesialistperspektiv. I tillegg er det kognitive paradigmet styrende, med sitt fokus på endring av kjerneantakelser og utfordring av automatiske tanker, styrende. Ethvert behandlingsforløp innledes med at pasienten skal «lære seg den kognitive modell» og lære å bli «sin egen kognitive terapeut» (Beck 2006: 49). Videre er det en del av behandlingen at pasienten skal lære noe om sin lidelse, f.eks. depresjon.

Det opereres med en «effektiv behandlingsplanlegging», noe som her forutsetter at det er blitt stilt en «fornuftig diagnose», at det etableres «en grundig kognitiv case-formulering», og at det tas hensyn til «den enkelte pasient og dennes problemer» i planleggingen (jf. Beck 2006).

Behandlingsplanen skal skreddersys til den enkelte pasient, og terapeuten skal både planlegge den enkelte behandlingsøkten og den overordnede strategien for hele intervensjonsforløpet.

Ifølge Beck (2006: 340) er følgende sentralt:

1. Pasientens diagnose(r)
2. Terapeutens konseptualisering av pasientens vanskeligheter (som han skal drøfte med pasienten for å sikre et så nøyaktig bilde som mulig).
3. Pasientens mål med terapien.
4. Pasientens mest presserende problemer.
5. Terapeutens mål med terapien.
6. Den aktuelle fase i det terapeutiske forløp.
7. Pasientens innlæringsevne.
8. Pasientens motivasjon.
9. Det terapeutiske samarbeidets karakter og styrke.

Videre er det et viktig poeng at terapeuten fortløpende utvikler og modifierer den generelle planen for behandlingsforløpet, og det samme gjelder for den enkelte behandlingsøkten. Ifølge Hougaard (2004) er det skjedd en utvikling i de terapeutiske intervensjonsformer som brukes ved såkalte personlighetsforstyrrelser. A. Beck fremholdt tidligere at de kognitive skjemaer som antas å inneholde de positive og negative forestillinger om selv, andre og begivenhetsforløp, kun var kognitive. I sine senere arbeider understreker han imidlertid, ifølge Hougaard (2004: 354), at skjemaene også er emosjonelle og motivasjonelle strukturer. Sett i ettertid er det flere likhetstrekk mellom de ulike behandlingstilnærmingene, men det som fortsatt er særlig tydelig i den kognitive terapien, er at den benytter seg av didaktiske strategier som skal hjelpe klienten.

Toppstyrt intervensjonsform

Vi skal ikke gå dypere inn i denne tilnærmingen her, men som det fremgår av det ovenstående, bygger denne intervensjonsformen på en forestilling om at tanker og oppfatninger (maladaptive skjemaer) er det sentrale sted å sette inn behandlingen på, og at man skal gå systematisk frem i intervensjonsforløpet. Hele behandlingskonseptet preges av en høy grad av «toppstyring». Det arbeides med sykdomsbegreper (jf. Jensen 1983), og terapeuten inntar rollen som ekspert overfor pasienten og dennes lidelser og vanskeligheter. Det hersker så og si en «sannhet» om hvordan det er best å være menneske, hvordan man vil trives optimalt. Samtidig inneholder terapien en viss fleksibilitet og det er *ikke snakk om* at man skal gjennomføre det samme, fastlagte programmet for alle og til enhver tid.

Tilnærmingen har imidlertid noen bestemte foki som henger sammen med at det er såkalte uhensiktsmessige tanker og forestillinger man fokuserer på. Det anvendes forskjellige former for skjemaer og kart, som pasienten kan bruke i sitt arbeid med å endre tankemønstre. For eksempel benytter man et arbeidsskjema for kartlegging av og fokus på automatiske tanker og kjerneantakelser. På denne måten er intervensjonsformen svært *strukturert og styrende*.

Man kan si at intervensjonsformen bygger på en reduksjonistisk utviklingsforståelse fordi den innskrenker det sentrale intervensjonsfeltet til å gjelde tanker og deres innflytelse på følelser og atferd. Videre inneholder konseptet en lineær utviklingsforståelse, og verken kontekst, kultur eller samfunn er fremtredende i grunnforståelsen. Disse begrepene og stedene opptrer som områder der problematikken som *individet sliter med*, utspiller seg og forsterkes. Det dialektiske forholdet mellom subjektet og konteksten, personen og situasjonen, tas ikke med i problemdefinisjonen, og dermed blir de konkrete sammenhengene og livsbetingelsene som den enkelte har og lever i, og som også kan være medvirkende til de aktuelle problemene, en måte «hengende utenpå» problemene. Problem utviklingen forstås primært individhistorisk. Dessuten fjernes fokuset fra sosiomaterielle forhold som det i mange tilfeller burde gjøres noe med *samtidig med* at man hjelper personen. Dette er en kritikk som man kan rette mot all intervensjon som foregår i et atskilt rom, løsrevet fra de konkrete forholdene der mennesker lever. Etter vår mening er kritikken særlig relevant når det gjelder arbeidet med en stor gruppe av samfunnets mest ekskluderte mennesker som både er psykologisk og sosiomaterielt fattige.

Når det gjelder betraktningene omkring den kognitive revolusjonen, kan man kanskje si at den mer klinisk orienterte kognitive psykologien har holdt fast ved ideen om at mennesket er meningsskapende, men at den i for stor grad har løst seg fra det konkrete levde liv. Det er i stor grad skjemaene og tankeprosessene som blir objekt for intervensjoner, vel vitende om at de er historisk utviklet. Dermed opprettholdes overskridelsen av et rent stimulus/respons-paradigme, men nå er det, sagt med Bruner, så og si skjemaene og tankeprosessene som har erstattet sjelslivet – og mentalismen har kommet inn bakveien. Videre kan man si at fokuset på at vi mennesker i utgangspunktet er handlende og skapende vesener, forsvinner fra av denne intervensjonsformen til fordel for et sterkt fokus på at vi er tenkende vesener. Det er vi naturligvis også, men det er viktig å bevare et helhetlig fokus i de konkrete intervensjonene slik at vi ikke kommer i skade for å løsrive individet fra sin sammenheng når vi intervensjonerer – med de innlysende og praktiske problemer dette medfører når vi deretter skal forsøke å «sette individet inn i sin sammenheng igjen». Dette er spesielt synlig i kriminalomsorgen i overgangen mellom fengselet og tilværelsen utenfor fengselet. I denne fasen er det som alle vet, ikke tilstrekkelig at den enkelte har endret seg – det må i tillegg eksistere en parathet til å integrere og akseptere. Og dette kan være vanskelig å oppnå (jf. Kolind 1999). I forbindelse med en gjennomgang av Bontas (2002) påstand om at verken klinisk psykologi eller sosiologi har noen avgjørende relevans i forhold til «offender risk assesment», vil vi gjenta vår kritikk av at man unnlater å trekke inn en overordnet samfunnsforståelse og tanken om at et menneske alltid må forstås ut fra konkrete sosiomaterielle sammenhenger. Verken i psykologisk eller sosiologisk teori kan vi løsrive individet fra dets livssammenhenger – inkludert samfunnsmessige muligheter og begrensninger.

Programmer er ikke behandling. Eller er de blitt det?

Etter denne, om enn ufullstendige og svært forkortede, beskrivelsen av hva kognitiv terapi blant annet er, skal vi vende tilbake til kriminalomsorgen. I kriminalomsorgen jobber man i enkelte programmer med en manualbasert intervensjonsform som gjennomføres i forhåndsdefinerte leksjoner med klare røtter i blant annet ledelsestenkning (jf. Ross og Fabiano 1985). Som Duguid (2000) beskriver, har prosessen tilknyttet implementering av kognitive programmer i den kanadiske kriminalomsorgen, gått ut på at akademikere og administratorer fra fengselsvesenet har operasjonalisert kognitive teorier om utvikling slik at de passer inn i kriminalomsorgen. Man utviklet et utdanningsprogram som blant annet bestod av kognitiv instruksjon, deltagelse i beslutningsprosessen og moralsk utdanning. Programmet ble fundert i en mer anvendt teoretisk tradisjon av fengselslærere, og både kriminologer og psykologer forsøkte å skifte fokus fra terapi til læring. Aktørene var som kjent R. Ross og E. Fabiano samt P. Gendreau og D. Andrews. I begynnelsen av arbeidet med utviklingen av disse programmene, mente Ross at det ikke var noen vesentlig forskjell på det å lære «cognitive living skills» og mer tradisjonelle utdanningsprogrammer som skulle utvikle kritisk tenkning i utdannelsessammenheng.

Disse fire fagpersonene ønsket å endre på Martinsons konklusjoner fra 1974 om at ingenting virker, og deres konklusjon var at noen programmer virker mens andre ikke gjør det (se kapittel 7). De som virket, skulle være basert på undervisning, ikke på terapi. De skulle modifisere

atferd, forandre antisosiale innstillinger, korrigerer feiltenkning og feilaktige sosiale oppfatninger og de skulle utvikle sosial kompetanse. Duguid skriver: «Above all, effective programs included techniques devoted to having an impact of the offenders thinking – their impulsivity, empathy, notions of cause and effect, problem solving skills, and reasoning skills» (Duguid 2000: 191). Man mener altså nå at noe virker for noen fanger under noen omstendigheter. Og vi ser at det interverneres overfor noen av de samme fenomenene som ble fremhevet i den historiske redegjørelsen, og at det er et tydelig slektskap til enkelte av fenomenene som er fokus for den kognitive, psykologiske behandlingsformen vi beskrev ovenfor.

I utviklingen som følger, beveger intervensjonsformene seg stadig lenger vekk fra den opprinnelige utdannelsetilnærmingen, i takt med at programmet blir til et «cognitive living skills»-program. I 1989 argumenterer Ross for at utdanning i fengsler ikke bare skal utdanne (og dermed endre kognitiv stil), men også virke korrigerende og modifierende. Dette introduserer et motsetningsforhold til lærerne som jo mente at utdanning fungerte fordi den ble holdt atskilt fra korrigeringselementet i straffen.

Det ble tilhengerne av en atferdsmodifiserende tilnærming som vant frem med sitt syn, fremfor de rent utdannelsesorienterte aktørene. Ross og Fabiano utformet dermed veiledninger for ulike programtyper, og det ble en attraktiv mulighet for systemet å la fengselsbetjentene stå for denne pakkelsen som skulle korrigerer feiltenkning *hos individene*, og gjennom det bidra til å redusere kriminaliteten. Nå fikk denne faggruppen ekstra innhold i sitt virke, og man ble mindre avhengig av eksterne leverandører (i motsetning til undervisningen, som var basert på en kjøpt tjeneste). Begrepet «krimogene behov» ble også innført, hvilket av Bonta (2002: 367) fremheves som de dynamiske risikofaktorer (i motsetning til de statiske): Man kunne bruke de kognitive programmene til å fokusere på endring av såkalte «krimogene behov» via korreksjon. For å muliggjøre sammenligning med innsatsområdene for genuin kognitiv terapi, lister vi opp noen av de krimogene behovene:

- Antisosiale innstillinger, følelser og kameratrelasjoner.
- Familiær tilknytning.
- Identifikasjon med anti-kriminelle rollemodeller.
- Økt selvkontroll og selvstyringsevner.
- Utvikling av prososiale evner.
- Å redusere kjemisk avhengighet.
- Å gjøre det mer attraktivt å unngå kriminell aktivitet.

Videre anvendte modellen et risikoprinsipp, det vil si at man vurderte hvilken risikogruppe de aktuelle personene ble ansett å tilhøre, og basert på dette tilordnet man intervensjonsmuligheter. Andrews mente at man ikke skulle tilby lavrisikofanger noe, men heller konsentrere innsatsen om dem som befant seg i høyrisikogruppen. Som Duguid (2000: 194) poengterte, er det her store likhetstrekk med det medisinske paradigmet (jf. ovenfor), selv om det ikke er den betegnelsen opphavsmennene og -kvinnene ønsker å anvende (jf. også Schaanning 2002; Foucault 2002).

Kriminalitet som lidelse og problem

Hvis vi sammenligner med gjennomganger av den kognitive terapi som behandlingsform, må vi si oss enige med Duguid i hans poeng. I forhold til et medisinsk inspirert rehabiliteringsparadigme med fokus på What Works-prinsipper ligger det snublende nært å se på kriminalitet som en lidelse og som noe som skal behandles. Og som en lidelse som ligger *hos individet* (se også Schaanning 2002). I Duguids beskrivelse av utviklingen i Canada, fremgår det hvordan det utdannelsesmessige ble ekskludert mens det man oppfattet som «læring» fortsatt var i fokus. Det ble nå anvendt en kognitiv og «social learning»-tilnærming til programmer som skulle tilrettelegge for personlig utvikling. Modellen går ut på å lære personer som har begått «kriminelle handlinger», å tenke logisk, objektivt og rasjonelt uten å overgeneralisere skyld. På tross av de, for oss, klare likhetene mellom den ovenfor beskrevne terapeutiske og behandlingsmessige innsats og disse programmene, fastholder man i Canada at det ikke er snakk om behandling. Man gir en fremstilling av utdanning som noe som ivaretar *hva* man skal tenke, og kognitive «living-skills»-treningsprogrammer som noe som fokuserer på *hvordan* man skal tenke (Andrews og Bonta 1998: 259).

I 1991 skjer det nok en utvikling hvor Fabiano helt eksplisitt sier at man ville forlate den opprinnelige ideen om at de kognitive endringer skulle skje i forbindelse med tradisjonell undervisning. I stedet skulle alle nå intervensere direkte i forhold til å få de dømte til å «tenke annerledes». Programmene skulle fokusere på vellykket reintegrasjon i samfunnet. Nok en gang med den terapeutiske praksis i bakhodet, ser vi at en vellykket intervensjon med sikte på å redusere tilbakefall, består i at man hjelper den aktuelle personen til å fokusere på sine «krimogene behov» slik at tilbakefallsrisikoen reduseres (se også kapitlene 7 og 9 samt avslutningskapitlet). Videre at man investerer i programmer og oppfordrer de aktuelle menneskene til å delta og at man designer programmene for å virke inn på overbevisninger, innstillinger og atferd som relaterer seg til «kriminell atferd».

Det legges for så vidt opp til en behovsanalyse i forhold til 'krimogene behov' og en praksis som retter seg mot å oppnå prososial atferd. Det som nå skjer, er at programmene blir *kjerneaktiviteten*. Uansett hvordan man snur og vender på det, må det konkluderes med at behandlingstanken igjen er tilbake. I 1995 beskrives praksisen i Canada i et strategidokument fra den kanadiske kriminalomsorgen (Duguid 2000). Her fremholdes det at «forbrytere» har behov som *direkte forårsaker deres kriminelle atferd*. At man kan *foreta en nøyaktig diagnostisering av disse behovene*. At hensiktsmessige intervensjonsmetoder skal gjøres tilgjengelig. At intervensjon vil redusere disse behovene. Og at en slik reduksjon behovene vil føre til en reduksjon i kriminell atferd (Andrews og Bonta 1998; Bonta 2002). Her ser vi en kausalistisk og dekontekstuell psykologisk forståelse. Det tas ikke hensyn til at mennesker befinner seg på forskjellige steder og har forskjellige hensikter. Det er en tenkning omkring generelt dysfunksjonelle mønstre, og det utvikles et stramt program som skal følges – et program som er mye mer rigid enn det man la opp til i den terapeutiske utformningen av det kognitivistiske paradigmet. Det er tette – kanskje for tette – bånd mellom interessentene i denne bølgen, og Fabiano etablerte i etterkant et privat konsulentfirma med det formål å selge de aktuelle programmene til Europa og Nord-Amerika (Duguid 2000: 199). Gradvis er da også tradisjonell undervisning enten blitt avskaffet eller gjort om til hjelpeprogrammer for de kognitive programmene.

Ble ideen helt ut med badevannet?

Sammenlignet med den opprinnelige ideen bak programmene, som spesielt Ross var tilhenger av, har det skjedd en avgjørende utvikling. Poenget slik Ross så det, var at de kognitive programmene kun var effektive i sammenheng med tradisjonell undervisnings- og treningsaktivitet. I tillegg mente han at programmenes styrke lå i at de kunne forhindre såkalt «avvik» (delinquency) – *ikke at de kunne rehabilitere*, noe som nå ble hovedformålet med programmene. Denne mer komplekse forståelsen av hva henholdsvis programmer og undervisning skal gjøre, går tapt underveis, og man står igjen med et redusert resultat som settes ut i praksis: «It works – everyone should have one» (Duguid 2000: 200).

Følger vi Duguids analyse av denne prosessen, er det blant annet markedstenkningen som gjør seg gjeldende her. I denne «cognitive skills»-trenden hylles opplysningsidealet, og det moderne, rasjonelle, universelle og teoristyrte blir førende i forsøket på å løse problemer, som også må forstås ut fra deres kontekstuelle, sosiale og samfunnsmessige sammenhenger. Duguid utformer en analyse der han sier at man kan se på implementeringen av en såpass rasjonalistisk og kognitivistisk intervensjonsform som en slags «projeksjon» – en overføring av de profesjonelles behov for å forstå, til objektet – det vil si «den kriminelle» – som dermed defineres ut fra det samme systemet. Når vi ikke forstår deg/dere og skal forsøke å gjøre det, da må du/dere gis verktøyene til å forstå dere selv – for eksempel via en såkalt «sokratisk dialog». Dette kan sees på som et svik ettersom det altså ikke er hjelpen og intervensjonen som er førsteprioritet – det er ikke selvinnsikt som er det «sanne formål». Det sanne formål er at «du skal bli slik vi vil ha deg», i den forstand at du skal forstå deg selv slik vi forstår deg. Programmene og den kognitive terapien kan forstås ikke bare som en selvteknologi i abstrakt forstand – det er en, sagt med en Foucault-inspirert term, selvteknologi som skal resultere i en bestemt selvforståelse som er en konsekvens av en kontinuerlig disiplinering.

Intervensjoner i norsk kriminalomsorg

Ved å kaste et blikk på listen over programtilbud i den norske kriminalomsorgen, ser vi at den – i likhet med den kanadiske – i høy grad fokuserer på atferdsendring på flere områder – fra tenkning og aggresjon til måter å være forelder på. Leiksett (2005) har skrevet et essay om det han kaller *Kriminalomsorgsmetodikk*, og han plasserer seg som talsperson for det vi vil kalle et *intervensjonsorientert* syn på hva som skal foregå i et fengsel. I essayet ser vi hvordan det argumenteres for integrasjon av behandling og straff, samtidig som han presenterer en kritikk av de argumenter som finnes mot fengslet som institusjon. Leiksett argumenterer på en måte som indikerer at det er «synd på etaten» som skal ha dårlig samvittighet over å bidra til å «påføre lidelse». Vi mener selvsagt at soningen skal ha et innhold – det er ikke slik at soningen skal foregå kaldt og brutalt. Men vi mener samtidig at det er nødvendig å ikke glemme det faktum at et fengselsopphold faktisk skal påføre et onde. Ifølge Andenæs (1974: 8–12) er straff et til-siktet onde, et onde som skal oppleves som et onde. Hvis ikke straffen oppleves som «pinefull», er det ikke en straff. Det er nettopp gjennom en opplevelse av straffen som et onde, at straffen skal være virkningsfull.

Dette poengteres indirekte i Høyer og Dalgaard (2002), der de sier følgende i en drøfting av etiske utfordringer i de sakkyndiges virksomhet under norsk strafferett: «I norsk sammenheng vil de sakkyndiges virksomhet kunne bidra til å øke pinen som er knyttet til straff eller særreaksjoner» (2002: 282–283). I drøftingen har de som premiss at straff og særreaksjon innebærer pine og at man ikke kan se bort fra dette. Problemet om de sakkyndiges rolle er ikke sentralt i dette avsnittet av vår rapport, men vi vender tilbake til temaet nedenfor. Her ønsker vi kun å anskueliggjøre at man ikke kan overse at pinen er en del av straffepraksisen. Også Rosenquist og Rasmussen snakker om pine: «Det har også vært hevdet at vurderinger av den psykiske helsen hos straffedømte har bidratt til at den påførte pinen, som straffen er, kan fortsette» (2004: 35). Leiksett har valgt å se bort fra denne dimensjonen ved straff. Det er viktig at vi kan håndtere begge dimensjoner, og at vi holder vår egen sårbarhet som profesjonelle individer og som profesjonell institusjon, atskilt fra en kritisk reflekterende holdning overfor den praksis vi er med på å skape og utvikle hver eneste dag i kriminalomsorgen. Derfor mener vi at kritikk ikke må avfeies som en nedvurdering av dyktige og engasjerte enkeltindivider, men heller skal tas på alvor på institusjonsnivå og fungere som en kontinuerlig ansporing til å tenke annerledes og utviklende og til å tenke på alternativer til straff (se også Nielsen 2006). Vi mener at det er umulig å definere seg bort fra faktum at et fengsel parallelt kan bidra til gode og utviklende forløp for mennesker, og til lidelse og stagnasjon (jf. Basberg 1999; Hammerlin 2004; Hammerlin 2005/2006; Mathiassen 2004; Øiestad 2005).

Tilbake til psykologien

I denne sammenhengen, der temaet er hvordan man kan forstå hvorfor noen mennesker begår det som på et gitt tidspunkt kalles kriminelle handlinger, mens andre ikke gjør det, kan man si at det i en viss forstand trekkes veksler på det som kalles *klinisk psykologi*. Det vil si den delen av psykologien som forsøker å si noe fornuftig om og å gjøre noe virksomt med menneskets lidelsesfulle tilstander. En viktig forskjell er imidlertid at det i noen tilfeller i kriminalomsorgen vil være større uenighet om at det man intervensjonerer overfor, er lidelsesfulle tilstander. Sagt på en annen måte, og som det fremgår av de ovenstående redegjørelsene, betones på den ene siden det samfunnsmessige i at en handling straffes, mens det på den andre siden kartlegges stadig flere faktorer som bør undersøkes hos den enkelte aktør og i dennes tilværelse. Såkalt avvikende atferd kobles til kriminogene behov, som det deretter – etter vår mening med inspirasjon fra både ledelsestenkning og (klinisk) psykologi – skal intervensjoneres overfor.

Ovenfor gav vi en kort beskrivelse av hvordan det er mange måter å forstå *det menneskelige på*, noe som peker på at det er overdrevent *reduksjonistisk* kun å benytte seg av én tilnærming. Som vi ser i praksis, er *metodemangfold sentralt*. Det som karakteriserer den delen av den kliniske psykologien som fortsatt mener at man kan dele opp mennesket i *spesifikke og avgrensede lidelser og forstyrrelser*, er en kontinuerlig streben etter å utvikle helt spesifikke, empirisk baserte verktøy eller teknikker som (jf. ovenfor) kan «reparere» eller kompensere for de skader en person har. Også i dag mener mange at dette er en for teknokratisk tilnærming til menneskelivet, uten at de dermed avviser metodenes stedvise effekt (jf. Hougaard 2004). Denne streben

er en del av moderniteten og den moderne søken etter sannheten og evnen til å kontrollere naturen, noe vi drøftet mer inngående kapittel 7.

Vi vil her presisere at det i psykoterapiforskningen understrekes at det i høy grad er relasjonen og kontakten mellom den profesjonelle og klienten eller brukeren som er avgjørende for et vellykket terapeutisk resultat. Dette inkluderer terapeutisk allianse, samarbeid og empati. Terapi er et intenst emosjonelt og interpersonelt anliggende (Hougaard 2004: 110–111). Det vil si at man ikke kan løsrive teknikken eller metoden fra det konkrete møtet, den konkrete settingen og den bredere konteksten som en gitt intervensjon eller behandling foregår i. Samtidig finnes det indikasjoner på, men også uklårheter omkring, hvorvidt spesielle terapiformer egner seg spesielt godt for spesifikke lidelser. Hvis vi ser på prosessforskningen, ser det ut til at felles ikke-spesifikke faktorer kan ha større innvirkning enn de rent tekniske. Det er imidlertid viktig at det ikke skapes en svart-hvitt-reduksjonisme – man kan *ikke si* at «relasjonen er viktigere enn metoden». Og dette vanskeliggjør den moderne hangen til målbarhet som beskrives ovenfor.

Konsekvenser for intervensjoner i kriminalomsorgen?

Hvis vi skal ta disse poengene på alvor, må vi overveie hvorvidt og hvordan de mer ikke-spesifikke faktorer er virksomme også i programsammenheng og den øvrige praksis i fengslene. Som kjent er det ikke snakk om terapi i fengslene – det er imidlertid ingen tvil om at kvaliteten på relasjonen mellom aktørene som samarbeider, er særdeles viktig for arbeidet som gjøres (jf. Schibbye 2004). Dette er med andre ord ikke noe håndbøker alene kan utrette. Eller sagt på en annen måte: Formen på eller teknikken i intervensjonen er alene ikke tilstrekkelig, uansett om det dreier seg om terapi eller programmer. Som vi så i kognitive psykoterapi, fremholdes det også her at relasjonen er sentral, samtidig som man holder fast ved en toppstyrt intervensjonsform. Når det gjelder kriminalomsorgen, er det etter vår mening altså skjedd en forandring som innebærer at vi nå på mange måter har en praksis der vi «behandler» kriminalitet. Dette var vel neppe den opprinnelige ideen, bakom verken de kanadiske opplæringstilbudene, den medisinske og neopositivistiske inspirerte kognitive terapien eller teoriene om sosial læring?

Motbevegelser i psykologien – subjektivering?

Innenfor psykologien finner vi også en bevegelse som kan kalles en motbevegelse eller en kritisk bevegelse, og som setter spørsmålsteget ved den modernistiske forståelse av psyken og psykiske lidelser som ligger til grunn for antakelsen om at man kan si noe *sant om den menneskelige psyke*. Det er denne antakelsen som ligger i den kognitive psykologien og dermed også i de praksiser vi har beskrevet ovenfor, og som også preger kriminalomsorgens virksomhet. Hvis man sier at det finnes noe som er sant, deltar man i en form for modernitetens sannhetsregime, og man gjør mer enn bare å avdekke årsaker og iverksette helbredelse eller kompensering for gitte *mangler*. Man er i tillegg med på å etablere hvilke oppfatninger et menneske skal og bør ha av seg selv (jf. ovenfor). Dette ser vi i fangetilværelser der noen fanger anvender de forståelser av seg selv som rettspsykologien, rettspsykiatrien, fengselsvesenet osv. byr dem (Mathiassen

2005). Foucaults begrep om selvteknologi synes relevant (Foucault 1988). Vi skal ikke her etablere en *ny sannhet*, men vi ønsker å fremme tanken om at vi alle må forholde oss våkent og kritisk til hvilke *sannheter* vi med våre respektive profesjoner etablerer og gjør oss til talsmenn og talskvinner for – også i forhold til psykologiske problemer og lidelser. Og i forlengelsen av dette – hvorfor vi gjør det og hvorvidt dette er den eneste måten å *forstå et fenomen og en problemstilling på*. Dette innebærer å sette spørsmålsteget ved om de såkalte *vitenskapelige metoder* vi anvender faktisk er adekvate, og om de i seg selv konstituerer en sannhet om hva som er *gode metoder* uten å ta med i vurderingen andre metoder som hviler på andre vitenskapsteoretiske grunnlag.

Den kliniske psykologien – i likhet med andre «trossystemer» – etablerte seg i den tidlige modernitet, og den understøtter både *en forestilling om det autonome individ* og *tilbyr metoder for å styre selvsamme individ*. Vi er på linje med Brinkman (2003) og forstår intervensjoner som noe som er med på å konstituere subjektivitet. Det vil si at det vi har beskrevet ovenfor, er konstitusjonspraksiser. Vår vurdering er at det er uunngåelig at det både i terapi og andre intervensjoner, etableres subjektivitet. Problemet med intervensjoner inntreffer når de bygger på et sannhetsideal – om utvikling og personlighet. Da forvandles intervensjoner raskt til maktutøvelse i negativ forstand, fordi det er ekspertene som til enhver tid vet hva som er best for deg. What Works-teknologien generelt, og de kognitive påvirkningsprogrammene moralistiske slagside spesielt, kan i dette perspektivet ses som et eksempel på slik maktutøvelse. Brinkman foreslår at man ser på psykoterapi som en moralsk diskurs i stedet for som teknikk. Altså at man anerkjenner psykoterapiens innfiltrering i så vel moralske som politiske forhold. Hvis man gjør det, blir det også nødvendig å forholde seg til og forstå *den betydningen disse dimensjonene har*. Nå er det ikke utelukkende psykoterapi vi har beskrevet ovenfor. Vi bruker imidlertid eksemplet til å styrke argumentet om at vi til enhver tid og i forhold til enhver intervensjon, må overveie hvilke moralske og politiske forhold som gjør seg gjeldende (jf. Hammerlin og Larsen 1999).

Vi ser i kriminalomsorgen og i samfunnet for øvrig hvordan rettsvitenskapen søker støtte hos psykologer som kan noen spesielle «håndverk». På den måten forsøker samfunnet via tiltak å iverksette den moderne forestilling overfor det Baumann kaller samfunnets «avfall» og overfor de «organiserte kriminelle», for å ta de to ytterpunkter på skalaen som kan sies å være mål for kriminalomsorgens virke. Vår oppfatning er at alle vitenskaper, også psykologien og psykiatrien, er med på å konstituere problemområder, og at det er nødvendig å se på samfunnsproblemer som så sammensatte, at troen på «intervensjonens mirakuløse virkning» fortsatt tematiseres og problematiseres.

Vi skal nå gå dypere inn i de individfunderte *forklaringene på* hvorfor kriminelle handlinger forekommer.

Biopolitisk makt

Som Borch (2005) beskriver skjer det nå i dansk kriminalitetsforebyggende arbeid en innsats mot «risikoen for kriminalitet, mot kriminalitetens allestedsnærværende potensialitet» (Borch 2005: 20). Borchs analyser er inspirert av så vel Luhmann som Foucault, og med sistnevnte som utgangspunkt, er det et poeng at det her er snakk om en biopolitisk makt der er tendensiell, det vil altså si at kriminalprevensjonen fokuserer på å strukturere alle potensielle (kriminelle) hand- lefelter. Nå handler ikke denne rapporten om Danmark og heller ikke i første rekke om krimi- nalprevensjon – men når vi ser på hvordan *individet eller subjektet* har vært og blir betraktet i kriminologisk, rettspsykologisk og rettspsykiatrisk teori og praksis, finner vi her flere likhets- trekk.

I de senerees års fokus på og utvikling av risikovurderingsverktøy har det vært snakk om å kunne forutse risiko og dermed legge opp til handlingsstrategier som kan demme opp for potensielt risikofylt atferd, basert på en kartlegging av individet (jf. Stang 1966; Garland 2001; Bonta 2002). Som vi har redegjort for i kapittel 7, finnes det i dag mange verktøy og kartleggingssy- stemer. Vi har hatt blikket vendt bakover mot oppgavens historiske dimensjon. La oss nå ta for oss noen dimensjoner i nåtid

Stempling og diagnostisering

Vi har allerede vært inne på at psykopati eller psykopatiske trekk som en form for forklarings- nøkkel er kommet inn i kriminalomsorgsarbeidet i og med at man blant annet bruker tester som PCL-R og HCR-20 i utredning og risikovurdering av fanger. Det er imidlertid ikke enighet om hvordan psykopati skal forstås, hvordan det skal «måles», hvordan det skal forklares og om det er nødvendig å anvende kategorien for å oppnå en adekvat forståelse av dem som begår alvorlig kriminalitet og som sitter i fengsel (jf. Cleckley 1964; Cooke m. fl. 2004; Hare 1998, 1998 b og 1999; Dahl og Dalsegg 1999; Toch 1998). Stang påpekte i 1968 denne uklarheten og uenigheten, spesielt i relasjon til karakteristikken «mangelfullt utviklede og/eller varig svek- kede sjelsevner» som var et strafferettslig begrep som ble anvendt fra 1902 til 2001 (Rosenguist og Rasmussen 2004: 35). Han skrev om psykopatibegrepet: «Psykopatibegrepet derimot har lidd den vanskjebne at en ikke har kunnet enes om dets begrepsmessige innhold, og det er enkelte som helt forkaster uttrykket» (Stang 1968: 18).

Det er imidlertid ingen tvil om at noen av de menneskene som sitter i fengsel og som begår alvorlig kriminalitet, kan *tolkes* som personer som på avgjørende områder skiller seg ut fra det som vår kulturkrets har definert som det *normale* (jf. Enerstvedt 1995; Mathiassen 2005). Så langt har vår rapport vist hvor komplekse disse problemstillingene er. Vi skal nå gå dypere inn i noe man kan kalle en mikroanalytisk dimensjon eller – som definert innledningsvis i dette

kapitlet (jf. også kapittel 1) – en reduserende dimensjon, ved dette omfattende problemkomplekset om *hva* som kan sies å bidra til at noen begår kriminelle handlinger.

«Psykopater»

Én av definisjonene på hva en psykopat er, ble gitt av en dansk rettspsykiater i 2004:

«Ser man bakover i historien, er ordet psykopat blitt anvendt som en nøytral, psykiatrisk betegnelse for en gruppe personer med særlige personlighetstrekk som er svært problematiske og noen ganger også farlige for sine omgivelser. På begynnelsen av 1900-tallet beskrev den tyske psykiateren Kurt Schneider forskjellige typer psykopater, f.eks. den holdningsløse, den selvhevdende, den følelseskalde, den fanatiske og den affektlabile eller lunefulle typen.

Psykopater er personer som er opptatt av å tilfredsstillе egne behov, uten å ta hensyn til sine omgivelser. Psykopater handler ofte på bakgrunn av impulser i stedet for fornuft. Dette trekket kan i seg selv lett føre til at de begår kriminalitet, noe som forklarer hvorfor mange seriemordere og voldtektsforbrytere kan finnes i denne kategorien. Psykopater har ofte et lettvent forhold til sannheten og kan ha en tendens til å skyve skylden for egne handlinger over på andre. De får sjeldent dårlig samvittighet og mangler ofte evnen til å forstå andre menneskers følelser og behov (manglende empati).

Enkelte psykopater kan ha tanker om egen storhet og fortreffelighet. De kan mene at de i kraft av sin spesielle status har krav på særbehandling og derfor ikke behøver å følge reglene i samfunnet som andre er underlagt. Disse trekkene viser at en psykopat kan være særdeles ubehagelig og til og med farlig for sine omgivelser» (Poulsen 2004⁴⁸).

Bertelsen skriver om sammenhengen mellom kliniske diagnoser og «det onde» eller «det ulovlige»:

«There simply is no connection between clinical diagnoses on the one hand, and what is illegal, unfair, immoral or even evil, on the other. One individual with a personality distortion will commit wrong/immoral acts, and the other will not .... One psychopath is violent and criminal, the other is not» (Bertelsen 2005: 694).

Vi har inkludert dette sitatet for å minne om den *manglende automatikken i sammenhengen mellom* personlighetsforstyrrelser og kriminelle handlinger. Noen ganger er det sammenfall, andre ganger er det ikke det.

En presentasjon av personlighetstyper, slik den fremkommer hos Poulsen, bygger på sannhetsforestillingen vi drøftet ovenfor. Diagnostikk er dermed blitt en del av den modernistiske trenden. Den ser på det «moralsk avvikende» som tegn på degenerasjon. Det fokuseres ikke på avvikende kroppstyper eller kranier eller intelligensdefekter som tidligere har vært tegnene på

---

⁴⁸ Nettkilde uten sidetall.

avvik. Det er dårlig moral og manglende empati som er blant de viktigste degenerasjonstegnene. Diagnostikk er utbredt innenfor deler av klinisk psykologi, psykiatri, rettspsykologi og rettspsykiatri. Mennesker plasseres i mer eller mindre klare kategorier, men grensene er uklare og noe er mer prototypisk enn annet. Videre har det variert gjennom historien, noe vi allerede har sett, hvordan man klassifiserer et gitt fenomen og hva en gitt diagnose derfor tiltenkes utsagnskraft om (jf. Bowker og Star 1999).

På begynnelsen og midten av 1900-tallet ble begrepet psykopati brukt som betegnelse for *psykiske skader* (jf. Gunn 1998). Som vi allerede har vært inne på, ble psykopati den gangen forstått som en medfødt og vedvarende *karaktermangel*. Det var en defekt i følelsene og en defekt i driftene (jf. avsnittet om Freudianismens innflytelse tidligere i kapitlet). Man mente at konsekvensene av disse defektene primært gikk utover omgivelsene og samfunnet som denne *typen* mennesker levde i. Vi skal nå se nærmere på psykopatibegrepet og beslektede betegnelser samt problemene omkring disse. Det gjør vi fordi de:

- synes å ha en fremtredende plass i visse deler av så vel den folkelige som den profesjonelle forståelse av «de kriminelle»,
- synes å være uklare i definisjonen, men å bli brukt som entydige kategorier,
- inntar en spesiell rolle når tilregnelighet, skyld og strafferettslig ansvar skal vurderes, og
- opptrer ved innføringen av forvaring, og en økt anvendelse av risikovurderingsverktøy med store konsekvenser for dem de angår, må bli mer nøyaktig for å unngå utilsiktede effekter.

Som Stang skrev i 1968, mener vi at psykopatidiagnosen også i dag har konsekvenser for observandens men også fangers strafferettslige og generelle behandling. Stang betegnet de klassifiserte psykopater som et «strafferettslig crux» (Stang 1968: 41). I den grad det fremdeles ikke er enighet omkring hvordan avgjørende diagnostiseringer skal forstås, kan man også i dag betegne denne gruppen på en slik måte.

Personlighetsforstyrrelse som degenerasjon

Individet er fortsatt i fokus, og forestillingen om mental, emosjonell og karaktermessig degenerasjon eller skade eksisterer fremdeles i dag. Det samme gjelder oppfatningen om asosial atferd. Psykopati og beslektede betegnelser for det som i dag overordnet forstås som personlighetsforstyrrelser (ikke psykoser), viser dette tydelig. Og det diskuteres fortsatt. Allerede i 1968 konkluderte Stang med at: «Psykopatibegrepet derimot har lidd den vanskelige at en ikke har kunnet enes om dets begrepsmessige innhold, og det er enkelte som helt forkaster uttrykket» (Stang 1968: 19). Det gjør imidlertid ikke Stang, og i boken går han grundig gjennom hele psykopatibegrepet historie. Det er en forskjell på hvordan psykopatibegrepet utviklet seg i europeisk og amerikansk psykiatri. Da han skrev sin bok, understreket han at enkelte amerikanere jobbet med det europeisk utviklede psykopatibegrepet, for eksempel Cleckley og McCord, men ellers ble det fundert i karakterbegrepet under innflytelse av psykoanalysen.

Helweg beskrev i 1949 psykopati som en abnormitet i personligheten, ikke en intelligensdefekt (1949: 129). Langfeldt skriver i 1954 at når man snakker om psykopati, er det hele personligheten som preges, og han fører utviklingen tilbake til barndommen og ser altså psykopati som

en karakterdefekt. E. Strømgren betegner i 1958 psykopati som varige karakteravvik som gjelder karakter og temperament og varer hele livet. Det finnes «ekte» psykopater, som er anleggsbetingede, og «pseudopsykopater», som er ikke-anleggsbetingede. I 1963 skriver H. Eggsgaard at psykopati er relativt varige karakteravvik som medfører sosiale tilpasningsvanskeligheter. Han tilskriver det utviklingsforstyrrelser. Stang fremholder (1968: 28) at psykopatispørsmålet er av særlig interesse i rettspsykiatrien fordi de som kan passe inn i beskrivelsene av psykopater, tilhører et grenseområde. I dette området har spørsmål om tilregnelighet, skyld og strafferettslig ansvar alltid medført vanskeligheter og gjør det fortsatt. På det tidspunktet definerte han psykopati (abnorm personlighet) som: «En tilstand av sjelelig forstyrrelse som kan uttrykkes ved disharmoni eller manglende integrasjon og koordinasjon av sjelelige delfunksjoner som vilje, følelse og driftsliv. Dette preger hele personligheten og er av bestående eller varig art» (Stang 1968: 28). Definisjonen er sterkt normativ, og Stang drøfter selv nettopp dette: At «det normale» kan defineres på mange måter, avhengig av en rekke kontekstuelle og strukturelle forhold. Likevel mener han at man på bakgrunn av sosiologi og psykiatri, kan finne normgivende kriterier for en avgrensning av avvik og normalitet.

De forskjellige definisjoner har, deres variabilitet til tross, etter vårt skjønn det til felles at det er meget gjennomgripende og omfattende problemer som ligger til grunn når man snakker om en person som er psykopat, og derfor er det viktig at begrepet ikke populariseres. Dessuten, som det fremgår av det foregående, er det stor risiko for en overdreven reduksjonisme dersom denne betegnelsen får for stor utbredelse. Det vil da bli for enkelt å definere fangene som «uimottakelige for intervensjon», fremfor å legge til rette for mangfold.

H. Toch (1998) som har arbeidet lenge som psykolog og forsker i amerikanske fengsler, fastholder at han aldri har truffet et menneske som har oppfylt betegnelsen psykopat.

R. Hare understreker at vi ikke må forveksle antisosial personlighetsforstyrrelse med psykopati (i Mathiassen 2004). Det er helt avgjørende at vi ikke lar den populariserte utgaven av klinisk psykologiske og psykiatriske betegnelser sive inn i den profesjonelle praksis. Vi må være svært påpasselige på dette området. Også våre egne norske kliniske praktikere som jobber innenfor feltet, understreker at det er viktig å skille mellom de forskjellige diagnosene og betegnelsene. Rasmussen og Rosenqvist tar opp denne dimensjonen i deres tidligere siterte bok om rettspsykiatri fra 2004. Det er klart at både såkalt tilregnelige og utilregnelige mennesker kan bli diagnostisert med en personlighetsforstyrrelse. I Norge benytter man ICD-10 ved diagnostisering. Ifølge Rasmussen og Rosenqvist ville det være ønskelig også å se på det amerikanske diagnose-system DSM- IV.

I vår rapport forholder vi oss kritiske til naturaliserte og essensialiserende forståelser av både kriminalitet og personlighet. Innenfor rettspsykiatrien har man et annet utgangspunkt. Som ovennevnte forfattere skriver: «Man kan beklage at det finnes personer som fungerer psykopatisk, men det kan man ikke endre på ved å endre på nomenklaturen. Vi mener derfor at psykopati er et begrep som har sin plass og kan brukes innen rettspsykiatrien, selv om det oppleves som stigmatiserende» (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 211).

Det er klart at en slik grad av åpenhet overfor anvendelsen av begrepet vil prege praksis. Visse retninger innenfor rettspsykiatrien og rettspsykologien har som utgangspunkt at det finnes mennesker som er skadet og at man med en høy grad av presisjon kan avgrense hvilke former for lidelser og forstyrrelser det er snakk om. Dette blir brukt av retten til å avgjøre de aktuelle individenes videre ferd gjennom straffesystemet og eventuelt også etterpå.

Hvis vi holder oss innenfor dette systemets premisser, ser vi at man også her understreker at diagnosene av spesifikke personlighetsforstyrrelser i Hares psykopati-sjekkliste, ICD-10, og diagnostikken i DSM-IV, ikke er identiske. Dermed vil heller ikke den forskningsmessige bakgrunn være den samme. Rosenqvist og Rasmussen (2004) fremhever at ICD-10-diagnosen om dyssosial personlighetsforstyrrelse har flere kriterier som angår følelseslivet enn DSM-IV-diagnosen om antisosial personlighetsforstyrrelse. På bakgrunn av dette mener de at ICD-10-diagnosen ligger nærmere psykopatibegrepet enn DSM-IV-diagnosen. I likhet med Hare trekker også disse norske forfatterne frem at ICD-10-diagnosen omfatter en større gruppe enn psykopatidiagnosen gjør.

Vi skal ikke gå dypere inn i den diagnostiske praksis her. Vi henviser i stedet til ovennevnte litteratur og vår litteraturliste. Vi vil imidlertid understreke at psykopater *ikke er en sekkebetegnelse*. I klinisk psykologisk og psykiatrisk sammenheng er det en svært smal kategori og blir forstått som en *alvorlig personlighetsforstyrrelse*. Her kan det være relevant med et par tallangivelser.

Rosenqvist og Rasmussen (2004) skriver, med henvisning til en publikasjon av Hare og Hart fra 1992, at de antar at de såkalte psykopater utgjør en halv til en prosent av den samlede befolkningen og mellom 20–25 % av fengselsbefolkningen. Personene det er snakk om, har problemer av dyptgående karakter – både mellommenneskelig, følelsesmessig og atferdsmessig. Vi har allerede redegjort for at psykopatibegrepet og den atferd og karakter man antar følger av og ligger bakom lidelsen, har opptatt forskere og teoretikere i mange år. I tillegg må det nevnes at historien er mangfoldig og at den har vært preget av mange moralske overtoner. Det fremheves av flere at det man forstår med psykopati, eksisterer på tvers av kulturer og etniske grupper (Rosenqvist og Rasmussen 2004).

Hvis man følger Hares psykopati-sjekkliste, skal man innhente informasjon fra andre kilder enn observanden selv. Bakgrunnen for dette er en menneskeforståelse der de «virkelige» psykopater, som en del av deres lidelse, ikke er villige til å fortelle alt, og at man derfor må ta i bruk andre kilder (jf. de punktene i Hares psykopati-sjekkliste som omhandler at man ikke tar ansvar for egne handlinger, lyver, manipulerer, bedrar og ikke har skyldfølelse (Hare 1999).

Behandling

Vi har allerede gjennomgått hvilke tiltak som blant annet settes i verk for fanger i norske fengsler. Når det gjelder mennesker som er diagnostisert som psykopater, foreligger det få studier av effekten av de ulike behandlingsformene. Noen forskere er mer optimistiske, andre mener at det ikke er mulig å behandle psykopati mens atter andre igjen mener at såkalte psykopater blir

verre av å delta i intervensjonsrettede tiltak. Her må man ta med i betraktningen at de foreliggende studier stort sett er «utført på straffedømte og pasienter på psykiatriske sikkerhetsavdelinger» (Rosenqvist og Rasmussen 2004). På samme måte kan heller ikke studien som er utført tilknyttet langtidsoppfølging av behandling i terapeutiske miljøer og som konkluderer med at psykopater i behandling nærmest blir verre, ikke brukes som endelig bevis på at behandling ikke nytter. Det skyldes at det er uklart hva det aktuelle tiltaket har gått ut på⁴⁹ (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 219).

Cordess (2001) er helt klar i sin redegjørelse om at det er *nødvendig å arbeide med både dynamiske tilnærminger og kognitive tilnærminger*. Han fremhever at krenkende atferd både er subjektivt og interpersonelt/relasjonsbasert. Siden den psykodynamiske tilnærmingen ifølge ham er opptatt av og fokuserer på *meningen med de måtene* individer, grupper og institusjoner handler på, så har den avgjørende relevans for *intervensjon og behandling* både når det gjelder «forbryterne» og «ofrene» og de institusjonene som skal ta seg av disse menneskene. Etter hans mening er det altså ikke mulig å komme utenom en mer dynamisk terapeutisk tilnærming i den «rettsmedisinske terapi», enten det gjelder individuell eller gruppebasert terapi. På et annet grunnlag enn det vi primært har basert oss på i denne rapporten, argumenterer også Cordess mot den sirkulariteten som kan forekomme mellom hvilke metoder et *gitt vitenskapelig etablissement* mener skal anvendes for å dokumentere «virkning», og de intervensjonsformer som tas i bruk. Han skriver: «In an era when evidence-based medicine in some areas of physical treatment is salient, the subtleties of the necessarily subjective and interpersonal – relationship-based – psychological aspects of offending behaviour and our response to it and its perpetrators, are in danger of marginalization and neglect» (Cordess 2001: 325).

Selv om Rosenqvist og Rasmussen (2004) understreker at det ikke er foretatt tilstrekkelige studier av behandling av «klart definerte psykopater» (2004: 218), fremhever de likevel at de få studier som tar for seg de ovenfor omtalte *programmene* (for sosiale ferdigheter og sinnemestring), viser liten effekt på personene som skårer høyest på de følelsesmessige og mellommenneskelige trekk (faktor 1 i PCL-R). Og enkelte ble angivelig «verre». Den forskjellen man oppdaget, var altså ikke i totalskåren, men var primært tilknyttet faktor 1. De mener at man skal forstå dette som et uttrykk for at disse menneskene ikke selv ser noen grunn til å endre atferd. Og at de heller ikke mener at de har følelsesmessige eller psykologiske problemer. De fremhever videre at psykopater kan bruke psykoterapien til å bli bedre til å manipulere og til å finne unnskyldninger for egne uakseptable handlinger.

Forfatterne refererer til en annen studie⁵⁰ der mennesker som hadde begått seksualforbrytelser og hadde høy skår på psykopati, hadde fire ganger så høy tilbakefallsfrekvens som andre grupper. Disse menneskene ble av behandlerne vurdert til å ha økt innsikt i egen kriminalitet, større empati for offeret osv. Da kan man tenke som allerede antydnet, at det ikke er mulig å «behandle» psykopater, men en viktig dimensjon her er tiden *etter* behandling. Det er nemlig slik at disse menneskene fikk mindre oppfølging etter behandling, så kanskje *det* er grunnen til

---

⁴⁹ Dette dreier seg om studien til Rice, Harris og Cormier (1992).

⁵⁰ Seto og Barbaree (1999).

at det går dårligere med dem? Det er for reduksjonistisk kun å grunngi dette med deres personlige defekt.

Dermed tydeliggjøres det at poenget med nevnte studie fra 1992 utført av Rice, Harris og Cormier, *ikke er* at man skal unnlate å tilby psykopater behandling fordi det vil gjøre dem dårligere. Poenget er at man må utvikle programmer som tar hensyn til deres «særlige kjennetegn».

Sett ut fra vår drøfting i dette kapitlet, er altså ringen sluttet – man skal ta hensyn til de «kriminogene risikofaktorer» når man tilrettelegger tiltak. Derfor må forskningen intensiveres og det må jobbes med å utvikle enda bedre behandlingstilbud – en behandlingsoptimisme.

Vi vil her tilføye at det er viktig å tenke i tilbud fremfor å utelukke en hel gruppe mennesker fra utviklingsmuligheter (jf. Mathiassen 2004). Men dette i seg selv er ikke nok. Vi må som samfunn fokusere mer på generelle livsbetingelser og jobbe politisk og samfunnsmessig for å gi mennesker bedre livsbetingelser helt fra starten av, slik at de ikke påføres skade og oppmuntres til å velge «avvikende» handlinger. Det er ikke bare den enkeltes ansvar – det er også et samfunnsmessig ansvar.

Rasjonalitet og selvkontroll

En trend innen en mer individrettet forståelse av hvorfor det begås kriminelle handlinger, er forestillingen om at kriminelle handlinger begås på bakgrunn av et *rasjonelt valg*. Mennesker velger imidlertid forskjellig, avhengig av fremtid, nåtid og fortid. Gottfredsson og Hirschi (1990; Hauge 2001) betrakter menneskelig atferd generelt og lovbrudd spesielt som en rettethet mot oppnåelse av glede og unngåelse av lidelse. Forfatterne forstår lovbrudd som handlinger med kortsiktig motiv, og for dem henger det sammen med at de aktuelle personene har begrenset *selvkontroll*. De bygger altså på en antagelse om at det finnes et *selv* som kan underlegges større eller mindre grad av kontroll av individet hvori dette *selvet* «bor». De individer som Gottfredsson og Hirschi karakteriserer, ser ut for dem å være blant annet: impulsive, ufølsomme, risikoparate, kortsiktige og ikke-verbale. Det som er avgjørende for om det begås lovbrudd, menes på bakgrunn av dette å være *individets kortsiktighet og manglende selvkontroll – dets uforsiktighet og manglende innlemmelse i langvarige og stabile forhold*.

Vi ser at disse karakteristikkenes, som stammer fra 1990, stemmer overens med flere av de såkalte *clusters* eller faktorer som anvendes innenfor rettspsykiatrien som *risikofaktorer* når man skal vurdere hvorvidt det er tilbakefallsrisiko i et gitt tilfelle. Standpunktene det her refereres til, *årsaksforklares* med utilstrekkelig oppdragelse. Spørsmålet for disse kontrollteoretisk inspirerte forfatterne, er *hva som skiller de som begår lovbrudd fra de som ikke gjør det*. Og lovbrudd som et rasjonelt valg blir en *forklaringsnøkkel*. I et slikt perspektiv er det altså *individet som foretar rasjonelle valg* – vedkommende vurderer lovbrudd som det mest hensiktsmessige handlingsalternativet. I forbindelse med den kontrollteoretiske tilnærmingen er det altså *lovbryterens manglende selvkontroll* som er utslagsgivende (Hauge 2001). Dette er interessant

sett i forhold til de innledningsvise betraktninger om at psykologi, psykiatri, pedagogikk, og i denne sammenhengen, *intervensjonsorientert kriminalomsorg*, er forpliktet til å forholde seg til 1) hva man ønsker å forandre 2) hvordan man ønsker å forandre altså å forholde seg til sin person og utviklingsforståelse.

Det interessante her er å se hvordan det rasjonalistiske standpunkt medfører et noe *deterministisk* syn på hva som kan endres og hva som ikke kan endres. På slutten av 1970-tallet ble det en rådende trend å se på kriminelle handlinger som rasjonelle.

Behandlingstanke – levende – død – i ferd med å gjenopplives?

Nulltoleranse blir som kjent et svar på denne utviklingen. Man kan se på dette som et «svar» på at behandlingssideologien hadde dominert helt frem til 1970-årene.

Behandlingstanken var basert på en *subjektforståelse*, altså en forståelse av den enkelte, hvor den som begår et lovbrudd, ikke anses som selv å ha kontroll over de forholdene som var årsak til den aktuelle handlingen. Disse forholdene er ikke kun av biologisk eller psykologisk art – det kan også dreie seg om oppvekstforhold og deltakelse i subkulturelle miljøer som har en annen oppfatning av hvilke handlinger som er akseptable. Individet tildeles imidlertid ikke *samme grad av ansvar* som omstendighetene. Satt på spissen blir den aktuelle personen sett på som et offer for omstendighetene – uansett om de er *endogene eller eksogene*.

Hvis vi ser på utviklingen i norsk kriminalomsorg, kan det ikke være tvil om at det eksisterer en optimisme når det gjelder *muligheten for påvirkning av individet* (se *Om kriminalomsorgen, Strategi for faglig virksomhet*, Leikseth 2005). Spørsmålet er om det er en moderne påvirkning av individet eller en senmoderne håndtering av risiko på samfunnsnivå som først og fremst er i fokus (Garland 2001). En gjennomgang av kurskataloger utgitt av KRUS i løpet av årene, viser at det finnes en rekke tilbud til ansatte, innsatte samt ansattes håndtering av og intervensjon overfor den enkelte innsatte. Oftest synes dette å foregå i grupper hvor alle mulige tiltak fra kognitive ferdigheter, til Brottbrytet, programmer mot vold og sedelighetsforbrytelser og ATV (Alternativ Til Vold) blir iverksatt for å redusere tilbakefall. Et nyere tiltak er veiledning av foreldre om foreldrerollen – både for å beskytte barna og for å redusere risikoen for at også barna blir lovbrøyttere. Man kan se på alle disse tiltakene som ledd i en positiv innsats for å hjelpe de konkrete individene og samfunnet. Denne innsatsen stemmer godt overens med det vi innledningsvis var inne på, nemlig at vår vestlige verden karakteriseres av en senmoderne trend som tillegger individet en stadig høyere grad av ansvar for sine handlinger og sin livsførsel. Som Foucault påminner oss, kan man si at den allestedsnærværende makt blir virksom i individet som selvteknologi. Dette kan ikke uten videre vurderes som verken bra eller dårlig. I første omgang mener vi imidlertid at det er rimelig å plassere disse tiltakene i kriminalomsorgen på samme måte som vi kan plassere psykologiske tiltak, nemlig som en del av en disiplineringsinnsats som er med på å etablere samtidig som den er etablert av, den til enhver tid rådende forståelse. Over

tok vi avstand fra slikt – hvis det bygger på en eksternt påtvunget sannhetsforståelse – noe som gjør det til makt i negativ forstand.

La oss nå se på hvordan rettspsykologien og rettspsykiatrien forstår enkelte av de individer som begår det som kalles lovbrudd og kriminelle handlinger. Noen av disse handlingene kan karakteriseres som fysisk vold, andre som seksuelle overgrep og atter andre igjen som drap osv. Man kan si at psykologien og psykiatrien har inngått en slags avtale med rettsvitenskapen om å fungere som hjelpevitenskaper (jf. Bertelsen 2003). Dette kan og bør stille psykologer og psykiatere i vanskelige moralske, etiske og behandlingmessige dilemmaer (Mathiassen 2003). Disse dilemmaene er ikke nye – de har vært kjent i mange år, og en måte å løse dette på internt i kriminalomsorgen, har som kjent vært å skille helsetjenesten og fengselsvesenet fra hverandre. Det kan imidlertid være på sin plass å vurdere om ikke den såkalte «behandlingstanken» eller «behandlingsoptimismen» er i ferd med å aktualiseres i takt med det stadig økende tilbudet av programmer og tiltak for innsatte. Deretter må det vurderes om dette er forsvarlig eller ikke. Vi skal imidlertid vente litt med den diskusjonen.

Rettspsykologi

Rettspsykologi er et forholdsvis nytt begrep i Norge (Rasmussen 2003: 117), der *en del av feltet* består av såkalt *sakkyndighetspsykologi*. I Sverige finnes det flere akademiske miljøer innenfor rettspsykologien (se Hörnquist 2004). I Norge er ikke utviklingen kommet så langt, men etableringen av regionale sentre for fengsels-, sikkerhets- og rettspsykiatri innebærer opptakten til en profesjonsutvikling både når det gjelder utdanning av sakkyndige, intervensjoner i fengsler og forskning for øvrig.

Det har vært vurdert (jf. Rasmussen 2003) å kalle rettspsykologien for *forensisk psykologi* etter den engelske betegnelsen *forensic psychology*. Cordess (2001) beskriver noe han betegner som *forensic psychotherapy*, altså det man kan kalle «*rettspsykologisk psykoterapi*». Om vi følger Cordess' tenkning, så skal det vi her med et hjemmelaget begrep altså kalle «*rettspsykologisk psykoterapi*», fokusere på hva man kan betegne som menneskelige «feiltakelser». Det omtales som *menneskelig destruktivitet*, og fører ofte med seg menneskelige tragedier.

Man kan se på vår fascinasjon av det vi definerer som *kriminelt* og *kriminalitet* (jf. kapittel 1) som noe som bidrar til skapelsen av monstre og individuelle uhyrer, hvis vi søker forklaringer i det individuelle. Når man skal behandle eller rehabilitere, er det *personene som skal endres* slik at de ikke lenger kan gjøre skade.

Psykologene ønsket selv å delta, og de aller fleste psykiatere hadde etterspurt deres kompetanse i forbindelse med utførelsen av det rettspsykiatriske arbeidet (Rasmussen 2003). Det vi altså snakker om her, er både psykologers og psykiateres deltakelse i et samarbeid mellom rettsvitenskapen, psykologien og psykiatrien. Innenfor det spesifikt rettspsykiatriske feltet eksemplifiserer Rasmussen dette arbeidet som «vurdering av voldsrisiko eller av seksualovergrepere». Vi er

nå tilbake i det modernistiske ideal – det finnes vold, det finnes en risiko og den kan vi kartlegge. Videre: Det finnes typer av overgripere, eksempelvis seksualovergripere, og dem kan vi kartlegge.

På det tidspunktet hersket det et ønske om å bedre kvalitetssikringen av det rettspsykologiske arbeidet, og det ble konstatert at rettspsykologien var i utvikling. Utgangspunktet for Rasmussens standpunkt er at hun ser psykologien som en *empirisk disiplin med resultater som kan etterprøves*. Altså et moderne vitenskapsideal. Hun oppfordrer til at dette også skal gjelde det praktiske arbeidet. Her er det viktig å huske på at det finnes andre idealer og at metode, praksis og vitenskapelig gjenstand skal forstås i et indre forhold. Det er u hensiktsmessig å forstå metoden løsrevet fra problemet (jf. Hougaard 2004).

Historisk om lovgivning

Rettspsykiatere og rettspsykologer spiller en sentral rolle i utredningen av hvorvidt en person er strafferettslig tilregnelig eller ikke, men den endelige avgjørelsen er som kjent domstolenes. Vi skal kort se på utviklingen innen lovgivningen som omhandler feltet om tilregnelighet og utilregnelighet.

Da Straffeloven ble vedtatt i 1902 ble betegnelsen «mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner» innført som juridisk kategori:

«En handling er ikke strafbar naar den handlende ved dens foretagelse var sindsyg, bevisstløs eller i øvrigt utilregnelig paa grund af mangelfuld udvikling af sjelsevnerne eller svekkelse eller sygelig forstyrrelse af disse eller formedelst tvang eller overhængende fare» (§ 44 i Rosenqvist og Rasmussen, 2004: 56).

I denne paragrafen ser vi det såkalte psykologiske eller metafysiske prinsipp i motsetning til det rent biologiske prinsipp, ettersom de aktuelle «sinnssyke» personer eller personer med «mangelfullt utviklede sjelsevner» kunne bli fritatt for straff hvis man vurderte det dit hen at de på gjerningstidspunktet hadde vært i en tilstand som gjorde at de ikke kunne betraktes som strafferettslig ansvarlige.

Mangelfull utvikling av sjelsevner er ikke en psykiatrisk diagnose, men blant de fangene som i sin tid ble idømt sikring i tillegg til straff, var det mange som lurte på hva dette egentlig betød (jf. Kongshavn, 1987; Leer-Salvesen, 1999). Rosenqvist og Rasmussen (2004) fremholder også at de rettspsykiatriske erklæringer i de siste tiårene frem til 2001 tyder på at det hadde utviklet seg en praksis der det ble satt likhetstegn mellom sjelsevner og farlighet.

I 1929 ble det psykologiske og metafysiske prinsipp erstattet av det medisinske og § 44 lød da slik: «En handling er ikke strafbar når gjerningsmannen ved dens foretakelse var sinnssyk eller bevisstløs» (§ 44 i Rosenqvist og Rasmussen 2004).

I 1996 ble det vedtatt nye formuleringer i straffeloven: «§ 44: Den som på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs, straffes ikke. Det samme gjelder den som på handlingstiden var psykisk utviklingshemmet i høy grad» (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 58)

I § 56 c står det at retten kan sette ned straffen til under det lavmål som er bestemt for handlingen og til en mildere straffart: «Når lovbrøyteren på handlingstiden hadde en alvorlig psykisk lidelse med en betydelig svekket evne til realistisk vurdering av sitt forhold til omverdenen, men ikke var psykotisk, jf. § 44, eller var lettere psykisk utviklingshemmet eller handlet under en sterk bevissthetsforstyrrelse som ikke var følge av selvforskyldt rus.

§ 56 d fortsetter med «(...) Når lovbrøyteren handlet under bevisstløshet som var en følge av selvforskyldt rus, kan straffen settes ned under det lavmål som er bestemt for handlingen, og til en mildere straffart dersom særdeles formildende omstendigheter taler for det» (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 58).

I disse paragrafene opereres det dermed med både en fakultativ og en absolutt straffefrihetsregel. I den forbindelse kan det nevnes at «bevisstløshet» gir straffefrihet (absolutt) mens «sterk bevissthetsforstyrrelse» kan medføre nedsatt straffereaksjon (fakultativ).

Som kjent trådte nye regler i kraft per 1. januar 2002. § 44 lyder nå som følger: «Den som på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs, straffes ikke» (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 59). Psykotisk er tenkt ikke å avvike fra det tidligere «sinnssyk».

En person som skal omfattes av straffelovens § 44, må ha vært psykotisk da handlingen fant sted. En person som har en diagnose, for eksempel schizofreni, men som har mottatt behandling for dette, blir ikke uten videre fritatt for straff. Her spiller de sakkyndige en sentral rolle idet de må utrede den aktuelle personen grundig og argumentere for hvorvidt og hvordan man skal vurdere vedkommende. Her spiller også forbrytelsens art en rolle, på den måten at en særdeles aparte eller bisarr kriminell handling vil kunne trekke i retning av en psykose hvis ikke den kan forklares adekvat ut fra observandens øvrige måte å fungere på.

De såkalte personlighetsforstyrrelser er ikke en kronisk og alvorlig sinnslidelse, og de personer som diagnostiseres som personlighetsforstyrrede (jf. f.eks. antisosial personlighetsforstyrrelse, dyssosial personlighetsforstyrrelse, psykopati, paranoid personlighetsforstyrrelse eller emosjonelt ustabil personlighetsforstyrrelse), vil ikke oppfylle kravene i § 44. Det er klart at personer fra andre kulturkretser enn den norske vil kunne stille sakkyndige i en spesiell situasjon ettersom deres forestillinger ikke uten videre kan fortolkes på samme måte som man mener å kunne gjøre om vedkommende er nordmann.

Vi skal nå gå videre til de såkalt tilregnelige, men farlige, individer og reaksjonene overfor disse.

Forvaring og risiko for 'farlighet'?

Den 1. januar 2002 trådte forvaringsordningen i kraft. Etter straffeloven § 39 c kan personer som begår forbrytelser som krenker andres liv, helse eller frihet idømmes forvaring i stedet for fengselsstraff når tidsbestemt straff ikke anses tilstrekkelig til å verne samfunnet. Det må videre være en nærliggende fare for at lovbryteren på nytt vil begå en slik forbrytelse. Det er altså risikoen for farlighet tilknyttet den enkelte som står i fokus, ikke rettferdighetstankegangen (se også Johnsen 2003).

Forvaring er en reaksjon som kan idømmes personer som anses som så farlige i fremtid at et ekstra vern er påkrevd, utover vanlig fengselsstraff. Innenfor rettspsykiatrien og rettspsykologien er farlighetsbegrepet i stor grad erstattet av spørsmålet om *risiko*. Her i landet vil det bli krevd at både psykiatere og psykologer skal kunne vurdere risiko for fremtidig voldelig atferd, men som Rosenquist og Rasmussen (2004) påpeker foreligger det «ingen aktuell forskning om hvordan farekriteriet har vært brukt i Norge» (2004: 189). Det betyr at man ikke har noen oversikt over hvordan dette kriteriet har påvirket og utviklet seg i praksis.

Risiko blir nå betraktet som et multivariat begrep (Rosenqvist og Rasmussen 2004: 192), noe som for forfatterne innebærer at både kriminologiske, sosiale, personlighetsmessige og kliniske faktorer skal forstås i sammenheng.

Og som forfatterne klargjør, vil risikovurderinger primært være aktuelle i forbindelse med juridiske observasjoner (jf. Høyen og Dalgaard 2002). Etter at den nye loven trådte i kraft i 2001, har de sakkyndige i rettspsykiatrien vært fritatt fra å skulle uttale seg om den juridisk formulerte «gjentakelsesfare». De sakkyndige skal altså ikke lenger si «farlig» eller «ufarlig», men vurdere hvordan og i hvilken grad atferd, sykdomsutvikling og psykisk funksjonsevne medfører risiko for fremtidige alvorlige kriminelle handlinger.

De ulike vurderingsverktøyene brukes til å foreta *risikovurderinger* (jf. drøftingen om OASys i kapittel 7). De juridiske begrepene om sjelsevner er ikke lenger i bruk (endret ved lov av 17. januar 1997 nr. 11 – i kraft 1. januar 2002), på samme måte som begrepet sinnssykdom er skiftet ut med begrepet psykotisk. Ifølge Slettan og Øie (1997) omfatter psykose i strafferettslig forstand de tilstander psykiatrien til enhver tid regner som psykose, f.eks. schizofreni, paranoia og manisk depressiv psykose. Det er imidlertid dommeren som til syvende og sist tar stilling til om tiltalte var tilregnelig i gjerningsøyeblikket. Dommeren er ikke bundet av psykiaternes uttalelser, som jo også kan være sprikende dersom det benyttes flere sakkyndige. I det følgende skal vi konsentrere oss om personer som anses som strafferettslig tilregnelige, men som likevel er «skadet».

De rettspsykiatriske undersøkelser

Ifølge Reigstad (2003) var det frem til 1815 militærlegene som utførte utredningsarbeidet for domstolene. Generelt var dette arbeidet av tvilsom kvalitet, og i 1815 ble undersøkelsene lagt

innunder det medisinske fakultet, som beholdt ansvaret frem til 1900 da den rettsmedisinske kommisjonen ble opprettet (Skålevåg 2002). På det tidspunktet ble rettslig sakkyndighet i forhold til mentale spørsmål sett på som en alminnelig medisinsk kompetanse og ikke som et spesialistfelt. Politilegen Paul Winge var kritisk til profesjonens virke og kvalitet og var sentral for opprettelsen av den rettsmedisinske kommisjonen, som må forstås som en forlengelse av denne kritikken. Det ble arbeidet med å forbedre rettspraksisen overfor sinnssyke medborgere som hadde begått kriminelle handlinger, og man fokuserte i økende grad på den aktuelle persons *personlighet og sykdomsforhold*.

Dermed fikk rettspsykiatere en betydelig innflytelse og ble premissleverandører til domstolene i tilfeller der det var snakk om psykiske lidelser. En av konsekvensene av den styrkede kvalitets sikringen var nettopp at «sakkyndigrelasjonen ikke var å anse som en klientrelasjon» (jf. ovenfor).

Gaustad asyl ble åpnet i 1855, og med dette ble grunnlaget for psykiatri som spesialfelt etablert i Norge (Steen 2005). Først i 1915 ble R. Vogt landets første professor. Den rettsmedisinske kommisjonen omfattet både en allmennmedisinsk og en rettspsykiatrisk avdeling.

H. Schelderup, norsk professor i psykologi, var også engasjert i rettspsykiatriske spørsmål, og han ble siste gang brukt i en sak i Bergen, Holtekimsaken, på 1960-tallet. Her ble han benyttet som sakkyndig i spørsmålet om hvorvidt den siktede kunne være uskyldig, men likevel ha påtatt seg ansvaret for den begåtte handlingen. Schjelderup var i utgangspunktet professor i filosofi og hadde en doktorgrad i eksperimentell psykologi fra Tyskland. Han var Norges første professor i psykologi i 1928, og han var i tillegg utdannet psykoanalytiker fra Østerrike og Sveits.

Frem til 1960-årene var det altså primært psykiatere som ble oppnevnt som sakkyndige. Psykologene var hjelpere, og etter hvert fant advokatstanden ut av at psykologer kunne «brukes til å utrede intelligens og personlighet med vitenskapsbaserte metoder» (Reigstad 2003: 181). Psykologenes funn var i mange tilfeller en vurdering av at det forelå formildende omstendigheter.

Her ser vi igjen tankegangen vi beskrev ovenfor under behandlingsoptimisme, nemlig at den aktuelle personen er et slags *offer* – i dette tilfellet for intelligens og personlighet.

Når vi ser på hvilke områder som vies oppmerksomhet, nemlig personlighetsforstyrrelser, utviklingshemninger, hjerneskader og andre kognitive avvik, så ser vi at disse faktorene så og si tilskrives *ansvaret* for de kriminelle handlinger som er begått. Både forskjellige former for psykiske lidelser og personlighetsforstyrrelser anses på forskjellig måte å være assosiert med at det begås kriminelle handlinger, f.eks. voldshandlinger (Kjelsberg, 2002), dog ikke i samme uds-trækning hos unge 15–17 årige som hos voksne (jf. Gosden 2004).

Det en rettspsykiatrisk undersøkelse (judisiell observasjon/mentalobservasjon) skal vurdere, er den tiltaltes psykiske tilregnelighet etter straffeprosesslovens regler. Det skal vurderes om tiltaltes psykiske tilstand i gjerningsøyeblikket var slik at det kan få betydning for skyldsspørsmål, straffeutmåling eller strafferettslige særreaksjoner. Kriteriet som legges til grunn for at det skal

foretas en slik undersøkelse, er at det er nødvendig for å få saken tilstrekkelig belyst. Dersom retten er i tvil om hvorvidt det er snakk om alvorlig psykisk sykdom, bevisstløshet eller utviklingshemning, så er det *nødvendig* å foreta en utredning – dette fordi tiltalte i så fall ikke kan straffes. Alle rettspsykiatriske erklæringer skal sendes til den rettsmedisinske kommisjon når de sendes til retten (Høyér og Dalgaard 2002). Antallet rettspsykiatriske undersøkelser har økt, og det er en særskilt norsk ordning at erklæringene skal sendes til den rettsmedisinske kommisjon. Det medfører at de norske rettspsykologer ikke står så fritt som i andre land. Bakgrunnen for dette er at i Norge er ikke rettspsykiatri en egen fagspesialitet, og at det heller ikke finnes egne spesialiserte rettspsykiatriske klinikker, som for eksempel i Sverige, Danmark, England og USA.

Hvorvidt en undersøkelse skal foretas, er med andre ord en beslutning som tas «ovenfra». I strprl. § 165 står det imidlertid at når siktede nekter å ha utført den handlingen saken gjelder, kan retten beslutte at det ikke tas stilling til begjæringen før det nevnte spørsmål er avgjort. Her skal det tilføyes at den siktede ikke har *plikt til å medvirke til at den rettspsykiatriske undersøkelsen blir gjennomført* (jf. Reigstad 2003). I så fall må de sakkyndige bygge på de opplysninger de kan få på annen måte, for eksempel ved studium av saksdokumentene og samtaler med siktede og pårørende (Andenæs 1984). Hvorvidt en siktet er i stand til å protestere, er en annen sak. Det vil være mange forhold som har innvirkning på hvorvidt den aktuelle personen samarbeider eller ikke (varetektstiden er som regel en spesielt utsatt periode)⁵¹.

Når man er psykolog eller psykiater og sakkyndig i retten, da er man altså ikke lenger en hjelper for et menneske i nød. Da er man en aktør som skal tjene retten. Dette kan være vanskelig å forstå for de menneskene som skal undersøkes (jf. Kongshavn 1987). Det er nødvendig å være fullstendig klar over hvilke roller man inntar og hvilke interesser man skal ivareta samt på hvilke måter man kan havne i dilemmaer og hvordan man skal håndtere dette på en mest mulig etisk forsvarlig måte.

Predikering

Som vi har nevnt, anses HCR-20 av flere fagpersoner som et verdifullt prediksjonsverktøy når det gjelder vurdering av risiko. Som det fremgår i (Høyér og Dalgaard 2002; Mathiesen 1995; Schaanning 2002; Duguid 2000), finnes det problemer tilknyttet predikering. Innenfor den aktuelle praksis, skjer predikeringen på grupper, mens det fortsatt er problematisk å forutsi individuell risiko. Det er naturligvis relevant å forholde seg til spørsmålet om hvorvidt rettspsykiatrien kan bidra til å beskytte samfunnet samtidig som behovet for behandling tilfredsstilles. Men som Høyér og Dalgaard (2002) skriver, må vi også overveie hvorvidt rettspsykiatrien er med på å legitimere langvarig straff overfor de svakeste i samfunnet vårt.

---

⁵¹ Vi har tidligere vært inne på sammenblandinger av behandling og straff, samt rollekonfliktene som kan følge av slik sammenblanding. Når det gjelder de nevnte undersøkelsene, finner de sted enten under innleggelse eller i fengselet der den arresterte sitter. I de tilfellene der den tiltalte er på frifot, kan han eller hun innkalles til undersøkelse. Dersom det er umulig å undersøke ambulant – for eksempel på grunn av såkalt ustabil livsførsel, kan retten bestemme at det skal foretas en innleggelse under utredningen. Det er altså tilstrekkelig med mangel på fast bopel eller behov for døgnobservasjon som argument for innleggelse til mentalobservasjon. Ved beslutning om innleggelse, fastsettes varigheten av retten. Varigheten stemmer vanligvis overens med tidsrammen som er gitt for undersøkelsene. Vi skal ikke her gå ytterligere inn på detaljene omkring denne praksisen, men det kan slås fast at gjennomføringen av slike undersøkelser krever inngående kjennskap til straffelovgivningens begrepsbruk.

Tilregnelighetsbegrepet står sentralt i vårt strafferettslige system som inkluderer rettspsykiatrien. Når man bruker det biologiske prinsipp, sier man at utilregneligheten utelukkende er avhengig av diagnose og sykdomsgrad, mens når man bruker det blandede prinsipp, sier man at den strafferettslige utilregnelighet avhenger av både psykisk lidelse og tilleggsvilkår (Høyer og Dalgaard 2002: 248). Det biologiske prinsipp kan medføre at man fastholder fordommer overfor psykiske lidelser, men omvendt kan man argumentere for at tilregnelighetsbegrepet fortsatt skal medreflekteres fordi alvorlig sinnssyke, dersom de befinner seg i sin egen psykotiske verden, ikke har «normal skyldevne» (Høyer og Dalgaard 2002: 252). Ytterligere en dimensjon vi kan trekke inn drøftingen med utgangspunkt i f.eks. Høyer og Dalgaard, er hvorfor mennesker med alvorlige psykiatriske problemer skal bli fritatt for vanlig straff mens mennesker som lever under svært dårlige sosiale forhold, men som ikke kan diagnostiseres som sinnslidende, skal ha fullt straffeansvar. Hvorfor er psykisk sykdom mer invalidiserende enn fullstendig uholdbare sosiale forhold som kan nødvendiggjøre kriminelle handlinger?

Innenfor dagen straffelov er det ikke desto mindre slik at grader av utilregnelighet kobles til grader av psykisk insuffisiens (psykoser, bevissthetsforstyrrelser, alvorlige psykisk forstyrrelse med en betydelig evne til realistisk vurdering av forholdet til omverden som ikke er psykotisk samt psykisk utviklingshemming).

Det har vært en trend i norsk rettspsykiatri der gjentakelse er blitt *skjønnsmessig vurdert*. I tillegg har man anvendt projektive undersøkelsesmetoder (Rorschach – «blekkflekktest»), noe som ikke anses som hensiktsmessig fordi man mener at observanden i slike tester ikke har tilstrekkelig innflytelse over hvilke opplysninger som gis til undersøkeren. Sagt på en annen måte: Det er såpass mange opplysninger i en slik projektiv testprotokoll som ikke med rimelighet kan sies å angå det strafferettslige forholdet, at det er uetisk å anvende denne metoden. Også MMPI kritiseres som verktøy i denne sammenhengen. Argumentene går på en problematisering av validiteten av undersøkelsesmetoden i denne sammenhengen (sammenlignet med i en allmenn klinisk-psykologisk sammenheng), og at den er for dårlig som prediksjonsredskap i risikovurderinger.

Det er et initiativ på gang, støttet av forkvinnen for den rettsmedisinske kommisjon, R. Rosenqvist, som går ut på å utforme klare retningslinjer for den faglige standarden innenfor planlegging og gjennomføring av rettspsykiatriske undersøkelser (*Kurs for sakkyndige* 2005). Her ble det drøftet hvorvidt det skulle utvikles et rettspsykiatrisk spesialfelt eller om det skulle være eksperter fra allmennpsykiatrien som skulle fungere som undersøkere.

Ifølge Høyer og Dalgaard (2002) har det vært uenighet om hvorvidt psykiatriske eksperter kan bidra til forutsigelse av nye straffbare handlinger. Dette skyldes at de kriterier som var mest sikre i relasjon til forutsigelse, ikke primært hadde å gjøre med psykiatriske forhold, men med lovovertrederens tidligere livsførsel og sosiale tilpasning. Denne uenigheten har vært uttalt både i USA og Europa. I løpet av de siste 30 årene har denne pessimismen endret seg fordi de nyere prediksjonsverktøyene omfatter flere prognostiske faktorer, herunder også ikke-psykiatriske.

Det er imidlertid fortsatt et problem og et stort etisk dilemma at man i jakten på personer med høy risiko for å begå nye alvorlige kriminelle handlinger, ikke kan unngå å sperre inne mange som ikke hører hjemme i denne risikokategorien. Hvor mange prosent «ufarlige» personer man kan sperre inne i arbeidet med å identifisere de «farlige», er et holdningsmessig og etisk spørsmål.

Det som trekkes frem, er at schizofreni er overrepresentert blant dem som begår drap, og at voldskriminalitet synes å forekomme hyppigere blant sinnslidende og spesielt blant personer som samtidig misbruker stoff og/eller har psykopatiske trekk (ikke det samme som «å være» psykopat) (Høyser og Dalgaard 2004). Samtidig må det understrekes at det er *svært få* mennesker med diagnostiserte sinnslidelser som kan karakteriseres som farlige.

Det er videre forskjell på å skulle vurdere risiko for gjentakelse på *kort sikt* og på *lang sikt* (jf. problemene med å vurdere hvorvidt intervensjon har effekt på såkalte psykopater). Ved vurdering av fare på lang sikt, finnes det tre metoder: Kliniske vurderinger, aktuar metoder og strukturerte kliniske metoder (Rosenqvist og Rasmussen 2004; Høyser og Dalgaard 2002). Den tidligere nevnte skjønsmessige vurdering, kan plasseres innunder den kliniske vurdering. Her var ankepunktet at det var for mange falsk positive i vurderingen av farlighet (jf. kommentaren om at det ikke primært er psykiatriske dimensjoner som så og si «disponerer for farlighet»). Dalgaards undersøkelse fra 1966 viste at treffsikkerheten var størst for vinningskriminalitet og lavest for sedelighets- og voldskriminalitet. Når man tok utgangspunkt i diagnoser, var prediksjonen sikrest for personer som var diagnostisert som «psykopater». Dette funnet bekreftes ifølge Høyser og Dalgaard (2004) av Stang i hans undersøkelse fra 1966. Disse forfatterne konkluderer – med referanse til en studie av Noreik og Gravem fra 1986 der resultatene var på linje med Stangs og Dalgaards undersøkelse 15 år tidligere – med at dette understreker at en klinisk vurdering ikke er det viktigste verktøyet i prediksjonsarbeidet.

Vi har valgt å bruke noe plass på en rask gjennomgang av enkelte sider ved den rettspsykiatriske undersøkelse og vi ser at det er stor interesse fra så vel psykologisk som psykiatrisk hold for å *videreutvikle undersøkelsesmetodene*, både når det gjelder tilregnelighet og andre foranstaltninger. Videre er det interesse for å anvende prediksjonsredskaper i tilknytning til farlighet, noe man arbeider med ved Skt. Hans i Danmark i et forskningsprosjekt om HCR-20. Vi ser altså at det finnes en trend der fokus er på *forbryteren*. Hvordan skal vi forstå dette? Hvilke forhold i vårt samfunn er det som driver frem dette ønsket om økt kontroll og forutsigbarhet?

Risikovurderinger

Vi har allerede nevnt OASys som et risikovurderingsinstrument som er på vei inn i kriminalomsorgen i Norge. Man kan forstå det som en del av en mer generell trend i samfunnet som går på at kommunikasjon av risiko er viktig, og at det må skje mer innenfor metodeutvikling på dette området (Garland 2001).

Innenfor rettspsykologien og rettspsykiatrien finnes der som nevnt tre vurderingsmåter: en klinisk, en aktuarisk og en strukturert klinisk vurdering. Vi har allerede vært inne på at en ren

klinisk vurdering anses av mange som usikker og skjønnspreget, og at den dermed kan være problematisk i forbindelse med rettssikkerheten til den enkelte. På den annen side manes det til forsiktighet fra rettspsykiatrisk og rettspsykologisk hold når det gjelder å tillegge de såkalte «objektive mål» for stor vekt og utsagnskraft. Urheim m. fl. (2003) referer til Hart (2001) når det gjelder standpunktet om at det er risiko for overforenkling, og at det kan bli snakk om en for mekanisk anvendelse av restriksjoner hvis man ukritisk bruker aktuariske mål og kalkyler på menneskelig atferd.

Men hvilke metoder er tilgjengelige og hvordan vurderes de? Hvilke faktorer antas å ha innflytelse på at vold, sedelighetsforbrytelser og gjentagelser skjer? Hva ser denne forståelsen ut til å definere som «motoren» i de kriminelle handlingene? Og hvorfor er de så opptatte av vold og sedelighetskriminalitet – hvorfor ikke økonomisk utroskap eller tagging? Hva slags syn på kriminalitet ligger under en slik vurdering?

I det påfølgende trekker vi veksler på en artikkel skrevet i 2003 av R. Urheim, D. Jakobsen og R. Rosenqvist. Der vi har trukket inn andre kilder, fremgår dette på vanlig måte av referansene.

Når det gjelder risikovurderinger, brukes dette verktøyet både innenfor det psykiske helsevesenet og av sakkyndige i straffesaker. Sistnevnte i forbindelse med straffesaker med domfellelse etter §§ 39, 39a og 39c. De risikovurderingene det her er snakk om, dreier seg om tilfeller der det er risiko for farlig atferd rettet mot andre mennesker.

På 1970-tallet fantes det forskning som baserte seg på de ovennevnte mer ustrukturerte kliniske vurderingene eller på anamnesticke opplysninger. Psykologiske tester kan være en del av en risikovurdering, men kun relatert til spesielt sentrale problemstillinger. De siste årenes fokus på aktuarisk prediksjon av voldelig atferd (basert på statistiske kalkyler) anses å gi bedre kvalitet (i form av treffsikkerhet) på prediksjonen sammenlignet med tidligere kliniske vurderinger.

De kliniske vurderingene anses imidlertid som mer kvalifiserte i dag, ettersom man har utviklet mer strukturerte vurderingsmetoder og også her nå legger større vekt på *dynamiske faktorer*. Problemet med å skulle trekke konklusjoner om enkeltindivider basert på gruppedata, har man imidlertid fortsatt ikke løst, noe som ikke bør undervurderes. I tillegg må man ikke glemme det problematiske i å skulle konkludere om enkeltindivider i Norge, på basis av gruppedata fra f.eks. Storbritannia. De ovennevnte forfatterne uttrykker et ønske om at forskningen som ligger til grunn for risikovurderingsverktøy som f.eks. HCR-20, i større grad bør trekkes inn i de norske kliniske vurderingene.

Vi har vært inne på at PCL-R er en nyere metode for vurdering av grader av psykopati, selv om det fortsatt er diskusjoner om hvorvidt man primært skal fokusere på faktor 1 når man vil avgrense diagnosen, i tillegg til at de nevropsykologiske dimensjonene i større grad utforskes. Videre mener man at psykopati er en prediktor for kriminelle handlinger (Høyer og Dalgard 2002). Forfatterne problematiserer psykopati som et fortsatt omdiskutert begrep gjennom å sette spørsmålsteget ved «om diagnosen psykopati egentlig sier noe mer om en person enn å beskrive en rekke følelsesmessige, interpersonelle og andre atferdstrekk som nærmest per defi-

nisjon er knyttet til manglende sosialisering, normbrudd og kriminalitet.» Konsekvensen er at man ikke sier noe om årsaken til kriminalitet, men at man stiller diagnosen fordi det er snakk om en person som gjennom et langt liv har vært preget av sosiale tilpasningsvansker og kriminalitet.

Det forfatterne her antyder, er at man opererer med et sirkelbevis. Diskusjonen peker fortsatt i retning av at det ikke er nødvendig med psykiatere for å vurdere risikoen for fremtidig kriminalitet. Samtidig mener Urheim m. fl. at dersom det foreligger biologiske forhold som kan forutsi kriminell atferd, vil saken stille seg annerledes – noe som allerede vist er et forskningsområde (Elkjær 2005). Per i dag er det ifølge forfatterne primært tidligere voldshandlinger og sosiale og historiske data som gir mest nøyaktige treff – hvilket også innebærer en mindre andel av falsk positive.

Mentalerklæringer og risikovurderinger får gjennomgripende konsekvenser for den det gjelder, og det er derfor nødvendig å være grundig i gjennomgangen av grunnlaget for undersøkelsene som utføres. På samme måte som at man ikke skal sitte på en klinisk konferanse eller i et råds-møte i fengselet og «anslå» hva som er mest hensiktsmessig, skal man heller ikke tilsløre de reelle uklarheter som ligger i det diagnostiske utgangspunktet for en gitt vurdering. I takt med det økte behovet, både i befolkningen og i mediene, for at fagpersoner skal kunne *kontrollere alt og ikke begå feil*, ser vi at det skjer en videreutvikling av verktøyene man forventes å bruke for å nå dette målet. Imidlertid har den raske gjennomgangen ovenfor av noen av de aktuelle forståelser av personlighetsforstyrrelser, også vist oss at *personlighetskonstitusjonen atter en gang anses for å være sentral i genereringen av risikoførelse og dermed også kriminelle handlinger*. Vi er med andre ord tilbake ved degenerasjonstanken. Og med de nyere forståelser av «type 1»- og «type 2»-psykopater, der den «uhelbredelige» antas å være nevrologisk skadet, ligger vi nær en årsaksforklaring som kobler biologisk degenerasjon til kriminalitet.

Å vurdere: Situasjonisme samt statiske og dynamiske faktorer

I vurderingen av risiko er vi begrenset, både som fagfolk og som lekfolk. Enkelte mener at det i større grad er snakk om allmenne prinsipper for attribusjon enn at vurderinger er knyttet til felles kunnskapsbaser i fagmiljøer. Enkelte andre erfarne klinikere mener imidlertid at de har akkumulert så mye kunnskap gjennom sin faglige praksis, at de så og si kan «kjenne igjen» noen «typer» fremfor andre «typer». Med risikobegrepet har man innført en tenkning i kontinuerlige størrelser som inkluderer hvilke variabler som kan tenkes å påvirke både risiko, alvorlighet og sannsynlighet.

Urheim m. fl. (2003) konkluderer med Hart (2001) at *håndtering av risiko* er en sentral faktor i risikovurderingene, og at derfor bør ikke *prediksjon være eneste mål*. I tillegg poengteres det at måten de aktuariske verktøyene brukes på, *lover mer enn de kan holde*. Det finnes nå meto-

der som både søker å identifisere høy risiko for vold, *sensitivitet*, og som søker å predikere fravær av vold, *spesifisitet*. I tillegg er avhengigheten av baserate mindre.

At aktuariske metoder er blitt mer sentrale skyldes nettopp at det knytter seg usikkerhet til kliniske vurderinger, og at man derfor valgte å utvikle prediksjonsverktøy som tar utgangspunkt i sosiodemografiske, sosiale og livshistoriske data for en beregning av den statistiske risiko for tilbakefall.

Det er ingen teori i disse stative variabler som ikke inkluderer refleksjoner over årsaksforhold. Også Rosenqvist og Rasmussen (2004) problematiserer at disse aktuariske metodene kun åpner for prediksjon og ikke prevensjon. Det er problematisk fordi prediksjon ikke kan bidra til å endre de forholdene som bidrar til at kriminelle handlinger begås.

Videre må man være oppmerksom på at populasjonene som de aktuelle prediksjonsverktøyene er utviklet for, utgjør en begrensning for deres bruksområder. Et eksempel er VRAG, en aktuarisk skala som brukes i stort omfang, men som kun er basert på psykiatriske lovbytere i Canada. Man må også vurdere hvor egnet verktøy som er validert til institusjonsbruk, faktisk er til bruk utenfor denne konteksten. Det er forskjell på risiko i lukkede miljøer og i såkalt frihet. Når det gjelder sedelighetskriminalitet, siterer Høyer og Dalgaard (2002) en studie av Hanson og Bussiere som kom i 1998, og en studie fra Sverige av Långström og Grann publisert i 1999, som viser følgende variabler som predikerer gjentakelse: seksuelt avvikende atferd som setter inn tidlig, mannlig offer, to eller flere ofre, svake sosiale ferdigheter. Ved etterprøving av indeks basert på disse variablene, var det imidlertid 65 % som ikke hadde tilbakefall.

HCR-20 skal, som nevnt, imøtegå noe av kritikken som både de kliniske og de aktuariske metodene har vært gjenstand for. Dette går blant annet ut på at det skal være samarbeid mellom statistikere, klinikere og samfunnsforskere, i tillegg til at situasjonelle faktorer må inkluderes (tilgjengelighet av ettervern og grad av oppfølging). HCR-20 opererer med både historiske data (H), kliniske data (C) og risikohåndtering (R). Fortsatt gjenstår imidlertid problemet med at prediksjon av vold primært er tilknyttet psykiatriske pasienter på institusjon og over kortere tid (Høyer og Dalgaard 2002). Forfatterne er fortsatt skeptiske når det gjelder vitenskapens og praktikernes prediksjonsmuligheter. Med referanse til studien utført av Menzies et. al. i 1994, fastholder de at det er vanskelig å forutsi den såkalte «farligheten» til psykisk avvikende lovbytere, og at man skal vokte seg for å bli for optimistiske. Vi har vært inne på at man også må fokusere på prevensjon – altså på de dimensjoner i den aktuelle personens tilværelse, livsførsel og levekår som kan bidra til å forebygge kriminelle handlinger. Som vi også har vært inne på, mangler det fortsatt studier som kan si noe om hva som skal til av foranderlige dimensjoner før man med en rimelig grad av sikkerhet kan si hva som virker forebyggende. «Stabile faktorer» er fortsatt det mest sikre når det gjelder forutsigbarhet, men som Rosenqvist og Rasmussen (2004) skriver, er det viktig at dette ikke fører til en generell pessimisme når det gjelder vårt ønske om å utvikle (og altså prioritere) relevante tiltak og utviklingsmuligheter for våre utsatte medmennesker.

Når det gjelder prediksjon, må det også nevnes at jo sjeldnere det fenomenet man undersøker forekommer, jo større risiko er det for at man finner flere personer som ikke har hatt tilbakefall

enn for at man finner personer som har hatt tilbakefall. Dette forringer muligheten til å kunne forutsi spesielt farlige (og sjeldne) hendelser sterkt. Dette underbygger Høyer og Dalgard (2002) med en undersøkelse fra *The Lancet* i 2001. Her har Buchanan og Leese analysert 21 prediksjonsstudier fra USA, Canada, England, Australia og Skandinavia, og de konkluderer med at man må sperre inne seks ikke-farlige lovbrøtere for hver virkelig farlig lovbrøter. Her tar man utgangspunkt i både kliniske vurderinger og aktuariske metoder – populasjonene stammer fra både fengsler, psykiatriske sykehus og sikrede avdelinger. Bruk av klinisk ekspertise i forbindelse med forutsigelse av farlighet, kritiseres – uansett om det dreier seg om kliniske eller aktuariske metoder.

Vårt teoretiske utgangspunkt i denne rapporten, er blant annet det at fenomener alltid må forstås i deres situasjonelle og kontekstuelle sammenhenger. Det samme gjelder for personer og handlinger. Videre åpner vårt perspektiv for å tenke i forandring og dynamiske dimensjoner over tid og på tvers av steder, fremfor i determinasjoner som fastholder individer i tilstander og situasjoner som ikke gir mulighet for endret deltakelse eller utvidende utviklingsrom. Vårt perspektiv medfører i denne sammenhengen at det hele tiden skal tas hensyn til hvilke sosiale og samfunnsmessige betingelser vi tilbyr mennesker i dagens samfunn, fordi vi mener at det er nær sammenheng mellom disse og de måtene mennesker lever sine liv på.

Sett i forhold til perspektivene på risikovurderinger som vi har presentert her, kommer det tydelig frem at det fortsatt foregår en diskusjon mellom talspersoner for de aktuariske og de kliniske metoder (jf. Bonta 2002). Vi har sett at den kliniske ekspertise for mange er mer eller mindre irrelevant i forhold til prediksjon, mens andre fastholder at dette perspektivet er nødvendig, ikke minst for å kunne forebygge nye kriminelle handlinger. Bonta poengterer at de psykologiske vurderingsverktøyene som er utformet for å forutsi psykologisk og emosjonell tilpasning, ikke er tilstrekkelige for å kunne forutsi tilbakefall eller konkrete atferdsformer og dermed heller ikke er egnet til å kunne forutsi tilbakefall. Videre sier han at fokus på psykologisk ustabilitet i det store og hele er irrelevant for risikovurdering. Bonta påstår at testene som psykologer favoriserer, ikke er spesielt gode når man sammenligner med risikoskalaer som psykologer ikke kan utføre med få dagers trening. Bonta oppfordrer sine psykolog-kolleger til å overveie sin bruk av tester og foreta relevante og forskningsbaserte endringer. Han mener at dette skal baseres på «teori om kriminell atferd», og som kjent råder det forskjellige oppfatninger her.

Bonta mener at de sosiologiske og kriminologiske teoriene om kriminalitet ikke har noe særlig for seg. Videre mener han at psykologiske forstyrrelser er mindre relevante – altså at de kliniske dimensjoner ikke er sentrale. Her må man huske på at det konkluderes fra gruppedata til enkeltindivider i disse undersøkelsene. Dermed foreligger det en risiko for at man glemmer at man – selv om det er sjeldent – alltid må ha i bakhodet at det kan ha vært en psykotisk tilstand som var medvirkende årsak til at nettopp *denne ene personen* har utført en alvorlig kriminell handling. Man skal altså ikke overdrive, men på den annen side heller ikke ta lett på den kliniske vurderingen (jf. Rosenqvist og Rasmussen 2004).

Bonta (2002), som i Andrews og Bonta (1998), er tilhenger av sosial innlæringssteori. Denne teorien sier at kriminell atferd læres gjennom komplekse samspill mellom kognitive, emosjonelle, biologiske og personlighetsmessige faktorer samt miljømessige dimensjoner.

Fokus skal ligge på: Kriminell historie, antisosial personlighet, antisosiale holdninger og sosial støtte for kriminell atferd. Andre relevante dimensjoner er utdanning og arbeid, familieforhold, forhold som hemmer eller fremmer antisosial og konvensjonell atferd (inkludert misbruk). Standpunktet er basert på metaanalyser, og Bonta (2002) konkluderer med at behandlingsprogrammer som benytter «social learning»-prinsipper egner seg bedre til å redusere tilbakefall enn metoder som ikke støtter seg på dette paradigmet. Som vi allerede har vist, er det *ikke ubetinget enighet* omkring dette standpunktet.

I samme artikkel trekker Bonta frem PCL- R som viktig i forhold til prediktiv validitet. Han understreker at kriminell historie er sentral og også er inkludert i PCL- R. Samtidig fastholder han at det finnes andre relevante områder som må inkluderes i en risikovurdering, men som ofte er dårlig innlemmet i de eksisterende verktøy.

Dynamiske risikofaktorer er aspekter ved den aktuelle personen og dennes situasjon. Det betyr at når de endrer seg, så endrer også den kriminelle atferd seg. Det kriminogene behov er dynamiske risikofaktorer. Det dynamiske har å gjøre med 1) forutsigelse, og 2) behandling. Ifølge Bonta er det like stor forutsigelseskraft i risiko-behov-verktøyene som i de statiske risikoskalaene. Det som ifølge ham taler for en inkludering av de dynamiske risiko-behov-verktøyene, er at de fokuserer på de såkalte kriminogene behov, og Bonta taler for at man også bør tenke i dynamiske risikofaktorer når det gjelder de omtalte psykopater, noe som legger til rette for en mer optimistisk tilnærming til håndteringen av disse under innesperring.

Vi har vært inne på hvordan man kan tenke i behandlingen, og Bonta mener at de dynamiske risikoverktøyene også vil være en hjelp for personalet i deres vurdering av hva det er i disse personenes situasjon som kan ha innvirkning på risikoen for kriminell atferd. Her må man etter vår mening huske på at jo mer komplekse verktøy man forventer at fengselspersonalet skal håndtere, jo mer tid og ressurser må man sette av. Her er ofte problemet at idealer og realiteter ikke stemmer overens. Idealet for Bonta er at personalet har bruk for verktøy til å håndtere risiko (jf. avsnittet om OASys i denne rapporten), noe som krever vurderingsinstrumenter som sirkler inn de dynamiske risikofaktorene.

Vi finner flere kritikkverdige momenter i Bontas tenkning, ikke minst hans mer eller mindre arrogante avvisning av både sosiologiske og kliniske perspektiver på – og forklaringspotensialer i – hvorfor noen mennesker begår kriminelle handlinger mens andre ikke gjør det. Vi mener han blir for reduksjonistisk i sin opphøyelse av «social learning»-teoriene som *de teorier* som nærmest har løst kriminalitetens gåte. I våre øyne løsriver han individ og samfunn slik at de ses i et utvendig forhold.

Dette blir for enkelt. Når det er sagt, synes vi imidlertid at han har et poeng når han avviser *de statiske faktorer og de statiske risikovurderingsverktøy* som kontraindiserende for et optimis-

tisk og forandringsorientert syn på de mennesker som er i fengsel og har begått kriminelle handlinger. Han advarer med andre ord mot at vi blir ekskluderende overfor fanger som har bruk for og kan dra nytte av intervensjoner. Vi mener imidlertid at dette kan gjøres med basis i andre psykologiske teorier enn dem han støtter seg.

Hvis vi sammenholder noen av Bontas poenger med det vi tidligere har skrevet, ser vi at han er talsperson for et individfokus. Dette underbygges delvis av hans fokus på «responsivitet» hos personen det skal intervenseres overfor. De psykologiske testene som han nærmest advarer mot når det gjelder risikovurdering, anser han som anvendbare i forbindelse med en vurdering av responsivitet. Vel og merke responsivitet hos fangen. Behandlingen skal for eksempel tilpasses fangens kognitive, personlighetsmessige og sosiokulturelle karakteristika.

Her trekker han frem PCL-R som et verktøy som også inkluderer responsivitet, i og med at verktøyet fremhever grandios selvbylde og affektflathet som en egen stil som karakteriserer disse personene. Dersom man tar hensyn til dette, ser man at det åpner for spesialtiltak overfor disse menneskene – man kan for eksempel fokusere spesielt på at de skal ta ansvar for sine handlinger.

Enkelte av Bontas standpunkter oppfordrer oss til å se på behandling som en teknisk intervensjon heller enn en interpersonell og gjensidig relasjon. Fokus ligger på at de aktuelle personene har noen karakteristika som det skal finnes en match til. Dette er ikke nødvendigvis feil, men man kan – jf. avsnittet om motbevegelser innen psykologien – vurdere å inkludere en litt mer omfattende psykologisk forståelse i dette arbeidet og se om ikke det kan føre enda ett skritt videre.

Bonta (2002) er inne på at man bør benytte seg av minst mulig restriktive tiltak både i risikovurderinger og mer generelt i forhold til inkapasitering, og han fremholder at det må være personer i amerikanske fengsler som kunne ha vært plassert andre steder enn i fengsel.

Videre sies det noe meget sentralt om risikovurderinger – et standpunkt som er på linje med noe vi tidligere siterte Høyer og Dalgard (2002) på. For det første poengteres det at risikovurdering er et tveegget sverd, og for det andre at arbeidet med å identifisere en residivist ikke er uten fallgruver. Det vil alltid forekomme noen feil i prediksjonen. Derfor sier han følgende: «I sometimes wonder whether risk instruments serve to identify the highly dangerous a priori or simply serve to justify decisions already made» (Bonta 2002: 375).

Vårt perspektiv

Det er klart at en slik tenkning som den vi primært anvender, er grunnleggende annerledes enn en tenkning som fokuserer på å finne bevis på hvorfor noe vil gjenta seg og bli fastholdt. Det er imidlertid også klart at det i institusjoner og fengsler, som i livet for øvrig, vil være enkelte relasjonsmåter som generaliseres og blir tregere fordi de utvikler seg i en spesiell kontekst – en

spesiell sammenheng der de ikke utfordres på en hensiktsmessig måte (jf. Mathiassen 2004). Vi forstår mennesker som deltagende og handlende, men mener samtidig at menneskers handlemåter kan være særdeles begrensede. Dynamisk sikkerhet avhenger derfor både av at det tilbys adekvate mellommenneskelige relasjoner, og at det gis rom for alternative utviklingssoner og utviklingsbaner – ikke én, men flere. I forlengelsen av dette standpunktet kommer man ikke utenom spørsmålet om hva det gjør med et menneske og dets virksomhet at andre predikerer risiko ved en (jf. et stigmatperspektiv). Sett i det tidligere selvteknologiske perspektivet, blir resultatet for enkelte at risikoprediksjonen blir en del av egen selvforståelse og dermed egen styring.

Når vi ser på praksis med risikovurderinger kan man som profesjonell oppleve svært forskjellige forhold i selve vurderingssituasjonen. En situasjon er ikke bare en situasjon, en undersøkelse er ikke bare en undersøkelse og en vurdering er ikke bare en vurdering.

Det er en forskjell på det å skulle vurdere en pasient som er kjent, og en som ikke er det. Noen ganger opererer man under stort tidspress, andre ganger har man god tid. Noen ganger jobber man alene, mens andre ganger som en del av et solid fagmiljø. Det kan være store forskjeller på type fare og mønstre. Til tider kan det være snakk om en voldsom og både ubehagelig og skremmende aggresjon i situasjonen. I tillegg er det selvfølgelig en forskjell på det å skulle vurdere en person for akutt risiko, for risiko innenfor noen uker og for langsiktig risiko. Langtidsvurderinger er aktuelle i forbindelse med eventuell tvungen psykiatrisk innleggelse og forvaring.

Når det gjelder langtidsvurderinger, har man en oppfatning av at *tidligere vold, oppvekst og personlighetsforstyrrelser* har stor betydning. Vi ser altså at det i disse vurderinger antas å være en sterk grad av kausalitet mellom fortid og nåtid, noe som gjør at utviklingssynet på enkelte måter må betraktes som noe deterministisk og pessimistisk, hvilket vi ser som en svakhet.

Urheim m. fl. (2003) skriver at de har erfaringer med hvordan risikobeskrivelser gir rom for at det settes behandlingsmål, og at de stimulerer til bedre samarbeid og «økt innsikt». Vi ser altså at man mener at det er *individet* som skal ta fatt i seg selv og se på hvordan han eller hun kan endre seg. Det snakkes ikke om å endre for eksempel de livsbetingelser som den aktuelle personen lever under.

Som vi tidligere siterte Høyer og Dalgard (2002) på, kan måten man diagnostiserer på ha ringvirkninger. Videre vil det teoretiske utgangspunktet prege hvilke fokus man prioriterer og dermed de aktuelle praksisene. Hvis man la større vekt på at mennesker skal ha rimelige levekår – hvis man tok konsekvensen av kunnskapen man har om at mennesker er mennesker i konkrete sammenhenger – da ville man kunne la seg inspirere til større innsats når det gjelder å endre menneskers levekår. Vi har vist at det historisk sett og også tverrkulturelt alltid har vært mennesker som har skilt seg ut fra fellesskapet på avgjørende vis. Men dette både var og er en liten gruppe.

De fleste av ekspertene vi har konsultert er enige i at man ikke kan unngå eller forhindre alle risiki og potensielle farlighetsmomenter gjennom kontroll. Men prioriteringen av det å skulle

«håndtere forbryteren» går igjen. Derfor mener vi at det er gode grunner til både å gå videre med en kritisk granskning av denne kontrolltrenden og å vurdere om den skal justeres enda mer av en tendens som fokuserer på å bedre menneskers livsbetingelser og deres rådighet over disse.

Hva da med behandlingen?

Vi innledet dette kapitlet med et sitat av Cordess (2001). Sitatet understreker det faktum at vel kan vi dele inn mennesker i forskjellige typer, i forskjellige nivåer av risiko, i forskjellige kategorier når det gjelder anbringelse, men uansett sammenheng må vi aldri glemme at selv de verste også er mennesker.

Med andre ord: Hvilke interesser styrer oss når vi arbeider med en vurdering av kriminalitet og hvorfor mennesker utfører handlinger som også kalles «kriminelle». Vi så innledningsvis at Cordess snakket om «forensic psychotherapy». Hvis man tilbyr et menneske det privilegium å gå i psykoterapi, da er det fordi man mener at det kan medføre noe godt for «den enkelte», som Kierkegaard ville si. Som Cordess skriver, må vi i vårt fag ha klart for oss at psykoterapien har flere mål: 1) å *forandre den «kriminelles atferd»*, 2) å lette en bakenforliggende tilstand samt 3) et mer holistisk mål: å styrke den aktuelle personens opplevelse av å ha det godt og *dermed forbedre hans eller hennes måte å delta i det sosiale fellesskapet på*. Cordess (2001) skriver følgende om psykoterapi: «Aims are multiple, but we cannot and we should not aim *only* to reduce the rate or gravity or re-offending, even though that is the hoped-for consequence» (2001: 319). Forfatteren sier videre at det ikke er hensiktsmessig å anvende residiv som evalueringsmål i forhold til effekten av behandlingen av «lovbrytere». Videre at de effektmål som anvendes ved bruk av psykoterapi på lovbrytere, ikke må være annerledes enn de som anvendes i andre former for omsorg.

Cordess refererer til en studie av Karasu fra 1982, som i sin generelle evaluering av psykoterapien, legger frem standpunkter som også er relevante for psykoterapi innenfor rettspsykologien og rettspsykiatrien. Dermed fremholdes det at tradisjonelle diagnostiske kategorier kan være for *smale* samt at de kan ha begrenset *reliabilitet* og *validitet*. Som alternativ presenteres psykodynamiske begreper og *relasjonen mellom terapeut og klient(er)* som relevant i evalueringen. Vi ser her et samsvar med vår innledningsvise problematisering tilknyttet bruk av for snevre effektmål.

Det er enda et poeng som er relevant for argumentet, og som vi også nevnte i forhold til behandlingsoptimismen og dens begrensninger i kryssfeltet mellom behandling og straff: Når man gjennomfører individuell psykoterapi, noe som gjerne kan vise seg relevant og nyttig i rettspsykologien, vil det ligge en innebygd motsetning i dette dersom psykoterapien skal gjennomføres innenfor et evalueringsparadigme der alt annet enn den såkalte behandlingen holdes konstant (Peay og Sharpland, i Cordess 2001).

Vi skal ikke gå videre inn i denne diskusjonen her, men la spørsmålene være: Hvilke forhold er det i dagens norske samfunnsutvikling som gjør at det er et stadig økende krav om «Cochrane-baserte» evidensmål? Hvordan kan vi bli bedre til å vurdere metoden i forhold til objektet og ikke metoden uavhengig av objektet? Hvilken etikk og hvilke interesser skal ha forrang nå 40 år senere?

Kapittel 9

Fengsel som skole i kriminalitet – fengsel som kriminalitets-skapende institusjon?

Foruten å betrakte fengselet som et inhumant system, er omtalen av «fengsel som skole i kriminalitet» en svært vanlig kritikk mot systemet. Synspunktet har dype historiske røtter. Det er også en kritikk som tydeliggjøres på flere nivåer og ut fra forskjellige faglige perspektiv og teoretiske skoleretninger. Den er forskjellig i den forstand at noen kritikere legger vekt på fengselet som *institusjon* og *system* (institusjonsnivå), andre er mer opptatt av *forholdet mellom grupper og personer* i systemet (gruppenivå og relasjonelle tolkninger), mens atter andre retter blikket mer mot *individuelle forklaringsmåter* (individnivå) som viser til forhold i og ved individet som viktige forklaringsfaktorer for den nye kriminaliteten som begås (se også kapittel 1). Disse kan basere seg på psykiske, psykiatriske, patologiske og biologiske studier og teoretiske forklaringer (jf. kapittel 8). Fengsel som kriminalitetsprodusent «bekreftes» også statistisk: Dette uttrykkes ved høye residivtall. Residiv blir da en bekreftelse på fengselssystemets fiasko og dets ineffektivitet.

Men om fengsel ses på som «en skole i kriminalitet», er det også en idétradisjon som hevder det motsatte – at fengselet kan være et system som forhindrer kriminalitet. Tradisjonelt sett har man anvendt både harde og betyngende soningsforhold som midler, men også metodiske tilrettelegginger i mer sublimе påvirknings- og bevisstgjøringsformer. Tanken er at holdninger, tenke- og væremåter kan endres. Den mest optimistiske påvirkningsvarianten hevder at den enkelte fangen kan bryte med kriminaliteten under fengselsoppholdet og det kriminelle, bare man har det rette opplegget. Dette ble behandlet i kapitlene 7 og 8. I kapittel 2 presenterte vi blant annet stortingsmeldinger, offentlig utredninger, handlingsplaner osv. som kom på 1990-tallet, og som har som strategi å forebygge mot kriminalitet under straffegjennomføringen. De nevnte offentlige arbeidene er opptatt av forskjellige muligheter i det forebyggende og påvirkende arbeidet for å hindre ny kriminalitet. Metodene i det kriminalitetsforebyggende arbeidet som foreslås er forskjellig – alt fra ulike behandlingsformer, kognitive påvirkningsprogrammer, miljøarbeid til systematiske opplegg for integrering og rehabilitering gjennom kvalifiserende innsatser. Den forebyggende fagstrategien mot kriminalitet presenteres i konkret form i kap. 2. Vi henviser til det. Vi vil derfor i dette avsluttende kapitlet presentere fengselet som «produsent for kriminalitet» og de ulike teoriene og antakelsene som knyttes til denne institusjonelle (re)produksjonen av «kriminelle».

Vi vil i dette underkapitlet ta for oss noe av den kritikken og de hovedforklaringene som er presentert gjennom forskjellige teoretiske tilganger, samtidig som vi vil betone at dette kapitlet ikke på noen måte er en fullverdig gjennomgåelse eller fordypning av den kritikken som er gitt. Vi nøyes altså med en lettere presentasjon som redegjør for de mest kjente sidene ved kritikken. Avslutningsvis vil vi komme med noen kritiske betraktninger og noen problemstillende refleksjoner til tanken om «fengsel som skole i kriminalitet».

Kritikken på institusjonsnivå

Kritikken mot fengsel på institusjonsnivå har, som skrevet i innledningen, feste i mange ulike teorier – blant annet i sosiologisk systemkritikk, kriminologiske konfliktteorier og delkulturteorier. I tillegg finnes avvikssosiologiske resonnementer innen den symbolske interaksjonistismen, og særlig da i stigma- og avviksteoretiske arbeider. På institusjonsnivå poengteres det at fengsel er en maktfull, skadelig og undertrykkende institusjonsform (se blant annet arbeider av J. Galtung, T. Mathiesen, N. Christie, E. Schaanning, L. Finstad, H. Giertsen). Kritikken rettes da særlig mot fengselsinstitusjonens særegne form og innhold som et menneskefiendtlig system – en institusjonsform og en repressiv virksomhet som er sosialt stigmatiserende og sosialt desavuerende, og som fører til at fangene får en enda svakere og sårbar sosial posisjon når de kommer ut. Følgelig utsettes mange fanger for forhold som vanskeliggjør deres livssituasjon som fengslet, og som igjen kvalifiserer til nye kriminelle handlinger fordi livsbetingelsene er dårligere når de kommer ut. Dermed rammes også statsapparatet, myndigheter og politikere av kritikken fordi fengsel anvendes som straffemiddel, og fordi samfunnet – eller staten – har ansvaret for denne institusjonelle organiseringen. Kritikken mot statsapparatet og myndighetene bygger også på en oppfatning av fengsel som et inhumant system som står i et motsetningsforhold til grunnleggende humane idealer og verdier. Den generelle og mest allmenne kritikken rammer kort og godt fengsel som skadeproduerende og ødeleggende for menneskers fysiske, psykiske og sosiale konstitusjon. At fengsel har en rekke negative virkninger, er da også erkjent. Som det står i § 14 i *Fengselsloven* (1958): «Skadelige virkninger av frihetsberøvelsen skal så vidt mulig forebygges eller bøtes på». (Se også Hammerlins oversikt: Fangenes tapliste 1987, 1994, 2000; Sykes 1974). Mange opplever tapene som svært ødeleggende og smertepåførende, faktisk som en sosial katastrofe.

E. Goffman (1967) hevder i sin kritikk at den «totale institusjonen», som fengsel beskrives av ham som et eksempel på, er en «sosial bastard» – «et drivhus til å forandre mennesker i». Så er da spørsmålet, hva den enkelte forandres til. M. Foucault skriver (2002: 285) at fengsel, som en logisk konsekvens, ikke kan unngå å skape forbrytere; det skaper kriminell virksomheter i kraft av det livet og den sosiale isolasjonen de byr de innsatte. Dette gjøres ved at forbrytere formes ved å utsette de innsatte for voldelige tvangsforanstaltninger. Maktmisbruk, følelsen av urettferdighet, slik mange fanger opplever det, kan føre til det Foucault betegner som «vane-messig vrede» overfor alt som omgir ham eller henne, og da særlig mot dem som representerer den samfunnsmessige legalitet og legitimitet. Den enkelte som sitter i fengsel utvikler derfor et fiendebilde av fengselssystemet, myndighetene og samfunnet som bunner i den repressive kon-

trollen og disiplineringen som han eller hun utsettes for. Det er også åpenbare interesse- og verdikonflikter mellom de forskjellige aktørene som kan føre til betydelige konflikter og motsetninger.

Ut fra et konfliktperspektiv oppfatter man at fengselet på mange måter kan være et rekrutteringssted for kriminalitet og «kriminelle» – et mikrosamfunn der fangene kan danne ulike former for solidariske og funksjonelle forbindelser blant annet innenfor en kriminell delkultur. Sånn sett muliggjør og begunstiger fengslene organiseringen av forbrytermiljøer, gruppedannelser og kulturer for samarbeid både bak murene, men også etter soningen. Dermed forsterkes kulturkonflikten mellom fangegruppen og fengselssystemet, der mange av fangene opplever normativ og praktisk tilhørighet først og fremst med fangekulturen og fangegruppen eller deler av den (Sykes 1974). Institusjonalisering og prisonisering skaper i seg selv livs- og virksomhetsbetingelser som skaper en nødvendig nærhet til fangesamfunnet (eller deler av det), og omvendt en fremmedgjort avstand til utenverden og det myndighetsregulerte fengselsamfunnet. I internaliseringen virker ofte de kriminelle delkulturelle aspektene sterkt.

Andre innspillere knytter kriminalitetsforståelsen til delkulturelle og maktforholdene i og overfor disse kulturene. Fangenes del- og motkultur i det J. Galtung (1959) kaller fengsels- og fangesamfunnet, kan være svært hierarkisk organisert, med sterke føringer til den enkelte. Normer og verdier internaliseres under mer eller mindre permanent press, som igjen fører til en sterk integrering i fangesamfunnet og fangekulturen.

Det poengteres dessuten at fengselsopphold diskvalifiserer og er en negativ forsterker *under* soningen, men også relatert til et normalt samfunnsliv *etter* soningen. Man framhever den stigmatiseringen den enkelte fangen utsettes for etter soningen, men også den sosiale avsondringen et fengselsopphold representerer ved at det svekker fangens muligheter til et normalisert liv og til integrering i samfunnet *etter* soningen. Sånn sett hevdes det at fengselsvirksomheten og fangelivet sosialiserer til kriminalitet, både *under* soningen og *for tiden etterpå*. At myndighetene er klar over problemet bekreftes ikke minst ved tilrettelegginger av sonings- og framtidsplaner, kontaktbetjentarbeid, ulike påvirkningsstrategier og et ønske om et tverrfaglig og tverretatlig samarbeid under og etter soningen.

Ut fra et sosialkonstruktivistisk og symbolsk interaksjonistisk avvikssosiologisk perspektiv poengteres det at avviket er samfunnsskapt. Fangens selvoppfatning blir et produkt av hvordan omgivelsene ser på personen. Mange som sitter i fengsel er stigmatiserte på en måte der de reduseres til den «kriminelle» eller «fangen». Den enkelte fangen presses inn i en avvikerkategori som både i fengselet og utenfor murene fremmer og forutsetter en avvikende kriminell livsform. Med utgangspunkt i E. Lemerts (1951) primære og sekundære avviksteori forsterkes og formes det kriminelle avviket ved at utøveren har tatt opp i seg avvikerrollen og gjort den til en del av seg selv.

Fengselet som institusjon produserer kriminalitet ved den synliggjøringen og den symbolske markeringen som avdekkes i motsetningsforholdet «dem og oss» – «vi, som de normale» og «dem, som de kriminelt og sosialt avvikende». Denne forståelsen kan blant annet knyttes til E.

Durkheims (2000) funksjonalistiske og K. T. Eriksons (1966) strukturfunksjonalistiske perspektiv, som hevder at kriminaliteten har en samfunnsmessig funksjon ved at den ideologisk og praktisk sett konsoliderer et identitetsforsterkende solidaritetsperspektiv blant «de normale» mot «de avvikende». Fengelet får således som samfunnsmessig institusjon en viktig samlende funksjon. Dette blir et perspektiv som også Foucault (1977) nytter når han fremfører kritikken mot fengselssystemet på samme funksjonelle og symbolske grunnlag. Det skapes sosial og ideologisk avstand mellom gruppene. Dermed kan den enkelte støtes ut og marginaliseres som kriminell avviker, samtidig som personen styrker integriteten til og identifiseringsen med de gruppene og de personene som han/hun finner samhørighet og trygghet med.

Kritikken på gruppe- og individnivå

På gruppenivå er fengsel som skole i kriminalitet forstått ut fra relasjoner mellom personer. Den enkelte blir kriminell sammen med andre i en lærings- og samværsprosess. Historisk sett har mye oppmerksomhet vært rettet mot den negative påvirkningen som skjer mellom fanger. Isolasjonssystemet på 1800-tallet hadde som en klar metodisk forutsetning at den enkelte fangen ikke skulle ha kontakt med andre fanger. Isolasjonen og cellesystemet, samt de strenge kontroll- og disiplineringstiltakene, skulle forhindre kommunikasjon mellom fangene og dermed vanskeliggjøre en mulig dårlig innflytelse og påvirkning mellom dem. Å sitte isolert for ettertanke og moralsk kontemplasjon forutsatte – etter datidens mening – en ensomhet uten mulig påvirkning fra «forvorpne krefter». Ikke minst var det viktig å holde unge uerfarne fra mer garvede residivister, en viktig målsetting for den moralske opplæringen og det forebyggende arbeidet i fengslene. Tanken var at de med en såkalt moralsk, holdningsmessig eller psykisk svak konstitusjon, lett ble et bytte for sterke negative påvirkere. Dette måtte forhindres.

I en relasjonell forklaring aksentueres det flere årsaker til den kriminelle påvirkningen. Enkelte kan vise sterk vilje og motivasjon til å tilegne seg nødvendige ferdigheter for en kriminell virksomhet, for så å søke informasjon og råd hos medfanger som besitter den aktuelle kunnskapskapitalen. Bak denne kunnskapssøken kan det ligge en rasjonell og kalkulert vurdering om både nytte og fordeler («rational choice»). Den enkelte utnytter da på et rasjonelt grunnlag og på en direkte måte de mulighetene, det kontaktnettet og den kunnskapskapitalen som er i fengsel, og tilegnelsen kan foregå på en direkte måte eller i en mer indirekte form ved at personen overhører fortellinger og annet som verserer i systemet.

Noen interaksjonistiske teorier er mer institusjonssosiologiske og tar utgangspunkt i fangesamfunnets makt- og praksisstruktur for å kunne forstå den enkeltes være- og tenkemåte i relasjonene til andre. De påtvungene relasjonene som fangen har i et fengsel, kan også rent logisk føre til samkvemsformer der påvirkningen skjer på en direkte og indirekte måte.

Innenfor denne tilnærmingen finnes det både struktur- og kontrollteorier som gir forklaringer på at fengsel både direkte og indirekte er «en skole i kriminalitet» med en interaksjons- og praksisstruktur der kriminalitet som mulighet dannes.

Andre læringsteorier er opptatt av læringens innhold og form under livsbetingelsenes gitte begrensninger: De sosiomaterielle forholdene kan være slik at den enkelte lærer både gjennom egen og andres virksomheter at fordeler og muligheter for å dekke personlige og gruppemessige behov bare kan bli mulig gjennom manipulerende eller kriminelle handlinger. I et fengsel, der ressurstilgangen er dårlig, og der man presses inn i en kulturfattig livsform, kan slike teknikker og metoder bli en del av den strategien som velges. Sann sett internaliseres holdninger, ferdigheter og væremåter i og gjennom fangelivet og de institusjonelle betingelsene. Denne tenke- og forklaringsmåten ligger tett opp til R. Mertons (1938) perspektiv om kriminelle handlinger for å oppnå et mål som er verdisatt og statusgivende av samfunnet som viktig, men som den enkelte ikke har muligheter til oppnå med legale eller legitime midler (se kapitlene 5 og 7). I en slik situasjon kan de kriminelle handlingsalternativene lett velges. Mange som sitter i fengsel defineres som fattige, og fattigdommen kan for enkelte av dem forsterket seg som følge av fengselsoppholdet.

I et fengsel, med en sterk makt-, sanksjons- og kontrollstruktur også blant fanger, kan den enkelte presses til å begå kriminelle handlinger mot sin egen vilje. Gruppepress og gruppetilhørighet, trusler om sterke sanksjoner, kan skape et sosialt og psykisk press på den enkelte der personen frivillig eller ufrivillig trekkes inn i gruppens kriminelle aktiviteter. I den nevnte ressursfattige situasjonen som en fengslingen er, kan tjenester og gjenytelser for å tilegne seg visse «goder» bli en moralsk kodeks som kan føre til visse kriminelle aktiviteter.

Dette kan føre til at personen under ulike former for press vikler seg inn i en kriminell virksomhet som det er vanskelig å komme ut av. Særlig i forhold til rusmiddelmisbruk, kan den enkelte være svært mottakelig for press. I et fengselsmiljø kan en fange bli sterkt bundet til og avhengig av andre personer fordi han/hun er sosialt sett svært sårbar. Dette kan få som konsekvens at personen situasjonsbetinget bindes til medfanger som kan utnytte denne sårbarheten for å kunne utføre kriminelle virksomheter. Med feste i et Durkheimiansk funksjonalistiske perspektiv, vil det være aktuelt å studere hvilken grad av regulering, kontroll og integrering som er utslagsgivende for om en person handler altruistisk, fatalistisk eller individualistisk/«egoistisk» i forhold til fangegruppens eller fangekulturens praktiske, verdimessige, sosiale og ideologiske føringer.

Som vi har påpekt flere steder i dette arbeidet legger en del pedagogiske og psykologiske teorier og skoleretninger vekt på at kriminaliteten er lært og at interaksjonen mellom individer og individer og grupper er avgjørende for denne læringen. Det gjelder både holdninger og kriminelle idealer, men også i form av ulike teknikker eller metoder for å kunne gjennomføre en kriminell handling.

Visse kriminelle aktiviteter er svært kompetansekrevende; det kreves derfor læring og ferdighetstrening for å kunne gjennomføre dem. Men man skal merke seg at det selvsagt ikke er alle kriminelle virksomheter og kriminalitetstyper som er mulig å lære i et fengsel. Prinsipielt og praktisk sett skjer læringen både direkte og indirekte. Direkte ved blant annet gjennom fortellinger, overbevisende og manipulerende argumenter eller ferdighetstrening; indirekte for eksempel ved at personen identifiserer seg med en gruppe eller person – og ved at personen lever opp til kriminelle rollemodeller og idealbilder som har stor innflytelse på ham/henne. Imitasjonsteo-

rier (jf. Tarde 1912) tar utgangspunkt i at kriminalitet er lært, og at læringsprosessen først og fremst skjer ved at den enkelte *etterligner* andre mennesker som man søker kriminell identifikasjon med. Dette forutsetter en sosial og psykisk nærhet til imitasjonsobjektet. Imitasjonen er avgjørende for både kriminalitetens ytringsformer og kriminalitetens omfang. Det er ikke bare teknikker, ferdigheter og idealer som læres i samhandlingen med andre, for kriminaliteten – som ethvert annet fag – har sine spesielle skoler og som ethvert annet fag også sitt eget fagspråk (jf. Hauge 1990: 50) som konstituerer den kriminelle virksomheten.

E. H. Sutherland og D. R. Cressey (1960) legger stor vekt på at kriminell som lovlydig atferd er utviklet i interaksjonen og kommunikasjonen med andre. Hvor betydningsfull påvirkningen er, avhenger av hvor sterkt personen er integrert i eller føler tilhørighet med gruppen og de normene som dominerer gruppen. Sutherland hevder at i og gjennom en læringsprosess tilegner personen seg spesielle holdninger til kriminalitet. Personen tilegner seg ulike motiver for å begå eller ikke begå kriminelle handlinger, men også forskjellige måter å forklare og begrunne – det vil si rasjonalisere disse handlingene. Spørsmålet er hvilke holdninger, verdier, idealer og normer som preger gruppen. I et fengsel er det muligheter for at grupper som har en sterk kriminell ideologi, kan influere på de subkulturelle samvirkebetingelsene.

Innenfor klassisk kontrollteori poengterer også T. Hirschi (1969) at kriminalitetsutfoldelse vil avhenge av hvor løse eller sterke bånd den enkelte har til samfunnet, og hvor mye han/hun har å vinne eller å miste ved å begå kriminalitet. Her vil opplevelsen av tilhørighet og andres forventninger, være en viktig faktor. Sosial rolle, posisjoner og goder som personen ikke vil miste, vil være en annen drivkraft av sentral betydning.

I et fengsel, der den sosiale sektoriseringen og segregeringen er sterk, og der grupper står mot hverandre, vil læringen kunne bli særlig intensiv. Det konfliktteoretiske utgangspunktet avdekker at interessemotsetninger mellom grupper, vil forsterke det konfliktsuelle i relasjonene – dermed også gruppeidentiteten og den gruppeideologiske tilhørigheten. Sann sett kan den enkelte fangen i konfliktforholdet til betjenter eller andre grupper påvirkes sterkt av en kriminalisert ideologi eller av den tryggheten og solidariteten han/hun får av andre fanger.

Psykologiske og sosiale bindinger til maktfulle enkeltpersoner vil også kunne ha betydelige virkninger på personen. Muligheter for å oppnå anerkjennelse og status i gruppen i form av kriminelle aktiviteter og uttrykt kriminell ideologi kan dessuten være sosialt sett nødvendig.

I flere sammenhenger påpekes enkelte fangers personlige sårbarhet som et utgangspunkt for ny kriminalitet. Dette gjelder både i forhold til den enkeltes sosiale, psykiske og fysiske konstitusjon. I *Om kriminalomsorgen* forklares også visse kriminelle handlinger ut fra et biopsykiatrisk, biopsykologisk og psykologisk perspektiv; andre forstås mer i en større sosial sammenheng som ulike kriminogene faktorer der disse kan påvirke til ny kriminalitet.

Oppsummering: Fengselet som skole i kriminalitet?

Påstanden om at fengsel er 'en skole i kriminalitet' må møtes med flere kompliserende faktorer som blir nyanserende innvendinger.

Å operere med «skole» som et allment begrep i denne sammenhengen er problematisk og lite dekkende. Vi underslår imidlertid ikke i begreps- og ordbrukens metaforiske, retoriske, semantiske og demagogiske kraft som system- og ideologikritikk, ei heller systemkritikken som viktig implisitt markering. Den er et nødvendig bevisstgjørende, faglig og kunnskapsproduserende innslag. Det er av stor betydning å få forskning, empiri og faglige tilganger som kan avdekke svake sider ved fengselssystemet, sider som ikke minst fører til skader og store belastninger på den enkelte. Spørsmålet er rett og slett om skolemetaforen er uheldig, og om den ikke fordreier et svært komplekst bilde. I vår gjennomgåelse av de offentlige utredningene i kapittel 2 viste vi til flere opplegg og innslag der læring og påvirkning er viktige betingelser i det forebyggende arbeidet.

Systemkritikken viser til flere vesenstrekk ved fengselsinstitusjonens praksisstruktur, innhold og form som diskvalifiserer den enkelte til «livet etter soning». Disse er reelle nok. Systemkritikken markerer at skolemetaforen er ufullstendig. Å tolke «skole» i en overført betydning, endrer ikke dette. Kriminaliteten er ikke bare noe man instrumentelt og teknisk sett lærer; kriminaliteten må forstås atskillig dypere – ikke minst ut fra de eksistensielle livsbetingelsene og de manges vanskelige livssituasjon både i og utenfor fengselsmurene. En grunnleggende problemstilling er den enkeltes forhold til omverden og omverdens forhold til den enkelte. Systemkritikken avdekker ikke minst mye av de problemene og de belastningene som den enkelte møter i fengselsinstitusjonen, men også de mulighetene og de begrensningene som personen må forholde seg til i *integreringsprosessen ute i samfunnet*, under og etter soning. Mye av systemkritikken og de levekårsundersøkelsene av fangegruppen som har vært gjennomført viser dessuten at svært mange av fangene sliter med en stor sosial tapsliste før de kommer i fengsel. Denne tapslista er også en del av det Hammerlin definerer som «samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon» (Hammerlin og Schjelderup 1994), der enkeltmennesker og grupper støtes ut av fellesskapet på ulike sosiale arenaer. Tapslista har altså med vår samfunns- og livsform å gjøre.

Forklaringene på at fanger begår ny kriminalitet kan altså ikke bare relateres til en metafor der den enkelte blir betraktet som et lærende subjekt. Forklaringen på ny kriminalitet må relateres til et totalbilde av den enkeltes livssituasjon, der visse sider ved de eksistensielle og sosiale betingelsene blir mer negativt utslagsgivende enn andre. Å tydeliggjøre de samfunnmessige og sosiale vanskelighetene den enkelte sliter med og som kommer til uttrykk i personens individual- og sosialhistorie, er ikke ensbetydende med at den enkelte objektgjøres og forstås *bare* som et produkt av de samfunnmessige og sosiale betingelsene. Ethvert menneske er et handlende og skapende subjekt som forholder seg på en personlig måte til omverdensbetingelsene. Den enkelte formes og påvirkes hele tiden av de konkrete livsbetingelsene som personen lever og er virksom under, men den enkelte som handlende og skapende personlighet former også individuelt og kollektivt livsbetingelsen. Det betyr også at den enkelte handler ut fra egne interesser. Noen kan gjøre det ut fra en formålsrasjonell og praktisk begrunnelse og motivivering,

mens andre trekkes inn i den kriminelle læringsprosessen – mer eller mindre under press og på en mer ambivalent måte.

Svært sentral er den systemkritikken som understreker de negative sidene ved fengselslivet, fengsel- og fangesamfunnet som diskvalifiserer og stigmatiserer fangen for livet etter soning. Ulike teoretiske tilnærminger har lagt vekt på forskjellige faktorer som forklarer hvorfor dette skjer. Noen avdekker prosessen på et systemkritisk grunnlag. Andre anvender institusjonssosiologiske og institusjonspsykologiske forklaringsmåter der de viser til ulike forhold som påvirker den enkelte. Også disse teoriene er svært relevante for forklaringen på ny kriminalitet. Likevel er det nødvendig å poengtere at man ikke kan se fengselssystemet som ensidig eller dominerende forklaringsfaktor på ny kriminalitet. Dette er i så fall et uttrykk for reduksjonisme sett i relasjon til at fengsel og fangen må forstås i det indre forholdet til samfunnet og et liv på flere ulike sosiale arenaer. Særlig viktig blir tiden etter soning og kvalitetsforskjellene i de integrerende tiltakene. Et fengselsopphold kan ha stor betydning for den enkeltes problemer både under og etter soning, men den er ikke den eneste forklaringen på ny kriminalitet.

Det er sikkert også riktig at mange lærer teknikker og ferdigheter mens de sitter i fengsel for å kunne gjennomføre kriminelle handlinger, og at kompetansen og kunnskapskapitalen dermed kan forbedres.

Men mennesket er ikke bare et objekt for de gitte betingelsene – det vil si at det påvirkes ensidig og mekanisk. Norsk kriminalomsorg arbeider i mange sammenhenger med en motkultur til kriminalitet ved at de har en rekke tilbud og opplegg som flere fanger tar del i. I noen tilfeller gjøres dette også på et individuelt grunnlag med opplegg som skal sikre den enkelte et integrert ikke-kriminelt liv. I noen fengsler gjøres dette på en systematisk, grundig og helhetlig måte.

Flere mennesker som har sittet i fengsler begår ikke ny kriminalitet. Dette tolkes av enkelte som «fengsel virker», og at resultatet kommenteres som om det enten er basert på ubehaget ved å være fengslet, eller det er grunnet på ulike opplegg eller tiltak som er satt i gang. Heller ikke i disse tilfellene kan man redusere resultatet til å overvurdere fengselsoppholdet som forklarende årsak, men må ses i en større sammenheng og i et mer helhetlig perspektiv. Motivene for å begå eller ikke begå nye handlinger er svært forskjellige og individuelle. Ulike mål søkes, forskjellige behov dekkes. Selvsagt velger den enkelte å begå kriminelle handlinger, men i visse sosiale sammenhenger og situasjoner kan det være snakk om et tvangsvalg. Det må dessuten slås fast at kriminelle handlinger også begås under soning, på permisjoner med mer.

Å si at fengsel er en skole i kriminalitet er på mange måter et viktig innspill for nødvendige kritiske refleksjoner om systemets svake sider. Det må tas alvorlig og studeres grundig. Men uttalen må ikke forstås entydig og generaliserende – det kan i så fall føre til en overdimensjonering av det institusjonelle til fordel for andre samfunnsrelaterte forklaringer.

Kriminalitet om 40 år – avslutning og oppsummering

Som enhver annen rapport kan denne kritiseres for sine prioriteringer, perspektivvalg og grenseoppdraginger. Teksten slik den foreligger for leseren er resultat av en rekke valg på ulike nivåer, valg som har fått konsekvenser for retning og dermed tvunget fram nye valg, og så videre. En såpass vid og åpen problemstilling som den som er utgangspunkt for denne teksten, kan selvsagt løses på svært ulike måter med vidt forskjellige fokuseringspunkter. Rapporten avspeiler de tre forfatternes faglige tilhørighet, vår kunnskaps- og erfaringskapital som forskere i og utenfor kriminalomsorgen, våre respektive faglige nettverk som på ulike måter et trukket med i skriveprosessen, og våre konkrete teoretiske og praktiske interessefelt.

Hva kommer kriminalitet av? Dette spørsmålet kan besvares på en rekke forskjellige måter på mange ulike nivåer, avhengig blant annet av hva man forstår med «kriminalitet». I et juridisk-pragmatisk perspektiv er det for eksempel lovgiver, politi og domstol som, i og gjennom sitt arbeid, skaper kriminaliteten. På samme måte er det strengt tatt SSB i samarbeid med politiet som produserer kriminalstatistikk, og dermed kriminaliteten (i en annen betydning av ordet), før den videreføres og gjenskapes av nyhetsjournalister med bestemte journalistiske vurderinger og metoder. I et perspektiv inspirert av marxistisk teori er det en bestemt samfunnsorden og utvikling som avtegnes i kriminalitetsbildet, mens et senmoderne aktuarisk perspektiv kan komme til å fokusere på trekk ved rom og situasjon. Man kan se kriminalitet som navnet på en makt- og marginaliseringsmekanisme, som en dysfunksjon eller som en sykdom ved individet, eller som en dysfunksjon eller anomi i samfunnets utvikling og struktur. De ulike formene for kriminelle handlinger varierer over tid og rom. Det samme gjelder de kontroll- og sanksjoneringsformer et samfunn tar i bruk overfor kriminaliteten, og de optikker og redskaper som blir brukt i ettersøkingen og kartleggingen av «kriminaliteten». Alle disse perspektivene er behandlet i rapporten, som bør leses som tre forfatteres forsøk på å «fryse fast» og entydiggjøre en alltid flytende og mangetydig sosial og historisk situasjon. At denne rapporten nå foreligger, betyr ikke at andre fastfrysingsforsøk ikke kunne vært relevante. Andre rapporter vil kunne berike og utvide – og kanskje også produktivt motsi og problematisere – de standpunkter og oppfatninger som presenteres her.

Når vi over har beskrevet ulike sammenhenger mellom kriminalitet og samfunnsutvikling skal dette ikke forstås som uttrykk for at vi har kommet fram til sannheter i final forstand eller uttømmende og entydige kausalistiske forklaringer. Vi har pekt på noen få mulige måter å se bestemte trekk ved norsk samfunnsutvikling de siste 40 år i sammenheng med kriminalitetsutviklingen i den samme perioden, uten at vi har kommet til bunns i kriminalitetens årsaker en gang for alle av den grunn.

I kapittel 1 skiller vi mellom måter å forstå kriminalitet på handlingsnivå. På den ene siden er det mulig å forklare kriminelle handlinger i forskjellige «enten-eller-perspektiver» som prioriterer ulike forklaringsnivåer (individ-gruppe-samfunn) over andre. Forholdet mellom individ og samfunn kan i slike perspektiver sies å bli forstått reduksjonistisk og på en utvendig og atskilt måte. Vi får innenfor en slik tenkning et perspektiv som blir ensidig individorientert, eller ensidig samfunnsorientert. På den andre siden har man «både-og-perspektiver» som forsøker å integrere ulike nivåer på en mer likeverdig måte, selv om et nivå også her kan få en dominerende rolle i forhold til andre. Her ses forholdet mellom individ og samfunn som et indre forhold preget av vekselvirkninger.

Vi introduserte også et analytisk og teoretisk blikk som favoriserer norm- og håndhevelsesnivået på bekostning av handlingsnivået. Her oppfattes kriminalitet som en sosial konstruksjon i den forstand at det som betegnes som kriminelle handlinger er skapt av og definert som nettopp dette innenfor og gjennom en bestemt sosial, kulturell og historisk sammenheng. Vi understreker igjen at et slikt perspektiv selvsagt ikke er uforenlig med at konkrete kriminelle handlinger påfører ofre ubehag, pine, sorg, fortvilelse og tap. Kriminalitet kan således også i et konstruktivistisk perspektiv forstås som et moralsk og etisk problem, et slikt perspektiv underslår ikke nødvendigvis at kriminalitet også forstås som konkrete integritetsovergripende handlinger.

Med utgangspunkt i disse teoretiske sontringene skal vi nå forsøke å oppsummere rapporten gjennom et blikk rettet framover. Hittil har fokus vært rettet mot kriminalitet og samfunnsutvikling i perioden 1965–2005. Hva så med de neste 40 år? Vi skal i det følgende forsøke å bruke innsikten fra de foregående kapitlene til å agere spåmenn og kloke koner. Dette er imidlertid en oppgave vi har stor respekt for. Vårt perspektiv har hele tiden vært at kriminalitetsutviklingen (hva som enn måtte menes med dette ordet) må forstås som tett knyttet til samfunnsutviklingen (på alle mulige nivåer). Å forutsi kriminalitetsutviklingen er dermed å spå om samfunnets utvikling mer generelt, noe som har blitt forsøkt ved jevne mellomrom gjennom historiens gang, som regel med vekslende hell. Vi skal likevel gjøre et forsøk med utgangspunkt i noen av de nåtidige utviklingstendensene vi har beskrevet over.

Et første stoppested kan være normnivået – vi har sett til dels omfattende lovendringer i perioden etter krigen, og det er sannsynlig at loven også vil forandre seg i den neste førtiårsperioden, med konsekvenser for kriminaliteten, i en viss betydning av ordet. Hva kommer til å være kriminalisert om 40 år? Forandringene de siste 40 årene har vært til dels store. Å foregripe konkrete opp-, ned-, av- eller nykriminaliseringer er selvfølgelig derfor ikke enkelt, men vi skal likevel driste oss til å gjøre to forsøk.

1) Det første handler om en generell tendens til bevegelse mot et strengere straffnivå. Ved jevne mellomrom foreslås det fra ulike (politiske) hold å heve det generelle straffnivået i Norge på forskjellige måter – enten ved at bestemte former for lovbrudd straffes hardere, eller ved at den øvre strafferammen heves for de groveste tilfellene. En slik argumentasjon forsterkes gjennom å kople seg til sentrale temaer i dagens ordskifte som begge har det til felles at de er avhengig av frykten for den farlige Andre.

På den ene siden finner vi offerets relativt sett sterkere stilling i straffesaker de siste årene, som må forstås blant annet i sammenheng med (fjernsyns)medias trang til personifiserte og patos-drevne historier om verdige svake ofre og fremmede gjerningsmenn. Den kriminaliteten som forstås som verst og viktigst i mediasamfunnet er den interpersonelle volden mellom fremmede, det vi over har beskrevet som *stranger danger*. På den andre siden har vi den internasjonale «krigen mot terror» som skriver seg inn i en bredere internasjonal risikotenkning. Begge disse tendensene kan sies å tilta i styrke, og begge forutsetter farlige ukjente fra utsiden som truer oss på innsiden.

Om dette faktisk fører til en heving av straffnivået (på en eller annen måte), gjenstår å se, men en slik forståelse går uansett som hånd i hanske med Bechs (1997) tanker om risikosamfunnet, hvor det sosiale liv organiseres ut fra en forestilling om utrygghet, uansett hva kriminalstatistikken skulle tilsi. Makteløse politikere må fremvise handlekraft, samtidig som det blir stadig vanskeligere for det offentlige å garantere innbyggernes trygghet i møte med komplekse globale risiki. Massemediens fremstillingsformer får realpolitisk relevans. Vi kan risikere en situasjon som i USA, der økt bruk av fengselsstraff er resultatet i en periode hvor den registrerte kriminaliteten har gått ned. Christies arbeid om *Kriminalitetskontroll som industri* (2000) åpner for refleksjoner om en internasjonal utvikling som synes svært problematisk.

Straffnivået avhenger også av den parti- og maktpolitiske konstellasjonen og hvilke politiske retninger som har den koordinerende samfunnsmakten. Visse partier ønsker en skjerpelse av straffnivået. Partienes posisjoner vil derfor også ha betydning for utviklingen. Det samme gjelder de straffeideologiske diskusjonene og den straffepraksisen som blir ført i utlandet.

2) Den andre handler om et narkotikapolitisk skifte fra straff til behandling. En rekke stemmer har i lengre tid argumentert for at narkotikabruk bør kontrolleres som et sosialproblem, og ikke som et kriminalproblem, fordi kontrollskadene for den enkelte bruker, for familie og nettverk og for samfunnet i stort er større enn gevinstene. Vi har også sett at den internasjonale handelen med narkotika, en handel som er fullstendig avhengig av en fortsatt kriminalisering av bruk og besittelse av narkotiske stoffer, er det kanskje viktigste grunnlaget for en sterk og lønnsom internasjonal organisert kriminalitet. I denne sammenhengen var det en milepæl da straffelovkomisjonen gikk inn for å avkriminalisere bruk av narkotika i sin innstilling *Ny straffelov* (komisjonen delte seg på dette punktet i tre mot to). Merk at dette ikke nødvendigvis er ensbetydende med det som i dagligtale og i media gjerne kalles «legalisering av narkotika» – fullstendig frislipp av all bruk. Det gjenstår å se om denne milepælen blir et vendepunkt, men blir resultatet en omdefinering av narkotikabruk fra kriminalitet til misbruk og sosialt problem vil det kunne få store konsekvenser for «kriminaliteten», både som en statistisk størrelse, og som konkrete handlinger.

Nå er det ikke bare narkotikabruk som kan komme til å oppleve ned- eller avkriminalisering og behandlingsorientering. Det er tendenser til at også andre former for kriminalitet psykiatriseres, psykologiseres og patologiseres. En «diagnostisk kultur» (Løchen 1976) er i ferd med å forsterkes på en måte som kan få konsekvenser for valg av straffe- og behandlingsformer.

Endringer i lovgivningen vil foregå side om side med endringer i kontrollsystemets oppbygging og praksis. Vi er inne i en periode med økende vitenskapeliggjøring av justissektoren. Det er økt fokus på forskning og økt tiltro til forskningens muligheter til å finne selve Sannheten. What Works-filosofien befester sin posisjon i kriminalomsorgen med tilhørende fokusskifte, helt eller delvis, fra rehabilitering av enkeltindivider over mot risikoadministrering på samfunnsnivå. De moderne offentlige straffe- og kontrollinstitusjonene har vist seg tilpasningsdyktige de siste 40 år. I andre land har (del-) privatisering og markedstilpasning ført til at kriminalitetskontrollindustrien har tatt tidligere uante proporsjoner (Christie 2000). I Norge har vi prøveprosjekt med privat fangetransport.

Samtidig har vi nye sanksjonsformer som samfunnsstraff og konfliktråd som utfyller eller utvider eksisterende muligheter. Vi ser ingen grunn til å tro at justissektoren skal oppleve fullstendig omveltning i de 40 årene som kommer, men det er ikke umulig at enda nye straffformer introduseres. Det mest nærliggende å spå er kanskje hjemmesoning med elektronisk fotlenke, slik man har i Sverige og Danmark. Om nettet dermed vider seg ut eller om de mindre belastende alternativene kommer straffede til gode skal være et åpent spørsmål i denne omgang.

Samtidig har justissektoren fått selskap (konkurransen?) av typiske senmoderne private eller privat-offentlige sikkerhetsforetak. Økt kriminalitet fremstår i dag som et gitt sosialt faktum som det offentlige ikke kan håndtere alene. Trygghetsmarkedet er en vekstnæring, en utvikling som vil kunne tilta i styrke hvis vi får en bevegelse fra sosialstat til sikkerhetsstat lik den Garland (2001) har beskrevet med utgangspunkt i USA og Storbritannia. Vi får kriminalitetsforebyggende arkitektur for privatmarkedet og planer for kriminalitetshemmende byrom for offentlig byplanlegging – begge varer på det offentlig-private sikkerhetsmarkedet. Kriminalprevensjon som beslutningsfaktor har allerede spredt seg til nært sagt ethvert samfunnsområde (Borch 2005). Utviklingen vil fungere som en selvforsterkende prosess vi allerede ser konturene av – den som installerer boligalarm, skaper samtidig et behov hos naboene sine som vaktelskapene vet å fylle (Frønes og Brusdal 2000).

På et mer grunnleggende, underliggende nivå vil også samfunnets foretrukne forståelser av kriminaliteten og dens årsaker på handlingsnivå endre seg. Vi har poengtert at et ensidig individualistisk-orientert grunnlag kan gi seg utslag i to ulike reduksjonistiske særformer som vi har betegnet biologisme og psykologisme. I biologismen forstås kriminaliteten bare eller i hovedsak som resultat av biologiske eller fysiologiske forhold, mens psykologismer reduserer kriminaliteten bare eller nesten bare til psykiske forhold i individets indre. Hvis vi retter blikket mot framtiden, ser vi tendenser til både biologisme og psykologisme innenfor visse disipliner og teoretiske skoleretninger (Hammerlin 1998, 2000, 2005/2006). Igjen stilles spørsmålet om de biologiske og fysiologiske betingelsene for kriminalitet som utføres og personlighetskarakteristikker på dette grunnlaget. Dette gjelder ikke minst for volds- og sedelighetskriminalitet. Relatert til psykologisme er det også, og ikke minst innenfor det såkalte What Works-paradigmet, tendenser til en ensidig reduksjonisme i form av kognitivismen. Man skal merke seg at vi er inne i en utviklingstendens der det biologiske og det psykologiske/psykiatriske – altså forhold *i* og *ved* individet – blir den dominerende forklaringen for flere former for kriminalitet.

Parallelt finnes det en utvikling der individet og hans/hennes kriminelle handlinger forstås i et mer indre forhold til de konkrete samfunnsmessige og kulturelle betingelsene. Men for noen av disse teoriene er det likevel et noe uavklart forhold mellom det individuelle og det samfunnsmessige, og det er derfor en tendens til at den kriminelle handlingen og «den kriminelle» likevel psykologiseres og karakteriseres på kognitivistisk grunnlag: Det er tendenser til en reduksjonistisk forklaringsbasis der «de kriminelle», eller de som begår kriminelle handlinger, antas å ha visse felles psykisk og moralsk belastende særtrekk som dominerer deres personlighet, være- og tenkemåter. Således oppfattes visse karakteristikker som generelle for «gruppen kriminelle», et eksempel kan være den stadig tilbakevendende jakten på kriminelle personlighetstrekk.

Vi har kapittel 7 redegjort for en rekke nye kriminalitetsformer i overgangen mellom det moderne og det senmoderne samfunnet. Vi skal derfor her bare presisere det vi antar kan bli mulige utviklingstrekk.

Mange har advart mot de tendensene man ser i de vestlige samfunnene. Ut fra et sosiologisk konfliktperspektiv er det en bevegelse mot intensivering av visse internasjonale konflikter. Avstanden mellom rike og fattige blir større, miljøproblematikken tiltar, samtidig som globaliseringen får konsekvenser som skaper betydelige sosioøkonomiske, klassemessige, sosiale, etniske og kjønnsmessige skiller og interessemotsetninger. Vi øyner religiøse og politiske motsetningsforhold som kan føre til sterkere og strengere kontroll og sanksjonsformer. De internasjonale konfliktene åpner også for at terrorisme og krigsforbrytelser kommer mer i fokus.

Ikke bare internasjonalt, men også i de vestlige land er det klare tendenser til en utvikling der sosiale forskjeller øker. Flere grupper «gjøres unyttige» og avsondres fra felleslivet. Slike sosiale utstøtnings- og avsondringsmekanismer får betydning for kriminelle handlinger og virksomheter. Men også andre livsforbetingelser får konsekvenser for grupper og enkeltmennesker på en måte som diskvalifiserer til normallivet.

Den tekniske utviklingen har også gitt nye muligheter for at både organisert kriminell virksomhet effektiviseres, organiseres og systematiseres på en annen måte enn tidligere. Nye kriminalitetsformer vil kunne utvikles i et indre forhold til den teknologiske utviklingen.

På mange måter kan vi snakke om et kriminalitetsbilde som blir mer komplekst og mangefasettert.

EUs felles rettsområde bærer navnet 'Frihet, sikkerhet og rettferdighet', og bak disse ordene avdekkes en handlingsmessig spennvidde fra bevoktning av de ytre grenser til bekjempelse av organisert kriminalitet (Alfter 2005). EU-kommisjonens justiskommissær, F. Frattini, har foreslått et felles strafferegister for hele EU; mer konkret handler hans forslag om å innføre felles regler mot organisert kriminalitet. Det er da også snakk om felles definisjoner for hva som menes med kriminelle organisasjoner. Frattinis forslag er et skritt mot et større samarbeid om en felles rettspolitikk for hele EU. Det arbeides ytterligere med konkretiseringer og prioriteringer innenfor de foreløpige skissene som ble lagt fram i 2004 og 2005. I Danmark pågår det en diskusjon om ideen som er lagt fram om et felles strafferegister. Der har man tidligere tatt avstand fra en slik idé, enten det skjer ved at andre lands politi får adgang til dansk politis regis-

ter, eller om det blir lagt til rette for et felles register for hele EU. Det er i dag mulig for politiet å utveksle opplysninger om straffer; det skjer ved *Konvensjon om gjensidig rettsbistand* som bygger på en avtale fra 1959 og som etter det er blitt oppdatert flere ganger.

Den organiserte kriminaliteten er en definert fellesfiende, som terrorismen er det. Slik kriminaliteten er organisert på ulike nivåer, både på statlig nivå, konsernnivå, institusjonelt nivå, gruppenivå og individuelt nivå. At organisert kriminalitet utvikles i nye former med et nytt innhold, er en konsekvens av både samfunnsutviklingen, den tekniske utviklingen, globaliseringen og den organiserte kriminelle virksomhetens egen logikk og utviklingsmuligheter.

Den organiserte kriminelle virksomheten vil ha forskjellige mål og anvende ulike midler alt etter formålet med virksomheten. Det er ikke bare økonomiske og materielle mål det dreier seg om, også politiske og religiøse målsettinger kan avtegne seg i idégrunnet for organiseringen. Det gjelder både relatert til staters, multinasjonale selskapers og konsersners virksomheter og kamp om markeder, og i forhold til nasjoners og gruppers motstandskamper. Globaliseringen og internasjonaliseringen har muliggjort en mindre nasjonal kontroll med de midlene og metodene som anvendes. F. de Bernard (i Bauman 2005: 79) betoner en tiltakende «kriminalisering av kloden og globalisering av kriminaliteten». «En betraktelig del af de milliarder af dollar, pund og euro, der udveksles hver eneste dag, stammer fra kriminelle kilder og ender i de kriminelle miljøer», skriver Bauman (2005) som en kommentar til Bernard. Han sier videre at de politiske myndigheter er for det meste ute av stand eller uvillige til å ta opp kampen med de kriminelle kreftene – som ofte råder over ressurser som mange regjeringer ikke kan hamle opp med.

I en verden som preges av konflikter, kriser og kriger avdekkes bruk av terror, tortur og ulike former for undertrykkelse og overgrep. Ulike typer av konflikter gir rom og muligheter for mange former for kriminell virksomhet, enten det er snakk om drap, seksualisert vold, ideologiserte voldtekter, plyndringer og andre overgrep, eller det er snakk om ulike former for økonomisk kriminalitet. I en slik situasjon vil narkotikasmugling, økonomisk manipulering, våpenhandel, gisseltaking, menneskehandel, og så videre, kunne bli virkemidler for ulike former for ideologiske og politiske kampstrategier.

Det har dessuten vært en urovekkende økning av overgrep mot kvinner innenfor porno- og prostitusjonsindustri. Siden Sovjetunionens sammenbrudd i 1991 er flere enn en halv million russiske kvinner brakt ut av landet og solgt til forskjellige former for seksuelt slaveri. På verdensbasis anslår FN tallet å være ca. 800 000 (Dalgård 2006).

Av samfunnsutviklende trekk må også det kriminelle mønstret, og endringene av dette, ikke bare ses ut fra globaliseringsproblematikken og tilsvarende, men det er også trekk ved tidens individualisering og svekkelsen av det kollektive som kan påvirke ulike kriminelle aktiviteter. Eksklusjon av enkeltindivider og grupper, ved at de sorteres ut i marginaler og gjøres sosialt unødvendige (Hammerlin og Schjele 1994), er dessuten en tendens som vil kunne forsterke visse former for kriminell virksomhet. Sett ut fra de historiske erfaringene, og dagens utvikling av bruk av fengslene, kan man spørre om en ny stor innesperringstrend av marginaliserte grupper er på vei inn igjen.

Nåtidige tendenser kan samlet sett oppsummeres med *opplevelsen av økt avstand*. Økt avstand mellom «normale godtfolk» og stadig større marginaliserte grupper med delte erfaringer av nyteløshet, økt avstand mellom forestillingene om en trygg nær fortid og en usikker og utrygg nåtid og fremtid med få gode løsningsforslag, og økt avstand mellom medmennesker i storsamfunnet og de farlige fremmede (ofte utenlandske) Andre. En hedonistisk forbrukerkultur som prioriterer individuell frihet koplet med et smalere og mer spesialisert arbeidsliv og et samfunn som legger økende vekt på rikdom og kommersielle verdier fører til at avstandsopplevelsen tiltar i styrke. Det gjør også en medievennlig feilslutning som plasserer ofre og gjerningsmenn i motsatte hjørner av et nullsumsspill. I dagens kriminalpolitikk er det å være for ofrene automatisk det samme som å være mot gjerningspersonene – og omvendt. Vi risikerer at slike holdninger skaper opplevd behov for flere trygghetstiltak, som igjen skaper økt avstand, og så videre, i en selvforsterkende prosess.

Vi ser på det som en helt sentral utfordring for de neste 40 år å hindre en slik destruktiv utvikling. Det må være mulig å tale både ofre og gjerningspersoners sak, samtidig som forståelsene av og holdningene overfor gjerningspersoner/«de kriminelle»/lovbryterne må virke inkluderende, ikke ekskluderende. Vi mener altså at et sentralt kriminalitetsforebyggende tiltak i årene som kommer, må være å introdusere og forsterke tanker og holdninger som åpner opp for forståelser og praksiser som ikke plasserer lovbrytere utenfor det normale sosiale fellesskapet, men som tvert imot understreker deres plass inne, iblant oss, stikk i strid med nåtidige avstandsproduserende utviklingstrekk, en kriminalpolitikk for nærhet og forståelse, ikke avstand, annerledesgjøring og fordømmelse.

Da vi vet at menneskers livsvilkår og materielle, sosiale og psykologiske betingelser er avgjørende i denne sammenheng, må det arbeides for å forbedre disse vilkårene for alle – også for dem som (ennå) ikke har begått handlinger som i vårt samfunn forstås som «kriminalitet». Vi mener ikke at det er tilstrekkelig å sette inn tiltak når slike handlinger har skjedd.

Vi innser at det vi argumenterer for her er intet mindre enn grunnleggende og dyptgripende samfunnsendringer på tanke-, holdnings-, praksis- og forståelsesplan. Vi har ingen fasit for hvordan slikt bør gjennomføres, ei heller vet vi om det i det hele tatt er mulig å skape eller fremskynde slike forandringer. Vi håper likevel at denne rapporten kan bidra ved at et utvalg problemstillinger, tanker og ideer er satt sammen på en måte som skaper refleksjon og ettertanke hos leseren.

Litteratur

- Aboulafia, A., T. Hansen og J. Bang (2003): «Introduktion: Betydning og mening fra Leontjew til ny dansk virksomhedsteori»; I: *Virksomhed, betydning, mening*. A. Aboulafia m. fl. (red.): Roskilde Universitetsforlag.
- Agnew, R. (1992): «Foundation for a general strain theory of crime and delinquency». I: *Criminology* nr. 1, s. 47–87.
- Alfter, B. (2005): «EU opruster 'frihed, sikkerhed og retfærdighed». I: *Dagbladet Information* 28.01.2005.
- Allern, S. (2001): *Nyhetsverdier*. Kristiansand: IJ-forlaget.
- Almås, E. og E. E. P. Benestad (2001): *Kjønn i bevegelse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Althusser, L. (1962): «Contradiction and overdetermination». URL: <http://www.marxist.org/reference/archive/althusser/works/formax/althuss1.htm> [lesedato: 22.07.05].
- Andenæs, J. (1974): *Alminnelig strafferett*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Andenæs, J. (1996): *Straffen som problem*. Oslo: Exil.
- Andrews, D. A. og J. Bonta (1998): *The psychology of criminal conduct*. Cincinnati: Anderson publishing co.
- Arrigo, B. A., D. Milovanovic og R. C. Schehr (2005): *The french connection in criminology: Rediscovering crime, law, and social change*. Albany: State University of New York Press.
- Aslaksrud, A.-M. og K. Bødal (1986): *Politianmeldt kvinnemishandling: 435 saker anmeldt til Oslo politikammer i 1981, 1983 og 1984*. Oslo: Justisdepartementet.
- Aspers, P. (2001): «Vad skulle det annars vara? – Om socialkonstruktivism». I: *Sosiologi i dag*, nr. 2 (31), s. 23–39.
- Asylet: Gaustad sykehus 150 år* (2005): T. Steen (red.). Oslo: Aschehoug.
- Aubert, V. (1972): *Om straffens sosiale funksjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Balvig, F. (1987): *Hvid som sne. Kriminalitet og kontrol i Danmark og Schweitz*. Holte: Socpol.
- Balvig, F. (2000): «Vi var børn af sol og sommer». I: *Det voldsomme samfunn: Om vold som problem og fengselet som løsning*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Barak, G. (1994): «Media, society, and criminology». I: *Media, process and the social construction of crime*. G. Barak (red.), New York og London: Garland Publishing.
- Barak, G., S. Henry og D. Milovanovic (1997): «Constitutive criminology: An overview of an emerging postmodernist school». I: *Thinking critically about crime*. B. D. MacLean og D. Milovanovic (red.). Vancouver: Collective Press.
- Basberg, C. (1999): *Omsorg i fengsel*. Oslo: Pax.
- Bastiansen, H. og T. Syversten (1996): «Towards a norwegian television history». I: *Television in Scandinavia. History, politics and aesthetics*. Luton: University of Luton Press. Acamedia Research Monograph nr. 20.
- Baudrillard, J. (1994): *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bauman, Z. (1997): *Postmodernity and its discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2005): *Forspildte liv*. København: Hans Reitzels forlag.
- Beauvoir, S. de (1992): *Det annet kjønn*. Oslo: Pax.
- Beck, J. S. (2006): *Kognitiv terapi*. København: Akademisk Forlag.

- Beck, U. (1997): *Risikosamfundet på vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Becker, H. (1963): *Outsiders*. New York, London, Toronto, Sydney og Singapore: The Free Press.
- Bergander, K. og B. Johnsen (2006): *Natur- og samfunnsvitenskapelige metoder som anses etisk forsvarlig og mest hensiktsmessig i den videre utformingen av kriminalomsorgsfaget*. Notat til Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. Oslo: KRUS.
- Berger, P. L. og T. Luckmann (2001): *Den samfunnsskapt virkelighet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Berntsen, H. (2005): «Om våte draumar». I: *Klassekampen* 20.12. 2005, s. 20.
- Bertelsen, P. (1994): «Kernen i det menneskelige tilværelsesprosjekt er rettethed mod rettetheden – et forsøg på at besvare utviklingspsykologiens to grundspørsmål: Hvad og hvordan.» I: *Det særligt menneskelige. Uviklingspsykologiske billeder*. A. Neumann (red.). København: Hans Reitzels Forlag.
- Bertelsen, P. (2000): *Antropologisk Psykologi. En almenpsykologisk oppfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. København: Frydenlund Grafisk.
- Bertelsen, P. (2003): «Retsvidenskab og psykologi i et tværvitenskapelig forhold. En fælles antropologisk grundmodel for de to videnskaber». I: *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*. Nr. 12, s. 7–54. Århus: Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.
- Bertelsen, P. (2005): «Evilness as intention. The intentional detachment from and destruction of the human condition of co-existence». I: *Theory & Psychology*. Vol. 15, nr. 5, s. 679–710.
- Birkelund, L. H. (1991): «1980-årene: Straffesakene økte mindre enn forbrytelsene». I: *Samfunnsspeilet* 1/1991.
- Blyth, I. og S. Sellers (2004): *Hélène Cixous: Live theory*. New York/London: Continuum.
- Bonta, J. (2002): «Offender risk assesment.» I: *Criminal Justice and Behavior*. vol. 29, s. 355–379.
- Borch, C. (2005): *Kriminalitet og magt: Kriminalitetsoppfattelser i det 20. århundrede*. København: Politisk revy.
- Bourdieu, P. (1995): *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: Pax Forlag.
- Bourdieu, P. (1996): *Symbolisk makt*. Oslo: Pax Forlag.
- Bourdieu, P. (1998): *On television and journalism*. London: Pluto Press.
- Bourdieu, P. (2000): *Den maskuline dominans*. Oslo: Pax.
- Bourdieu, P. og L. J. D. Waquant (1993): *Den kritiske ettertanke*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Bowker, G. og S. L. Star (1999): *Sorting things out: Classifications and its consequences*. Cambridge: MIT Press.
- Bratteli, T. (2001): «Filosofien bak velfersstaten – et foredrag holdt 1974». I: *Norsk tro og tanke*. Hansen, J.-E. E. (red.): Oslo: Universitetsforlaget, s. 266–267
- Brinkmann, S. (2003): «Psykoterapi som selvteknologi». I: *Matrix – Nordisk tidsskrift for psykoterapi*. Vol. 20, nr. 4, s. 360–376.
- Bruner, J. (1999): *Mening i handling*. Århus: Klim.
- Brurås, S. (1994): *Etikk i journalistikk*. Fredrikstad: Institutt for Journalistikk.
- Bødal, K. (1969): *Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Canaan, J. E. (1996): «'One thing leads to another': drinking, fighting and working-class masculinities». I: *Understanding masculinities*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.

- Castells, M. (2003): «The global criminal economy». I: *Criminological perspectives: Essential readings*. E. McLaughlin, J. Muncie og G. Hughes (red.). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Cavender, G. (2004): «Media and crime policy». I: *Punishment & Society*, nr. 3, s. 335–348.
- Chaiklin, S. (2003): «The zone of proximal development in Vygotsky's theory of learning and school instruction.» I: *Vygotsky's educational theory in cultural context*. A. Kozulin, B. Gindis, V. S. Ageyev, og S.M. Miller (red.). S. 39–64. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chaiklin, S., M. Hedegaard, og U. J. Jensen (1999): *Activity Theory and Social Practice: Cultural Approaches*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Chermak, S. (1994): «Crime in the news media: A refines understanding of how crimes become news». I: *Media, process and the social construction of crime*. G. Barak (red.). New York og London: Garland Publishing.
- Chouliaraki, L. og N. Fairclough (1999): *Discourse in late modernity: Rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Christie, N. (1982a): *Hvor tett et samfunn?*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (1982b): *Pinens begrensning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2000): *Kriminalitetskontroll som industri*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2004a): *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2004b): «Hvorfor det er ufruktbart å ta utgangspunkt i at kriminalitet er en sosial realitet». I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, nr. 3, s 404–407.
- Christie, N. og K. Bruun (1996): *Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Clarke, R. V. og L. Eck (2003): *Becoming a problem-solving analyst in 55 small steps*. London: Jill Dando Institute of Crime Science.
- Cleckley, H. (1964): «The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality». Saint Louis: The C.V. Mosby Company.
- Cohen, L. E. og M. Felson (1979): «Social change and crime rate trends: A routine activity approach». I: *American Sociological Review* nr. 4, vol. 44, s. 588–608.
- Cohen, S. (1973): *Folk devils and moral panics*. St. Albans: Paladin.
- Cole, M. (1998): *Cultural Psychology*. Cambridge: The Belknap Press/Harvard University Press.
- Collin, F. (2003): *Konstruktivisme*. Fredriksberg: Roskilde universitetsforlag/ Samfundslitteratur.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press
- Connolly, W. E. (1991): *Identity/Difference: Democratic negotiations of political paradox*. Minneapolis og London: University of Minnesota Press.
- Contemporary theorizing in psychology: Critical perspectives*. I. Hofmeister, G. S. Staeuble og J. Kay (red.). Concord: Captus University Publ.
- Cook, T. E. (1998): *Governing with the news. The news media as a political institution*. Chicago og London: The University of Chicago Press.
- Cooke, D. J., C. Michie, S. D. Hart og D. Clark (2004): «Reconstructing psychopathy: Clarifying the significance of antisocial and socially deviant behavior in the diagnosis of psychopathic personality disorder.» I: *Journal of Personality Disorders*, vol. 18, nr 4, s. 337–357.

- Cordess, C. (2001): «Forensic psychotherapy.» I: *Handbook of offender assesment and treatment*. C. R. Hollin (red.). New York: Wiley & Sons.
- Critcher, C. (2003): *Moral panics and the media*. Buckingham og Philadelphia: Open University Press.
- Dahl, A. A. og A. Dalsegg (1999): *Charmør og tyran. Et indblik i psykopaternes og ofrenes verden*. Munksgaard.
- Dalgård, P. (2006): «Russland har eksporteret en halv million kvinder til sexslaver». I: *Dagbladet Information*, 22.03.2006
- Dalquist, U. (1995): «Effekten av våldet i media – fakta och fördomar». I: *Apropå* nr. 4, s. 13–17.
- Daly, K. (2003): «Different ways of conceptualizing sex/gender in feminist theory and their implications for criminology». I: *Criminological perspectives: Essential readings*. E. McLaughlin, J. Muncie og G. Huges (red.). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Danielsen, T. og W. M. Hansen (2002): *Kvalitet i varetektsarbeidet*. Oslo: KRUS. Dokumentasjon & debatt nr. 1/2002.
- Dreier, O. (1993/2002): *Psykososial behandling*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Dreier, O. (1999): «Personal trajectories of participation across contexts of social practice». I: *Outlines* nr 1, s. 5–32.
- Dreier, O. (2003): *Subjectivity and social practice*. Århus: Center for Health, Humanity and Culture, University of Aarhus.
- Dreier, O. (2005): «The social practice of psychotherapy: Theory, structure, critique». I: *Contemporary theorizing in psychology: Critical perspectives*. A. Gülerce, A. Hofmeister, I. Staeuble, G. Saunders og J. Kay (red.). Concord: Captus University Publ.
- Duguid, S. (2000): *Can prison work? The prisoner as object and subject in modern corrections*. Toronto: University of Toronto Press.
- Durkheim, E. (2000): *Om den sociale arbejdsdeling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Edley, N. og M. Wetherell (1996) «Masculinity, power and identity». I: *Understanding masculinities*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Egenfeldt-Nielsen, S. og J. H. Smith (2003): *Computerspill og skadelighed: En forskningsoversigt*. Notat til Medierådet for Børn og Unge. København: Game Research.
- Egidius, H. (2001): *Nyt psykologisk leksikon*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Eide, E. (2004): *Å se verden fra et annet sted. Medier, norskhet og fremmedhet*. Oslo: Cappelen.
- Eide, M. (1992): *Nyhetens interesse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eide, M. (1999): «Det journalistiske mistaket – mediale dilemma i det sivile samfunn». I: *Det sivile samfunn*. Møen og Slaattelid (red), Oslo: Aschehoug.
- Elkjær, H. (2005): «En kontroversiel diagnose». I: *Psykolog nyt*. – Årg. 59, nr. 10 (2005).
- Ellingsen, D. (2001): *Kriminalitet og rettsvesen*. Oslo: Statistisk sentralbyrå, 4. utgave.
- Ellingsen, D. og S. B. Lilleaas (1999): «Øker sedelighetskriminaliteten?». I: *Samfunnsspeilet* 3/1999.
- Ellingsen, D. og V. Sky (2005): *Virksomheter som ofre for økonomisk kriminalitet*. Oslo/ Kongsvinger: SSB.
- Elster, T. (1963): *Vårt eget århundre*. Oslo: Aschehoug.
- Enerstvedt, R. Th. (1977): *Mennesket i et fylogenetisk og ontogenetisk perspektiv*. Oslo: Forlaget Ny Dag.

- Enerstvedt, R. Th. (1979): *Mennesket kjønn og personlighet*. Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Enerstvedt, R. Th. (1982): *Mennesket som virksomhet*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Enerstvedt, R. Th. (1986): *Hva er læring?* Oslo: Falken.
- Enerstvedt, R. (1995): *Crititque of the concept of normalization as a basis for dignity of life*.
URL: <http://folk.uio.no/regie/litteratur/index.htm> [lesedato 16.05.06].
- Engelsted, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag. En teoretisk ekskursion i psykologiens historie* (Bind 1 og 2). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Engelsted, N. (1984): *Springet fra dyr til menneske*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Engelsted, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag. En teoretisk ekskursion i psykologiens historie*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Ericsson, K. (1993): «Kvinner som handlende offer». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab* 2/1993.
- Eriksson, A. og U. Dalquist (1995): *Den gode, den onde, den frånvarande. Fiktionsvåld, offer og våldsverkere i film- och TV-världen*. Lund: Sociologiska instituten.
- Erikson, K. T. (1966): *Wayward puritans: A study in the sociology of deviance*. New York/London/Sydney: John Wiley & Sons.
- Eskeland, G. og Haugli, O. K. (2006): «Programvirksomhet i kriminalomsorgen». I: *Bok for fengselsbetjenter*. Oslo: KRUS.
- Estrada, F. (2001): «Juvenile violence as a social problem». I: *British journal of criminology*, Vol. 41, 639–655.
- Faircough, N. (2003): *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. London/New York: Routledge.
- Falck, S. (1984): «Kriminalitetsutviklingen i Norge fra 1950-årene til 1980-årene». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab* nr. 2, s. 126–150.
- Falck, S. (1994): *Hvor lenge skal barn få lov til å være barn?* Oslo: Barnevernets Utviklingssenter. Rapportserie fra Barnevernets Utviklingssenter 2/1994.
- Falck, S. (1996): «Refleksjoner om kriminalitet i en konstruert verden». I: *Kriminalitet, konstruksjoner og virkelighet*. Rapport fra NSfKs 38. forskerseminar, Hveragerði, Island.
- Falck, S. (2000): «Barne- og ungdomskriminaliteten i Norge på 1990-tallet». I: *Samfunnsspeilet* 3/2000.
- Fangen, K. (2001): *Pride and power: a sociological study of the Norwegian radical nationalist underground movement*. Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi (rapport 2:2001).
- Feeley, M. M. og J. Simon (2003) «The new penology». I: *Criminological perspectives: Essential readings*. E. McLaughlin, J. Muncie og G. Hughes (red.). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Fengselsloven*. Lov om Fengselsvesenet av 12. desember 1958, nr.7.
- Felson, M. (2002): *Crime and everyday life*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.
- Felson, M. (2003): «The routine activity approach as a general crime theory». I: *Criminological perspectives*. E. Mclaughlin, J. Muncie og G. Hughes (red.). London/Thousand Oaks/ New Delhi: Sage.
- Finstad, L. (2000): *Politiblikket*. Oslo: Pax.
- Flavell, J. H. (1985): *Cognitive development*. Toronto Prentice-Hall, Inc.
- Forskning: Hva er FoU-arbeid?* URL: <http://www.krus.no/forskning/omfou.html> [Lesedato: 22.02.06].

- Foucault, M. (1977): *Det moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal.
- Foucault, M. (1988): «The Dangerous Individual». I: *Politics, philosophy, culture: Interviews and writings 1977–1984*. New York: Routledge.
- Foucault, M. (1997): «Subjectivity and truth». I: *Ethics. Essential works of Foucault 1954–1984. Volume 1*. New York: The Free Press.
- Foucault, M. (1999): *Overvåkning og straff: Det moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal.
- Foucault, M. (2002): *Overvåkning og straf*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Fridhov, I. M. (1991): *Alt som før: Om norske fangers sosiale- og skole-bakgrunn*. Oslo: Justisdepartementet.
- Friestad, K. (2005): *Tilbudet til volds- og sedelighetsdømte*. Oslo: Fafo-rapport
- Friestad, K. og I. L. S. Hansen (2004): *Levekår blant innsatte*. Oslo: Fafo (Fafo-rapport 429).
- Frønes, I. og R. Brusdal (2000): *På sporet av den nye tid: Kulturelle varsler for en nær fremtid*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Furre, B. (1991): *Vårt århundre*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Furre, B. (2000): *Norsk historie 1914–2000*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Galtung, J. (1959): *Fengselssamfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Galtung, J. og M. Ruge (1981): «Structuring and selecting news». I: *The manufacture of news. Social problems, deviance, and the mass media*. S. Cohen og J. Young (red.). London og Beverly Hills: Constable/Sage.
- Garland, D. (1996): «The limits of the sovereign state. I: *British journal of criminology*. Vol. 36, nr. 4.
- Garland, D. (2000): «The culture of high crime societies». I: *British journal of criminology*. Vol. 40, ss. 347–375.
- Garland, D. (2001): *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Garland, D. (2003): «'Governmentality' and the problem of crime: Foucault, criminology, sociology». I: *Criminological perspectives: Essential readings*. E. McLaughlin, J. Muncie og G. Hughes (red.). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Gerbner, G. (2003): «Television violence: At a time of turmoil and terror». I: *Gender, race and class in the media*. G. Dines og J. M. Humez (red.). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Giddens, A. (1984): *The constitution of society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1996): *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels forlag.
- Giddens, A. (1997): *Sociology*. Cambridge: Polity Press. Tredje utgave.
- Giertsen, H. (1993): «Kriminalmeldingene 1978 og 1992: Fra verdivurdering til effektiv administrering». I: *Murer og menneske*. T. Mathiesen og A. Heli (red.) Oslo: Pax.
- Giertsen, H. (1996): «Fra årsak til livsfortelling. Om bruk av lignelser i kriminologien». I: *Kriminalitet, konstruksjoner og virkelighet*. Rapport fra NSfKs 38. forskerseminar, Hveragerði, Island.
- Giertsen, H. (2003): «Voldens sosiologi». I: *Tidsskrift for sjelesorg* nr. 4, s. 267–282.
- Goffman, E. (1967): *Anstalt og menneske: Den totale institution sosialt sett*. København: Paludan.
- Goffman, E. (1974): *Vårt rollespill til daglig*. Oslo: Dreyers Forlag.
- Goffman, E. (1975): *Stigma*. Viborg: Gyldendal samfunsbibliotek.

- Goffman, E. (1986): *Frame Analysis*. New York [...]: Harper Colophon Books/Harper & Row Publishers.
- Goffman, E. (1997): «Frame analysis of gender». I: *The Goffman reader*. C. Lemert og A. Brannaman (red.). Oxford: Blackwell.
- Gorokhov, V. (1998): «A new interpretation of technological progress». I: *Society for philosophy and technology*, nr. 1, vol. 4. URL: <http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v4n1/> [Lesedato: 13.12.2005].
- Gosden, N. P. (2004): *Mental disorder and violence among young criminals: A clinical- and registerbased study*. Ph.d. thesis. København: Clinic of Forensic Psychiatry/Faculty of Health Sciences, University of Copenhagen.
- Gottfredsson, M. og T. Hirschi (1990): *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Gramsci, A. (2000) ¶1916–1935¶ *The Antonio Gramsci reader*. New York: New York University Press.
- Gripsrud, J. (2002): *Mediekultur, mediesamfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grosz, E (1994): *Volatile bodies: toward a corporeal feminism*. St.Leonards: Allen & Unwin.
- Gundhus, H. O. (2002): «Politikontroll og overvåkning i endring». I: *Materialisten* nr. 3, s. 51–62.
- Gunn, J. (1998): «Psychopathy: An elusive concept with moral overtones». I: *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behaviour*. T. Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith og R. D. Davis. New York: The Guilford Press.
- Hall, S (1993): «Encoding, decoding». I: *The cultural studies reader*. S. During (red.). London, New York: Routledge.
- Hall, S. (1997): «The spectacle of the Other». I: *Discourse theory and practice*. M. Wetherell, S. Taylor og S. J. Yates (red.). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Hall, S., m. fl. (1978): *Policing the crisis. Mugging, the state and law and order*. London: Macmillan.
- Hammerlin, Y. (1987, 1994, 2000): «Fangenes tapsliste». Se bl.a. «Tidsglimtet – et fengselssystem eller kriminalomsorg i endring» I: *Festskrift til Kåre Bødal* (1994). Oslo: KRUS og Justisdep.
- Hammerlin, Y. (1998): «St.meld.27, kap.5. Fullbyrdingens innhold – Gir forslagene større potensiale for endring hos kriminelle? Står kompetansen til ambisjonsnivå?». I: *Rapport fra kriminalpolitisk konferanse*, oktober 1998.
- Hammerlin, Y. (2001a): «Kriminalomsorg og menneskesyn». I: *Tidsskrift för Kriminalvård*, nr. 2/2001.
- Hammerlin, Y. (2001b): «Menneskesyn – i teorier om mennesket og teorier om selvmord». I: *Humanistisk-medisinske perspektiver på selvmord og selvmordsforebygging*. Mehlum, L, m. fl. (red.). s. 63–89. Oslo: Seksjon for selvmordsforskning og forebygging. Universitetet i Oslo.
- Hammerlin, Y. (2001c): «Menneskesyn i kriminalomsorgens ulike metoder». I: *Referat fra kriminalpolitisk konferanse*, 23–24. oktober 2001.
- Hammerlin, Y. (2004): «Når det ikke-synbare blir gjort synlig». I: *Suicidologi* nr. 1/2004, s. 3–7.

- Hammerlin, Y. (2005/2006): *Fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg fra 1970–2005*. Dr.philos. under arbeid.
- Hammerlin, Y. og T. Danielsen (1999): *Forskjellige teorier om kriminalitetens årsaker/’Den kriminelle’*. Oslo: Krus.
- Hammerlin, Y. og R. Th. Enerstvedt (1988): *Selvord*. Oslo: Falken Forlag.
- Hammerlin, Y. og R. Kristoffersen (1998): *Habilitering som livsmestringsprosess: Startsted Hassel kretsfengsel?* Oslo: KRUS. Dokumentasjon og debatt 1/98.
- Hammerlin, Y. og R. Kristoffersen (2001): *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen*. Oslo: KRUS. Dokumentasjon og debatt 2/2001.
- Hammerlin, Y. og E. Larsen (1997a): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Hammerlin, Y. og E. Larsen (1997b): «Menneskesyn – av betydning for arbeidet med mennesker». I: *Nordisk Udkast* nr. 2/1997, s. 97–114.
- Hammerlin, Y. og E. Larsen (1999): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Århus: Klim.
- Hammerlin, Y. og G. Schjelderup (1994): *Når livet blir en byrde*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hammerlin, Y. og T. W. Strand (2005): *Vold mot tilsatte i kriminalomsorgen 2004*. Oslo: KRUS. Rapport 2/2005.
- Hammershøj, L. G. og E. B. Petersen (2001): «Kan man slå sig på en konstruktion? Til rekonstruktion af misforståelser af og bekymringer for sosialkonstruktivismen». I: *Sosiologi i dag* nr 2 (31), s. 41–65.
- Handbook of offender assesment and treatment* (2001): C. R. Hollin (red.). New York: Wiley & Sons.
- Hansen J.-E. E. (2001): *Norsk tro og tanke. Bind 3 (1940–2000)*: Oslo: Universitetsforlaget.
- Haslund, U. (1991): «Kriminalitet i 1980-årene: Fortsatt sterk økning, mest for volds- og narkotikaforbrytelser». I: *Samfunnsspeilet* 1/1991.
- Haslund, U. (1995): «Innvandrere og kriminalitet». I: *Samfunnsspeilet* 2/1995.
- Hare, R. D. (1998a): «Psychopaths and their nature: Implications for the mental health and criminal justice systems.» I: *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behaviour*. T. Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith og R. D. Davis. New York: The Guilford Press.
- Hare, R. D. (1998b): «The Hare PCL-R: Some issues concerning its use and misuse». I: *Legal and criminological psychology*. Nr. 3, s. 99–119.
- Hare, R. D. (1999): *Without conscience. The disturbing world of the psychopaths among us*. New York: The Guilford Press.
- Hart, S. D. (2001): *Complexity, uncertainty and the reconceptualization of violence risk assessment*. Closing address at the annual meeting of the European Association of Psychology and Law, Lisboa.
- Hauge, R. (1990/2001): *Kriminaliteten årsaker. Utsnitt av kriminologiens historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hauge, R. (2004): «Kriminalitetsutviklingen i Norge siden 1980». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap*, vol. 91, s. 124–131.
- Helweg, H. (1949): *Den retslige psykiatri i kort omrids*. København: H. Hagerup.
- Hernes, G. (1978): *Det medievriddes samfunn*. I: *Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon*. G. Hernes (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hirschi, T. (1969): *Causes of delinquency*. Berkely: University of California Press.

- Historisk statistikk*. URL: <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/8-8-7t.txt>. [Lesedato 27.02.06]. Oslo: SSB.
- Holloway, W. og T. Jefferson (1997): «The risk society in an age of anxiety: Situating fear of crime». I: *The British Journal of Sociology*, nr. 2, s. 255–266.
- Holter, H., E. Jebsen og M. Sætre (1986): *Tvang til seksualitet: En undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Cappelen.
- Hougaard, E. (2004): *Psykoterapi*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Hurwitz, S. (1948): *Kriminologi*. København: G.E.C. GAD.
- Hustad, A. E. (1999): «Begår innvandrere mer kriminalitet enn andre?». I: *Samfunnsspeilet* 3/1999.
- Hvem, hva, hvor: Aftenpostens aktuelle oppslagsbok* (1965, 1966 og 2004). Oslo: Schibsted.
- Høigård, C. (1993): «Kvinnelige lovbrøtere». I: *Kvinnens skyld: En nordisk antologi i kriminologi*. C. Høigård og A. Snare (red.). Oslo: Pax.
- Høigård, C. (1997): «Kriminalitetsbilder og kriminalstatistikk». I: *Kriminologi*. L. Finstad og C. Høigård (red.). Oslo: Pax.
- Høigård, C. (2002): *Gategallerier*. Oslo: Pax.
- Høigård, C. og F. Balvig (1988): *Kriminalitet og straff i tall og tekst*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høigård, C. og A. Snare (1993): «Noen trekk ved nordisk kvinnekriminologi». I: *Kvinnens skyld: En nordisk antologi i kriminologi*. C. Høigård og A. Snare (red.). Oslo: Pax.
- Høydal, T. og R. Kristoffersen (2004): *Samfunnsstraffen 2003*. Oslo: KRUS. Dokumentasjon & debatt nr. 2.
- Høgetveit, E. (2004): «ØKOKRIMs strategi mot økonomisk kriminalitet». I: *Organisert og økonomisk kriminalitet – Myter og realiteter*. P. Larsson og T. Myklebust (red.). Oslo: Politi- og høgskolen. PHS Forskning 2004: 2.
- Høst, S. (1998): *Daglig mediebruk*. Oslo: Pax
- Høst, S. (2005): *Avisåret 2004. Opplagsnedgangen fortsetter*. Fredrikstad: Institutt for Journalistikk. IJ-rapport 1/2005.
- Høyer, G. og O. S. Dalgaard (2002): *Lærebok i rettspsykiatri*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag.
- Haagensen, K. og P. O. Johansen (1991): «Økonomisk kriminalitet. En innføring.» I: *Studier i økonomisk kriminalitet*. Per Ole Johansen (red.). Oslo: Institutt for kriminologi og strafferett. KS-serien nr 1-91.
- IT-relaterad brottslighet* (2000). Stockholm: Bråttförebyggande rådet (BRÅ-rapport 2000:2).
- Jensen, U. J. (1983/1994): *Sygdomsbegreper i praksis*. København: Munksgaard.
- Johansen, P. O. (1996): *Nettverk i gråsonen*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Johnsen, B. (2003). *Forvaring i tall og tekst: Forvaringsstatistikk 1. januar–20. februar 2003*. Oslo: KRUS.
- Johnsen, B. (2001). *Sport, Masculinities and Power Relations in Prison*. Oslo: The Norwegian University of Sport and Physical Education.
- Jon, N. (1994): *Bak kriminalstatistikkens kolonner. Om registrert voldskriminalitet i Oslo*. Oslo: Institutt for kriminologi. K-serien nr. 3/1994.
- Jon, N. (1995): «Registrert voldskriminalitet i Oslo». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap* 1995, s. 273–283.
- Jon, N. (2005): *En skikkelig gutt: Arbeidet med å forme en passende maskulinitet. Foldin verne- skole 1953–1970*. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.

- Järvinen, M. (2001): «Marginalisering – konstruktivistiske perspektiv på ordning och kaos». I: *Sosiologi i dag* nr. 2 (31), s. 67–86.
- Jørgensen, M. W. og L. Philips (1999): *Diskursanalyse som teori og metode*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur.
- Jørgensen, C. R. (2002): *Psykologien i senmoderniteten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Karpatschof, B. (1989): «Galskaben, psykiatrien og virksomhedsteorien». I: *Et virksomt liv – udforskning af virksomhedsteoriens praksis*. Hedegaard m. fl. (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Karpatschof, B. (1999): *Human Activity*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Kellner, D. (1995): *Media culture. Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*. London og New York: Routledge.
- Kellner, D.: *The media and social problems*. URL: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/medsocialproblems.pdf>. Lesedato: [22.11.05].
- Kidd-Hewitt, D. (1995): «Crime and the media: A criminological perspective». I: *Crime and the media*. D. Kidd-Hewitt og R. Osborne (red.). London og Chicago: Pluto Press.
- Kimmel, M. (1996): *Manhood in America: A cultural history*. New York/London/ Toronto/ Sydney/Tokyo/Singapore: The Free Press.
- Kjelsberg, E. (2002): «Antisocial atferd hos tidligere ungdomspsykiatriske pasienter». I: *Norsk Epidemiologi*. Vol. 12, s. 215–219.
- Knutagård, H. (2003): *Introduktion till verksamhetsteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Kolind, T. (1999): «Den betingede accept: Løsladtes identitetsproblemer i møder med den 'normale verden'». I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, vol. 86, nr. 1, s. 44–62.
- Kongshavn, H. (1987): *Rettspsykiatrien – slik fanger ser den*. Institutt for kriminologi og strafferetts. Skriftserien, nr. 2.
- Kriminalmeldingen*. Stortingsmelding 104 (1977/1978).
- Kriminalpolitisk handlingsplan*. Justisdepartementet, oktober 1990.
- Kriminalstatistikk*. Oslo: SSB. Siste versjon på URL: http://www.ssb.no/emner/03/05/a_krim_tab/.
- Kringlen, E. (2003): *Psykiatri*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Kristiansen, J. E. (2005): Gjerningsmannen sjelden kvinne. URL: http://www.ssb.no/emner/00/02/10/ola_kari/krim/. Lesedato: 22.11.05.
- Kuize, P. (1996): «Police registers. A good indication for someone's criminal career?». I: *Rapport fra NSfKs 38. forskerseminar*, Hveragerði, Island.
- Kurs for sakkyndige*. Kompetansesenteret for fengsels-, sikkerhets-, og rettspsykiatri. Januar, 2005.
- Kyvsgaard, B. (1989): *og fængslet tar de sidste. Om kriminalitet, straf og levevilkår*. København: Jurist- og økonomforbundets forlag.
- Laclau, E. og C. Mouffe (2001): *Hegemony and socialist strategy*. London og New York: Verso.
- Lander, I. (2003): «Genus, normalitet och avvikelser». I: *Femininiteter, maskuliniteter och kriminalitet: Genusperspektiv inom svensk kriminologi*. I. Lander, T. Pettersson og E. Tiby (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, P. (1999): «Monstre, visst fins de». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvitenskap*, nr. 2 (86), 105–116.

- Larsson, P. (2004a): «Innledning». I: *Organisert kriminalitet: Myter og realiteter*. P. Larsson og T. Myklebust (red.). Oslo: Politihøgskolen. PHS Forskning 2004: 2.
- Larsson, P. (2004b): «Organisert kriminalitet – myter og realiteter». I: *Organisert kriminalitet: Myter og realiteter*. Paul Larsson og Trond Myklebust (red.). Oslo: Politihøgskolen. PHS Forskning 2004: 2.
- Lauesen, T. (1998): *Fra forbedringshus til parkeringshus*. København: Hans Reitzels forlag.
- Lea, J. og J. Young (2003): «Relative deprivation». I: *Criminological perspectives. Essential readings*. E. McLaughlin, J. Muncie og G. Hughes (red.). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Leer-Salvesen, P. (1999): *Menneske og straff: En refleksjon om skyld og straff som bidrag til arbeidet med straffens etikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Leiksett, K. E. (2005): *Lovlydighet – et steg mot lovlydighet og sosialt ansvar*. Oslo: KRUS. Småskriftserien, nr. 2.
- Lemert, E. M. (1951): *Social pathology*. New York: McGraw-Hill.
- Leontjev, A. N. (1977): *Problemer i det psykiskes utvikling*. København: Bibliotek Rhodos (Bind 1, 2 og 3).
- Leontjev, A.N. (2002): *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lombroso, C. og G. Ferrero (2004): *Criminal woman, the prostitute and the normal woman*. Durham/London: Duke University Press.
- Lomell, H. M. (2000): «SMIL! Området er fjernsynsovervåket». I: *Materialisten* nr. 1-2/2000.
- Lomell, H. M. (2005): *Det selektive overblikk. En studie av videoovervåkingspraksis*. Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi.
- Lorentzen, J. (2004): *Maskulinitet*. Oslo: Spartacus.
- Lorentzen, J. (2005): «Mannsforskningens historie». I: *Arr* nr. 3, s. 3–16.
- Lundgren, V., L. Pettersson og E. Tiby (2003): «Gäst hos verkligheten, eller skapare av den?». I: *Femininiteter, maskuliniteter och kriminalitet: Genusperspektiv inom svensk kriminologi*. I. Lander, T. Pettersson og E. Tiby (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Lundkvist, A. (2001): *De riges samfund*. Højborg: Hovedland forlag.
- Luria, A. R. (1977): *Psykologi og videnskabsteori*. København: Munksgaard.
- Lykke, N. (2003): «Interseksjonalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen?». I: *Kvinnovetenskapelig tidsskrift* nr. 1.
- Løchen, Y. (1976): *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Macdonald, M. (2003): *Exploring media discourse*. London: Arnold.
- Mammen, J. (1996): *Den menneskelige sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Martinson, R. (1974): «What works? Questions and answers about prison reform». I: *Public Interest*. Vol. 35, s. 22–54.
- Marx, K. (1991) ¶845–46β «Fra den tyske ideologi». I: Marx, K.: *Skrifter om den materialistiske historieoppfatning*. Oslo: Pax Forlag.
- Marx, K. (1974) Teser om Feuerback. I Karl Marx *Skrifter i utvalg*. Den tyske ideologi/Filosofiens elendighed. København: Rhodos.
- Mathiassen, C. (2004): *Fanget i tilværelsen? Casestudier i fastlåsthed og forsøg på frigørelse*. Ph.d. avhandling. København: Institut for Psykologi, Københavns universitet.

- Mathiassen, C. (2005): «Fastlåsthed og udvikling – frigørelse – hos langtidsfanger». I: *Psyke & Logos*, nr. 2, s. 629–659.
- Mathiesen, T. (1987/1995): *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax.
- Mathiesen, T. (1993): *Makt og medier. En innføring i mediesosiologi.* Oslo: Pax.
- Mathiesen, T. (1997): *Schengen: Politisamarbeid, overvåkning og rettssikkerhet i Europa.* Oslo: Spartacus.
- Mathiesen, T. og O. K. Hjemdal (1986): *Treholt-saken i offentligheten: et grunnlag for forhåndsdømming.* Oslo: Institutt for rettsosiologi.
- McLuhan, M. (1997): *Mennesket og media.* Oslo: Pax.
- McQuail, D. (1983): *Masskommunikasjonsteori.* Malmö: Liber Förlag.
- Merton, R. K. (1938): «Social structure and anomie». I: *American Sociological Review* nr. 3, s. 672–82.
- Merton, R. K. (1995): «The Thomas theorem and the Matthew effect». I: *Social Forces* nr. 2 (74), s. 379–424.
- Messerschmidt, J. W. (1997): *Crime as structured action. Gender, race, class, and crime in the making.* Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE
- Midtveit, E. (2005): «Crime prevention and exlusion: From walls to opera music». I: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention.* Vol: 6, s 23–38.
- Moi, T. (1998): *Hva er en kvinne?: Kjønn og kropp i feministisk teori.* Oslo: Gyldendal.
- Mosgaard, J. (2005): «Den sociale konstruktion» I: *Psykolog Nyt* nr. 4 2005 s 10–17.
- Møller, M. (2000): *I fars vold.* Oslo: Kommuneforlaget.
- Nelken, D. (2002): «White collar crime». I: *The Oxford handbook of criminology.* M. Maguire, R. Morgan og R. Reiner (red.). Oxford: Oxford University Press.
- Nielsen, B. G. (2006): *Straf – hvad ellers?.* København: Forlaget Tiderne Skifter.
- Nielsen, M. B. (2004): *Mellom forebygging og etterforskning: En diskusjon om aksepten for overvåkningskameraenes rolle i det offentlige rom.* Oslo: IKRS. Hovedfagsoppgave i kriminologi.
- Nilsson, A. (2002): *Fånge i marginalen.* Stockholm: Kriminologiska Institutionen.
- Nilsson, A. (2003): «Living conditions, social exclusion and recidivism among prison inmates». I: *Journal of Scandinavian studies in criminology and crime prevention.* Vol. 4, side 57–83.
- Norsk mediebarometer 2004. URL: <http://www.ssb.no/emner/07/02/30/medie/> [lesedato 01.03.06]. Oslo: SSB.
- Ny fengselslov. Justis- og politidepartementet (NOU 1988: 37).
- Ny straffelov. Statens forvaltningstjeneste (NOU 2002: 4).
- Nystrøm, S., K. Jess og H. Soydan (2002): *Med arbete som insats.* Stockholm: Socialstyrelsen/ Centrum för utvärdering av socialt arbete.
- Næss, E. (1998): *Vold er ære, kriminalitet er penger. «K-gjengen» om seg selv.* Oslo: Kråd.
- Nøkkeltall om informasjonssamfunnet 2004. URL: <http://www.ssb.no/emner/10/03/sa71/> [lesedato 27.02.06]. Oslo: SSB.
- Oestrich, I. H. og N. Kolstrup (2002): *Kognitiv terapi i lægepraksis. En manual for læger.* København: Psykologisk Forlag.
- Olaussen, L. P. (1995): «Voldskriminalitetens utvikling de to siste tiårene». I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvitenskap.*

- Olaussen, L. P. (1996a): *Kriminalstatistikk som målestokk for kriminalitetsutviklingen*. Oslo: Institutt for kriminologi, Stensilserien nr. 85.
- Olaussen, L. P. (1996b): *Kriminalstatistikk og virkelighet*. Oslo: Politihøgskolen, PHS småskrifter 1996: 1.
- Olaussen, L. P. (1996c): «Drapsutviklingen i Norge – et forsøk på en rekonstruksjon». I: *Kriminalitet, konstruksjoner og virkelighet*. Rapport fra NSfKs 38. forskerseminar, Hveragerði, Island.
- Olaussen, L. P. (2004a): «Hvorfor er kriminalitet en sosial realitet?». I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, nr. 1, s. 24–37.
- Olaussen, L. P. (2004b): «Fruktbarhet sikres ved argumentasjon, ikke med erklæringer». I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, nr. 3, s. 408–412.
- Olsen, J. P. (1998): «Offentlig styring i en institusjonsforvirret tid». I: *Nytt Norsk Tidsskrift* 1/1998, s. 13.
- Olsen, O. A. og S. Køppe (1996): *Psykoanalysen etter Freud*. København: Nordisk Forlag.
- Om bekjempelse av kriminalitet*. St. meld. nr. 23 (1991–1992). Oslo: Justisdepartementet.
- Om kriminalomsorgen*. St. meld. nr. 27 (1997–98). Oslo: Justisdepartementet.
- Pape, H., T. Isachsen og J. Jessen (1998): *Ungdom og vold i billedmediene*. Oslo: NOVA (NOVA-rapport 1/98).
- Piaget, J. og B. Inhelder (1969): *The psychology of the child*. New York: Basic Books.
- Platform 2015. URL: <http://www.intel.com/technology/architecture/platform2015/> [Lesedato: 13.12.2005]
- Pløger, J. (1997): «Senmoderne byliv – Mellom nærmiljø og urbanitet». I: *Sosiologisk årbok* 1997.2. Oslo: Sosiologisk årbok.
- Pollack, E. (2001): *En studie i medier och brott*. Stocholm: Institutionen for journalistikk, medier och kommunikation, Stockholms universitet.
- Porter, T. M. (1995): *Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Poulsen, H. (2004): *Hverdagens psykopater – hvor farlige er de?* URL: http://www.psykiatridfonden.dk/info/01_2004/hverdagenspsykopater.html [lesedato 16.05.06].
- Prieur, A. (2004): *Balansekunstnere: Betydningen av innvandrerbakgrunn i Norge*. Oslo: Pax.
- Rapping, E. (1992): «Tabloid TV and social reality». I: *The Progressive*, august 1992, s. 35–37.
- Rasmussen, T. (1995): *Moderne maskiner*. Oslo: Pax.
- Regjeringens handlingsplan mot økonomisk kriminalitet* (2000). URL: <http://odin.dep.no/fil-arkiv/213538/Handl.plan.Korrigert.10.6..pdf> [Lesedato 12.12.2005].
- Reigstad, S. W. (2003): «Psykologers deltagelse i rettspsykiatriske undersøkelser». I: *Tidsskrift for norsk psykologforening*. Vol. 40, nr 3.
- Reiner, R. (2002): «Media made criminality». I: *The Oxford handbook of criminology*. M. Maguire, R. Morgan og R. Reiner (red.). Oxford: Oxford University Press.
- Reinton, P. O. (1992): *Undersøkende formidling: Den journalistiske formel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rice, M. E., G. T. Harris og C. A. Cormier (1992): «An evaluation of a maximum security therapeutic community for psychopaths and other mentally disordered offenders». I: *Law and human behaviour*. Vol. 16, s. 399–412.

- Roberts, A (1999): *Positive criminology*. URL: <http://www.mdx.ac.uk/www/study/sshglo.htm#PositiveCriminology> [Lesedato 10.01.06].
- Rolness, K (1992): «Farvel til virkeligheten eller En kritikk av mediekritikken». I: *Sosiologi i dag* nr. 1, s. 17–45.
- Rose, N. (1998): «Governing risky individuals: The role of psychiatry in new regimes of control. I: *Psychiatry, psychology and law*, vol 5, nr. 5 s. 177–195.
- Rose, N. (2000a): «Identity, genealogy, history». I: *Identity: A reader*. P. du Gay, J. Evans og P. Redman (red.). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Rose, N. (2000b): «The biology of culpability: Pathological identity and crime control in a biological culture». I: *Theoretical criminology*. London: SAGE publications.
- Rosenqvist, R. og K. Rasmussen (2004): *Rettspsykiatri i praksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ross, R. R. og E. A. Fabiano (1985): *Time to think: A cognitive model of delinquency prevention and offender rehabilitation*. Johnson City: Institute of Social Science and Arts.
- Sandmo, E. (1999): *Voldssamfunnets undergang*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sarre, R. (1999): *Beyond what works? A 25 year jubilee retrospective of Robert Martinson*. URL: <http://www.aic.gov.au/conferences/hcpp/sarre.pdf> [Lesedato 21.12.05].
- Saussure, F. de (1974) *Course in general linguistics*. Glasgow: Collins.
- Schibbye, A-L. L. (2005): *Relationer – Et dialektisk perspektiv*. København: Akademisk Forlag.
- Schülein, J.A. (1987): *Theorie der Institution*. Westdeutscher Verlag.
- Schwalbe, M. og M. Wolkomir (2001): «The masculine self as a problem and resource in interview studies of men». I: *Men and masculinities* nr. 1, s. 90–103.
- Schwebs, T. og H. Østbye (1995): *Media i samfunnet*. Oslo: Samlaget.
- Schaanning, E. (2002): *Kampen om den forbryteriske sjel: Kriminalfilosofiske vitenstrekk*. Oslo: Unipub forlag.
- Schaanning, E. (2004): «Menneskelaboratorium på universitetene». I: *Morgenbladet* 12.–18. mars.
- Sejersted, F. (2005): *Sosialdemokratiets tidsalder*. Oslo: Pax.
- Seto, M. T. og H. E. Barbaree (1999): «Psychopathy, treatment behaviour and sex offenders recidivism». I: *Journal of interpersonal violence*. Vol. 14, s. 1235–1248.
- Sheldon, B. og R. Chilvers (2000): *Evidence-based social care. A study of prospects and problems*. Lyme Regis: Russel House Publishing.
- Silverman, M. (1999): *Facing postmodernity: Contemporary French thought on culture and society*. London/New York: Routledge.
- Simmel, G. (1990): «Storbyene og åndslivet». I: *Handling og samfunn: Sosiologisk teori i utvalg*. D. Østerberg (red.). Oslo: Pax.
- Simon, R. (1991): *Gramsci's political thought*. London: Lawrence & Wishart.
- Skardhamar, T. (2002): *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Hovedfagsavhandling i kriminologi. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.
- Skardhamar, T. (2006 in prep.): *Kriminalitet gjennom ungdomstiden blant nordmenn og ikke-vestlige innvandrere: En analyse av fødselskullet 1977*. Oslo: SSB.
- Skjervheim, H. (2002a): «Den klassiske journalistikken og den nye medieideologien.» I: *Mennesket*. J. Hellesnes & G. Skirbekk (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Skjervheim, H. (2002b): «Det instrumentalistiske mistaket». I: *Mennesket*. J. Hellesnes & G. Skirbekk (red.). Oslo: Universitetsforlaget.

- Skålevåg, S. A. (2003): *Fra normalitetens historie: Sinnssykdom 1870–1920*. Bergen: Rokkansenteret.
- Slagstad, R. (1998): *De nasjonale strategier*. Oslo: Pax.
- Slettan, S. og T. Øie (1997): *Forbrytelse og straff*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Smith, P. S. (2003): *Moralske hospitaler*. København: Forum.
- Solvang, P. (1997): *Alle barna er stemplet, utenom Karl, han er normal*. URL: <http://ln.kunnskapsnett.no/samfunnshuset/modules.php?op=modload&name=Sections&file=index&req=viewarticle&artid=86> [lesedato: 25.07.05].
- Sonne, P. (in press): «Lombrosos efterfølger». I: *Den jyske historiker*, nr. 112, april 2006.
- Stang, H. J. (1966): *Mangelfullt utviklede og/eller varig svekkede sjelsevner: Diagnoser og prognoser*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stene, R. J. (2003): «Vold og trusler i 20 år». I: *Samfunnsspeilet* 1/2003.
- Stene, R. J. (2004a): «Kriminalitet». I: *Samfunnsspeilet* 4/2004.
- Stene, R. J. (2004b): *Svært få lovbrudd er begått av asylsøkere*. URL: http://www.ssb.no/magasinet/slik_lever_vi/art-2004-12-10-01.html [lesedato: 22.12.04].
- Stene, R. J. (2004c): *Mange – men færre – ofre*. URL: <http://www.ssb.no/ssp/utg/200403/05/> [lesedato 01.03.06]. Også i *Samfunnsspeilet* nr. 3/2004.
- Storvik, B. (2003): *Straffegjennomføringen*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Straffegjennomføringsloven*. Lov om gjennomføring av straff av 18.mai 2001, nr.21.
- Strand, T. W. (2004): *De avvikende Andre. Subjektposisjoner for narkotikabrukere i norske nyheter*. Hovedfagsoppgave i kriminologi. Oslo: IKRS.
- Strand, T. W. (2005): «Stakkarslige, dumme, kriminelle eller syke?». I: *Arr* nr 1–2, s. 73–86.
- Sutherland, E. H. (1983): *White collar crime: The uncut version*. New Haven/London: Yale University Press.
- Sutherland, E.H. og D. R. Cressey (1960): *Principles of Criminology*. Chicago: Lippincott.
- Sykes, G. M. (1974): *The Society of Captives*. Princeton: Princeton University Press.
- Sæter, O. (2003): «Fra flaneri til fotourbanisme: Om ulike blikk i byerfaring og byfornyning». I: *Materialisten* 3/4-2003.
- Sætre, M. og V. Grytdal (2004): *Vold i Oslo 2003: Hva anmeldes?* Oslo: Oslo politidistrikt. Strategisk analyse 15/2004.
- Tarde, G. (1912): *Penal Philosophy*. Boston: Little, Brown & Co
- Thomas, D. og B. D. Loader (2000): «Introduction: Cybercrime: Law enforcement, security and surveillance in the information age». I: *Cybercrime: Law enforcement, security and surveillance in the information age*. London/New York: Routledge.
- Thorsen, L. R. (2004): *For mye av ingenting... – Straffedes levekår og sosiale bakgrunn*. Hovedfagsavhandling i kriminologi. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.
- Thurston, R. (1996): «Are you sitting comfortably? Men's storytelling, masculinities, prison culture and violence». I: *Understanding masculinities*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- TNS Gallups TV-meterpanel*. URL: <http://www.tns-gallup.no/index.asp> [lesedato: 20.05.05].
- Torring, J. (1999): *New theories of discourse. Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford og Malden: Blackwell Publishing.
- Tuchman, G. (1972): «Objectivity as strategic ritual: An examination of newsmen's notions of objectivity. I: *American journal of sociology* nr. 4, vol. 77, s. 660–679.

- Tuchman, G. (1978): *Making news. A study of the construction of reality*. London og New York: The Free Press.
- Toch, H. (1998): «Psychopathy or antisocial personality in forensic settings». I: *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behavior*. T. Millon, E. Simonsen, M. Birket-Smith, og R. D. Davis. New York: The Guilford Press.
- Uhrheim, R., D. Jakobsen og R. Rosenqvist (2003): «Vurdering av voldsrisiko i henhold til straffeloven og psykisk helsevernloven». I: *Tidsskrift for norsk psykologforening*, vol. 40, nr. 3.
- Vegheim, B. (1997): «Kjønn og kriminalitet». I: *Kriminologi*. L. Finstad og C. Høigård (red.). Oslo: Pax.
- Vestad, J. P. og B. Alme (2002): *Mediespråk. Form og formidling i journalistikk*. Oslo: Samlaget.
- Virilio, P. (2000): *The information bomb*. London/New York: Verso.
- Vygotsky i pedagogikken*. I. Bråten (red.). Oslo: Cappelen Akademiske Forlag 1996.
- Vygotsky, L. S. (1982): *Tænkning og sprog*. København: Hans Reitzels Forlag (Bind 1 og 2).
- Vygotskij, L. S. (2001): *Tenkning og tale*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Vær Varsom*. URL: <http://www.presse.no/varsom.asp> [Lesedato 22.02.06].
- Vaage, O. F. (2005): *Norsk mediebarometer 2004*. Oslo og Kongsvinger: SSB. URL: <http://www.ssb.no/emner/07/02/30/emnermedie/> [lesedato: 20.05.05].
- Werner, A. (1994): *Barn i fjernsynsalderen. Hva vet vi om medienes innflytelse?* Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- West, C. og D. H. Zimmerman (1987): «Doing gender». I: *Gender and Society* nr. 1, s. 125–151.
- Wetherell, M. (2001): «Culture and social relations. Editor's introduction». I: *Discourse theory and practice*, M. Wetherell, S. Taylor og S. J. Yates (red.), London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wister, O. (1997): *Enkelte trekk ved norsk fengselshistorie*. Oslo: KRUS. Dokumentasjon & debatt nr. 2/1997.
- Øiestad, M. S. (2005): *Hassel fengsel 2004*. Oslo: KRUS.
- Østerberg, D. (1983): *Emile Durkheims samfunnslære*. Oslo: Pax.
- Østerberg, D. (1996): *Sosialfilosofi*. Oslo: Gyldendal.
- Østerberg, D. og F. Engselstad (1992): *Samfunnsformasjonen*. Oslo: Pax.
- Aas, K. F. (2004): «'Kroppen lyver ikke': Identitet og tillit i en teknokultur». I: *Sosiologi i dag* nr. 3/2004.
- Aas, K. F. (2005): *Sentencing in the age of information. From Faust to Macintosh*. London/Sydney/Portland: Glasshouse Press.
- Återfall i brott 1973–1985*. Stockholm: SCB. Rätts- och socialstatistik/Prememoria 1991:2.

